

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૧૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી મુદ્રણના શૈક્ષણિક

વિષય ૫-૩

ગુર્જરી મુંબાઈની શેઠાણી.

એક અતિ ઉત્તમ સાંસારિક રસિક અને બોધક નવલકથા.
સુંદર ચિત્રો સહિત.

કર્તા •

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

રાયપુર પંડિતજીની પોળ-અમદાવાદ.

પ્રકાશક

હરિભાઈ દલપતરામ પટેલ.

શહાપુર વનમાળીવાંકાની પોળ-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-

મેસર્સ. હરગોવનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૩ જી.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૫

સને ૧૯૧૯

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

(પ્રકાશકે સર્વ હક પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથાલય

૯૧૨૨

All thoughts all passions all delights,
Whatever stirs this mortal frame.
All are but ministers of Love
And feed his sacred flame.

Coleridge.

અમદાવાદ શરદાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં હરિભાઈ
દસપતરામે પોતાના “ અન્થોદય ” ગ્રંથમાં છાપી.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

વીસ બાવીસ વર્ષ ઉપર ' સમશેરબહાદુર ' માં આ વાર્તા પ્રથમ લખાઈ હતી. અધુરી રહેલી તે, પછી અધુરીજ ' વાર્તાવારિધિ ' ના પ્રથમાવર્તનમાં છપાઈ હતી; અને મિ. ગણપતિરામ ઉત્તમરામે તેના વધારાના ફોર્મ પુસ્તક રૂપે બંધાવ્યા હતા. તે માત્ર સવાસો પાનાનું પૂર અપૂર્ણ હતું. બુકસેલર મેસર્સ. હરગોવિન્દલાલસવાળા મિ. ત્રિભોવનદાસે આ અપૂર્ણ વસ્તુ પૂર્ણ છાપવાનો ઉત્સાહ કરી પોતાના પ્રેસમાં નાંખી. પરંતુ કેટલાક વ્યવસાયીને લીધે અને વસ્તુ બેરોબર ગોઠવાયેલી નહિ હોવાને લીધે, પાયાથી બુદ્ધિ જાતનો પ્રબંધ કરવો ફીક લાગ્યો નહિ. કામ ઘણોક કાળ વળી એમને એમ પડી રહ્યું, પરંતુ આખરે તેને પુરું કરવાનો વિચાર થયો અને તે પ્રમાણે આજ તે અમલમાં મુકાયો. એક રીતે વાર્તાઓ ઘડીલર ગમતરૂપ થાય છે અને બીજી રીતે તે અનુપાનવાળી ગુણકારી માત્રાઓ રૂપ પણ બને છે. બુદ્ધિ બુદ્ધિ બાબતો ઉપર વિચાર કરતાં શિખવાડવાનું અને વ્યવહારની તથા સંસારની સમજ આપવાનું તે એક ઉત્તમ સાધન છે. વાર્તાનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો એવાં હોય છે કે, જે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાને પણ અપાય, અર્થાત્ વાર્તાસાહિત્ય કંઈ એવું છેકજ નકામું કે ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી; તેમ એમ પણ ન કહી શકાય કે, દરેક વાર્તા બોધક અને રસદ હોયજ. વાર્તાનાં પુસ્તકો ગમે તેવાં હોય તોપણ એકંદરે લોકને રસનું વાંચન પુરુ પાડી કંઈ નહિ ને કંઈ પણ બોધ આપે અથવા કંઈ કંઈ નવું શીખવે. આપણે અહિં હજી લોકને વાંચનનો શોખ લાગ્યો નથી. જેમ વાંચનનો શોખ નથી તેમ વિદ્યાનો એવડો પ્રચાર પણ નથી. સારું ખોટું ગમે તે જાતનું પણ ઝાઝું વાંચન વંચાતું થવાની દાલ બહુ જરૂર છે. વાંચનનો શોખ લગાડનારું સાહિત્ય તે વાર્તા કે નોવેલનું સાહિત્યજ છે. વાંચન વંધશે તેમ વાંચનની ઉત્તમતા પણ વંધશે,

અને સમાજને અગત્યની બાબતો પણ તેમાં વધારે ચર્ચાશે. જ્યાં મૂળે વાંચનજ નથી ત્યાં પછી સારું વાંચન ક્યાંથી હોય ? યુરોપની જુદી જુદી ભાષાઓમાં દરરોજ વાર્તાનાં લાખો પુસ્તકો નીકળે છે. એ બધાં પુસ્તકો કંઈ બોધપર કે સાહિત્યપર હોતાં નથી. તેમાંનો પણ મોટા ભાગ તો આપણામાંના કચડા જેવોજ હોય છે; તેમ છતાં તે દેશોમાં વાંચનનો શોખ વધારે હોવાથી ત્યાંના લેખકોને લખવાનો, અને પ્રસિદ્ધ કરનારાઓને વેચવાનો ઉત્સાહ રહે એવી ઉપજ થાય છે આપણે અહિં એ સ્થિતિ આવવાને હવે હજી બે ત્રણ જમાના જેટલી વાર છે.

• યુરોપ અમેરિકાની સરખામણી તો થાય તેમ નથી, તોપણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ થયાં આપણી વચ્ચે પણ વાર્તા સાહિત્યના વાંચનનો શોખ વધ્યો છે. લોકને વાંચન ઉપર અભિરુચિ થશે અને તેઓ વાંચન માગવા માંડશે ત્યારે આજ નહિ ને પચીસ વર્ષ પછી સાદું વાંચન ઉત્પન્ન થવા માંડશે. ટીકાઓની દરકાર વગર લેખકો ને લખ્યાજ કરશે તો લોકો તેમને ઇનસાફ આપવા માંડશે, બીજા વ્યવસાયો કરતાં અને નવરા બેઠા બગાસાં ખાધા કરતાં વાંચવું એ સાદું છે. વાંચન નિર્દોષ મિત્ર છે. તેની મિત્રતા સર્વેએ કરવા જેવી છે. આમાં કેટલીક અગત્યની બાબતો મૂકવાનો યત્ન કર્યો છે અને હવે પછી વાતચીતની રીતે વિશેષ બોધ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીશું. આવા પુસ્તકમાં બીજી કાંઈ ખાસ વસ્તુનો પ્રસ્તાવ કરવો અસ્થાને ગણાય તેથી આ જે કંઈ છે તેમાંથી વાંચકો વાંચે અને વિચારે તથા એ રીતે એકમાંથી નહિ તો બીજામાંથી, ત્રીજામાંથી કે ચોથામાંથી પણ બોધક વાંચન તેમને મળે, અને સૌને દેખતા અને વિચર કરતા થવાની શિક્ષા મળવા માંડે તો પણ આવા પુસ્તકનો પરિશ્રમ સફળ ગણાય.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ખરી રીતે તો આ પુસ્તકના ચોથા સંસ્કરણનો મુખલેખ છે, કારણ કે, અપૂર્ણવસ્થામાંજ આની બે આવૃત્તિઓ તો થઈ ગઈ હતી. લોકોને આ વાર્તા પસંદ પડી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય વાર્તાઓ—પુસ્તકોમાં આની ગણના થઈ છે, અને મને આશા છે કે, જેમ જેમ સમાજમાં વંચાશે તેમ તેમ આ વાર્તા વધારે ને વધારે લોકપ્રિય થશેજ. ‘રામાયણ’માં ક્યા બનાયા’ એવું કહેનારાએ છે અને લોક આગળ રળું કરેલું પેલા ચિતારાનું આખું ચિત્ર હાથકાઓએ બગાડી નાંખ્યું હતું તે પણ આપણે જાણીએ છીએ, તેમ લોક છે તે હું કે ઉત્તરું ગમે તેમ કહે પરંતુ હાલ વાર્તાઓનો જમાનો છે ને લોકમાંથી સારી સંસારી વાર્તાઓને ઉત્તેજન પણ મળે છે. બીજી ભાષામાં લખાયેલી ‘નવલકથાઓનાં ભાષાન્તરો અને અનુકરણો કરતાં આવાં જે લોકનું ચરિત્ર હોય તે લોકનીજ અસલ ભાષામાં અસલ ઈશ્વરતથી લખાયેલાં પુસ્તક વધારે લોકપ્રિય બને છે. ભાષા લોકાચારને અને લોકાચાર ભાષાને શોભાવતા અને ખીલવતા અસલી ઈશ્વરતનાં લેખમાં એવો રસ લાવે છે કે, જે રસ ભાષા અને લોકાચારના વિષયમાં કદીએ આવતો નથી.

ગુજરાતી સંસારને લગતી વાર્તામાં ગુજરાતનાં ઘરમાં ચાલતી શુદ્ધ અને સરસ ભાષા વાપરવી અને કશાએ આડંબર વગર જેવું ચરિત્ર ચક્ષાવાતું હોય તેવી રમણીય રસપ્રદ ભાષા—ઘરગતું ભાષા વાપરવી એ લખાણને શોભાવનારું મુખ્ય લક્ષણ છે. સ્ત્રીઓ અને માણસો કૃષ્ણાયેલા—શિષ્ટ માણસો વાતચીતમાં જે ભાષા વાપરે છે તેજ ભાષા આમાં વાપરી છે અને વાર્તાના પ્રસંગો પણ જેવા સ્વાભાવિક રીતે બનતા જણાય છે તેવાજ યથાર્થ સ્વરૂપમાં વર્ણવવાનો બહુ યત્ન કરેલો છે. ગુજરાતનો સંસાર હિંદુસ્તાનમાં બહુ વૈભવી ને હોંસીલો

છે અને તેને જોવો છે તેવો ચીતરવો એ મને બહુ યોગ્ય લાગ્યું છે. આપણે જોવા હોયએ તેવા હમેશા બહુ સારા લાગીએ છીએ. શણગાર સજીને બેઠેલાં ને ટાંપટીપ કરતાં જેટલાં સારાં નથી લાગતાં તેથી વધારે સારાં કુદરતી સાદાં સ્વરૂપ લાગે છે, કારણ કે, તે નૈસર્ગિક સ્વરૂપને રજી કરે છે.

હાલ સારા ખોટાનો બહુ સારો વિવેક લોકમાંથી જતો રહ્યો છે. અમુક ધોરણવાળું શિક્ષણ ચાલ્યું છે અને પરીક્ષાની ગોખણિયા કસોટીમાંથી પસાર થયો તે બધા વિષયોમાં યોગ્ય ગણાય છે. સામાન્ય જ્ઞાનની લાયકાત જોવાને માટે પરીક્ષા એક બહુ સારી કસોટી છે અને એ કસોટીમાંથી નીકળેલા ધણીજનને જોવા વિદ્વાનો છે પણ ખરા, છતાં એ કસોટીમાંથી પસાર થયેલા લખે અને વિચારે કે પારખી શકે એમ આંખો મીચીને માનવું એ ઠીક નથી. તેમાં પણ કળાના વિષયોમાં તો અભ્યાસની કંઈ એટલી બધી મદદતા નથી. ઇશ્વર દત્ત શક્તિ-જેને દુર્લભ કહેવામાં આવી છે તેનીજ એમાં તો છે. કવિતા લેખ કે બીજા કાંઈપણ કળા કળાયાજને હાથે જેવી સરસ થાય છે તેવી અભ્યાસ કરીને શીખેલાને હાથે થતી નથી. એ તો નૈસર્ગિક હૃદયના ઉકેલનીજ ખુબી છે. બહુ ભણેલાઓ કરતાં સાધારણ વાંચકો આ વાત વધારે સારી રીતે સમજે છે અને 'જગત ઝવેરી છે' એટલે તે એની મેળેજ જવાહીર પારખી લે છે.

તા. ૧૩ મી. જુન. ૧૯૧૭.

સંવત ૧૯૭૩-૧૯૭૪.

લિ.

મણિલાલ ડબ્બારામ ભટ્ટ.

વિશેષ.

આ આવૃત્તિ વખતે કંઈ વિશેષ લખવાનું રહ્યું નથી, માત્ર એટલુંજ કે, સારી વસ્તુનો સત્કાર લોક કરે છે. આ પુસ્તકના આવા સત્કાર માટે હું પુનઃ વાંચકોનો ઉપકાર અને આભાર માનું છું એજ.

તા. ૧૫ મી. એપ્રિલ. ૧૯૧૭

લિ.

મણિલાલ ડબ્બારામ ભટ્ટ.

સંવત ૧૯૭૫-૭૬ સુદ ૧૫

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ..
૧	અવતરણ.	૧
૨	આશાના અંકુર.	૫
૩	આનંદમાં આનંદ.	૧૨
૪	દૈન્યનો દુર્ગુણ દેખ.	૨૫
૫	દિલનો દગદગો.	૨૭
૬	રામચંદ્રનું ચરિત.	૪૫
૭	રંગનું ચટકું.	૫૩
૮	સુખદુઃખની ખેલી.	૫૯
૯	વરની મરજી...	૭૫
૧૦	ક્યાં મન માને.	૮૩
૧૧	મિત્રોને મીઠાપાતી.	૯૦
૧૨	ગોળગોળ જવાબ.	૯૬
૧૩	ચંદાનો સંસાર.	૯૮
૧૪	આશા નિરાશા.	૧૧૧
૧૫	વિવાહનું વચન.	૧૧૬
૧૬	વિવાહ નક્કી થયો.	૧૨૫
૧૭	ચંદુનું જવું...	૧૨૯
૧૮	રજવાડી રહેણી કરણી...	૧૪૧
૧૯	બંગલામાંની બક્ષા.	૧૪૮
૨૦	ભેદી બનાવ...	૧૫૩
૨૧	ભૂત સાથે વાતચીત.	૧૬૨
૨૨	ગુલામનો અનુભવ.	૧૭૦
૨૩	લક્ષ્મી તૈયારી.	૧૭૮

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૪	સત્ત્વ ચુસાર્ધ જીવું.	૧૯૦
૨૫	સંસારજ કલેશમય છે... ..	૧૯૮
૨૬	ખંભાતની ખખર.	૨૦૨
૨૭	તારા અને ચંદ્રા.	૨૧૦
૨૮	પગરસ્તાનો પ્રવાસ.	૨૧૮
૨૯	મહાત્માનો સમાગમ.	૨૨૮
૩૦	મુંબાઈની શેઠાણી.	૨૩૮
૩૧	પાસો ફર્યો.	૨૪૬
૩૨	ધૈર તરફ.	૨૫૪
૩૩	વિવાહ.	૨૬૮
૩૪	વૈવાહિક આનંદ.	૨૮૨
૩૫	ઉપસંહાર.	૨૯૦

પ્રેમકથા ! વનવાસિની. પ્રેમકથા !

અસંભવિત બનાવો સંભવિત બનાવવામાં વાપરેલું બુદ્ધિકૌશલ્ય, મિલન અને વિરક્તિ ચિતાકર્ષક દેખાવો, રાક્ષસી ગૌરવનો બુદ્ધિમ, લોભથી કરેલી પિતૃહત્યા, ભયંકર ભવિષ્યવાણિની સત્યતા, મહામાની સંન્યાસીના જીવનનો અદ્ભુત ભેદ, અપૂર્વ પત્નીપ્રેમ, સંતાન રનેહ, સતી સાધ્વી સૌરભનું સચ્ચરિત્ર, બીષણ રણસંગ્રામ વગેરે જોવું હોય, જાણવું હોય તો વનવાસિની અવશ્ય વાંચો. સોનેરી પાકું પુકું હોવા છતાં કીંમત રૂ. ૧-૪-૦. પોસ્ટેજ બુકું.

ગુર્જરી મુંબાઈની શેઠાણી.

પ્રકરણ ૧ લું.

અવતરણ.

મુંબાઈ ગુજરાતીઓનું રમણીય વિલાસ નગર, હિંદુસ્તાનનું નાક અને દુનિયાના વેપારનું મથક મુંબાઈ, ખરેખર ! બ્રિટિશરાજ્ય કાળની, સુધારાની, ધનની, વિદ્યાની અને મોજશોખની અત્યારે એક અલૌકિક નગરી છે. મુંબાઈના વર્ણન ઉપર ઇંગ્રેજ ભાષામાં બે ત્રણ પુસ્તકો રચાયેલાં છે, એટલે અત્રે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની કંઈ અગત્ય નથી. વળી ઘણા જણે તે જાતે પણ જોયેલું છે. આજ આ વાર્તાનું ખીજ નંખાય છે તે દિવસે, શ્રાવણ વાદ અમાસ છે. ગુજરાતમાં જેને મેળો કહીએ છીએ તેને મુંબાઈવાસીઓ. યાત્રા કહે છે. વાલકેશ્વરના ઉંચા ને રમણીય જગ્યામાં આજે તે વાર્ષિકી યાત્રાનો દિવસ છે અને હજારો ગરીબ તથા તવંગર લોક એ મેળામાં મહાજવા જાય છે. એક તરફ નગર, એક તરફ સાગર અને એક તરફ તે બધાનું અવલોકન કરવા ઉભો હોય તેવો અને વનસ્પતિના ડુંગર જેવો વાલકેશ્વરનો અને બાણુજનાથનો ડુંગર જેનારની આંખોને હસાવે છે. યાત્રાની મોજમજ ત્યાં વેચાતા વિવિધ જાતના માલની મોહિતા અને સાંજના વખતની રમણીયતા, એ બધાં આકર્ષણોને લીધે અનેક લોક વાલકેશ્વર અને નગર સાથે હારદોર કરી રહેલા છે. ગરીબો પગે ચાલતા, શોખીનો છત્રીઓ ફેરવતા અને મિત્રો સાથે વાતો કરતા તથા ધનવાનો ગાડીઘોડે તે તરફ આવ જા કરી રહેલા હતા. વસ્તુઓ લઈ પાછા ફરતા લોક અને પ્રસન્ન થયેલાં બાળક યાત્રાળુઓના આનંદનું કારણ થઈ રહેલાં હતાં એવામાં તડકાનો

રંગ બદલાયો, આથમતો સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ દિશાની પાણી ભરેલી વાદળાઓથી ઢંકાઈ ગયો અને પવનના સપાટા સાથે કંઠાકના ત્રીસ ચળીસ માઇલની ઝડપે ચાલતી આછી ભુરી વાદળાઓએ નભોમંડળને છાંય નાંખ્યું. જતા આવતા લોક પલળવાની બીકે કંઈક ઉતાવળા ચાલ્યા અને જીવાનિયા છેલ પુરુષોએ નાયકની સોટી ફરતો જેમ સૈનિકોની બંદુકો ઉંચી થાય તેમ છત્રીઓ ઉઘાડી દીધી. ચઢતી વાદળાઓ જેટલું જોર ખતાવ્યું તેટલું પાણી વરસ્યું નહિ. વરસતી વાદળાઓ પવનના જોરે ખંચાઈ ગઈ અને આંધ્ર વરસાદના કણે નવી ધોવાયેલી વનસ્પતિ ઉપર વનદેવીઓનાં ભૂપણ જેવી જળમુક્તાની જળો ગુંથાઈ ગઈ. થોડા પડેલા વરસાદે પણ પ્રારંભમાં દેખાડેલા મોટા દમામે યાત્રા જોનાર ગૃહસ્થોને ઘર તરફ પ્રેર્યા. સૂર્ય આથમી ગયો ને કાળાં વાદળના સાથે સંધ્યાનું અંધારું થતાં વાલકેશ્વરના દોળાવ ઉપરથી ગૃહસ્થોની ગાડીઓ એક પછી એક નીચે ઉતરવા લાગી. દિશાના અંતમાં ઝીણી પણ આંખનું તેજ હરી લે એવી વિજળીઓ થવા માંડી. પુનઃ વધારે વરસાદ થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં પારસી, મુસલમાન તથા યુરોપિયન વગેરે લોકો જેઓ પોતાની ગાડીઓને રસ્તાની એક કોરે ઉભી રખાવી છોકરાં તથા સ્ત્રીઓ સાથે પગથી ઉપર ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ ફરી ગાડીઓમાં જઈ બેઠા. યાત્રામાંથી આવતી મુંબાઈની શેઠાણીઓની અને ફરવા આવેલા શેઠ સાહુકારો ને સાહેબખંદોઓની ગાડીઓથી રેલવે ક્રોસિંગ સુધી બધો માર્ગ ભરાઈ ગયો.

એક લેન્ડોગાડી એટલામાં ત્યાં ઉભેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની ડાબી બાજુએ આવીને ઉભી રહી. વિદ્યાર્થીઓ તરફ ગાડીમાં બેઠેલાંની અને તેમની તરફ વિદ્યાર્થીઓની નજર હતી. એટલામાં આગગાડી ઉપડી અને ઘોડો ભડકીને તોફાન કરવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થીઓ તરફ ગાડી મરડાઈ અને ઘોડાએ અવળા ફરી જઈ તેને વિદ્યાર્થીઓ તરફ હડસેલી દીધી. બે જણ ફરમાં પેસી ગયા પણ એક જણના પગનાં આંગળાં તેથી કચરાઈ ગયાં. આગગાડી ચાલી ગઈ અને ફરવાજો ઉઘડ્યો ત્યારે ઘોડો ઠેકાણે આવ્યો. ગાડીમાંનાં બેરાંએ વિદ્યાર્થીનાં

આંગળાં ચગદાતાં જોયાં હતાં પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાનો જીવ ઉઠ્યો હતો ત્યાં સુધી પરદુઃખ તેમને દેખાયું ન હતું. રાવતે ઘોડાની લગામ ઝાલી તેને રસ્તે દોર્યો એટલે ગાડીમાંની એક બાળા બોલી કે ‘આ ! પેન્ના છોકરાને બિચારાને બહુ વાગ્યું છે.’

તેનાં વચનો સાંભળી આઘેડ ઉમ્મરની એક સ્ત્રી, જે પેન્ની કન્યાની માતા થતી હતી તે, ગાડી ઉભી રખાવી નીચે ઉતરી તેની પાસે ગઈ, અને તેના મિત્રો વિક્ટોરિયા કરી તેને ઘેર લઈ જવાની તજવીજ કરતા હતા તેમને કહ્યું કે, ‘શું કરવાને એમ કરો છો ? હું એમને મારી ગાડીમાં મારે ઘેર લઈ જાઉં છું. મારો દીકરો દાકતર છે તે એમની સારવાર કરશે. તમને હરકત ન હોય તો મારી ગાડીમાં બેસાડો.’

મિત્રોને આ ગોઠવણ ગમી અને જેને વાગ્યું હતું તેણે કંઈ વાંધો લીધો નહિ. જે મિત્રોએ ઉપાડી તેને ગાડીમાં બેસાડ્યો એટલે એક જુવાન સ્ત્રીએ તેમને કહ્યું કે ‘હવે જાઓ, ચિંતા કરશો નહિ. મારા સસરાજીનું નામ રામચંદ્ર સદાશિવ છે અને ભૂલેશ્વરમાં અમારો પોતાનો માળો છે. તમારા મિત્રની ખબર કાઢવા આવવું હોય તો મુખેથી ત્યાં આવજો.’

‘મેં એ માળો જાંચેલો છે અને હું એમને નામે તથા દીકરો જાળખું છું. તમે ખુશીથી ઘેર જાઓ.’ એમ પેન્ના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું તે પછી ગાડી સડસડાટ શહેર તરફ ચાલી.

ગાડીની ઉત્તમ બેઠક ઉપર રામચંદ્ર સદાશિવ શેઠનાં પત્ની અને વિદ્યાર્થી તથા સામી બેઠક ઉપર વીસ બાવીસ વર્ષની જુવાન વહુ અને તેર ચૌદ વર્ષની છોકરી બેઠાં હતાં. ગાડી ચાલી અને શેઠાણીએ વાત છેડી કે ‘ભાઈ ! બહુ પીડા થાય છે વાર ?’

‘અરર ! લાય બળી એવી પીડા થાય છે કે, મને બોલવું પણ ગમતું નથી.’

‘ઘેર જઈએ એટલી વાર છે હો ભાઈ ! એક ક્ષણમાં મારો ચંદુલાલ તમને હસાવશે.’ શેઠાણીએ આશ્વાસન આપ્યું.

‘તે દિવસે પેન્ના બિહારીલાલ જોયાને બહુએ વાગ્યું હતું પરંતુ

મોટાભાઈએ એને ટાઢક વળે એવો મક્કમપટો કરી તરત ઉઘાડી દીધો હતો. 'બહેન ભાઈનાં વખાણ કર્યા.

'હા, તરત આરામ થઈ જાય એવું ઔષધ લગાડશે.'

મા દીકરીએ વિદ્યાર્થીને આશ્વાસન મળે એવી વાતો કરી અને વિદ્યાર્થી તે સાંભળતો કપડામાં મુખ રાખી વેદના સહી રહ્યો. ગાડી બૂનેશ્વરમાં એક મોટા માળા આગળ આવીને ઉભી રહી એટલે શેઠાણી બોલ્યાં કે 'ગુજાબવલુ! તમે ઉપર જઈ લે્યાને મોકલો. તે આમને સંભાળીને ઉપર લઈ આવે.'

ઘોડાવાળાએ આજુબું ઉઘાડ્યું એટલે સૌ બહાર નીકળ્યાં, અને ગુજાબવલુ સપાટાબંધ દાદર ચઢી ગઈ. લે્યાએ નીચે આવી વિદ્યાર્થીને જોયો અને અબ્યાસીના સુકકડી શરીર ઉપર હસી શેઠાણીને કહ્યું કે 'ઉઠા લેઉં.'

શેઠાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે 'જેમ એમને પીડા ન થાય તેમ ઉપર લઈ આવ.' હાથ ઝાલી ગાડીમાંથી ઉતારવાની અને દાદર ચઢાવવાની કડાકુટમાં પડવાનું ફીક નહિ લાગ્યાથી લે્યાએ વિદ્યાર્થીને એક ફૂલની માફક ઉપાડી લીધો અને ઉપર જઈ એક મોટા ભપકાદાર દિવાનખાતામાં મજેના પોચા સોફા ઉપર બેસાડ્યો. શેઠાણીએ પછી તેની પાસે બેસીને કહ્યું કે 'ભાઈ! તમારું નામ શું?'

'મારું નામ કેશવચંદ્ર, અને હું આપની નાતનો માણસ છું. આપ મને નથી ઓળખતાં પરંતુ રામચંદ્રશેઠને હું ઓળખું છું.'

'ખરે મોટા માણસને સૌ ઓળખે અને મોટા માણસ કોઈનેય ઓળખે નહિ.' શેઠાણીએ સ્વાભાવિક સત્ય ઉચ્ચાર્યું.

'નિશાળિયાને ન ઓળખે એમાં શું?'

'ત્યારે તો તમે અમારા પરાણા કેશવચંદ્ર! હવે અહિં જરા આડો થાઓ, હમણાં મારો ચંદુલાલ આવશે.'

'વાર તમે હવે જાઓ. હું અહિં સુતો છું. બહુ કાળજી કરવા જેવું કંઈ નથી.'

પ્રકરણ ૨ જી.

આશાના અંકુર.

કેશવચંદ્ર દિવાનખાનમાં સેંકડા ઉપર સુતો અને શેઠાણી નાની શેઠાણી તથા પેઢી કુંવારી કન્યા વગેરે સૌ પોતપોતાના કામમાં પડ્યાં. સુતાં સુતાં કેશવચંદ્રને વિચાર આવ્યો કે ‘આપણી નાતમાં આ એક દોષ છે. એમના જેવો દૈભવ કોઈને ત્યાં નથી. બે કોઈ પણ માણસ પાસે એપૈસા હોય તો તે આમનીજ પાસે છે. અરે ! કેળવણી અથવા સુધારો પણ માત્ર આ ઘરમાંજ છે. નાતમાં એ કોની સાથે એસે એમ છે ? સઘળા ચિંથરેલાલ માણસો છે. કોઈ ખેડુત, કોઈ લિખારી અને કોઈક જરા ઉચ્ચ વૃત્તિવાળા પુરાણીઓ ! બાકી ખીજ કાણ ? જેવું ધન અને શીલ છે તેવીજ નાતમાં અલગત, ખંભાત તરફ અને અલિં પ્રતિષ્ઠા પણ છે. અમદાવાદ તરફ આમને ઓળખનાર થોડા પણ સુરતમાં ઘણા. સુરતમાં કેટલાક સારા છે પણ ધન કેળવણી અને સુધારા રહિત. પેસે ત્યાં જ્યારે હું અલિં આવવા નીકળ્યો ત્યારે મિ. પ્રાણશંકરે મને આમનું ઓળખાણ આપી અલિં ઉતરવાની ભલામણ કરી હતી પણ મને તે કાંઈ લાગ્યું ન હતું. એ પછી પેઢી સભામાં મેં આમને ઓળખ્યા અને આજ આ મોટા ઘરનો પરાણો થયાનો પણ વખત આવ્યો. આ ઘરની રીતભાતનું અવલોકન કરવાનો હવે મને પ્રસંગ મળશે, પણ નહિ, એમની રીતભાતની પરીક્ષા કરનાર હું કાણ ? ક્યાં ગાજ ભોજ ને ક્યાં ગાંગો તેડી ? ધનમદ તો હશે. બે તે ન હોય તો કેવ જેવાં ગણાવાં નહિએ. આ રીતે જેના મકાનમાં કેશવચંદ્ર સુતો હતો તેના સંબંધી વિચાર કરતાં કરતાં દુઃખની પીઠથી કંટાળેલી આંખમાં ઘેન ભરાયું અને ખિન્ન જણાતા વદને તે સહેજ નિદ્રામાં પડ્યો.

કેશવચંદ્રને દિવાનખાનામાં આરામ લેવાનું કહી શેઠાણી તેમનાં સાસુ, રામચંદ્રશેઠની ઘરડી મા પાસે ગયાં. ડોસીએ નવા આવેલા માણસ વિષે પડપુછ કરી. શેઠાણીએ જે થોડું ઘણું જાણ્યું હતું તે બધું કહ્યું. ડોસી લગભગ એંશી વર્ષ ઉપરની હોઈ આખી નાતને ઓળખતી હતી. કેશવચંદ્રને તેણે આશરે ઓળખ્યો અને કહ્યું કે, 'મોટી વહુ ! એ જો ગૌરનો હોય તો તારે કામનો. મારા સાંભળવામાં આવેલું છે કે એણે તરફનો એક વિદ્યાર્થી અહિંયાં ભણે છે. અમદાવાદથી ગોદાવરી જવા માટે પેલે વર્ષે જેઓ આવ્યાં હતાં તેમણે મને એ વિષે કહ્યું હતું. ગજરીનું ભાગ્ય મોટું છે, અને જો એજ જ્યાં હશે તો તને લાભ છે. હશે, આ વાત હમણાં મનમાં રાખજે. શું ચંદુ વગેરે હજી આવ્યા નથી ? કેમ વાર થઈ ?' 'જી ! ચંદુભાઈ આવ્યા.' એમ ગજરીએ ઓરડામાં પેસતાં કહ્યું અને ડોસીએ વાત બંધ કરી. શેઠાણી ઉઠ્યાં અને ચંદુલાલ ઉપર આવતાં કેશવચંદ્રનાળા બનાવની સઘળી હકીકત તેમણે તેને કહી. 'એમાં શું છે ? આરામ થતાં વાર નહિ લાગે.' એમ કહી ચંદુલાલ આગળ થયો અને શેઠાણી તેની પાછળ ચાલ્યાં. તેઓ દિવાનખાનામાં દાખલ થયાં તે સાથેજ ચંદુલાલના ખૂટને અવાજે કેશવચંદ્રની આંખ ઉઘડી ગઈ. ચંદુલાલે તેની સામું જંચું અને ઉભયનાં મુખ ઉપર વિવેકી હાસ્ય પ્રકટ્યું. ચંદુલાલ તેની જોડે ખેડો અને શેઠાણીએ નીચે ગાલીચા ઉપર ખેસતાં કહ્યું કે 'આ ત્રણ આંગળીઓ કચરાઈ છે.' 'હવે હું તેજ જોઉં છું બા !' એમ કહી ચંદુલાલે સારવારનું કામ કરવાનો આરંભ કર્યો. પાણી મંગાવી તેણે પગને ધોવરાવી નાંખ્યો, અને યોગ્ય ઔષધ લગાડી પાટો બાંધ્યો. શેઠાણીએ દયાની લાગણી સાથે એ બધી ક્રિયા દિલસોજીથી જોઈ અને પાટો બંધાઈ રહ્યો. કેશવચંદ્રના મુખ ઉપરથી પીડાની અસર ઓછી થઈ. ચંદુલાલ ખુરસી ખેંચી લાવી તેની સામે ખેડો અને દરદી સોફાને તાંક્યે મસ્તૂક ટેકવી પડ્યો તે પછી શેઠાણી બહાર ગયાં.

ચંદુલાલ અને કેશવચંદ્ર વચ્ચે હવે વાતચીત ચાલી. પ્રથમ

ગુજરાતીમાં અને પછી હિંદીમાં તેઓ ગપ્પાં મારવા લાગ્યા. જેમ જેમ વાત થતી ગઈ તેમ તેમ ચંદુલાલના મનમાં કેશવચંદ્રની આવડની છાપ પડતી ગઈ. તેના વિશાળ જ્ઞાનથી તે ચાકત થયો. આગળ ચાલવાં તેણે કહ્યું કે ‘ત્રણ વરસ થયાં હું વૈદ્યકીય છેલ્લી પરીક્ષામાં બેસું છું. બે વરસ નાપાસ થયા પછી આ વરસથી તો અનુભવને ખાતર ઘર આગળ કેટલાંક ઔષધ રાખી ઓળખીતાં પાળખીતાંની દવા કરવા માંડી છે. મને આ વખતના પ્રશ્નપત્રો જેઠ આશા બંધાઈ છે.’

‘દશ્વર કરશે તો તમે પાસજ થશો. આવતી કાલે હું ભૂતતો ન હોઉં તો તમારે રિફલ્ટ જણાવાનું છે. આપણી નાતમાં તમે રત્ન છો અને દશ્વર તમનેજ પરેલા દાકતર થયાનું મન અપાવશે.’

‘હું મોટા મનને યોગ્ય થઈશ એમ કંઈ નથી. હું તો સાધારણ વિદ્યાર્થી છું. મારા કરતાં બહુ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ છે.’ કેશવચંદ્રે કહ્યું કે, ‘ખીજી કંઈ અડચણ ન આવે તો એન્યુએટ થવાનો મારો નિશ્ચય છે અને હવે એક વર્ષ વચ્ચે આહું છે. સાંસારિક પ્રત્યયાય એટલામાં ન આવે તો બસ.’

‘તમને સાંસારિક ખટપટ વળગી છે?’

‘ના ના, એવી તો નહિ, પણ મારા પિતાજી વૃદ્ધ છે અને એ પાકું પાન ક્યારે ખરી પડશે તે કંઈ કહેવાય નહિ. એમ થાય તો અભ્યાસ મૂકી મારે ઘરની સંભાળ લેવી પડે. મિ. ચંદુલાલ! જાણો છોતી કે આપણી નાતના લોક કેવી સ્થિતિમાં છે?’

‘તે મારા જાણવામાં છે પરંતુ મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, ગરીબ છતાં પણ ઘણાં કુટુંબો પોતાનાં બાળકોને સારી કેળવણી આપવા ધારે તો આખી શકે. વળી ધનવાનનાં છોકરાંજ લણી શકે એમ કંઈ નથી. ગરીબ માણસોનાં છોકરાં હમેશ બહુ સારાં લણે છે અને દીપી નીકળે છે. જાણવાની વૃત્તિ હોય તો ધન આવી મળે છે. માઆપની જણાવવાની ને પુત્રની જણવાની મનથીજ લાવના હોય તો ગરીબે લણી શકે છે.’

‘પરંતુ તેઓ આ વિદ્યાથી અલગાય છે. એમની માગણ વિદ્યામાં

હજી એમનાં પેદાશમાં છે અને તેમાં તેઓ એવાં રચીપચી ગયેલાં છે કે વિદ્યા લાણીએ એજ તેમને રચતું નથી.

આ વાતમાં ગજરીએ લાંગ પાડ્યો. તેણે અંદર આવી કહ્યું કે ‘ચંદુભાઈ! રસોઈ થઈ ગઈ છે.’ ‘ચાલો, આવીએ છીએ બહેન!’ એમ કહી ચંદુલાલ ખુરસી ઉપરથી ઉઠ્યો અને ગજરી ગઈ.

‘તમારાથી રસોડામાં અવાશે?’

‘હા, હવે મને ઠીક છે.’ કેશવચંદ્ર ખેડો થયો અને ચંદુલાલનો હાથ પકડી રસોડામાં ગયો.

રસોડું નાનું ન હતું. ચાકરે એ પાટલા ગોઠવી નંડે જળપાત્ર મૂક્યાં હતાં. રસોડામાં એ બધું તૈયાર કરેલું હોવા છતાં ગુલાબવહુ સોળું પહેરી પીરસના તથા બીજી સગવડ કરવાને હાજર થઈ હતી. ઠાવકાઈથી તેણે ચટણી વગેરે પીરસી અને ચાકરે અખોટિયાં આપ્યાં તે પહેરી બેઠે જીવાન જમવા બેઠા.

પુરુષો અને રસોડાયાની વચ્ચે જરા દૂર એક પાટલા ઉપર ગુલાબવહુ સંકોરાઈને બેઠી અને વાત કરતાં પેલા એ જણ જમવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી ચંદુલાલે પૂછ્યું કે ‘આપણું કેમ હજી નથી આવ્યા?’ શરમાતાં શરમાતાં ગુલાબે જવાબ આપ્યો કે ‘અગિયાર વાગે ગયા ત્યારે દાદીમાને કહેતા ગયા છે કે, આજે ડાયરેક્ટરોની સભા છે તેથી મોડું થશે.’

‘હા, એ તો હું ભૂલીજ ગયો. વારૂ, બીજા શા વર્તમાન છે? કેમ બોલતાં નથી? કેશવચંદ્રનાં ગુનેગાર થયાં તેમાં?’

‘ગુનેગાર તો ખરાંસ્તો. પોલિસમાં પકડાઈએ એવાં. એમની આંખમાંથી તો આંસુ નીકળી ગયાં હતાં.’

કેશવચંદ્ર—અકસ્માતમાં કોઈ ગુનેગાર ગણાયજ નહિ, એમ કહેાની. ‘એમ કેમ કહેવાય? અમારી ગાડીથી વાગ્યું તે કંઈ ખોટું?’

ચંદુલાલ—એમને ઓળખ્યા? એ તો વાણિયા છે.

ગુલાબવહુ—જેવા તમે વાણિયા તેવા એ.

કેશવચંદ્ર હસ્યો અને વરવહુનો વિનોદ પુરો થયો. જમીને તેઓ

દિવાનખાન માં ગયા. થોડી વાર વાત કર્યા પછી ચંદુલાલ કેશવચંદ્રને સુવા ખેસવાનો ચાકર પાસે ખરોખર અદ્યોષસ્ત કરાવરાવી મેડીએ ગયો.

રસોડામાંથી ઉડી ગુલાબવલ્લુ સાસુ અને વડસાસુની મંડળીમાં ગઈ. ત્યાં પણ કેશવચંદ્રને લગતી વાતેના તડાકા ચાલતા હતા. રામચંદ્રશેઃ આવ્યા ન હતા એટલે સૌ તેમની વાટ જોતાં ખેડાં હતાં. જન્મતી વખતે ગુલાબવલ્લુએ કેશવચંદ્રની રીતભાતનું અવલોકન કર્યું હતું તેથી સાસુ અને વડસાસુ આગળ તેનાં વખાણ કરતાં હતાં કે 'શરીર તો સુકકું છે પણ સ્વભાવે બહુ ચેતનવાળા છે. વિવેક અને રીતભાતમાં તો સુધરેલાંને પણ ટક્કર મારે તેવા છે. વાત કરવાની છુપી અને શીળો રૂપાળો સ્વભાવ વગેરે જોઈ મને તો ખાતરી થઈ કે એમના જેવા હોંશિયાર, સુધરેલો અને લણેલો ખીજો કોઈ આપણી નાતમાં ભાગ્યેજ હશે. આણી તરફ ચરોતરના ઘણાંય માણસ આવે છે પણ તેમને જન્મતાંએ આવડતું હોતું નથી. કોઈ બહુભોક્તા થઈ ચિયાવડા જેવી કૃત્રિમ ભાષા બોલી આપણને દસાવે છે તેઓર બોલવું ચાલવું ને ખેસવું ઉડવું વગેરે રીતભાતમાં તો કંઈ સમજતાજ હોતા નથી, આ એવા નથી આમનું કામ તો ઓર છે. મેં તો દમણાંજ વાળ્યું કે એ અંધણી નાતના છે. આ ! ખીજશો નહિ પણ મને તો એમ લાગે છે કે ગજરાખાને ગોરમા ફૂલો.'

'જાની રહે, એવું બોલીએ નહિ.' ડોસીએ વલ્લુને દખાવી.

ગુલાબ શરમાઈ ગઈ અને ગજરી આકું વંદઈ ઓરડાની બહાર જતી રહી; એટલામાં વળી રામચંદ્રશેઃ દાદર ચઢ્યા અને ગુલાબવલ્લુ ધુંધેટા તાણી દૂર ખસી ગઈ. શેઠાણીએ પણ જરા આધું એટલ્યું.

'જીજી ! તમે જમ્યાં નથી ?' રામચંદ્રશેઠે આવતાંવાંત પૂછ્યું.

'તમારી રાહ જોઈ સૌ ખેરી રહ્યાં છે. ચંદુ અને એક આપણી નાતના કેશવચંદ્ર કરીને આવ્યા છે, તે બે જણ જમ્યા. ગજરી જમી નથી.' ડોસીએ ઉત્તર આપ્યો.

'ચાલો ત્યારે આપણે સૌ સાથેજ જમી લઈએ' એમ કહી રામચંદ્ર શેઠ ડગલો ઉતારવા લાગ્યા અને ગજરી પાંચડી લઈ કેકાણે મૂરી આવી.

સૌ સાથે જમવા બેઠાં. ત્યાં ડોસીએ કેશવચંદ્રની અથેતિ હકીકત કહી, તે સાંભળીને શેઠ દિલગીર થયા અને ચાકરને મોકલી તજવોજ કરાવી પણ 'તેની ઓરડી બંધ છે અને તે ઉઘી ગયા હશે.' એવું તેણે જણાવ્યાથી સવારે મળવાનું રાખ્યું. જમતાં જમતાં રામચંદ્રશેઠ બોલ્યા કે 'જીજી ! ચંદુલાલ પાસ થાય એમ લાગે છે. એના સાથે આજ મળ્યા હતા, તેમણે કહ્યું કે આશા છે.'

'ઈશ્વર એટલું કરી નાંખે તો ગંગા નહાયાં, ત્રણ ત્રણ વર્ષ થયાં છોકરા પાસ થતો નથી એ તે પરીક્ષાઓ કેવી ? ગોખી ગોખીને તો ખિચારો અડધો થઈ ગયો. તે દિવસે જેઠારવલ્લુએ મને કહ્યું કે 'ચંદુ વાંચે છે,' ત્યારે એ વાંચ્યા હતા. છોકરા ઉઘે શું અને વાંચે શું ?'

જેઠારશેઠાણી-જીજી ! તમે લડો તેમાં હું તો કહેતી નહિ; પણ કાંઈ કાંઈવાર તો રડ્યું આખી રાત વાંચવાનું ચાલતું અને સવારે ખિચારાની આંખો ફૂલી જતી.

શેઠ-મહેનત વગર ફળ ક્યાં છે ? એનો તો શો અભ્યાસ છે ? ખીનનાં શાસ્ત્રો વગેરેના અભ્યાસીઓને એક કળાટ ભરાય એટલી બધી ચોપડીઓ વાંચવી પડે છે અને કંઈમાં કંઈ જુદા જુદા ચાર પાંચ વિષયો હોય છે.

ડોસી-અમારા વખતમાં તો એવું કર્યુંએ ન હતું.

ગજરી-દાદીમા ! ત્યારે તમારા વખતમાં આવી સાહેબી પણ ક્યારે હતી ?

ડોસી-સાહેબીનાં શરીર નંને ? તારા આપના અને ભાઈના શરીરમાં કંઈ ફેર દેખે છે ? મહેનત કરવી, રણવું અને ભણવું, બધુંએ ખર્ચ પણ આ ભણતરથી તો તે.આ ! ?

ગજરી એક કારે ગુલામના ધુંધટામાં મેં ઘાતી ધીરથી પણ મોટરાં સાંભળે તેમ કહેવા લાગી કે 'દાકતર સાહેબનાં બ્રહ્મચારી ! દાકતર સાહેબ પાસ થશે ત્યારે મને શું આપશો ?'

ગુલામ-હજી પાસ તો થવા દો.

'કાંચે સાંજે પાસ થશે અને તરત વધામણી લઈશ. એની એ

આશાના અંકુર.

ધડીએ જરાએ અજર નહિ કરે. ’

જેકારશેડાણી ગજરીનાં વચન સાંભળી .ઉમળકાથી બોલ્યાં કે
‘જીજી! જોયું, ગજરી પણ એની લાભી પાસે વધામણી લેવાની કબુલાત
કરાવરાવે છે. ’ ગામમાં પેડાના સાંસા ને પટેલને ઘેર ઉનાં પાણી.

ગજરી-સાંસા બાંસા બોલીશ માં. કાલે સાંજે લાઇ પાસ
થયાના ખખર આગ્યા જાણને.

‘ખખર આવે ત્યારે ઇનામ લેજો ’ શેડ જમીને બહાર જતાં
બોલ્યા. હવે રસોડામાં સ્ત્રીમંડળજ એકલું રહ્યું, તેમાં નણદે લાભીને
કબુલ કરાવવા માંડ્યું.

જેકાર-વહુ ! એને વધામણીની સ્તુતિ નામ પાડો. લાડકીનણદે
હોય તે માગે તો ખરીસ્તો. ગજરીને શર ચઢ્યું.

ગુલાબ-મારો હાર આપીશ જઓ, ખુશી થાઓ.

જેકારશેડાણી-તારી લાભીએ ખરેખરી ઉદારતા દેખાડી. હવે
ઈશ્વરની સ્તુતિ કરજો કે ચંદુલાઈ પાસ થાય.

‘એટલા દાલ માટે કંઈ સ્તુતિ કરવાની છે ? હું તો હમેશ
મારા ચંદુલાઈના સારા માટે સ્તુતિ કરું છું. ચંદુલાઈ અને લાભી
પાસેથી તો ઈશ્વર કરશે તો એક વર્ષ દલાડમાં આથીએ ઘણું મોટું-
મોટું અને હકનું ઇનામ લઇશ. ’

જેકારશેડાણી અને ગુલાબની આંખ એક થઈ. એઉના મુખ
ઉપર અવર્ણનીય હાસ્ય પ્રગટ્યું. ગુલાબે નીચું જોયું અને શેડાણી
જરાક મોટેથી હસી હાથ ધોઇ ઉભાં થયાં. રસોડામાંથી સ્ત્રીમંડળ
વેરાયું. ડોસીને પુરાણ સંભળાવવા માટે પુરાણી આવી પહોંચેલા
હોવાથી જેકારશેડાણી અને શેડ પછી સાંભળવા બેઠાં. દશ અગિ-
યાર વાગતાં કથા પુરી થઇ અને સૌ સુઇ ગયાં.

ગજરી પથારીમાં સુતી એટલે તેને કંઈક નવું નવું મનમાં ઉડો
હર્ષ ઉપજાવતું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. ધર્મી તમામ માણસો નવા
આવેલા વિદ્યાર્થી સંબંધી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતાં નિદ્રાવશ
થયાં. બીજે દિવસે સવારે રામચંદ્રશેડે કેશવચંદ્રને તેને મટાા લગી

પોતાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું અને કોલેજમાં જવા આવવાને માટે ગાડીનો પણ બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો. શેઠના મનમાં તેને માટે સારો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. ચંદુલાલે દરદીની ખબર લીધી. પાટો છોડીને નવો બાંધ્યો અને કેટલીક વાર વાતો કરી. કેશવચંદ્રથી હવે પગ નીચે મુકાવા માંડ્યો. રાતવાળા ઓસડથી તે લાકડીને ટેકે ઉભો થવા જોટલો હોંશિયાર થયો હતો. કોલેજમાં ગયા વગર ચાલે એમ ન હતું, કારણ કે, અભ્યાસાવધિના મુકરર દિવસોમાં ખોટ પડે એમ હતું.

પ્રકરણ ૩ 'જી'.

આનંદમાં આનંદ.

રામચંદ્રશેઠના ઘરમાં હાલ કોઈ નિશાળે કે ઓફિસે જનાર નહિ હોવાથી સવારમાં જરા મોડું જમણુ થતું, પણ આજ તે વહેલું તૈયાર કરવાની રસોઈયાને હુકમ મળ્યો હતો. નવ સાડા નવને અમલે રસોઈ તૈયાર થઈ. શેઠ કે ચંદુલાલ કોઈ ઘેર હતા નહિ. જેઠારશેઠાણીએ કેશવચંદ્રને આગ્રહ કરી જમવા બેસાર્યો અને પોતે તેની રીતભાત જોવા તથા સ્વાર્થને યોગ્ય કેટલીક વિગત પૂછી લેવા સરભરામાં રહ્યાં. શેઠાણીએ આગ્રહ કરી તેને જમાડ્યો અને સંબંધ બાંધવા પુરતી સઘળી વિગત વાતમાં ને વાતમાં પૂછી લીધી. ગજરી માટે આ ખરે-ખરો વર છે, એવી કરાય તેટલી ખાતરી કરી. શેઠાણીની પૂછવાની ઢગ્ગ અને કેશવચંદ્રની વિગતે જવાબ આપવાની રીતથી જાણવાનું સર્વ જણાયું. તે જમી રહ્યો અને કપડાં પહેરી તૈયાર થયો ત્યાર સોરી ગાડી તૈયાર થઈ આવી. શેઠાણીએ હવે મનથી તેને જમાઈ માની લીધો અને અંતર આનંદે ભરાયું. શરીરનું આરોગ્ય, ઉમ્મર, અને વિદ્યા એ સઘળું પોતાની ખરોખરીનું જણાયું. કોઈને કંઈ વધો કાઢવાનું રહે એવું ન રહ્યું. ચંદુલાલની પ્રીતિમાં કેશવચંદ્રે જાણે આજ ભાગ પડાવે, અને પહેલે દિવસેજ શેઠાણીના મનમાં પક્ષપાત થયો. કેશવચંદ્ર નીચે ઉતર્યો, શેઠાણી તેની પાછળ નીચે ગયાં અને ગાડીવા-

જાને કહ્યું કે 'એમને સંભાળીને કાલેજમાં મૂકી આવજો, અને એ જોટલે વાગે કહે તેટલે વાગે ગાડી પાછી ત્યાં લઈ જઈ અહિં પાછા લઈ આવજો.' વળી કેશવચંદ્રને કહ્યું કે 'કેશવચંદ્ર ! લૈયાને મોકલું ? કાલેજની સીડી તમારાથી ચઢાશે ? ના હોય તો એ દિવસની રજા લેતા આવજો. પગ ખેંચીને ચાલતાં હોરાન થવાશે.' કેશવચંદ્રે કહ્યું કે 'લૈયાની જરૂર નથી અને આવતી કાલે તથા પરમ દિવસે રજાઓ છે. પેલા દહાડાની વાત પેલે દહાડે.' 'જાઓ ત્યારે.' શેઠાણી ઉપર ચઢ્યાં અને ગાડીવાળાએ કાટ તરફ ગાડી હંકારી.

અગિયાર બાર વાગે ઘર કામ સમાપ્ત થયું અને શેઠ તથા ચંદુ-લાલ જમી આરામ લઈ બહાર નીકળી ગયા. મોડેથી પછી જોકાર સાસુ પાસે ગયાં. સાસુ વહુએ કેશવચંદ્ર સંબંધી વાતચીત કરી. જોકારે કહેલું વ્રતાંત સાંભળી ડોસી બોલી કે 'નક્કી' હવે કાર્મને કંઈ ખૂબ જાહેરું નથી. હું સર્વને ઓળખું છું. એનું કુટુંબ આપણી નાતના માન પ્રમાણે ખાનદાન છે. એના પેલા વડવાને કડી પરગણામાં અધિકાર હતો અને જુના વખતમાં તેણે એ પૈસા એકઠા પણ કર્યા હતા. જાતે ચઢાઉ હોવાથી નાતોજાતોમાં અને લહાણાં કરીને તેણે બધું ઉગાડી દીધું હતું. મેં આના વડવાના લહાણાંનાં વાસણ વાપરેલાં. નાતો અને લહાણાંમાં પૈસો, વેરાયો અને છોકરો નહિ એટલે ગામડામાં બાપા કહેવાયા અફીણ ગળે પડ્યું તેમાં બાકીનું પુરું થયું. બાપે તો સમુદ્રે ખૂટી જાય. પાંસઠ વર્ષની વયે છોકરાની આશાએ વળી ડોસો ફરી પરણ્યો અને ઇશ્વરે વંશ રાખ્યો. કેશવચંદ્રનો બાપ થયો અને ડોસો મોટી વયે મરી ગયો. દેવાદારોએ ધરબાર લઈ લીધાં અને નવી વહુ તથા છોકરો હલેતાં હોવાથી નાનમ પડી. પડી એટલે તો પડીસ્તો 'વાગેલામાં વાગે' તેમ દેવાદારોએ ધર બાર ખાલી કરાવરાવી સર્વસ્વ લઈ લીધું. નવીએ પિયેરમાં છોકરાને મોટા કર્યો અને મામાએ બહેનનું મન રાખવા તેના કુટુંબના મોલા પ્રમાણે ખરચ કરી બાણેજને પરણાવ્યો. ડોસાને એક પરમ યોગી ભાઈ હતો અને નાતમાં તે કાળે એમ કહેવાતું કે એને કેટલીક સિદ્ધિએ પ્રાપ્ત થઈ છે. ધરના કલેશ કંકાસથી કંટાળી તે

નૃસિંહ મહેતાની માફક વનમાં જતો રહ્યો હતો, પણ હું નાની હતી તેવામાં એની સિદ્ધિઓના અદ્ભુત ચમત્કારોની વાતો નાતમાં થતી. એના પુણ્યના ફળેજ એના ભાઈનો વંશ ચાલુ રહ્યો એમ પણ કહેવાતું. આ છોકરો એ મહાત્માના ભાઈનો પાત્ર થાય સમજી વહુ ! તેં કહ્યું એટલે મેં એ તો સમજી જાયું. ધરખારનાં દુઃખી એમાં ફર નહિ, પરંતુ કુળવાન ને ખાનદાન તો જેવાં તેવાં નહિ. એમનો દહાડો પાધરો હોય અને આપણે પૂછવા ગયાં હોઈએ તો ના પાડે. કેશવચંદ્રને ખીજાં નાનાં મોટાં ભાઈ બહેન છે ? ' ' તે તો હું જાણતી નથી પણ ધરડાં માખાપ છે. તેઓ ગામડે રહે છે અને પોતે અહિં શેડિયા લોકને આશ્રયે અગ્યાસુ કરે છે. '

' ત્યારે ઠીક છે. રામચંદ્રને હું કહીશ અને તમે નક્કી કરી નાંખજો. કરકરું છોકરું આજના વખતમાં કુંવારું રહેતું નથી. ઉંઘમાં ઉંઘશે તો જીતી બાજી હારશે. તમે ધણીધણિયાયાણી હવે કંઈ નાનાં નથી. હાલે છોકરાંને ત્યાં છોકરાં થશે અને હું ક્યાં સુધી બેસી રહેવાની છું. વિચાર કરજો અને વહુને મોઢે દાણો ચંપાવી જોજો. રામચંદ્રને ઠીક લાગે તો એના બાપ ઉપર એકાદ કાગળ પણ લખાવજો. જોજો ભૂલતી, તારી ગજરી ખીજે ઠેકાણે સમાશે નહિ. મુંબાઈમાં ઉછરેલાં છોકરાં ગામડામાં સમાતાં નથી અને ન સમાય તેમાંએ નવાઈ નહિ. મુંબાઈમાં ઉછરતાં છોકરાંએ માત્ર સુખજ જોયેલું હોય છે. તેઓ ગામડાની રીતે કામની કડાકુટમાં રહી શકતાં નથી. ત્યાંની રીત-ભાત અને ટુંકામાં કહીએ તો સઘળા જાતનો વ્યવસાય તેમને પ્રસંદ પડતો નથી. ત્યાં તેમને જમતું નથી અને ધણાંને તો ત્યાંનું અનાજ મોંમાં પણ પેસતું નથી. વહુ ! તારી ગજરી તો તેમાં વળી ઓરજ છે. તમે એને લડાવવામાં બાકી રાખી નથી. શેક્યો પાપડ પણ એનાથી ભાગે તેમ નથી. મારા મત પ્રમાણે ચાલો તો આ બાબત નક્કી કરી નાંખજો, નહિ તો પશ્ચાત્તાપ થશે. હવે શું ગજરી તમને નાની લાગે છે ? તમારા સુધારા તે કેવા ? મોટું બૈરું કરીને પરણાવવું ? અમારાથી તો જીતી આંખે આ નવા તમાસા જોવાતા નથી.

રામચંદ્ર બહાર ફેરે અને દક્ષિણીઓની સુધારાવાળી સોળતમાં રહે તે એમ ધારે પણ જોકારવહુ ! તુંએ સમજતી નથી દીકરા ? દેશ છોડીએ પણ દેશાચ્છા ના છોડીએ, ગજરીને લઈને ખંભાત ગયાં હોયએ તો લોક શું કહે ? ખરું કહું તો મને રાતે ઉઘે આવતી નથી અને તમારી ઉપર બાણી વાર કઢપો આવે છે. તમે મોટા વર પસંદ કરો છો, તો આ મોટો છે, હવે વિચાર શો ?

ધરડાં સાસુનું આ લાંબું ને પોતાને મોટાઈ આપનારે બાપણ સાંભળી જોકારશેડાણીને એમ થયું કે, જે લગન હોય તો હમણાંજ મંગલકેરા ફેરવાવી દે, પણ શું કરે ? હજી તો ચોમાસું હતું. તે નમ્ર થઈ બોલી કે ‘આ ! તમે જીવો છો ત્યાં સુધી અમારે શા માટે ચિંતા રાખવી ? તમે છો ત્યાં સુધી અમે તમારી આગળ છોકરાંસ્તો ? તમે વિચાર કરો અને જેને કહેવું યોગ્ય હોય તેને કહો. હું તો પહોર સુરત ગઈ ત્યારે કેટલાંક જણે ગજરીના વિવાહ માટે મને કપકા દીધો હતો. હવે તો હું રોજ કહું છું પણ માંડે સાંભળે છે કાણ ? તમે આજ બોલ્યાં, ખાત્રી ક્યારે એ સંબંધી એમને કંઈ કહો છો ? તમે નહિ કહો તો કાણ કહેશે ? હું કહું છું ત્યારે કહે છે કે ‘જીજી એની મેળે ગોઠવણ કરતી હશેજ. તું શું કામ ચિંતા કરે છે ? આપણી એને ચિંતા છે તો ગજરીને માટે એને કંઈ વિચાર નહિ આવતો હોય ?’ એ કંઈ પણ લાડ લડાવે કે હું તો કહું કે જમાઈને મિલમાં બે ચાર આનીનો ભાગ ધાત્રી આપવાના છો જે છોકરીને ફટાડો છો ? મને હસી કાઢે છે કે ‘એનું ભાગ્ય એની પાસે છે.’ ગુલાબવહુ ને ચંદુ-લાલને જોઈએ તે મળે ત્યારે નાનામાં નાની ગજરીને કેમ ના કહેવાય ? ચંદુની વહુએ હારમોનિયમ શીખવા માંડયું ત્યારે મેં કહ્યું કે ‘ગજરી ! તું એનું તેવું કંઈ શીખતીખીખતી નહિ. તને હારમોનિયમવાળું સાસરું નહિ મળે’ બે ત્રણ દિવસ તે ચંદુની મેડીએ ગઈ નહિ પણ ગુલાબ-વહુ ગાય તે એનાથી સંખાય ? એક દહાડો મેડીએ ગઈ અને વહુએ કહ્યું કે ‘ગજરામા ! જુઓ હું તમને સર મિત્રાવટ શીખવું’ ત્યારે રોઈ ગઈ અને મારાં પેલાં વચન સંભારી કુસકે ચઢી. વહુએ એનો

સસરો બેઠા હતા ને એ વાત કહી, ત્યારે એવડા મોટાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. મને કહે કે ‘આં સુખ દેલવમાં ઉછેરેલી છોકરીને કુવામાં નાંખવી પડશે, એવો જ્યારે મને વિચાર આવે છે ત્યારે મારું મન બળી જાય છે. હજીને કહેલે કે અકુળવાન તો અકુળવાન, પણ કોઈ જરૂર હવવાળો વર શોધી કાઢી કાઢે ?’ હજી ! અમે તમ્મરો જીવમાં નાતજાતનું શું જાણ્યું છે ? અને ગજરી પરણાવતા લગ્ની ઈશ્વર તમને જવાડે, તો પછી અમારે તેવી જાણતો જાણવાનીએ શી જરૂર છે ? તમે તમારી મેળે સાજો એ આવે એટલે તેમને બોલાવી મને ક્યું તેમ સંવળું કહેલું.’

જેઠારશેઠાણીએ સાસુને સારું લગાડી આધેડ વયે ઘરમાં સાસુ આગળ પોતાનું અજાણપણું દેખાડી નાની બહુના જેવો મજાનો લાડવો લીધો. ડોસીને સારું લાગ્યું, બારણે ચાર વાગ્યા. શેઠાણી હડીને દર્શન કરવા ગયાં અને ગુલાબ મેડીએથી ઉતરી સાંજની રસોઈ કરાવવાની ખટપટમાં પડી.

આજ ચંદુલાલનું રિઝલ્ટ જણાવવાનું છે તે આપણે ભૂતી જવાનું નથી. ‘રસોઈમાં કંઈ નવાજીની કરવી પડશે.’ એમ જિંક આવતાં ગુલાબવહુ મનમાં બોલી. ખુશ થઈ અને રસોઈવાને આધેભારે એમ કહેવા લાગી કે ‘ભટ ! રોટલીનો ભોટ ખાંધશો નહિ. શેઠ આવશે ત્યારે હું તમને કહી જઈશ. રોટલી કરવાની નહિ કૂં ?’ ‘હું તે જાણું છું. શેઠાણી ! ચંદુભાઈ આજ પાસ થતાના તેમાં, નહિ વાડ ?’ ‘હા, એમરતો.’ ‘શેઠાણી ! મને પણ કંઈ દનામ અપાવલું. મેં ભાઈની બહુ સેવા બજાવી છે.’ ‘ડીક છે.’ એમ કહી ખુશ મિત્તન થઈ એક ખુરસી મંગાવી તે રસોડાની બારીએ બેઠી. તેણે માગ તરફ જોવા માંડ્યું. દરેકે દરેક પણ તેને વધારે અને વધારે આતુર બનાવતી ગઈ. મોટાં શેઠાણીએ દર્શન કરી આવ્યા પછી ગુલાબને બોલાવી. સૌ દિવાનખાનામાં એકઠાં થઈ બેઠાં. મોટી ઘડિયાળમાં ૭ વાગ્યા. ‘હજી કંઈ જણાયું નહિ હોય ગજરી ?’ જેઠારશેઠાણીએ પ્રશ્ન કર્યો. ‘મેટ્રિક વગેરેનાં પરિણામ કદાપિ મોડાં વહેતાં થાય પણ આ તો હમેશ ત્રણ

ચાર વાગે જણાઈ જાય છે. હમણાં ખબર આવશે. મારા પિતાજી ત્યાંજ ગયા હશે અને હું તો ધારૂં છું કે પહેલું વહેતા એજ આવશે. હમણાં જણાશે.’ ‘તારી ભાભીએ ધનામ કાઢી રાખ્યું છે કે નહિ ?’
‘એ તો લેમણે પહેરેલુંજ છે.’

આ બોલ હજી તો ગજરીના મુખમાં હતા એટલામાં ગાડીનો ગડગડાટ સંભળાયો. એકદમ ધબડધબડ કરતી તે હરખભેર નીચે ઉતરી ગઈ. જોકેરશેઠાણી દાદર આગળ જઈ ઉભાં અને ગુલાબ ત્રીજા માળના દાદર આગળ સંકેત્યાઈને એક કોરે ઉભી.

ગજરીને નીચે ઉતરતી જોઈ રામચંદ્રશેઠ બોલ્યા કે ‘બહેન ! પાસ ’ તરત તે પાછી વળી. શેઠ, કેશવચંદ્ર અને ચંદુલાલ તેની પાછળ દાદર ચઢ્યા. ગજરીએ તેની બાને અને દાદીને આ શુભ સમાચરની વધામણી ખાધી એટલામાં શેઠ અને કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાં પેડા. ચંદુલાલે પોતાના હાથમાંની છડી એકાંત જોઈ ગુલાબ વહુને આપતાં કહ્યું કે ‘હવે બસ, તમારું ધાર્યું થયું. ખુશી થાઓ.’

‘તમારી ખુશીએ હું ખુશીજ છું.’ એમ કહી છડી લઈ ગુલાબની બે ત્રણ પાંદડીઓ ચુંટી હોંસિલી ગુલાબવહુએ હસતાં હસતાં વરને વધાવ્યો. રામચંદ્રશેઠ પાંદડી મૂકી ડોસી પાસે જવા દિવાનખાનામાંથી પાછા નીકળતા જણાયા તેથી દમ્પતી અલ્પ પણ અત્યંત આનંદની વાત કરી છુટાં પડ્યાં.

જોકેરશેઠાણી ડોસીના ઓરડામાં બેઠાં હતાં ત્યાં આવી એક ખુરસી ઉપર બેસતાં તે બોલ્યા કે ‘જીજી ! ચંદુલાલ પાસ થયો અને હવે એ વાતે નિરાંત થઈ. એ એને ધંધે વળગશે.’

‘હા, જોકેરવહુએ મને કહ્યું. ચાલો મને પણ નિરાંત થઈ. ચંદુલાલ ક્યાં ગયો ! હજી નથી આવ્યો ?’

જોકેરે ખૂબ પાડી કે ‘ચંદુલાલ ! અરે ગુલાબવહુ ! અલ્યાં આહું આવો. ગજરી ! જા ભટને કહે કે કંસાર કરે.’

ગજરી હરખભેર દોડતી દોડતી રસોડા તરફ ગઈ અને પેલાં ધણીધણિયાણી ઓરડામાં પેડાં.

‘જીજીને પગે પડો.’ જોકારે કહ્યું.

શરમાતાં શરમાતાં આરામચેરમાં બેઠેલી ડોસી આગળ જઈ બન્નેએ મસ્તક નમાવ્યાં અને તેણે માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો. દાદીની સામે જમીન ઉપરજ ચંદુલાલ બેઠો અને ગુલાબવહુ અંદરના બારણા આગળ જોકારશેઠાણી બેઠાં હતાં ત્યાં જઈ ધુંધેટો તાણીને ઉભી રહી.

રસોધયાને વરધી આપી ગજરી પાછી આવી. આવતાંવાંત તે બોલી કે ‘જીજી ! મારાં લાભી ક્યાં ગયાં ?’ ઝોરડામાં નજર ફેરવી અને ગુલાબને જોકારની પાછળ ઉભેલી ગંદધ તેની પાસે જઈ બોલી કે:-

“ લાભી ! પાસ થયા ચંદુભાઈરે,

મને આપો વધાઈ;

મેળવ્યું ‘પ્રાદઝ’ પેલા નંબરનું,

સરસ કરી સરસાઈરે, લાભી ! આપો વધાઈ. ”

ગુલાબે પેલી છડી આગળ ધરી ધીરેથી કહ્યું કે ‘પાસ થયાની વધામણીમાં મને આ છડી મળી છે. હું તમને તે આપું ? લો.’

છડી નીચે નાંખી દધ ગજરી બોલી કે:-

“ બોલેલો બોલ પજો મારાં લાભી,

આ, હાર આપો હરખાઈરે, ઝટ આપો વધાઈ;

વડાલમાં વરની ને ઘરમાં ગોરીની,

વાધી વિશેષ વડાઈરે, લાભી ! આપો વધાઈ. ”

‘આપનારે મને છડી આપી પણ મારાથી તેમ થાય ? લો, આ હાર અને પહેલા માસની શીએ તમને અપાવીશ. તમારાથી અને તમારી વધામણીથી મને શું વધારે છે ?’

‘થેંકસ, લાભીસાહેબ, થેંકસ !’ ગજરી મંડળીમાં આવી ઉભી, અને સૌ હસી પડ્યાં.

‘જીજી ! વહુ મારા જેવી નથી. આ ત્રણે છોકરાં ઉદાર છે. આપણાથી આટઆટલું છે પણ આવી ઉદારતા બતાવી શકાતી નથી, અને આમને તેમ કરતાં જરાએ વાર લાગતી નથી.’

ગજરી—ધરમાં ઉદારતા શી ? બાઇ ભોળાઇ મને કંઇ આપે મેલે તેને તું ઉદારતા કહે છે આ ?

‘ના, બહેન ! ના.’

રામચંદ્ર—એ હારને તું ઠેકાણે રાખજે. ધરનાં ધરેણાંમાં બાળ્યો તો પછી બાળ્યોજ.

ગજરી—એમ કેમ બને ? મારી બાને સોંપવાનો નથી. મારાં બાબીની પેટીમાં રખાવીશ.

‘તારી બા કરતાં તારી બાબી વધી ?’ ડોસીએ છોકરાંના વિનોદમાં ચટકું મૂકતાં ખુરસીમાંથી ઉંચાં થઇ સવાલ કર્યો.

‘જીજી ! મારી બા તો પાકી ધંક છે. બાબીને તો જોમ કહીએ તેમ કહેવાય. બાની ઉપર કંઇ હુકમ કરાય ? અને ના આપે તો એની સામે ફરિયાદ પણ કોને કરીએ ? બાબી પાસેથી તો હાલને હાલ ઉભે ઉભે હુકમબંધ આપણે લઇ શકીએ. અને એમના શા ભાર છે કે ના પાડે ? કદી અરજ કરવી પડે તોપણ એમની સામે તો બાઇ આગળ, બા આગળ, આપાજી આગળ અને તમારી આગળ ફરિયાદો કરાય. બાબી સામે કેટલી બધી કારટો ઉઘાડી ?’

ડોસીએ કહ્યું કે ‘ઠીક ઠીક, નણુંદ ભોળાઇ વચ્ચે નિરંતર આવોજ પ્રેમ રાખીએ. જ્યાં સંપ છે ત્યાં જંપ. લોકના ધરમાં નણુંદ ભોળાઈ અને ઉંદર ખિલાડી, કેવો કંકાસ ! આપણા ધરમાં તને અને તારી બાબીને સુખરૂપ હસતાં અને ખોલતાં જોઈ મારો જીવાત્મા પરમ આનંદ પામે છે. મારા રામચંદ્રના કુટુંબમાં આવો સંપીલો સ્નેહભાવ સર્વદા રહેજો, એમ હું ઇચ્છું છું. તારી માની સહનશીલતાનેય ધન્ય છે. એને એની નણુંદોએ કેટલીક વાર વિતાડેલું પણ એણે કાંઈ દહાડો મને કશું કહ્યું નથી. મેંય એને એવે વખતે તો કંઈ કહ્યું હશે; પણ એણે સઘળું અમૃતના ઘુંટની પેઠે પેટમાંજ ઉતારી દીધેલું.’

પોતાનાં વખાણુ સાંભળી જોદારના મનમાં ધરડી સાસુ માટે ઉમળકો ઉભરાઈ આવ્યો અને વચમાંજ ખોલી ઉઠ્યાં કે ‘બા ! છાક-

રાંની આગળ આવું શું કહેતાં હશે ? તમારા હાથ નીચે મને જે સુખ મળ્યું છે તેનો મારાથી બદલો વળાય તેમ છેજ નહિ. તમે મારાં વખાણુ કરો, તે મને શરમ નાગે છે. ’ રામચંદ્ર તરફ આંગળી કરી વળી તે ખોલ્યાં કે ‘ આવાં માણસ અને ગંગા સ્વરૂપ આપ જેવાં સાસુની તો હું જેટલી સેવા કરું તેટલી ઓછીજ છે. ’

રામચંદ્ર—હશે. જમવાની કેટલી વાર છે તે હવે બુઝો. કોઈ આવવાનું છે ?

જેઠાર—જી ! અભારે કોને જમવાનું કહ્યું હોય ? દોસ્તદારોને તો ચંદુલાલ મિજબાની આપશે, અને અહિં એવું કોણ સગું છે કે જેને કહીએ ? દેશની વાત તો બુદ્ધિસ્તો ! અસંકે ને ઇસંકે જમાઈને જમવા તેડીનેએ લહાવો લેવાય ! અહિં શું ?

‘ ઈશ્વરે અહિંએ આજ તને એવો પ્રસંગ આણી આપ્યો છે. ’ ડોસીએ દીકરાને સાંભળાવવા કહ્યું.

‘ ચંદુ ! જા કેશવચંદ્રને કહે તે નહાય. ’

રામચંદ્ર ખેડા હતા તેમાં નક્કી કરી લેવાવવાનો પ્રસંગ જેઠારે અત્રે સાંધ્યો. ચંદુલાલ ઉડીને દિવાનખાનામાં ગયો તેની પાછળ ગુલાબવહુએ ગઈ. ગજરી અધીરા અંતઃકરણે છોકરવાદ દેખાડતી ત્યાં ઉભી રહી પણ—

‘ ગજરી ! તુંએ જા. તારી ભાભીને એકલાં ફાવશે નહિ. ’

ગજરી હવે બહાર નીકળી પણ રસોડામાં ગઈ નહિ. ચંદુલાલ, કેશવચંદ્ર અને ગુલાબ રસોડા તરફ ગયાં ત્યારે દિવાનખાનાની ખારી આગળ આનંદથી ઘેલી કુમારિકા ઓરડામાં થતી, વાતચીત સાંભળવા ઉભી રહી.

ઓરડામાં જેઠારશેઠાણીએ એકાંત જોઈ વાત ઉપાડી કે ‘ બા ! મને કહેતાં હતાં તે હવે કહો ? આએ એકાંતમાં છે. ’

‘ એને મારે કંઈ કહેવાનું નથી. જા, તું તારી મેજે જમાઈને જમવા તેડ્યો હોય એવા ઉમળકાથી એને જમાડ. બાઈ રામચંદ્ર ! આ વર આપણે કામનો છે. ’

‘ ત્યારે ડીક, કરી નાંખીએ. ’

‘ તું કંઈ તજવીજ કરશે ? ’

‘ મને કંઈ નહિ સમજ પડે જી ! ’

‘ વાર, હું કહું તેમ કાગળ તો લખીશને ? ’

‘ હા. ’

જેકાર-જી ! હામાં ને હામાં, આ લાગ જતો રહેશે અને ખીજે ક્યાંહિં નજર પહોંચતી નથી. પછી તમે જાણો.

‘ જેકારવડુ ! હવે ચિંતા કરીશ નહિ. ’

રામચંદ્ર-મને સવારથી આ વિચાર આવ્યો છે અને તમને પસંદ પડ્યો છે એટલે થયું. જી ! તું કહીશ ત્યારે એના બાપ ઉપર આપણે કાગળ લખીશું.

‘ કાલે સવારે. તમારું બહુ સોસળું કામ છે. ’ જેકારશેઠાણી જરા તેજ થઈ બોલ્યાં.

રામચંદ્ર-ડીક, એમ. જી કહે તો અત્યારે.

‘ ડીક છે વિચાર કરીશું. જાઓ જમી લો બેટા. ત્રણે જણ સાથે બેસીને જમો. કાલે એ ને ચંદુ જમ્યા હતા. સવારે કોઈ એમની સાથે જમ્યું ન હતું અને વળી અત્યારે પણ ચંદુ અને એ બે જણ જમ્યા તે ડીક નહિ. તું એમની સાથે બેસ. ’ જેકારને ‘ જા તું એ લહાવો લે. ’

પ્રસન્ન મનથી જેકારશેઠાણી ઉડ્યાં અને રામચંદ્રશેઠ નહાવા ગયા. ગુલામને બોલાવી અથાણું ચટણી વગેરે પીરસાવ્યાં. પછી વહુને કહ્યું કે ‘ હું પીરસવા રહું છું. તમારા સસરાજી જમવા બેસવાના છે, માટે તમે જાઓ પાન તૈયાર કરો. ’

શેઠાણી સોળું પહેરી રમોડામાં આવ્યાં અને ગુલામ દિવાનખાના આગળ ગઈ ત્યારે અંદર મોટા મોટા હિંચકા ખાતી ગજરી ઝીણે અને મધુરે રાગે આ પ્રસંગને પોતાનો કરી ગાતી જણાઈ. ગુલામ ક્ષણભર બારણામાં ઉભી રહી. પુંક હતી એટલે ગજરીએ બાબીને દીડી નહિ. બાઈ પાસ થવાથી અને ઓરડામાં થયેલા પેલા

ઠરાવથી ગજરીનો જીવ આનંદને મોજે ચઢેલો હતો. હિંચકા તેને અત્યંત આનંદનાં મોજાંમાં ઝુલાવતો અને ધીરા ઝીણા રાગને આદિ-લનથી બહારાવી વધારે જતો હતો. કન્યાને યોગ્ય કાવતા યાદ આવી હતી અને એની એજ કડીઓ હિંચકાના વેગ સાથે વધારે રસદ થતી જતી હતી. ગુલામ નણુંદના મનનો આનંદ અપરોક્ષ અનુભવતી હિલી રહી. નણુંદ રાધિકાજીના સ્વપ્નનો પેલો રમણીય પ્રસંગ પોતાપર લાગુ પાડી લળીને ગાતીજ રહી કે-

“ માતાજીરે ! આજે આનંદ મારે અંગેરે,
 માતાજીરે ! આજે આનંદ મારે અંગેરે.
 માતાજીરે ! રમવંતો ગુણવંતો હું નીરખુંરે,
 આજે આનંદ મારે અંગેરે.
 માતાજીરે ! તેં જાણે જમાઈ તેડયો જમવાને;
 હું લજવાણી ગઈ રમવાને,
 આજે આનંદ મારે અંગેરે.
 માતાજીરે ! આજે આનંદ મારે અંગેરે.
 તેં જાણે જમાઈ તેડયો જમવાને,
 હું લજવાણી ગઈ રમવાને,
 આજે આનંદ મારે અંગેરે. ”

ગજરી ગાનમાં તક્ષીન થઈ ગઈ હતી. એની એ કડીઓ બાલા-તાપની માફક એના હૃદયપત્રને વધારે અને વધારે પ્રજ્વલિત કરતી હતી. આખરે ગુલામ અંદર દાખલ થઈ બોલી કે ‘ બહેન ! કેવો મજેનો પ્રસંગ છે. કવિઓ જે મનુષ્યોનાં હૃદય ચીતરે છે તે આનું નામ હોંફ ! તમે મારી પાસેથી ઇનામ લીધું તેમ તમારી પાસેથી મારે ઇનામ લેવાનો પ્રસંગ છે કે નહિ વાર ? ગજરી શરમાઈ ગઈ. પગ ધસરડી હિંચકાના વેગને નરમ પાડી તે હિલી થઈ. ‘ લાભી ! હું ગાતી હતી તે બહાર સંભળાતું હતું ? ’

આખો હોલ ગાજી રહ્યો હતો. તમે ગાનમાં તક્ષીન થઈ ગયાં હતાં એટલે ખબર નહિ રહી હોય ? પણ નણુંદલ ! તમારે તો અત્યારે

આમ ગાવું નેંધવું હતું કે:-

“ દાદીમા ! આ વર નેજો,

આ વરે મારાં મન વસ્યારે.

નિશાળે લાણતેણો નેથો,

અરે મારાં મન વસ્યારે.

માતાજી ! આ વર નેજો,

આ વરે મારાં મન વસ્યારે. ”

ગજરીએ ગુલાબના મેં ઉપર હાથ દાખી કહ્યું કે, ‘ ચૂપ !
લાલી ! ચૂપ લાઇસાહેબ ! મને બનાવો નહિ. ’

‘ બનાવવા જેવું શું છે ? હું તમને પ્રસંગની પસંદગી બતાવું છું. ’

‘ મેં અચ્છો આગાદ પ્રસંગ પસંદ કર્યો હતો, યાદ કરાવે. ’

ગજરી આટલું કહેતાં કહેતાં શરમાઇ ગઇ. ‘ હશે, માફ કરજો. લાલી !
ચાલો શું કામ છે તે કહે ? ’

ગુલાબ-એમ કાલાં કાઢીને વાત ઉડાવી દેવાની નથી, બોલો,
ઇનામનું મને શું કહો છો ?

‘ તમારાથી ઇનામ મંગાય ? ઇનામ માગનારો હોય અને માગ્યું
હોય તો આવ્યા આવડું આપીએ. ’ એમ કહીને ગજરીએ તેના ખભા
ઉપર તાનબેર ટપકી મારી.

‘ અહુ આનંદમાં નેંધવું ઘેટાં ના થઇ જાયો ? ’

‘ લાલી ! તમેય આમ મશ્કરી કરો છો ? શું છે તે ? ’

‘ કંઈ નહિ. ચાલો આપણે પાન બનાવીએ ? ’

પછી બેઉ ગાલીયા ઉપર બેસી પાન કરવા લાગ્યાં. કેટલીક વાર
મૌન રહ્યા પછી ગુલાબ બોલી કે ‘ આ ! એ તો પ્રેમનો ઉમળકો સૌને
સરખો હોય, મશ્કરી ના કરીએ. તે દહાડે તમારા ભાઇ માથેરાનથી
આવ્યા ત્યારે તમે મને કેવી બનાવી હતી ? હવે એ બધાય અનુભવ
તમને થશે. કહ્યું છેને કે:-

“ રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે,

અનુભવો તો અંદેશા આણે;

રામબાણ વાગ્યાં હોય તેજ જાણે ”

ગજરી છોલી પડી. તેને કંઈક વિમાસણ થઈ. તે નીચું જોઈ ગઈ એટલે ગુલાબ બોલી કે ‘શરમાઓ છો શું કરવા ? હોય, એવુંએ થાય ! કાંઈએ બહાર કંઈએ સાંભળ્યું નથી, પણ બોલીએ નહિ, એ તો હજી આપણા અંતરની વાત છે.’

‘ત્યારે નએ થાયને ?’

‘મારાથી કેમ કહેવાય ?’

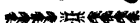
ગરીબ મુખે નમી પડતી હોય તેમ ગજરી બોલી કે ‘લાભી ! એ બાબત તમે જરૂર બંધ બેસાડજો. મારા સમ તમે તમારાથી થાય તેટલો પ્રયત્ન કરજો. બાને અને જીજીને વિનવજો. લાભી ! મને પેટી મંગણાની પેડે દુઃખમાં પડતી જતમે બચાવી લેજો. હું તમારી જન્મારાની ગુણઓશિંગણ રહીશ. એ મંગળાનું દુઃખ તમે જાણોછોની. લાભી ! બિચારી કેળના ગર્ભ જેવી સુકુમાર બોલવે ચાલવે પૂર્ણ નાગરિક અને દેવપુતળી જેવી રૂપાળી ગોરી ગભરું પણ સાસરું ગામડે એટલે એની નાજુકતા, વિવેક, વાણી અને લટકા મટકા બધુંય છુટી પડ્યું. એનો પતિ બ્રહ્મબક્ષરે જાણતો નથી. આંખે આંસુની ધારા અને એણે જ્યારે મને એના ઘરની રીતભાતનું વર્ણન આપ્યું ત્યારે માગથી તો લાભી ! ખરેખર રોવાઈ જવાયું હતું. બિચારી મુંબાઈમાં હિજરી અને સારી કેળવાઈ એ બધા ઉપર આખરે આમ પાણી ફરી વળ્યું. લાભી ! ગામડાનાં કામ કરતાં એને ફાવે ? તમે મને અહિં લાડ લડાવીને હાથે પછી વાસીદાં વાળતી કરવા માગો છો ? તમે એવાં છેકળ નિર્દય થશો ?’

નણુંદની આંખમાં આંસુ જોઈ ગુણિયલ લાભીનું મન પણ ભરાઈ આવ્યું. તેને આશ્વાસન આપતાં તે બોલી કે ‘ગજરાબા ! આંસુ ના પાડશો. તમે સુખી થાઓ એવું કરાવી તમને હું મારી સાથે રાખીશ. મારાથી બનશે તેટલી મહેનત લઈને આ ચોકડું બેસાડાવીશ. બા બાપાજી અને જીજી એક મત છે એટલુંજ નહિ, પણ તમારા ભાઈએ એ મતના છે. કાલે રાતે મને કંઈક એવું કહેના હતા. હું બાને એજ બાબતની લગામણ કરું છું અને જરૂર નક્કી કરાવરાવીશ. જીજીના

બોલ તો તમે કાનોકાન સાંભળ્યાને ?'

આટલી વાત થઈ એટલામાં બે અજાણ્યા પુરુષો ઉપર આવ્યા તેથી વધારે વાત થઈ નહિ. આણી તરફ રામચંદ્રશેઠ વગેરે સૌ જમી ઉઠ્યા અને ચંદુલાલના મિત્રો પણ એક પછી એક તેને ધન્યવાદ આપવા આવવા લાગ્યા, તેની ગડબડમાં નણુંદ ભોજાઈ ઉડીને અંદર જમવા ગયાં. ચંદુલાલની શાખાશી બોલાઈ. બે ત્રણ દિવસ આનંદમાં અભિનંદન લેતાં નીકળી ગયા. ચંદુલાલ અને રામચંદ્ર આગળ ઉપર કેવી રીતે ધંધો ચલાવ્યો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સ્ત્રી મંડળમાં પેટ્રી વાત હમેશની વાર્તા રૂપ થઈ પડી.

પ્રકરણ ૪ થું.

દૈન્યનો દુર્ગુણ દ્વેષ.

ચંદુલાલની પત્ની જોકેરશેઠાણીની માનિતી વડે ગુલામ, તેનો સ્વામી પાસ થયો ત્યારથી આનંદમાં રહેતી હતી. એકવાર જમીને તે પોતાની મેડીએ ચઢી. બપોરનો વખત હતો, પુરુષ વર્ગ બહાર ગયેલો હતો અને સાસુ વડસાસુ તથા નણુંદ વગેરે સા નીચે વામકૃષ્ણ કરતાં હતાં એટલે વડુ પણ પોતાની મેડીનાં બારણાં બંધ કરી શાલ ઓઢી પલંગમાં જરા આડાં થયાં. તેનું મન અત્યારે પ્રસન્ન હતું. ભવિષ્યમાં 'આમ કરીશું અને તેમ કરીશું.' એવા તરંગ જીવાન હોંસિત્તા મનમાં ઉડી રહ્યા હતા. એ મનોરથના રમણીય તરંગો જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ તે વધારે અને વધારે નિદ્રાગુતામાં આવતી ગઈ. પોતાનો અપૂર્વ અભ્યુદય તેની ઉંઘે ઘેરાતી આંખ આગળ આવીને ખડો થયો. ધન વૈભવના ઢગલા તેની નજરે પડવા માંડ્યા. તે પતિનું માન ભોગવતી પોતાના સંસાર તંત્રની સ્વતંત્ર રાણી બની રહી. વૈભવસંપન્ન દેખાવો એક પછી એક તેની નિદ્રાળુ આંખ આગળ આવી જવા લાગ્યા. એ દેખાવોમાં એક અલૌકિક દેખાવ પણ ફરતો ફરતો આવી ચઢ્યો. એક ગરીબ સુશીલ પુરુષ તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં દેખાયો.

ગુલાબ તેને જોઈ કંઈક શરમાઈ એટલામાં જાણે તે તેની પાસે આવીને બોલ્યો કે ‘ગુલાબ ! તું મને ક્યાં બોળ્યો છે ? તારા એ દિવસો તો જતા રહ્યા. હાલ તું મોટી સમૃદ્ધિની ભોક્તા બની અને દુઃખ તને સ્વપ્નમાં કહી દેખાતું નથી. આ દુખિયો માણસ તારી દૃષ્ટિ આગળ પણ કેટલીએ મહેનતે આવી શક્યો છે. પણ ગુલાબ ! એક દાણ વાર તું તેને સાંભળ. તારી શેઠાઈને દૂર કર, પેત્રી અવસ્થાને યાદ કર, તારું બાલ્ય સંભાર અને પછી મારા સામું જા, એટલે હું કાણ છું, તે તને સમજશે. દુઃખાવસ્થા તેને અત્યંત દુર્લભ એવો પ્રેમ, વિવેક, પરહિતની ઈચ્છા અને સુશીલતા વગેરે ગુણો સુખને વખતે માણસને સાંભળે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, તેમાં તારા કંઈ દોષ નથી. મનુષ્ય માત્ર લક્ષ્મીની પ્રસન્નતામાં મુગ્ધ બની જાય છે. પોતાની પૂર્વાવસ્થા ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર મનુષ્ય તો આ જગતમાં દુર્લભજ છે. સુખીથી દુઃખીનું દુઃખ કદી પણ દેખાતું નથી. તેને દુઃખનો વિચાર આવતોજ નથી. દુઃખ જેવું જગતમાં કંઈ હશે, એમ પણ તને યાગતું નથી, પરંતુ જગતકર્તાએ એવી ખુબી રાખી છે કે, દિવસ અને રાતની માફક તે જેઉ વરાફરતી ફરતાંજ રહે છે. દુઃખવાળાને સુખ અને સુખવાળાને દુઃખ ચક્રનેમી ન્યાયે આવ્યાજ કરે છે, કશ્વર તને દુઃખ ન દેખાડે, પણ પેલી નાનપણની દીન અવસ્થાને તું યાદ કર. જ્યારે તને ત્રણ દિવસના પાકા કડાકા થયા હતા અને તું જાતિનો કુળનો તથા ધર્મનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈ હતી ત્યારે આ પુરુષે તને કેવો બોધ કર્યો હતો ? એનું દુઃખ જાણે અને તે ઉપર વિચાર કરી જો. કંઈ દયા આવે તો તેનાં બચ્ચાંની ભાળ લે. તારા સંભારવા માત્રથી તે સુદામાની માફક સુખી થશે. એને તારું ધન અને પૈસાવ નંદાં નથી. એણે તને સારો ભાગ દેખાડ્યો હતો. તારા ઉપર એનો અપાર આભાર ચઢેલો છે પણ એને તેના બદલામાં કંઈજ નંદાતું નથી. તેના કુટુંબ પ્રતિ દિવસોજ રાખ.’ આમ બોલી તે પુરુષાકૃતિ પાછી ખીજ દેખાવોની માફક ચાલી ગઈ અને ગુલાબ તેના ગયા પછી પોતાની આગલી દુઃખી અવસ્થાના દેખાવો જોવા લાગી.

સુરત પોતાના પિતાનું નાનું ઘર, પોતાની બાળ કન્યા અવસ્થા, તાપીની નાશકારક રેલ, પાણીનું ચઢવું, લોકની દુઃખી હાલત, પોતાના પિતાના ઘરમાં પાણીનું આવવું; તેનો સરસામાન તણાઈ જવો, માથાપ અને પડોસી સાથે એક ઝાડ ઉપર ચઢી જવું વગેરે દેખાવ તેની નજરે પડ્યા. એક પછી એક એ દેખાવો જોવામાં આવ્યાથી મુંઝાઈ અને વર્તમાન સુખ વૈભવ વગેરે સંવળું ભૂતાર્થ ગયું ને દુઃખમાં ડૂબી ગઈ હોય તેમ શોકમાં દબાઈ ગઈ. તેને વિચારની પરંપરાએ દુઃખી કરી. ગળે દુઃખો ભરાયો ને કંટના ભાર તળે તેનાથી રોવાઈ જવાયું. રોવાની સાથેજ શ્વાસ રુંધાતાં એકદમ તે ઝપટાને જાગી ઉઠી. ઉઘો શ્વાસ લઈ શિવ ! શિવ ! શિવ ! એમ ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કરી આંખ ચોળી ઉંચું જોયું. પદંગ ઉપરથી ઉતરી મુખ ધોઈ આરામખુરસી ઉપર જઈ બેઠી. બેસતાં બેસતાં તે બોલી કે 'અહો ! માણસનો જીવ સ્વપ્નમાં ક્યાં ક્યાં જતો રહે છે ? રંગનાથ, ખરેખર પવિત્ર છોકરો ! એણે મને સલાય કરી સન્માન દાખાડેલા એનાજ પુણ્યનાં ફળ કે આજે હું આ અનુપમ સુખ વૈભવ ભોગવું છું. રંગનાથ ! હું નિર્ગુણી છું. ખરેખર હું તારા કુટુંબને ભૂલી ગઈ છું. તારી છાત્રિ મેં મારા કપાટમાં ઘાલી મૂકી છે. તે ક્યાં પડી હશે તેની પણ મને ખબર નથી ! હું સુખમાં દુઃખના દિવસ ભૂલી ગઈ છું. મારું દુષ્ટ મન તારાથી શરમાય છે તારે શરમાવાનું નથી. તેં મારા યત્નને તોડી પાડી મને અપવિત્ર યત્ન ગણાવી હતી. શા માટે મારે તારી છાત્રિ ગલાર મૂરી રોજ એ શીખ તાજ ન રાખવી ? હાવ, આજેજ એ છાત્રિ શોધી કાઢું અને આજેજ એના ભક્ષાનો પ્રયત્ન કરું. એ દુઃખયો છે ત હું જાણું છું, મારે તે ભૂલી જવું જોઈતું નથી.' આમ વિચાર કરી તે ખુરસીમાંથી ઉઠી. પદંગની ગાદી તળેથી કુંચીએનો જુડો કાઢી તેણે કપાટ ઉઘાડ્યું અને જુનાં લુગડાંના ડબ્બામાંથી રંગનાથની છાત્રિ શોધી કાઢી. તે જોતાં પાછલી બધી વાત તેને વાદ આવી. આભારના ભાર નીચે દબાઈ જતી ગુલાબે કેટલાક ધન્યવાદ દઈ તે છાત્રિને ડ્રેસિંગ ટેબલ ઉપર મૂકી એટલામાં 'ગુલાબલાબીજી ! ઉઘાડો.' એવો સાદ સંભળાયો.

ગુલાબે બારણું ઉઘાડ્યું એટલે બે છોકરાં સાથે એક સ્ત્રી અંદર આવી અને બોલી કે. ‘કાકા પાસ થયાની છોકરાંએ મિઠાઈ ખાધી એટલાથીજ બધો આનંદ પુરો થયો કે શું ? દાકતર થયા પછી તો મેં એમને જોયા પણ નથી. અત્યારથીજ આમ કરશે તો પછી અમ જોવાં ગરીબ, આગળ ગૃહસ્થાઈમાં તમને સાંભરશે પણ ક્યાંથી ?’

‘એમ શું બોલો છો ભાભીજી ! તમારો પ્રેમ તે કદી વિસરાય ? એમની ને મોહનભાઈની મૈત્રી તો તેઓ નાગા ફરતા ત્યારની. એમને અને મારે ભેદ હશે પણ મોહનભાઈને અને એમને ભેદ નહિ હોય ! મારા તમારા કરતાં તો હજી એમનો પરિચય લાંબો છે.’

એસતાં એસતાં મોહનભાઈની વહુ તારાએ કહ્યું કે ‘હવે તે ઘટી જશે.’

‘ના ના, હજી ચાર પાંચ વર્ષ સુધી તો ઘટશે નહિ.’ એક દિવસ મોહનભાઈએજ મને મસ્કરીમાં કહ્યું હતું કે ‘ભાભી ! તમારા કરતાં અમે બહુ લાંબો વખત સાથે રહ્યા છીએ.’

‘હા, એ તો મનેય કહે છે કે, તારા અને ગુલાબભાભીના કરતાં તો અમે અન્યોન્ય ઘણાં વર્ષ લગી સાથે રહેલા છીએ. કીકુ ! કેમ રડ્યા આજ કાઠીને બોલાવતો નથી ?’

ગુલાબ નના છોકરાને ઉપડી કંઈ સુંખન પર સુંખન લેતી બોલી કે ‘રજ્યો, મોહનભાઈના જેવો મગફર છે ?’ બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા. ‘હુલાવીને કેમ દીકરા એમને ? છોકરો હસી પડ્યો. પછી ગુલાબે જોડેની ઝોરડીમાંથી એક નારંગી લાવી તેના હાથમાં આપી’ છોકરો છુટાં રમવા લાગ્યાં એટલે તારા બેલી કે ‘ચંદુભાઈ ! ક્યાં ગયા છે ? આજે સવારે મારે ઘેર આવવાના હતા અને અમે વરસાદની માફક વાટ જોઈને ખેંચી રહ્યાં પણ જણાયાજ નહિ. એવા કેવાક કામમાં પડ્યા છે ?’

‘એ અને એમના પિનાજી લાલ ધંધા સંબંધી કંઈ વિચાર કરે છે. મકાનો જીએ છે બપોરે જમીને તરત બહાર જાય છે. સવારે નીચે ઉતર્યા તે ઉતર્યા. આ મેડી તો એમને સુવાનો વખત થાય ત્યારેજ

સાંભરે અને કહીએ ત્યારે ચિઠાય. મારે તો પાસ થયા ન હતા ત્યારે ચાર ઘડી વિનોદ હતો. આ તો ચાર પાંચ દિવસ થયાં આમ ને આમ કરે છે અને મોહનભાઈ વગેરે આવે તેએ એમની અને સાસુજીની સાથે વાતો કરી બારેબાર ચાલ્યા જાય છે. ધંધો ચલાવશે ત્યારે તો કાણુ જાણે શુંએ થશે ? તમે જરા શિખામણુ દેજો ભાભીજી !

‘ મારી પાસે આવે ત્યારે હું કંઈ કહુંને ! મેં તો હમણાં દીકાજ નથી. રાત્રે આવે તો તમે ચિઠાવ. ભલે, મળશે ત્યારે વાત કરીશ. પણ હવે ઉઝાણીનું શું કહો છો ? ’

ગુલાબ-કાલે કહેતા હતા કે શનિવારે જવું છે. હવે જે કરે તે ખરું. મોહનભાઈ વગર કંઈ થવાનું છે ? મારા પહેલાં તો તમે જાણુશો.

નીચેથી સાદ થયો એટલે ‘ એસો આવું છું. ’ એમ કહી ગુલાબ નીચે ગઈ. તારા એકલી મેડીમાં રહી તે નાના છોકરાને લઈ થોડીવાર આમ તેમ ફરી. ફરતાં ફરતાં રંગનાથની છબિ ઉપર નજર પડી. તેણે તે હાથમાં લીધી અને તેમ કરતાંની સાથેજ તેના મગજમાં કંઈ તરે-હવાર વિચાર થઈ આવ્યો. તે મનમાં બોલી કે, ‘ આ કાની છબિ હશે ? કેમ અહિં મૂકી હશે ? તે રસબેર નવાતી હોય એવું લાગે છે. મોટા ધરના પૈરાંને કામકાજ વગર દહાડો જાય નહિતો ? સુરતની સ્ત્રીઓ રસિક, ઉત્સાહી અને હોંસિલીએ ખરો. ગુલાબભાભીએ સુરતી ને હોંસિલાં છે. આ તેમના મનનું રમકડું તો ન હોય ? ચંદુભાઈને શંકા છે તે ખરી હશે ? હરિ જાણે શું હશે તે તો ! કાઈ કાઈના મનમાં કાઈ કંઈ પેસી નીકળ્યું છે ? ’ રંગનાથની છબિને તેણે જેમ ને તેમ પાછી મૂકી દીધી અને પોતે બારીએ જઈ ઉભી રહી.

તારાનો વર એક સામાન્ય નોકરિયાટ લણ્યો ગણ્યો સંસારની જાળમાં જકડાયેલો અને ગજા પ્રમાણે રળી ખાનાર મોહનલાલ તેને ચહાનાર પતિ હતો; પણ સાહેબીના શોખવાળી તારા બ્યારે ધન વૈભવના મોહમાં અંજાતી ત્યારે મનમાં દુભાતી. મોહનલાલ સરલ સ્વભાવનો સાદો મિલનસાર અને એકમાર્ગી માણસ હતો. તારા ગરીબની છોકરી બણી ગણી વૈભવી સંસ્કારમાં સુખમાં સાહેબીમાં અને શોખમાં સમ-

જનારી, રૂપાળી ને શાખીન સ્ત્રી હતી. બે છોકરાં થયાં તેણે એનો જોખન તોર ઉતાર્યો હતો પણ મન જેવું ને તેવુંજ તરુણ હતું. હજી તે ક્વચિત્ રંગીલી બનતી પરંતુ આસપાસની સ્થિતિ તેને બોધ આપતી. જેને દુષ્ટ કહીએ એવી અનીતિ તેનામાં ન હતી. છોકરાં થતા પહેલાં ચંદુલાલ સાથે બંધાયેલો સ્નેહ ક્વચિત્ સાંભરી આવે ત્યારે તેના જીવમાં અગ્નિ ઉડતો પણ હવે તો એ પોતે સમજી અને ઠરેલ થઈ હતી. આણી તરફ ગુલાબ તેના ધણીને મનગમતી થઈ છે અને સ્નેહ જામવા આવ્યો હતો. તે પોતે લણ્યો મોટો થયો ને સમજ્યો હતો. પેલો પ્રેમ તેને સ્મરણમાત્ર રમણીય રહેલો છે. ઉભય એક બીજાને જોઈ મનમાં હસે ખરું પણ શરમનો અંતરપટ્ટ અપરિચયથી અપારદર્શક થઈ ગયેલો છે. નેત્રમાં રંગ ઉત્પન્ન થાય પણ આગળ વધે નહિ. બેઉનાં મન એ વાત જાણે, હસે, વખતે આનંદ પામે પણ મર્યાદામાં રહે, આગળ જાય નહિ. એ પ્રેમ અત્યારે તારાને તાજેતર થઈ યાદ આવ્યો. ગુલાબના લાગ્ય ઉપર પડેલે રૂપેરી પ્રકાશ તેના મનને જરાક ખટક્યો. પોતાના સ્વામીની મંદાવસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલો વૈભવી રાગનો આછો પડછાયો તેના હૃદય ઉપર લિસોટાની માફક આવીને ચાલ્યો ગયો; પરંતુ ચંદુલાલની સાહેબીએ તેને બેબેબેબે ઉશ્કેરી. અમર્ષ રૂપી મહા પિશાચે તેના મનને મલિન કર્યું હોય તેમ તેને રંગનાથની છબિએ ઝેરી બનાવી. તેના મનમાં ભંભેરણીની યોજનાઓ થઈ અને જેના છાપરા તણે પોતે ઉભી હતી તેની ઉપર તેને ઈર્ષ્યા થઈ આવી. ‘ ઠીક છે પ્રસંગ આવવા દો. ’ એવો અંતરમાં ઝેરી ઉછાળો આવ્યો. વળી ‘ આવી સરસ પ્રીતિ, જે એક સરખા પ્રવાહે વહેતી હતી તેને દ્વેષી અને ઝેરીલી બનાવવાનું પાપ તને કેટલું નડશે ? ’ એમ અંતરાત્માએ તેને સવાલ કર્યો. તે ચોંકી અને અંતરાત્મા પ્રીતિની વકીલાત કરતો હોય તેમ તેના ચોંકવાનો લાલ લઈ દ્વેષનું ખંડન અને મનનું સમાધાન કરતાં જાણે તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—

‘ તારા ! તને શું દુઃખ છે ? બીજાના સુખ ઉપર દ્વેષ આણનારનું કદી પણ સાફ થતું નથી. કોઈનું ધર ભગાવનાર સુખી થતું

નથી. તારે પણ તારા કર્માનુસાર સુખ છે. તમે તમારા સુખ જોટલું રજો છો, લોકમાં આબરમેર રહો છો, નાની વયે કેલૈયા કુંવર જેવા તમારે બે છોકરાઓ છે અને મોટા માણસોમાં માન પામે છો, એ ઓછું છે ? તું કેાની ખરોખરી કરવા જાય છે ? એક ધનાઢ્ય સાથે તું તને સરખાવતીજ નહિ ? મોટા સાથે પોતાની સરખામણી કરવી અને મનમાં દુઃખ માનવું, એના જેવું રિખાવી મારનાર જગતમાં બીજું કંઈ છેજ નહિ. અગ્નિના કરતાં પણ ધર્ષા વધારે દાહક છે માટે તે ન કર. એમનાં સુખ જોઈ આનંદ પામ. તું દ્વેષથી એતું લાગ્ય મેળવી શકનાર નથી. એનાં કર્મ જુદાં છે, તારાં પણ જુદાં છે. કર્મ પ્રમાણે પ્રાણીઓને આ જગતમાં સુખ દુઃખાદિક પ્રાપ્ત થાય છે. એક માખાપને પેટ જન્મેલા બે લાઇઓ એક બીજાથી કેવી ઉલટાસુલટી હાલતમાં રહે છે તે જા. એકજ ઠેકાણે સાથેજ ફૂટેના ખોરડીના બે કાંટામાંનો એક વાંકા અને બીજો સીધો થાય છે. પ્રાણીનેજ નહિ પરંતુ જડને પણ કર્મ સારી ખોટી દશામાં મૂકે છે તે વિચારી જા. એકજ ખાણમાંથી નીકળેલા પથરના બે કકડાઓમાંના એકની મૂર્તિ ઘડાઈ નિશદિન ચંદનથી ચર્ચાતી પૂજાય છે અને બીજો કકડો સંડાસમાં જકડાઈ નિરંતર નરકથી ખરડાયા કરે છે. કર્મ ખરેખર અનિવાર્ય છે. કઢાપાથી કે મોટાં તપ તપવાથી પણ નહિ કિંતુ ભોગવ્યાથીજ તેનો અંત અણાય છે. મોટા મોટા પુણ્યાત્માઓને ને ઋષિમુનિઓને પણ કર્મક્ષયને માટે જન્માંતરોની ઘટમાળમાં ઘસરડાવું પડે છે, તો આપણે પામર જન કોણ માત્ર ! માટે કર્મને આધીન થઈ આનંદમાં રહે. કર્મને અનુસરી માણસને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં તારો ઉપાય નથી. તું દુષ્ટ થઈશ માં, એમની પ્રીતિમાં ઝેર રેડીશ માં, તારાથી ગુલાબ થવાવાનું નથી. એ તો અળખામણી થશે, પતિથી દૂર થશે, નકારી કહેવાશે પણ ઘરની-ઘણીની ઘણિયાણીજ રહેશે. તારાથી તેમ નહિ થાય ! તું જો સુખ લઈ શકીશ તે ઝેરનુંજ. તારાથી એનાં સુખ વૈભવ નહિ ભોગવાય ? તું મનુષ્ય પ્રયત્નથી માત્ર અશાશ્વત એવા એના મદનજન્ય સુખને ક્ષણવાર ભોગવી મોટી અનીતિની કરનાર દુષ્ટ વ્યભિચારિણી

અને વિજ્ઞાનીના ક્રમકારા જેવા સુખને માટે ઇશ્વરના દરબારમાં જવાખ દેનાર બનીશ, માટે તારા ! આ નહારા વિચારને ખંખેરી નાંખ. તારો મોજી જીવ ધનના પડછાયા જેતો હોય તો તેને તું તારા જ્ઞાનથી વાર. જ્ઞાનથી પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અજ્ઞાન દુઃખના હેતુરૂપ છે. વિદ્વાનો કહે છે તે ખોટું નથી કે:-

આપથી દુખિયારાંના, દષ્ટાંતે મન વાળવું;

શ્રેષ્ઠ છે એજ સર્વેથી, જ્ઞાને દુઃખ દબાવવું.

તારા ! આ દુકો તું નિરંતર તારા હૃદયપટ ઉપર કોરી રાખ. એ તને હમેશ આશ્વાસન આપશે. સુખ જેવામાંજ સુખ છે. સુખ કોઈમું સુખ જેદને ખુશી થવામાં રહેલું માન. પોતે સુખી થઈ ફરવું અને સ્પર્ધામાં પડી પોતાની ઉન્નતિમાં સુખ માનવું, એ વાસ્તવિક સુખ નથી. આ છોકરાઓ સામું જો. એ તાંડે સુખ વાંઝ્યાંને ઈર્ષા નહિ કરાવતું હોય ? તે જો તારી પેઠે કરે તો તને કેવું લાગે ? આપણે પારકા સુખે બળીએ તો આપણા સુખે બીજું પણ બળે. હમેશ જેવો શબ્દ તેવો પ્રતિધ્વનિ અને જેવી આપણી વૃત્ત તેવી પ્રાતઃવૃત્તિ, એમ ખાતરીથી માનજો. મહારા શબ્દનો મહારોજ પડ્યો પડશે, માટે છેડે આંધેલું પાપ ખંખેરી નાંખ. સ્નેહીને સુખ સુખી રહેવાની વૃત્તિ તને સુખી કરશે. જો એક બીજાનાં સુખ ઉપર દ્રેષ કરશે તો બેઉનું બગડશે. તારાથી અનુભવાશે નહિ અને સામાને અનુભવવા દેવાશે નહિ. પીવું નહિ અને પીવાએ દેવું નહિ એમ કરવું એ શું તને સાંડે લાગે છે ? બોલ, તારા ! કેમ ગુમ થઈ ગઈ છે; બોલ, પ્રસન્ન થા અને કર્માનુસાર જે કંઈ તને મળ્યું છે તેમાં આનંદ પામ. સંતોષથી તને મોટી સમૃદ્ધિ કરતાં પણ અધિક સુખ ઉપજશે. તેનાં નિશ્ચય લોચન જાણે કંઈ દેખતાંજ ન હોય તેમ થોડીવાર એક સ્થાને નિશ્ચય થઈ રહ્યાં અને જગતી અવસ્થામાં ધોળે દિવસે જાણે સ્વપ્ન અનુભવતી હોય તેમ તે બારીમાંથી આકાશ તરફ જોઈ રહી અંતરાત્માએ તેને શીખ દીધી તે જાણે તેને ખરી લાગી. આ પોતાના આંતરિક વાદથી પરા-જિત થયેલું મન કંઈક સીદ્ધતું હોય તેમ મંદ પડ્યું. આમતેમ જોતાં

બારીના બારણા ઉપર કંઈક અસ્ફુટ અક્ષરાવલી તેની નજરે પડી. આંખે તે વાંચવાની ઇચ્છા કરી અને જરાક મસ્તક નમાવી જોતાં દારૂલક ઉપર પેન્સિલથી લખેલી ચંદુલાલના હાથની કવિતા જણાઈ. તારાએ તે બેસાડી ને વાંચી:—

કદી હલાં રહેતાં રાતે અત્ર, એકાંત વાતાયને;
લેતાં શીળા પવનતણી લેર, ચંદની જોતાં આપણે.
સાંભરે છે સહુણી ! એ વાર, પ્રસંગ વિજેગનાં;
ત્યારે ચરચર દાઝે છે ચિત્ત, પહું છું હું શોકમાં.

બે વાર બરાબર વાંચી. સીતાજીના મહીનાનો રાગ બેઠો, અને આગળ પાછળનો બધો અર્થ તારા સમજી. તે મનમાં બોલી કે, 'વાહ ! ચંદુભાઈ વાહ ! આ તો એ સુરત ગયાં હતાં ત્યારે તમે લખ્યું હશે ? કેવો વિપ્રયોગનો ઉદ્ગાર. અહો કેવું ભાગ્યશાળી અને સ્મરણ કરતાં ઉદ્ધાસ ઉપજાવતું વર્ણન. ગુલાબને ઉપર આવવા દો.' હજી તો તારાના મુખમાં આ બોલ હતા એટલામાં અંદર આવી ગુલાબ બોલી કે 'તારાભાભીજી ! માફ કરજો. સાસુએ જરા બેસાડી તેથી વાર થઈ.'

'તમને બધુંએ માફ છે. જેને હાથેળીમાં હૈયાનો હાર નાચે તેને માફ કરનાર ખીજું કાણુ ?'

'કેમ એવડું બધું ભાભીજી !'

'આ જુઓ. અહિં આવીને વાંચો. તમે વાંચ્યું તો હશે પણ ફરીને કહું છું.'

'ના, શું છે ? ત્યાં શું વાંચવાનું હોય ?'

ગુલાબ બારીએ ગઈ અને પેલી કવિતાની કડીઓ વાંચીને હસી પડી. 'મારા સમ, મેં કદીએ આ વાંચ્યું હોય તો. જુઓને આવું તેવું અહિંતાહિં શું લખતા રહેતા હશે ? નાનું મોટું કાંઈ ઉપર આવે ને વાંચે તો કેવું લાગે ?'

'ખાસું મજેનું લાગે ? શું ખોટું લખ્યું છે ? જેવું મનને લાગ્યું તેવું આબેહુલ લખ્યું.'

'મને તો કંઈ સમજાતું નથી. તમે એમાં શું હસો છો ?'

‘તમે એમને એમ નહિ સમજો. અલભ્ય અજ્ઞાન અને વળી ભોળાં ખરાંની ?’

‘આમાં એવું શું છે તે ?’

‘કંઈ નહિ. બીજું શું હોય ? તમારા વિયોગનું એમને સંતાપનું વર્ણન અને તમારાં એકાંત કીડનોનું સ્મરણ.’

‘અમારી તો તમે હમેશ દીકાજ કરો છોની ! હજી અમે એવાં ગાંડાં કાઢવા જેવાં છીએ અને કાઢીએ છીએ એમ ! દીકા શી ?’

‘કાઢો નિરાંતે કાઢો, પછી વચમાં ફાંસ પડશે.’

‘ભલેને, એવી ફાંસન માટે સૌ છેને ભાભીજી !’

‘હું તો હમેશ કહું છું કે ચંદુભાઈના પગમાં ખેડી પડશે ત્યારે આવો તોર નહિ રહે.’

‘મારો તોર નહિ ઉતરે’ એવો અણુધાર્યો પ્રતિઉત્તર આપતો ચંદુલાલ અને પાછળ મોહનલાલ ઓચિંતા ને અણુધાર્યા એકદમ અંજર આવ્યા. ખેડે જણ ઉભાં થયાં. ચંદુલાલ મોટા કીકાને લઈ ખુરસી પર જઈ ખેડો. મોહનલાલ સોફાપર પડ્યો અને બોલ્યો કે, ‘ટાકું પાણી હોય તો લાવો ભાભી !’

‘રહો નીચેથી મંગાવું.’

‘કેમ, ખેડીએ પાણીએ ન મળે કે ?’

તારા-ચંદુભાઈ હમણાં હમણાંના ખેડીએ ખહુ ઓછું ખેસે છે, એટલે ટાકું પાણી ક્યાંથી હોય ?

ગુલાબ સામું જોઈ ચંદુલાલ બોલ્યો કે ‘વાહ ! એટલામાં આવીએ ફરિયાદ થઈ ગઈ કે ?’

‘એમાં ફરિયાદ શાની ? જુઓ મોહનભાઈ ! પોતે નવ નવ દસ દસ વાગ્યા વગર ઉપર આવે નહિ અને મને સામે દમ ભરાવે છે.’

મોહનલાલ-એમનો દમ ભરાવવાનો હમણાં વખત છે.

‘પણ તે કોની ઉપર ? મારી ઉપર.’ ગુલાબે સ્વામિનીના અભિમાન પૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

ચંદુલાલ-નાજી ! માફ કરજો. હવે તો અમારે તમારો દોર

સાંખવાનો છે.

ગુલાબ વિવેક ભંગ માટે જરા શરમાઇ. ચાકરને હાંક મારી તેણે નીચેથી પાણી મંગાવ્યું. પછી ચારે જણુ ખેડાં અને ગમ્પાં મારવા લાગ્યાં. ગજરી ઉપર આવીને બોલી કે ‘ગાડીવાળો કહે છે કે, ભાઇને બહાર જવું છે કે ગાડી તમેલે લઈ જાય?’

ચંદુલાલ—કેમ મોહનલાલ! આપણે પેલી વાડી જોઈ આવીશું?

મોહનલાલ—મને હમણાં તમે જોઈ આવો તો ઠીક.

‘હું એકલો જાઉં? પસંદ નથી. કંઈ મારી સાથે હોય તો ઠીક. બે મત હોય તો વિચાર થાય.’

તારા—આ તમારા અર્ધાગને સાથે લઈ જાઓ એટલે વિચાર થશે.

‘ત્યારે તમેય ચાલોની.’

ગજરી—હા, હા, તારાભાભી! ચાલો તમેય. આપણે બધાં સાથે જઈએ. મહાલક્ષ્મીજીનાં દર્શને કરતાં આવીશું. એક પંથ ને દો કાજ.

ગુલાબ—હા હા, ચાલો તારાભાભીજી! તમે સાથે હશે તો ગમત થશે.

મોહનલાલ—ઠીક છે, જાઓ.

ચંદુલાલ—હા ચાલો આપણે સર્વે જઈએ.

મોહનલાલ સામું જોઈ તારા બોલી કે ‘રસોઇની પછી તમે ખૂસ પાડતા નહિ. બહાર જઈએ તે વહેલું મોડું તો થાય. તમે કહેતા હો તો જાઉં?’

ગુલાબ—સાત વાગે આવીને ઘેર જવું ને પાછી રસોઇ કરવી, એ ખટપટ કરવાનું કંઈ કારણ નથી, અહિંજ જમજો.

ગજરી—હા હા, તારાભાભી! એમ કરો.

મોહનલાલ—ભલે એમ કરજો, ચાલો હું હવે મારે કામે જાઉં છું.

ગજરી—સાત વાગે અહિંજ આવજો મોહનલાલ!

‘ઠીક, જાઓ.’ મોહનલાલ ઉઠ્યો અને ચંદુલાલ ગુલાબ ગજરી તારા અને બે છોકરાં મિજબાની માટે વાડી જોવા જવાને તૈયાર થયાં. તારા તૈયારજ હતી. ગજરી નીચે ગઇ અને ગુલાબ વાડી પહેરી સહે-

જવારમાં તૈયાર થઈ સાસુની રજા લેવા નીચે ગઈ. ચંદુલાલ તારા ને ઓકરાં નીચે ઉતરવાની તૈયારીમાં હતાં એટલામાં રંગનાથની છબિ જોઈ તે ખોલ્યો કે ‘આ કોની છબિ છે? તમે લાવ્યાં છો તારાભાભી?’

આ સવાલ સાંભળતાં તારાના મનમાં અનેક વિચાર થઈ આવ્યા. ‘શું કહેવું? ગુલાબનું પાપ ફેડી દેવું કે નહિ?’ એમ તેને મુઝવણ થઈ. હાનાની વચ્ચે ટુંકો પણ તેને ગુંચવી નાંખનારો ઝઘડો મગજમાં મચી રહ્યો. કંઈ સુઝતું ન હોય તેમ એક પગ મેડીમાં અને એક પગ બહાર એમ બારણા વચ્ચે વિચાર કરતી ઉભી રહી. પાછું વાળી તેણે ચંદુલાલ સામું જોયું. આગલા પ્રેમના ઉછાળાએ બંનેની આંખો, હંસોના સંક્ષોભે હલમલી રહેલાં ઇંદીવરોની માફક ચલવચળ થઈ રહી.

ચંદુલાલ હસતો હસતો પાસે ગયો એટલે તારા પાછી હઠી ખોલી કે ‘તમારાં પ્રિયાએ અહિં મૂકેલી છે. કોની છે એમ પૂછવાનું શું કારણ? મૂકી દો, હોય, માણસ છે. હમણાં મારી અને તમારી આંખોમાં શું શું થઈ રહ્યું હતું?’

‘કાણે જાણે’ કહી ચંદુલાલ વધારે પાસે ગયો એટલે તારા ખોલી કે ‘ખસો, ચાલો વખત થઈ જશે. હજી એવાને એવાજ કાલા રહ્યા.’

તારા ડાબે નાંખી બીજું બધું વાળી લઈ નીચે ઉતરી. ચંદુલાલ પેલી છબિને પલંગ તરફ ફેંકી બારણું બંધ કરી નીચે ગયો. સૌ ગાડીમાં બેઠાં. ચંદુલાલ અને ગુલાબ એક પાસે બેઠાં અને ગજરી તથા તારા ઓકરાંને લઈ તેમની સામે બેઠાં. ગુલાબ કંઈ જાણતી ન હતી અને પેલાં બે જણ કંઈક ઉંડા વિચારમાં હતાં. ગાડી ચાલી એટલે ગજરીએ પૂછ્યું કે ‘જુઓ તારાભાભી! મારાં લાઇબોજર્ન કેવાં શાભે છે?’

‘અહો! જાણે ઈંદ્રદ્રાણીનું જોડું સ્તો!’ સૌ હસ્યાં.

પ્રકરણ ૫ મું.

દિલનો દગદગો.

ગાડી ચાલી. ગુલાબવહુએ માર્ગમાં એત્રણ વાર જુદી જુદી બાબતો ઉપર કંઈક પ્રસંગ મળતાં ચંદુલાલને જુદા જુદા સવાલ કર્યા પણ તેના બરાબર ઉત્તર મળ્યા નહિ. બધાં સાથે હતાં એટલે ગુલાબે ધાર્યું કે, પોતે કાવકાષમાં રહેવા ખાતર બોલતા નહિ હોય તેથી તેને કંઈ લાગ્યું નહિ, પરંતુ ચંદુલાલનું મન ખેંચી આવત ઉપર ગુંથાબેલું હતું. તારાનાં વચનો તેને ખરાં અને પોતાને મહેણા રૂપ લાગ્યાં હતાં. ગુલાબ તેને અપવિત્ર લાગી અને ‘ખરેખર તે એવી હશે,’ એમ એક પછી એક જુદે જુદે કાળે બનેલા જુના બનાવોને યાદ કરી તેનાં વર્તનની તે મનમાં ને મનમાં પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. ગાડીના વેગ સાથે તેનું મન પણ વિચારના વેગમાં તણાયું અને સૌ મૌન રહ્યાં.

સાગરના કિનારા ઉપર એક વિશાળ બંગલાના પોર્ટિકોમાં જઈ ગાડી ઉભી રહી. ગાડીને નીચે ઉતરી બારણું ઉઘાડ્યું એટલે એકદમ ચંદુલાલના મનમાંના વિચાર સમેટાઈ ગયા. સઘળાં નીચે ઉતરી બંગલામાં ગયાં. દરેક ઠેકાણે ફરી દરેક હોલ રસોડું અને મિજલસનો ઓરડો વગેરે જોયું. ફરતાં ફરતાં બધું જોઈ છેવટ બાગમાં ગયાં. બાગમાં પેસતાં તારાગૌરી બોલી કે ‘ચંદુભાઈ! આ બંગલો તો બહુ સારો છે. તમારા પચાસ મિત્રો અને સ્ત્રીઓ હશે તોપણ તેમનો સમાવેશ થશે. કેમ ત્યારના કંઈ બોલતા નથી? ઘેર તો કહેતા હતા કે, બે જણ વગર પસંદગીનો વિચાર કેમ થશે,?’

ગુલાબ—એમનો જીવ કોઈ બહારની બાબતમાં પડી ગયો લાગે છે. ગાડીમાં બે ત્રણ વાર મેં કંઈ કંઈ પૂછ્યું તોપણ કંઈ બોલ્યા નહિ જોયુંને? આપણે તો સાથે ફરીને જોયું અને સઘળું ફીક લાગ્યું. એમને ગમ્યું કે નહિ તે તો એ પોતે જાણે?

ગુર્જરી-મિજલસનો મોટો હોલ બહુ સારો છે. ભાઈના બધાય મિત્રો તેમની બૈરીઓ-અરે ભાભીઓ જોડે આવે તોપણ બૈરાંની સગવડ થાય તેમ છે.

ચંદુલાલ-જુઓ ગુર્જરીએ કેવો વિચાર આપ્યો, તમે બેઠે હાજી હા કરનારાં છો. હું અત્યાર લગી તમારી પરીક્ષા જોતો હતો.

તારા-મારી પરીક્ષા તો જોવાયેલીજ છે. અમે વાડીબંગલા અને મોટી મિજલસો ક્યારે જોયેલી કે એવી તેવી બજાર પડે ? તમે ગાડીમાં આમને જવાબ આપ્યા નહિ તેથી આ તો તમારી પર ગુસ્સે હશે.

ગુલાબ-હું તો હમણાં હમણાંની ગુસ્સેજ થતી નથી.

ગુર્જરી-હમણાં કેમ ભાભી ! મેં તો તમને કદીએ ગુસ્સે થયેલાં દીકરાં નથી.

તારા-વાહરે નણુદત્ત ! ભાભીની સાક્ષી પુરતાં તો વારે લગાડતાં નથી. ?

ચંદુલાલ-તમારે દર્શન કરવા જવું છે કે અલિંગ રાત પાડવી છે ?

“ તારા-તમે અમારી સાથે નથી આવતા ?

‘ ના તમે જાઓ. ’ પછી બંગલાના લૈયા સાથે તેઓ મહા-લક્ષ્મીનાં દર્શન કરવા ગયાં. માળીએ થોડાં રજનીગંધનાં પુષ્પ આપ્યાં તે લઈ ચંદુલાલ કુવારા સામે એક સ્કટિકના આસન ઉપર બાગની બહાર જોતો બેઠો.

સાંજનો વખત હતો, ધીરે ધીરે દરિયાનો પવન આવતો હતો, પાણીના વંરથી કુવારા ગોળ ઝૂંદડીએ ફરી હવામાં જળસીકર ઉડાડતો હતો, આછી મીઠી મીઠી બાગનાં ફુલાની સુગંધ પવનની લહેરીઓ સાથે આવતી હતી. કુવારાના હોજમાં લાલ નાની મોટી માછલીઓ ચતુરાનાં લોચનની માફક આમતેમ ફરી રહી હતી, બદામના ઝાડ ઉપર પહોળાં પાંદડાં નીચે પંખીઓ માળામાં ભરાઈ બેઠાં હતાં, અને ચોમાસાની પ્રશાંત રાતે જળદ્રોણીમાં પાંદડાં પરનાં પાણી ધીરે ધીરે ટપકતાં હોય તેવો પાસેના બંગલામાંથી ઝીણો ઝીણો ધાતુના ટકાર સરખો પિયાનાનો રણકાર સંભળાતો હતો. ચંદુલાલ ફૂલ સુંઘતો ને આમ તેમ જોતો ખુશ મિજનજમાં બેઠો હતો એટલે તેને ધંધાની વાત સાંભરી.

ધંધામાં પડતા પહેલાં જીવન માણસને જે ગુચ્ચવણ થાય છે તે ગુચ્ચવણમાં પાસ થયા પછી બેઠે ચંદુલાલ અને રામચંદ્રશેઠ પડેલા હતા. ‘મુંબાઈમાં ધરને આંગણે વૈદાનો ધંધો ચલાવવો કે નોકરી લેવી ?’ એ બે બાબત વચ્ચે બાપ દીકરો હમેશા વાત કરતા પણ એકે નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નહિ. અત્યારે એકાંત હોવાથી એજ બાબત પાછી ચંદુલાલ આગળ આવીને ઉભી રહી. તે મનમાં ને મનમાંજ બોલ્યો કે ‘અહો ! આ બાબત ઉપર કેટલા બધા વિચાર કર્યા ? બાપાજી કે હું તેમાં કંઈ નક્કીજ કરી શકતા નથી એ શું ? મન પોતાની ચંચળતાથી એકવાર આ વસ્તુને સારી કહે છે, તો બીજી પળે બીજી વસ્તુ ઉપર લઈ જઈ તેના લાભ બતાવે છે. શું કરવું તે નક્કી થતું નથી. મન દોલાયમાન થઈ ગયું છે વિચારની પરંપરાથી આખરે થાકી જવાય છે. મારે રળવાની કાળજી કરવાની નથી. પિતાજી મારી કમાઈ માટે કંઈ બેસી રહ્યા નથી, પરંતુ મારું મન મને એમ કહે છે કે, હું મારું પોતાનું ખરચ ચલાવી શકું એટલું રળાય નહિ ત્યાં સુધી તો કંઈજ કર્યું કહેવાય નહિ. પિતાજીના મનમાં એમ છે કે, હું લાલ વધારે ન રળું તો ખેર, પરંતુ આગળ ઉપર જેમાંથી સારો લાભ થાય એવો રસ્તો લેવાય તો સાહે. અલબત્ત, એ વાત એમના અનુભવની છે, જીવનની જે હકાઈઓ એ લડ્યા છે, તેનું મને સ્વપ્ને નથી. તુંબડી અને કામ્યાળી લઈને તે આ ટાપુ ઉપર ઉતરેલા. જે મોટી સમૃદ્ધિ તે બાદ તેમણે મેળવી તે અનુભવનો મને લેશે ખ્યાલ નથી. એ ઓછું ભણેલા કદાપિ સહેજ જુના વિચારના હશે પણ એમનો અનુભવ બરોજો અને બહુ જનને સન્માર્ગ દેખાડનારો છે. મુંબાઈમાં રહી ધંધો ચલાવવો એવો એમનો મત છે, અને તેના ટેકામાં તેઓ જણાવે છે તે વાસ્તવિક છે કે, એમને હમણાં મારાં નાણાંની જરૂર નથી. મને જે મળશે તે ખર્ચ પણ જતે દલાડે આ મોટા શહેરમાં હું જમી જઈશ. ધંધા રોજગારની બાબતમાં હમેશા એમજ અને છે. પ્રારંભમાં તે ઝાઝો લાભ બતાવતા નથી. દુઃખ અને સંકોચમાં તેની ઉપર કંટાળો આવે છે એ ખરું, પરંતુ આખરે

એમાંથી લક્ષ્મીના ઢગલા નીકળે છે. નોકરી વહેતા પાણી જેવી છે. દરમાયા ઉપર ભાગ્ય બંધાઈ જાય છે. મનમાં તેથી વધારે ઓછું મળવાની ચિંતા કે ઉભગરો રહેતો નથી, અને જેવું તથા જેટલું ભાગ્ય બંધાય છે તેવું ને તેટલું ખરચ રાખી માણસ નચિંતાઈથી રહી શકે છે.

પિતાજીનું મન મને મુંબાઈમાં રાખવા તરફ છે તેનું ખીજું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. એમની વૃદ્ધ આંખો આગળથી એ મને દૂર ગયેલો જોવા ઈચ્છતા નથી. દાદીમા પાકું પાન થઈ રહ્યાં છે. એમણે બે ત્રણ પેઢી પહોંચે એટલી સમૃદ્ધિ મેળવી છે. ધણું દુઃખ વેડી એમણે એમનો—અરે મારો અને મારાં છોકરાં થાય તો તેમનો પણ ચરિતાર્થ ક્યો છે તેથી પિતાજીને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મારી અને ગુર્જરીની ઉપર તેમનાં બેઉ લોચન ઉઘાડાં છે અથવા મારાવડે પિતાજીની આંખો અને ગુર્જરીવડે માતાજીની આંખો હસે છે. ‘એક પુત્ર સ્તે પુત્રમાં નહિ’ એવી લોકકથાથી એમનું મન મને મુંબાઈ મૂકવા—પરદેશ મોકલવા આનાકાની કરે એ પણ સત્ય છે. માઆપનો છોકરાં ઉપરનો પ્રેમ વર્ણવાય તેવો નથી. વાઈ, એ મને શાને માટે દૂર મોકલે? એમને શું મારી કમાઈની દરકાર છે? હું લણ્યો છું પણ લણ્યો ન હોઉં તોપણ એમને મારી ઉપર આધાર રાખવો પડે એમ નથી. એમના પ્રેમનો મારાથી બદલો વળાય તેમ નથી. મારે એમના જીવને ખાંડું લાગે કે એમનો જીવ બળે એવું કરવું નથી. પરંતુ માઈ મન મને જે કહે છે તે માત્ર એજ છે કે, ‘પારકા મા કાન વિંધે.’ જગતનો લોકનો પરદેશનો અને વ્યવહારનો અતિ ઉત્તમ અનુભવ મને બહાર મળશે, માટે પરદેશમાં નોકરી હોય તો તે લેવી. અનુભવને ખાતર મારે એ કરવાનું છે. ખરેખર મારા મનની આ વાતો પણ ખરી છે. શાકના શા લાવ આલે છે, તે પણ હું ખાણતો નથી. પૈસો નહિ પણ આજીવિકાને જરૂરની વસ્તુઓ ક્યાં અને કેમ મળે છે, તે પણ મને ખબર નથી. એમના રાજ્યમાં મેં શું વ્યવહાર જોયો છે. ખાઈએ છીએ મોજ કરીએ છીએ અને એમણે મોટા શ્રમે મેળવેલી લક્ષ્મીને વાપ-

રીએ છીએ. મનેજ લાડ લડાવે છે એમ નહિ પણ મારી સ્ત્રીને પણ મનગમતી મોજ મણાવે છે. આપણી નાતમાં જરા દેખાવડી અને સારી કન્યા માખાપ વગરની હતી તોપણ એમણે પસંદ કરી. એના કાકાને ત્યાંથી અહિં લાવી રાખીને લણાવ. અહિંની મનગમતી રીતભાત, બોલવું ચાલવું અને પહેરવું ઓઢવું શીખવાડ્યું. હુંકામાં એમણે મારે માટે એને લાયક કરવાને કંઈ ઓછો શ્રમ લીધો નથી ? ખરે માટે સુખ જોવાને તેઓ આટલું બધું કરે છે અને હજી કરશે. હું તેનો બદલો વાળીશ. તેમની પાસેથી નમી પડીને બે વર્ષની રજા લઈશ પણ મારા અને મારી સ્ત્રીના અનુભવને ખાતર પરદેશ તો જઈશ. એ પોતે ધારશે તો મને સારીજ નોકરી અપાવશે. મને અનુભવ આપવા તરફ એમનું લક્ષ છે. 'સાગરપુરના રાજ્યમાં મુખ્ય મેડિકલ ઓફિસરની જગાએ તને મોકલી શકાય એમ છે' એવું એમણે પહેલેજ દિવસે મને કહ્યું હતું; પરંતુ વાત્સલ્ય અને દાદીમાની સલાહે તેઓ હવે કંઈ બોલતા નથી. આજે હું એ બાબત છેડી મારો વિચાર જણાવું. તેમની રજા માગી લઉં અને સાગરપુરના રાજ્યમાં એક અધિકાર ઉપર જઈ.

દેશી રાજ્યોમાં ઘણી જાતના અનુભવ મળે છે. માણસોના મનનો અતિ ઉત્તમ અભ્યાસ ત્યાં કરાય છે. રાજ્યદ્વારમાં બહુ વિધનાં માણસ હોય છે અને તેમાંથી ભણ્યાગણ્યા માણસને ઘણું શીખવાનું મળે છે. મારે નોકરીનો દુનિયાદારીનો અને પરદેશનો અનુભવ તો અવશ્ય લેવો. અહિંયાં મને તો લાલ થવાનો નથી. પિતાજી અને નોકરો ચાકરો મને કશું કરવા દેતા નથી. પિતાજી શું બેસી રહેવાના છે ? માથે આવી પડશે ત્યારે વગર અનુભવે આ સંસારનું ચક્ર મારાથી કેમ ચલાવી શકાશે ? જો પરદેશ નહિ જઈ તો હું પછી ક્યારે ઘડાઈશ ! પરદેશ તો માણસે અવશ્ય જવું વંતઈએ. ગમે તેવો સુખી માણસ હોય તો પણ તેણે દુઃખનો અનુભવ લેવો, સહનશીલતા શીખવી અને આ સુખી દેહને કેટલુંક દુઃખ સહન કરતાં શીખવવું. ક્યારે કેવો વખત આવશે તે કોને ખબર છે ? સ્ત્રી પણ મારા જેવી છે. માતાજીએ એને પોતાની આંખની કીટી જેવી ગણી લાડ લડાવી મુઘારી પણ કામ શું શીખવ્યું ?

ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે જાય એટલુંજ ને. ચાવી ચારીને બોલતાં, ફેશનેબલ કપડાંલતાં પસંદ કરતાં, ઘરેણાં પહેરતાં ને મન મેળવતાં આવડ્યું તેથી શું ? રસોઈયો એક દિવસ જતો રહે છે અને રાંધવા પેસવું પડે છે ત્યારે એને કેવું લાગે છે ? જમણમાં પણ કેવા સ્વાદ લાગે છે ? એને પણ પરદેશનો અનુભવ મળશે, માટે જરૂર સાગરપુરવાળી નોકરીને માટે હું પિતાજીને આજ આગ્રહ કરું. દરબારી નોકરીથી કાઠનું લવું કરી શકશે. જે માણસને હાથે ખીખનું હિત થાય તેજ મોટો થયો પ્રમાણ છે. તારાભાભીને વિચારીને મોજશોખની બહુ લાલસા છે. અરો ! એ ધણીધણિયાણીએ એછાં દુઃખ વેડ્યાં છે ? ગરીબને ઘેર જન્મેલી અને ગરીબને ઘેર પડી પણ કશું શીખવાડવું પડે છે ? રૂપાળી છે, તંદુરસ્ત છે, બોલવામાં પહેરવા એઢવામાં મુંબાઈમાં ઉછેરેલાં હોય તેનેય જીકડ મારે એવી છે. વળી કેવો સુભાગી ? આવીસેક વર્ષની વયમાં બે છોકરા અને તેય કેવા ? ગૃહસ્થનાં છોકરાં જોયાં હોય તો ક્યેજી જેવાં પાતળાં મુખ ઉપર માખેા અમણતી હોય ! ' મોહનના છોકરા એની મા ઉપર પડ્યા. ' એમ દાદીમાં કહે છે તે ખરું છે. ગોરા ગભરુ હસમુખા અને ગુલાબની પાંદડીનું એસીકું હોય એવા સુકુમાર. સુખાલિલાપી તારાએ સુખનો અનુભવ લીધો નથી. એનું મારાથી ત્યાં જતાં ક્યેય થશે. એમને હું મારાથી બનશે તેટલી મદદ કરી સુખી કરીશ, સારી જગાએ ચઢાવીશ અને જેમ મારાં મુખ જોઈ એ મગ્ન થાય તેમ એમને સુખ પેલવતો અનુભવ લેતાં જોઈ હું પણ પ્રસન્ન થઈશ. સાગરપુર જવાશે તો સાં થશે. એય ખરું છે કે, ' પરદેશમાં પ્રીતિ રહે છે. '

ચંદુલાલ આવા વિચારોમાં રજનીગંધની વાસ લેતો અને પવનની લહેર અનુભવતો એકો હતો એટલામાં તારાનો પુત્ર આવી તેને વળગી પડ્યો. ' કાકા ચાલો અમે આવ્યાં. ' ચંદુલાલ ઉભો થયો, છોકરાને લઈ લીધો અને પેટ્ટિકામાં જઈ સૌ ગાડીમાં બેઠાં. પેટા સુભાગી વિચારો ગાડીમાં ચાલુ રહ્યા, દરમિયાન સ્ત્રી વર્ગે જુદી જુદી બાજતો પર વાતો કરી અને પ્રસંગોપાત ચંદુલાલે તેમાં ભાગ લીધો.

ગુલાબ એની મગફળીમાં અને પોતાને ઉત્તર નહિ આપેલો તેની રીસમાં મૌન રહી. ‘અંતઃપુરમાં એકાં થઈશું ત્યારે હું, એમની ધૂળ કાઢી નાંખીશ.’ એવો ગર્વો વિચાર તેના મગજમાં ધુમી રહ્યો હતો. મહા-લક્ષ્મીનાં દર્શન કરતાં ગજરીએ ‘કેશવચંદ્ર વર મેળવજો મંમાયા,’ એવો વર ઇચ્છ્યો હતો અને એજ વિચારમાં તેનું મન ખુશ હતું. પોતાનાં લાઇ ભોળાઈની માફક પોતે પણ વિવિધ સુખ લઈશું એવા આનંદી વિચારમાં તે બીજી વાતો પણ મંદ મંદ હસતી હસતી કરતી હતી.

તારા છોકરાં લઇ ઘરડાં માની પાસે ગઇ. ચંદુલાલ મેડીએ ચઢ્યો અને ગુલાબ તથા ગજરી પોતપોતાના કામ તરફ વળ્યાં. તારાએ ઓરડામાં પેસતાં કહ્યું કે ‘માજીને પગે દાઢ્યો નહિ કે કીકુ ?’ છોકરો પરિચિત હોવાથી દોડી જઈ ડોસીના પગમાં પડ્યો. ડોસીએ માથે લાથ મૂકી ખોળામાં લઈ બેસાડતાં કહ્યું કે ‘તારાવડુ ! આજ ઘણું દહાડે જણાઇ. ઘેર બેસી બેસી શું કરે છે ?’

‘તમારા છોકરા માજી ! એવા છે કે, હું તો એક ઘડીએ નજીજ પડતી નથી. લઈને બહારે શું નીકળું ને જાઉં પણ ક્યાં ? આ મોટો તો આમતેમ જ્યાં ત્યાં દોડી જઈ રસ્તામાં મને બહુજ દુઃખ દે છે.’

‘કીકુ ગાંડિયા એમ કરાય કે ? હવે ને ફરિયાદ આવશે તો પરસાદનો મગજ નહિ આપું.’ એમ કહી ડોસીએ થોડો પરસાદ આપ્યો. ‘તારાવડુ ! તમારા ચંદુલાલ પાસ થયા.’

‘હા માજી ! આપના પુણ્ય પ્રતાપે પાસ થયા.’

‘મોહન તમારી સાથે ન હતો ?’

‘ગુલાબલાબીજી હું ગજરાયા અને ચંદુલાલ એટલાંજ હતાં માજી !’

‘એ કામે ગયો હશે. મને તો ચંદુલાલ કરતાં મારો મોહન બહુ વહાલો લાગે છે. એ એની મેળે એના કામમાં અને કામમાંજ. કાઢની માફક એને ઇસ્કાઇ નહિ. સાદાર્થમાં સાર છે તે એ બરોબર સમજ્યો છે. છોકરાં ઝગકા ઉઠે એવા ખૂટ પહેરીને ઘરમાં ત્રીજા માળ સુધી જવાં, બૈરાં સાથે બહાર જવું, પટિયાં પાડવાં અને ખાતાંપીતાં ટપટપ

મહેજની ભાષા બોલવી એવુંતેવું મને કશું ગમતું નથી. મોહન આવે એવો હમેશ મારી પાસે આવી બેસે. ડહાપણ અને શાણપણ કંઈ કોઈના પાપનાં છે ?' ડોસીએ જુના વિચારો જણાવ્યા.

તારાએ પગ ચાંપવા માંડ્યા ત્યારે મંછામાએ વળી મોહનલાલનાં વખાણ વધારે કરવા માંડ્યાં. તારા વિવેકી અને દુશ્મનનાએ પેટમાં પેસી જાય તેવી સોજીલી સ્ત્રી હતી. ચંદુલાલના ઘરમાં સૌ એને ચહાતું હતું. મંછામા તેની ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતાં અને અવરનવર રામચંદ્રને કહી કોઈ કોઈ પ્રસંગે મોહનલાલને બે રૂપિયા રળાવતાં. એવાજ રૂપિયામાંથી તારા પાસે ચાર દાગીના પણ થયા હતા.

‘ રહેવા દે, તારાવહુ ! હું કંઈ આજ બહાર ગઈ નથી. ’

‘ ઘરમાં બેઠેબેઠે પણ તમારા પગ અકડાઈ જાય માણ ! ’ તારાએ ઘરડાંને ગમતો ઉત્તર કર્યો.

‘ મોહનલાલ આવ્યો તેને જોઈ કીકુ બોલ્યો ‘ દાદીમા ! મોહનલાલ આવ્યા. ’

તારાએ આધું ઓઢયું અને મોહનલાલ બોલ્યો કે ‘ મંછામા ! દશને કરી આવ્યાં કે ? ’

‘ ના દીકરા ! આજ તો હું કલિંએ બહાર ગઈ નથી. ’

‘ હવે તમારે બહાર જવું નહિ માતાજી ! આપણે ઘેર ક્યાં દોકારજી નથી ? ’ એટલામાં ગજરી ઓરડામાં આવી બોલી કે ‘ ઓહો ! મોહનલાલ તો અહિં ઉભા છે અને ચંદુભાઈ પણ જમવાની રાહ જોયા કરે છે. ’

‘ ચાલો બહેન ! હું ત્યાંજ આવું છું. ’ મોહનલાલ ગયો. ગજરી તેની પુઠે ચાલી એટલે મંછામા બોલ્યાં કે ‘ ગજરી ! આ છોકરાઓને લેતી જા. એમને મોહન તથા ચંદુ સાથેજ જમવા બેસાડ. ’ ગજરી તેમને લઈ ગઈ. ડોસીએ તારાની સાથે વાત ચલાવતાં વધાર્યું કે ‘ તારાવહુ ! અમારી વહુને તે કંઈ થશે કે નહિ ? વીસ વરસ તો થઈ ગયાં. ઓહો ! એને આણું કરે કેટલાં વરસ થયાં ? રામચંદ્ર અને જોકારને તો કંઈ લાગે નહિ પણ મને તો એની બહુ ઝંખના થયા

કરે છે. પેટનાં પેટ જોઇને જવાય તો સારું. મહીનો થઈ જાય કે હું તો ઠાકારજીને કહું કે જો એમ હશે તો ઠાકારજી મહારાજ ! તમારું ફલાણું કરીશ, પણ કંઈ નહિ, એક બે દિવસ વહેલા મોડાય થતા નથી. મહીનો થાય કે જાણે બેઠીજ છે. મને કંઈ અળખામણી લાગતી નથી, સમજીને વહુ ! પણ જાણે શંકા થાય છે કે એવીને એવી તો નહિ રહે ?'

‘ નારે માજી ! કાલે ઇશ્વર સારો દહાડો દેખાડશે અને તમ જેવાં ભાગ્યશાળીને ઠાકારજી પેટનાં પેટ જેવા દહાડો આપશે. કાઢને ઉંચ વરસે અધરણી આવે એમાં શું ? ગુલાબલાલીજી તે માજી ! ક્યાં મોટાં થઈ ગયાં ? કાલ સવારે એ સુરતથી આવ્યાં અને ધાધરી ઓરણાં પહેરી ફરતાં હતાં, ઇશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે. મારા કાકાજીની કલ્યાણવૃત્તિ સારાંજ ફળ ઉત્પન્ન કરશે. તમારાં પુણ્ય ફળશે અને પારણાં બંધાતાં વારે લાગશે નહિ. ’

‘ મારો રામચંદ્ર લોક ઉપર દયા રાખે છે તે અમરતો. નહિ તો ! દુઃખ કેવું હોય તે એણે જોયેલું છે. અહો ! એણે જે દુઃખ વેઠ્યાં છે તે આજ કાનાથી વેઠાય એમ છે ? નાનો બાળ માત્ર પંદર વર્ષનો એ મુંબાઈ આવેલો અને તે દહાડે તો આ આગગાડીએ નહિ અને આગબોટે નહિ. ’

‘ માજી ! વીસેક વરસના હશે ? ’

‘ નારે વહુ ! નાનો બાળ. ’ ડોસીએ જુની વાત કાઢતાં કહ્યું.

પ્રકરણ ૬ હું.

રામચંદ્રનું ચરિત.

ખરેખર પંદર વરસનો. મને ખરોખર યાદ છે. એ વખત તો મને વિસરતોજ નથી. જનોઈ દહને વારોવાર છ મહીને એના બાપ મરણ પામ્યા અને અમારા ઉપર દુઃખનાં વાદળ તૂટી પડ્યાં. ત્રણ

છોકરીઓ અને એકનો એક રામચંદ્ર. બે છોડીઓ અને રામચંદ્ર પરણાવેલાં અને એક કુંવારી. એ મરી ગયા અને એમના શબ પાછળજ જાણે દેવાદાર મારું લોહી ચૂસવા આવ્યા હોય તેમ થયું. સગાંસાગવાંને બે આંખોની શરમ હતી તે જતી રહી. મારે ખુણે રહે રહે એ લોકને જલ્મ આપવા પડે પણ રામચંદ્રનો કાકો મુઓ એક ધરકું ખોખ હતો તે બોલેએ નહિ. જ્યાં ત્યાં કરી મારા બે દાગીના મુકાવી ઉત્તરક્રિયા કરાવી અને એટલા દહાડા તો અડોસીપડોસીએ ઘેર આવ્યાં પણ પછી તો જાણે ખંભાતમાં મારું કાઠજ ના હોય એમ થઈ ગયું. ચાર છોકરાંને પાંખમાં રાખવાં અને ધરસંસાર ચલાવવો, એ મને એવું દુર્વહ થઈ પડ્યું કે, ન પૂછો વાત. છોકરાં ઉઘી જાય એટલે હું એમને સંભારીને રોઉં, કાણ મને આશ્વાસન આપે ? આખરે એમની એમ કલ્પાંત કરતી કરતી ઉઘી જાઉં. મારા બે જમાઇઓએ તો એ વખતમાં જન્મનીજ ગરજ સારી. છોકરીઓને તેડી જાય અને વળી કાઠી મૂકે, તોફાન કરે અને છોડીઓ બિચારી નખાપી આંસુ ઢાળતી મારી પાસે આવે; પણ ખરે ! આ જોકારવહુના બાપનો આભાર મારાથી જુલાતો નથી. છોકરો પરણાવવો કે સંબંધ બાંધવો તો એવેજ ઠેકાણે બાંધવો. બે ત્રણ વરસ મેં લાયલેપાનાં ફાટ્યાં તે એ વહેવાઈની હુકે. બારમે તેરમે વરસે તેમણે સાઠ રૂપિયે રામચંદ્રને ગુમાસ્તી ખેસાડ્યો. રામચંદ્રે દૂધિયા દાંતે ચાકરી લીધી. એક ઘડીએ બિચારો પગ વાળીને ખેસે નહિ અને એ વખતની ગુમાસ્તી ! બિંના ઘઉં દળવા અને વાણિયાને ઘેર ગુમાસ્તી કરવી તે બે ખરોખર.

એણે ઠેલકાંક વરસ ખેંચ્યાં એટલામાં બંદર ઉપર તેનું કામ જોઈ, કચ્છના એક ખોજા વેપારીએ કહ્યું કે ‘ છોકરા ! મુંબાઇ જાય તો હું તને ખસેનું વરસ બાંધી આપું. ’ ‘ ઠીક છે, હું જોઈશ, વિચાર કરીને એક બે દહાડામાં આપને કહીશ, દરમિયાન કાઠને પૂછતા નહિ શેઠ ! ’ એમ કહી રામચંદ્ર ઘેર આવ્યો અને રાતે મને વાત કરી મેં સાફ ના કહી પણ અનેક બાબતો ઉલટા સુલટા સમજાવી અને એટલા નાનાએ મને જે કહ્યું તે બધું મારે ગળે ઉતર્યું. હરિ હરિ ! જે થવાનું હતું તે

થશે; જા ત્યારે, પણ મારાથી તો તને એમ કહેવાતું નથી. મારી પાસે હા ભણાવી ખીજે દિવસે એણે પેલા શેઠને હા કહી અને હુંકુને ટચ એ દહાડામાંજ જવાનું ઠરાવ્યું. ફળિયામાં વાત થતાં લોક મને ફટફટ કરવા લાગ્યા. હું ડગી નહિ. મેં જ્યારે બહુ થયું ત્યારે એના સસરાને બોલાવી વાત કરી. તેમણે કહ્યું કે ‘ભલે જાય. જુઓ મંછા ! સાહસ કર્યા વગર માથે પડેલો બોળે એણે થવાનો નથી, અને જ્યાં સુધી ઈશ્વર સાનુકૂળ છે ત્યાં સુધી ઉછળતી આગે હિમ જેવી છે. મને એ બાબતની અડચણ નથી; પણ મારા ઘરમાંથી બહુ આકળી છે. તે કદી તમને કંઈ કહે તો રીસ ચઢાવશો નહિ. સુખેથી જવા દો, ઈશ્વર એમને સારો દહાડો દેખાડશે. મારી જેકુરનું ભાગ્ય મોટું છે.’

તારાવહુ ! એના સસરાનાં આવાં ઉત્તેજક વચન સાંભળી મારા પગમાં વધારે જોર આવ્યું. નેતન્નેતામાં દહાડો જતો રહ્યો અને આખા ગામમાં વાત પ્રસરી ગઈ. રામચંદ્ર જવાનો હતો તેની હું તૈયારી કરતી હતી એટલામાં સાંજના એની સાસુ મારી પાસે આવી. એનું મોં તો કાળઅંધાર થઈ ગયેલું હતું. પાસે આવી બેઠી અને બોલી કે ‘રામચંદ્ર ક્યાં ગયા ?’ મેં કહ્યું કે ‘કંઈ સરસામાન લેવા બહાર ગયો છે.’

‘મંછા ! તમારું તો વળતું કાળજી છે, પણ મારો જીવ તો ફડક ફડક થાય છે. મનમાં ક્રોધના ઉછાળા આવે છે. જગતમાં કોઈ ગરીબ હશે કે નહિ ? લોકને માથે દેવાના ડુંગર ગાળે છે પણ તમારા જેવું નિર્દય તો કોઈજ થતું નથી. નાનું બાળ છોકરું મુંબાઈમાં શું સમજે ! એ શહેર કેવું છે, તે તમે જાણો છો ? વિશ્વાસી લોકનું ગામ છે, જ્યાં જુઓ ત્યાં એના એ લોક. આપણે અહિં લાખો માણસ વચ્ચે એક ફિરંગી-જાંગલો નીકળે તો ભર્યા શહેરમાં બૈરાં ઘરમાં પેસી જાય છે, અને એ ત્યાં એકલા શું કરશે ? એ લોકને જોઈને આપણાં કાળજાં ફડકડી જાય. માંસ માટીના ખાનાર લોક. દયાનો તેમનામાં અંશે નહિ. મેં મારું છોકરું નાંખ્યું છે તેથી ખમાયું નહિ ત્યારે તમારી પાસે આવી છું. લોક મને ફટલુંએ કહે છે, મારી મોટી છોકરીના ઘરની સ્થિતિ કેવી છે ? અને ખરૂં કહું તો કોના ઘરમાં ધન ઉભરાઈ

જાય છે. એ તો ઘેરેઘેર માટીના ચુલા ! માટે મંછા વહેવાણુ ! ડહાયાં થાઓ અને વિચાર કરો. તમારા છોકરાને ચુલો કુંકતાંએ આવડે છે ? અરેરે બાપ ! આવડું છોકરું બિચારું રાંધશે શું, ખાશે શું અને ચાકરી કરશે શું ? માથું દુઃખે તો એમનું ત્યાં કાણ સગું ? દરિયાની વાટ, તેનાએ તમને વિચાર આવતો નથી ? બીજે ને ત્રીજે વહાણુ ને હોડકાં ખૂડી જાય છે અને કેટલાએ લોકને ઘેર તાળાં પડે છે ! મારા ઉપરાંત થઇને મોકલવા હોય તો મોકલો. મારે ને તમારે બોલ્યા વહેવાર નહિ રહે. હાય ! હાયરે બાપ ! કેવો કળજી ! શું માખાપ ! રામચંદ્રને હજી પોતિયું પહેરતાં તો આવડતું નથી અને ટાંણે ટચકે અમારે ત્યાં જમવા આવે છે ત્યારે કુતરાંની બીકે જોકારના બાપને શેરી બહાર મૂકી આવવા પડે છે, તેમને કાળાં પાણી બોલંગાવી પરદેશ મોકલતાં તમારું કાળજી બહું કહું કરે છે ?

જોકારવહુની માએ તો ઘણુંએ કહું પણ હું મન શાન્ત રાખી બહું સાંભળી રહી. આખરે જ્યારે તે ઉડ્યાં ત્યારે મેં કહું કે ‘ વહેવાણુ ! તમે ચિંતા કરશો નહિ. તમારા કરતાં રામચંદ્ર મને બહુ વહાલો છે. હું આંધળીની આંખ અને આ ત્રણ છોકરીઓનો ભાઈ, એ એકનો એકજ છે. મારે તો અહિં કે મુંબાઈ જ્યાં એ. હશે ત્યાં માત્ર એના મોં સામુંજ જોવાનું છે. પુરુષ જાત નાનો હોય તોય શું અને મોટો હોય તોય શું ? એ હોંશિયાર છે એટલે મારું મન ડગમગતું નથી. અંતરાત્મા મને કહે છે કે ‘ સા સારાં વાનાં થશે, ’ માટે મોકલું છું. સુખ થશે તો મારે ભોગવવું છે કે તમારી જોકારને ? જે થાય છે તે છોકરાંને માટે થાય છે. જે તે કરવું તો પડેતો. આવજો વહેવાણુ !’ એમ કહી હું રસોડામાં ગઈ અને વહેવાણુ રીસમાં ને રીસમાં પાછાં ચાલ્યાં ગયાં. એના ગયા પછી મને ઘણું લાગી આવ્યું. હું રસોડામાં બેઠી બેઠી રાંધ. કેટલીક વારે રામચંદ્ર આવ્યો તેણે મને કહું કે ‘ બા શું છે ?’ એટલે મારાથી મોટેથી રોવાઈ જવાયું. રામચંદ્રની આંખ-માંથી પણ પાણી નીકળી ગયાં અને છોકરીઓનાં બિચારીઓનાં મોં ઉતરી ગયાં.

રામચંદ્ર બહાર જઈ બેઠો અને મેં છોકરીઓને મારી પાસે બેસાડી. સૌ એક બીજાના મનમાં દુભાયેલા જેવાં-ગમગીન થઈ રહ્યાં. બીજો દિવસે નવ વાગે વહાણ ઉપડવાનું હતું. મેં રામચંદ્રને જમાઓ અને છોકરીઓ સુતી ત્યાર પછી અમે મા દીકરો સરસામાનનાં પોટવાં બાંધવા બેઠાં. યાદ કરી કરીને મેં સઘળું બાંધ્યું, દરમિયાન રામચંદ્ર બોલ્યો કે ‘બા ! કાંઈ આમ બોલે, કાંઈ તેમ બોલે, એમ બધાનું બોલ્યું સાંભળીએ તો પછી કંઈજ થાય નહિ. ‘જગત કાશીનું’ કરવત છે. આમનુંએ વહેરે ને તેમનુંએ વહેરે.’ સૌ સારાનાં લાગી અને વાહ વાહ કરનાર હોય છે. ચાલતી ગાડીએ બેસનાર સૌ હોય ? પણ તું વિચાર કર કે આપણે ગયા વગર છુટકો છે ? અહિં બેસી રહીને જ્યું બાંધ્યું ‘બાંધ્યું દોર બૂબે મરે.’ દેશમાં ચિંથરેલા રહેવું પણ પરદેશ જવું નહિ, એ તો આપના કુવામાં ખૂડી મર્યા જેવો વિચાર છે. પેલા શિયાળામાં એક વ્રાહ્મણ ટહેલ નાંખતો હતો તે તને સાંભરે છે ? મને તો એના બોલે બોલ્યા યાદ છે અને તે અક્ષરેઅક્ષર મને મોટે થઈ ગયા છે. કે:-

ગોડી પૂછે ગોડીલા, કાણ બલેશે દેશ;

સંપત્ત હોય તો ધરભલાં, નહિ તો ભલો વિદેશ.

તું આમાં કંઈ ખોટું ન સમજતી. ગરીબ હોઈએ ત્યારે પરદેશ સારો. ત્યાં આપણે ભારે હળવું ગમે તેવું કામ કરીએ તોપણ અડચણ નહિ. દેશમાં તેવું થાય નહિ.

તારાવહુ ! એનાં વચન સાંભળી મેં કહ્યું કે ‘બાપુ ! એ તો ખરું પણ પરદેશ તે તો પરદેશસ્તો ? માંદા સાબળ થઈએ ત્યારે ત્યાં આપણું કાણ ? જો રામચંદ્ર ! હું તને મારા પેટમાંથી કાઢી આજ પેટને માટે પરદેશ મોકલું છું પણ પાણીની બહાર માછલી હોય તેવી હું અહિં છું હો ! દરેક વહાણે કાગળ લખવાનું બૂલતો નહિ. વળી તને કહેવું પડે એમ તો નથી પણ કહું છું કે, બાપુ ! ‘જીવતો નર ભદ્રા પામશે’ એ કહેવત ખૂબ યાદ રાખજે. તારું માથુંએ દુઃખે તો ત્યાં ઉભો રહેતો નહિ. દીકરા ! તુંનો તું જાય અને હું નિરાધાર થઈ

જાઉં ? આ નાની બહેન રાનરાન ને પાનપાન થઈ જાય અને લોક મને જીવતીએ રહેવા દે નહિ, માટે આ બધું કહું છું. તું આ બોલ તારા કાળજમાં લખી રાખજે અને શરીર જરાએ નરમ લાગતાં ત્યાં ઉભો પણ રહેતો નહિ. વળી એવું હોય ત્યારે પૈસા સામું પણ જોતો નહિ. દેહ છે તો સૌ છે અને દેહ નથી તો કંઈ નથી. પૈસો આપણી જાત પછવાડે છે. આવાપીવામાં ને ઔષધ ઉપચારમાં પૈસો ખરચતાં પાછું વાળીને જોવું નહિ, તેમ તારે અમારી ચિંતા પણ કરવી નહિ. બચે તો બચાવવું, નહિ તો શરીર સાચવીને નોકરી કરવી. વળી એક બદામે પાસે રાખવી નહિ. પૈસો આણ લેવરાવે છે. લોક પૈસા માટે મજાસને મારો નાંખતાં પણ વાર લગાડતા નથી. ‘માયાને લય છે. કાયાને લય નથી.’ શેડના કરોડ રૂપિયા હોય તેને માટી જેવા માનવા. તું તો હજી બાળક છે પણ કહું છું કે, કોઈના ઘરનાં છાતાં રહસ્ય જાણે નહિ, તેમ આડો અવજો રસ્તો પણ લઈએ નહિ. મોટીને મા અમે નાનીને બહેન ગણીને ચાલીએ તો શત્રુમાંએ સમાસ થાય. જેનામાં દુર્ગુણ નથી તેને આ જગતમાં લય નથી. તારા આપ કહેતા કે, ‘લક્ષ્મીથી અને સ્ત્રીથી ન ચળે તેને જગતમાં કહિં કશો લયજ નથી.’ એજ તારા આપનાં વચન હું તને પાછાં આપું છું. ખાતરી રાખજે કે, એ ખરાં છે જેને મોહ નથી તે જગતને જિતે છે. પરદેશમાં ગમે તે લોક હોય પણ કોઈની સાથે બોલી બગાડીએ નહિ. આપણે સારો રસ્તો દેખાડવા જઈએ અને સામાને ખોટો પડે, માટે કોઈને કશુંએ કહીએ નહિ. ‘દીડે રસ્તે જઈએ અને દીડે રસ્તે આવીએ,’ એમાંજ માલ છે. આપણે આપણો ધર્મ અને દેશાચાર છોડીએ નહિ. તું જાણે છેને કે ‘દેશ છોડીએ પણ વેષ છોડીએ નહિ.’

રામચંદ્ર-મા ! તું મારી તરફની કંઈ ચિંતાજ કરીશ નહિ. હું કોઈને ગાજ્યો જાઉં તેવો નથી. લક્ષ્મીથી હું લલચાઈશ નહિ અને ધર્મની બાબતમાં તો મને બીજા ધર્મ ઉપર આસ્થા છેજ નહિ. એવા લોકને હું મોંજ આપતો નથી. ટુંકમાં મારે તને જે કહેવાનું છે તે એજ છે કે, તારે મારી બિલકુલ ચિંતાજ કરવી નહિ. હું માંદો થઈ

ત્યાં પડી રહું એવો માણસ નથી. પૈસાની કનવાર કરીશ નહિ અને જે હશે તે અહિં મોકલાવીશ. બહેનોને તથા જમાઈઓને આપણે જેમ કરતાં કારવતાં આવ્યાં છીએ તેમ કરતી રહેજે. ઇશ્વર કરશે તો આપણે સુખીજ થઈશું. દુઃખનો પણ અંત હોય છે. જગતની કહેણી ખોટી નથી કે:-

સુખ કંડે દુઃખ આવશે, દુઃખ કંડે સુખ હોય;

સંરખા દિન ચાલે નહિ, જ્યમ તડકો ને છાય.

આપણે બહુ દુઃખ વેડ્યાં છે તો ઇશ્વર હવે સુખનોજ દિવસ લાવશે. કંઈ દુઃખ વેઠશો નહિ. મહીને મહીને હું મારો પગાર તમને મોકલતો રહીશ.

‘દીકરા હવે તું જરા સૂઈ રહે, સવારે વહેલા ઉઠવું છે.’

‘હા, ચાલ તું પણ બધું બાંધી રહીને?’

તારાવહુ ! રામચંદ્ર સૂઈ ગયો પણ મને તો આખી રાત ઉઘળ આવી નહિ. એવી ને એવી આંખ મેં આખી રાત કાઢી. ચાર પાગે ઉઠી પાછો ચુલો સળગાવ્યો. છોકરીઓ રામચંદ્ર વગેરે ઉડ્યાં. દાતણ-પાણી કરી રામચંદ્ર વહાણની સરત કાઢવા બંદર ઉપર ગયો. હું રસોઈ કરતી હતી એટલામાં નાનીએ ઘરમાં દોડી આવી મને કહ્યું કે ‘આ ! જોકારલાભી કંઈક લઈને આવે છે. મેં બહાર જોયું એટલામાં જોકાર અંદર આવી અને સોડિયામાંથી દાબડો કાઢી બોલી કે ‘આ ! મારી બાએ આ દાબડો મોકલ્યો છે.’ ઓરડામાં પેટીઓ છે ત્યાં મૂકા બેટા ! અને નણુદો સાથે બેસો. મને વહેવાણ ઉપર વહાલ થઈ આવ્યું. ‘ગઈ કાલે બોલી તો ગઈ પણ અત્યારે જમાઈને માટે લાથું કેવું મોકલ્યું ? લાવ બોલાવીને પૂછું તો ખરી કે વહેવાણે કંઈ કહાવ્યું છે ? જોકાર ! અહિં આવ બેટા !’

‘આ આવી આ ! શું છે ? શું આપું ?’

‘મારે કંઈ જોઈતું નથી. પણ તારી બાએ કંઈ કહ્યું છે ?’

‘મને કહ્યું છે કે મોડી આવજે.’

‘વારું ! ત્યારે જાઓ બેસો બેટા !’

મનમાં હું બોલી કે રામચંદ્રના ગયા પછી જોકારને ' મોઢી આવજો ' એમ કહી, મોઢી તો શી અર્થ હશે ? આ છોકરાં શું સમજે અને શી વાત કરવાનાં હતાં ? વહેવાણે બહુ ચિંતાવણી દેખાવ છે ! હશે ભલેને આપણે તો એમને મેળવીશું.

નવ વાગે રામચંદ્ર ઘેર આવ્યો, જોકાર ઓરડામાં પેસી ગઇ. તેણે મારી પાસે આવી પૂછ્યું કે ' ખાવાનું થયું ? ' મેં ઉત્તર આપ્યો કે ' હા થયું છે. જો ઓરડામાં તારી સાસુએ કંઇક મોકલ્યું છે. ' તે ઓરડામાં ગયો અને નાની ખાવાની લાકડે તેની પાછળ ગઇ. કેટલીક વારે તે અમોઢિયું પહેરી આવ્યો અને મેં ખાવાનું પીરસ્યું. જોતજોતામાં વખત થયો અને એના દોસ્તદારો સાથે તે બંદરપર જવા નીકળ્યો. હું વળાવવા ગઇ નહિ, કારણ કે કહેવાનું હતું તે તો રાતે મેં કહ્યુંજ હતું. ઓડોસીપડોસીને મળી સૌ માર્ગે પડ્યા. મોટી પોળ સુધી ગઇ હતી તેણે પાછાં આવી મને કહ્યું કે ' બા ! ભાઈનો સસરો પોળે મળ્યા તે એમની સાથે ગયા. '

રામચંદ્ર ગયા પછી છોકરાં દિલ્લગીર થઇ ગયાં. નાની રડી ગઇ અને જોકારની આંખમાંથીએ આંસુ પડ્યાં. કેટલીક વારે સૌને જમવા બેસાડ્યાં પણ બરોબર જમ્યાં નહિ.

બાર વાગ્યાને સુમારે જોકારના આપ વળાવી બંદર પરથી પાછા આવ્યા અને મને આશ્વાસન આપી જોકારને લઇ ઘેર ગયા. તેમના ગયા પછી હું મારા કામમાં લાગી. દરમિયાન મનમાં તો જાણે બડકા લાગતા હોય એમ થયાજ કરતું હતું. રાત પડી અને છોકરાંને વાળુ કરાવરાવી સુવાજાં, ત્યારે મારા બાળામાં પેસી નાનીએ કહ્યું કે ' બા ! જોકારબાબીએ મને મગજ આપ્યું હતું અને ભાઇએ તેમને કહ્યું કે ' આ ઘેર આવતાં જતાં રહેજો, ત્યારે એ રોઇ ગયાં હતાં. ' મેં કહ્યું કે ઠીક. પછી છોકરાં ઉંઘી ગયાં અને હું એકલી અમારી દીનદશા ઉપર ખૂબ રોઇ. '

તારા-મંજામા ! તમે પણ બહુ બહુ કષ્ટ વેઠેલાં હોય એમ લાગે છે. પ્રશ્ન તમને દુઃખ પછી સુખ દેખાડ્યું દેખું ? મારા જેવી અક-

જાય તેમાં શું ? તમે કહ્યું એવું દુઃખ તો અમને પડ્યું નથી. ઇશ્વરનો એટલો આભાર !

મંછા—અરે ! અમારા વખતનાં દુઃખ તો તમે શું સહી શકો. અમારા વખત તો અમેજ ગાળ્યા. આજના માણસથી એ દિવસો ગળાય નહિ ? તમે ચાર વાસણ વધારે માંગે તો કહો કે ‘ અમારી તો હથેલીઓ ધસાઇ ગઇ. ’ ત્યારે અમે કેવાં ? અમે તો ઘેર મોટી મોટી નાતો જમાડતાં અને તેનાં વાસણ જતેજ માંજ નાંખતાં ? તમારાં શરીરે અમારાં જેવાં નાહ તો વહુ !

પ્રકરણ ૭ મું.

રંગનું ચટકું.

આ પ્રમાણે મંછાડોસીએ રામચંદ્રના પરદેશ ગમનની વાત કહી તે સાંભળીને તાન તો છક્ક થઇ ગઇ. આગલાં માણસો સાહસિક બળવાન ધીરજવાળાં અને ખડતલ હતાં અને હાલના લોક નિર્બળ શરીરથી અને મનથી નાણુક તથા અસહનશીલ થયા જાય છે એમ ડોસીએ તેને સમજાવ્યું એટલામાં ગજરી ત્યાં આવીને બોલી કે ‘ દાદીમા ! હવે ચાલો. તારાભાભી ! તમે પણ અહિંજ બેસી રહ્યાં ? ભાઇઓ અને બાપાજી વગેરે સૌએ જમી લીધું. ચાલો હવે આપણે જમવા બેસીએ. ’

તારા—જીજ્ઞા ! કોઇવાર આગળ કહેજો. કાકાજીની જિંદગીનો હેવાલ તો ખરેખર સાંભળવા સરખો અને અમારાં જેવાંને બોધ લેવા જેવો છે.

મંછા—તારાં કાકીજીને પૂછી જોજો ? આગળનો એમનો મુંબા-ધવાસ તો એ બધાય કહેશે.

તારા—વાર, ચાલો ત્યારે. હાથ ઝાલું માંજ !

મંછા—નારે તમે જમ્યાં હું આવું છું.

તારા અને ગજરી ઓરડા બહાર નીકળ્યાં એટલે ગુલાબે કહ્યું

કે ‘જાઓ મારી મેડીમાં સોળું છે તે પહેરી આવો. ધણીવાર થઈ તમને તો. સાસુજી ખેસી રહ્યાં છે.’

‘એ ક્યાં ગયા ?’

‘જૂલાં પડી ગયાં કે શું લાભીજી !’

‘ના ના, હું તો સહેજ પુછું છું.’

‘મોટા દિવાનખાનામાં સસરાજી છોકરાંને લઈને ગયા અને કંઈક વાત કરવાની હશે તે એમને પણ ખોલાવતા ગયા. ત્યાં ખેડા હશે. તમારે કંઈ કામ છે ?’

ગજરી-ચાલો ચાલો, ટાપલાં રહેવા દો.

‘તારા ગુલામની મેડીએ ગઈ અને મુખ ઘોઘ સોળું પહેરતી હતી એટલામાં પાન ચાવતો ચાવતો ચંદુલાલ ઉપર આવ્યો. તારા અવળી ફરી સોળું પહેરતી હતી. ગ્યાસનો દીવો બપોરના જેવું અજવાળું પાડી રહ્યો હતો. સામેના લાઈફસાઈઝના તખ્તમાં તારાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું હતું. ચંદુની અને તારાની આંખો બારેબાર તખ્તના પ્રતિબિંબમાંજ એકઠી થઈ. ચંદુલાલ હસી પડ્યો તેની સાથે તારાથી ખોલાઈ જવાયું કે ‘જ્યાં ને ત્યાં કેમ સામાજ આવ્યા કરો છો ?’ ‘સહસાજ આવું છું અને તમને એમ લાગે છે તો એમ.’ તે પાસે ગયો ઉકાંચળી તારાના માંમલ અને મનોહર શરીરે તેને પરાધીન બનાવી દીધો, વિજળીની ઝડપે તેના શરીરમાં નખશિખ ધમધમાટ થઈ ગયો. અવળે મુખે ઉભેલી તારાને તેણે ભુજાંતરમાં બીડી દીધી અને ‘અરે આ શું થઈ આવ્યું ?’ એમ ખોલતી અને ગદેડા જેવી માંસથી ભરેલી તેને ખે હાથે ગાથમાં લઈ ખૂબ દાખી ગંડરથળ ઉપર તેણે ચુંબન કર્યું. મોહથી પરાજિત થયેલા ચંદુલાલથી ખોલાઈ જવાયું કે ‘હવે શું કહેવું છે, કહો.’

ગજરીએ ખૂમ પાડી અને તારા નીચે ગઈ. સૌ સાથે જમવા બેઠાં. ચંદુલાલના મનમાં આ વખતે ઘણા વિચાર આવ્યા. ક્ષણવાર તેણે વિચાર્યું કે ‘મારાથી હવે આવું થવું ન જોઈએ’ અને ક્ષણવારમાં તે વિચાર બદલાઈ ગયા. આમ પરાક્ષ રીતે ચંદુના મનમાં

આબ્યું અને બારી આગળ ઉભે ઉભે પવનની લહેર લેવા લાગ્યો. તારાના સ્પર્શથી ગરમ થયેલું તેનું રુધિર શીળા પવનના સપાટાઓથી પછી શાન્ત પડ્યું.

સ્ત્રીવર્ગ જમી રહ્યા પછી તારાએ ચાકર પાસે પોતાનાં વસ્ત્ર નીચે મંગાવી પહેરી અને છોકરાને લઈ ઘેર ગઈ. મોહનલાલ કેટલીક વાર રામચંદ્ર સાથે ગપ્પાં મારી મોડી રાતે ઘેર ગયો. ગુલામ વડ-સાસુના ઓરડાનાં બારણાં બંધ થયા પછી મેડીએ ચઢી. તે મેડીમાં પેડી અને ચંદુલાલને આરામચેરમાં ઉંઘતો જોયો. ગાડીમાં ચંદુલાલે તેના સવાલના જવાબ આપ્યા ન હતા તેથી તે ગુસ્સે હતી. પરંતુ પતિનું મુખ જોઈ તેના હૃદયમાંથી પેલી રીસ જતી રહી. ક્ષણવાર તે ઉભી રહી અને પાસે જઈ નીચી વળી. તેણે ધર્મ્ય કે ‘ચંદુલાલ ઢોંગ કરતો હશે,’ તેથી પોતે ધારીને જોયા પછી પ્રેમના ઉમળકાથી તેની આંખ પર ચુંગન કર્યું. ચંદુલાલ જાગ્યો અને બોલ્યો કે ‘કેમ છે ? શું છે ? કંઈ કામ છે ?’ ગુલામને જોતાંજ તેના મનમાં પેણા વિચાર ને તેની સાથે ક્રોધ થઈ આવ્યો.

‘કેમ આમ છે, રિસાયા છો શું વાર ?’

‘ચત્ર, રીસખીસની વાત ન કર.’ ચંદુલાલે તેને તરછોડી કાઢી.

હવે ગુલામને જાણ્યું કે ‘તે ગુસ્સામાં છે.’ તેને પણ સ્વમાનનો ગુસ્સો ચઢી આવ્યો. એક એક બીજાથી દૂર દૂરની ખુરસીઓ પર જઈ બેસાં. ગુલામ એક ચોપડી લઈ બેઠો. એક જાણે પુસ્તક વાંચતાં હોય એમ લગતું હતું પણ ખરી રીતે તેમ ન હતું. ગુલામનો ગુસ્સો લાડકા હતો અને ચંદુનો ગુસ્સો વહેમ પિશાચના આવેશવાળો આકરો હતો. કેટલીક વાર મૌન રહ્યું. ધડિયાળમાં અંગયાર વાગ્યા એટલે ગુલામજી થાકીને બેઠો કે, ‘અભ્યાસ હવે પુરો થયો. હવે શું કરવા ઉજાગરો કરતા હશે ? અંગયાર વાગ્યા સુવું નથી ?’

ચંદુલાલે ઉત્તર આપ્યો નહિ તે ખુરસીમાંથી ઉઠી પાણી પી પલંગ પર જઈ સુતો. હવે ગુલામ ખરેખરી ચિદાર્થ ને બેઠો કે, ‘કેમ હું પાણી પાત નહિ ?’

ચંદુલાલ હજી બોલ્યોજ નહિ. ગુલાબવલ્લુ નરમ પડી ગઇ. તેનો લાકડો ગુસ્સો ઊતરી ગયો. મુખ લેવાઇ ગયું અને ચોપડી ખુસ્તી ઉપર મૂકી પલંગ આગળ જઇ બેઠી કે 'કેમ નથી સાંભળતા ? શા માટે બોલતા નથી ? મારો કંઇ વાંક ગુનો છે ? મોહનભાઈ બેઠા હતા અને મેં કશું તેથી રિસાયા છે ? શું છે, મને કહો ? મારા સમ. મારો વાંક હોય તો કહો ને માફ કરો.'

'શું છે તે માફ કરુ ?'

'ત્યારે કેમ બોલતા નથી ?'

'એમજ.'

'એમનું કંઇ કારણ ?'

'તે જાણવાની તમારે શી જરૂર છે ?'

'મારે તે જાણવાની કેમ જરૂર ન હોય ? આજ આમ આડું આડું કેમ બોલો છો ? મારે એ જાણવાની જરૂર ન હોય તો શું બીજું કાઢને હોય ? તમે ને હું શું બુદ્ધિ છીએ ?'

'હા, આજથી બુદ્ધિંગ.'

'આવું વજ્ર જેવું વચન ન બોલો વહાલા ! મારાથી એ નથી સંમળાતું.' કાનમાં આંગળીઓ ધાલી ગુલાબ રૂડી પડી. તેની ધીરજ જાડી રહી. તેના અંતરમાંથી રોવું આવ્યું. આંસુ ભરી આંખે તેણે 'મારો વાંક હોય તો માફ કરો' એમ કહી ચંદુલાલના નિતંબ ઉપર મસ્તક નાંખી દીધું. તેનું મસ્તક ખસેડી નાંખી ચંદુએ પાસું ફેરવ્યું. ગુલાબે ધણી આજીજ અને ધણા કાલા ગલા કર્યા ત્યારે તે બોલ્યો કે 'ચેત્રી કોની છબિ છે ? આજ સુધી તે ક્યાં હતી ? અને શા માટે તે મારાથી છુપી રાખવામાં આવી હતી, તે જ્યાં સુધી મારા જાણવામાં આવ્યું નથી, અથવા મને તેની ખાતરી થઈ નથી ત્યાં સુધી આ બધી મહેનત આંસુ અને કાલાગલા વ્યર્થ છે. હું કશું જાણવારવાનો નથી. એ વાતનો મને સંતોષકારક ખુલાસો મળવો જોઈએ.'

'હાય હાય ! રંગનાથ ! નદોંપ રંગનાથ ! તારી છબિએ મને અને તને બેઠિને આમની આંખમાં પાખી ઠરાવ્યાં લાગે છે.' એમ

મનમાં બોલી ગુલાબે ટહુકે, ‘ઓહો ! એ ખુલાસા માટે ખાતરી નોંધએ તો લોને હું આપું ?’

‘નહિ, મારે તેનો ખુલાસો ખીજ માણસથી મેળવવો છે.’

‘સુખેથી તેમ કરો. નિર્દોષને હાય નથી.’ આમ બોલતાં ગુલાબના મનમાં નિર્દોષતાનો ગર્વ આવ્યો.

‘એમ થાય ત્યાં સુધી આ પલંગમાં પગ દેવાનો અધિકાર નથી.’

ગુસ્સાને લીધે પલંગથી દૂર ખસી જઈ ગુલાબ બોલી કે ‘ભલે, એ વાતનો નિકાલ આવે ત્યાં સુધી હું પણ ભોંય સ્પર્શ રહેવાનું વ્રત લઉં છું.’

ચંદુલાલ પાસું ફેરવીને સુતો અને ખુલાખ પોતાનું જાયલ પાશ્વરી જરા દૂર નીચે જમીન પર સુતી. દીવાને કાદએ ઝાંખો કર્યો નહિ અને ઉભય પોતપોતાના ગુસ્સાંબેર સુતાં, પણ એકેને ઝટ ઉધ આવી નહિ. ચંદુલાલે બે ત્રણ વાર પાસું ફેરવ્યું પણ વિચારોની ગુંચવણથી તેનું મન ભરાઈ ગયું એટલે ઉંઘ ન આવી. તેને ગુલાબ ઉપર પ્રથમ તો ઘણો ગુસ્સો આવ્યો પરંતુ પછી તેણે આપેલા જવાબ ઉપર વિચાર કરતાં તે નરમ પડ્યો. ‘આટલી બધી હિમ્મતથી તે બોલે છે ત્યારે કદાપિ મને આવેલો વહેમ ખોટો હશે તો ? સ્ત્રીજાતિ છે, લાડકી છે અને ખીજવાઈ છે એટલે માનપિતાના જાણવામાં આવશે તો તેઓ મને ઠપકો આપશે. કદી તે ગુનેગાર છે, એમ ધારું તોખણ આટલા બધા તિરસ્કારને યોગ્ય તો તે નથીજ. જો તે ગુનેગાર છે તો હું શું ગુનેગાર નથી ? પરણતી વેળાએ જો જેવું વચન મને આપ્યું છે, તેવું મેં એને નથી આપ્યું ? વરવહુ બેડે તે વચન પાળવા બંધાયેલાં છે. મનોમન સાક્ષી છે. એના ગુનો શક પડતો છે. એ કદાપિ નિર્દોષજ હશે માટે એનો મારાથી તિરસ્કાર થવો જોઈએ નહિ. માત્ર વહેમ ઉપરથી એને આ પ્રમાણે દુભાવવી મને યોગ્ય નથી. અગ્નિની સાક્ષીએ હું અને એ બેઉ એક ખીજના સુખદુઃખનાં લાગી થયેલાં છીએ, તો શા માટે તેને મારે આમ કહેવું જોઈએ ?’ આવા વિચારથી ચંદુલાલના મનમાં સત્ય ઉતર્યું. પણ અભિમાન ગળ્યું નહિ. તેને

પશ્ચાત્તાપ થયો પણ મનમાં તેનો દેહાભિમાની જીવ એમ બોલ્યો કે
'શું હું એને બોલાવું ? એ બોલે તો હું હવે એને માફ કરવા તૈયાર
હું.' પલંગમાંથી ઉઠ્યા થઈ તેણે નીચે સુતેલી ગુલાબ તરફ જોયું. તે
દુઃખથી ભરેલી નિદ્રામાં હતી. તેની આંખો ગાલ અને ચોળીની ખાંચ
આંસુથી ભિન્ન થઈ ગયાં હતાં. ઉંઘા સુતેસુતે હાથ ઉપર મસ્તક ટેકવી
ચંદુલાલે ધણીવાર લગી તેની સામું જોયા કર્યું. નિદ્રામાં પણ અંતરમાં
તે રડતી જણાઈ. ક્ષણેક્ષણ તે દીર્ઘ લાંબો શ્વાસ લેતી અને હુસકાં
ભરતી હતી. પશ્ચાત્તાપ પામતા પણ પુરુષના આભિમાનથી તેને જગા-
ડતાં અટકેલા ચંદુલાલે તેની સામું જોયાજ કર્યું. આમ જોતાં જોતાં
તેના મુખમાંથી આવિંતી પેલી રમણીય દુકા નીકળી કે-

હુને પળ: પ્રણયકેલિષુ કંઠપાશ:

ક્રીડાપરિશ્રમહરં વ્યજનં રતાંતે××ઉત્તરીયમ્.

ગુલાબ બહુ રૂપાળી નહિ તોપણ શકાદાર સ્ત્રી હતી. ગૃહસ્થા-
ધને લઈને ફેશનથી તે રઢિયાળી લાગતી. તેના મનની લુગડાંડત્તાં અને
ધરેણાંગાંડાંની દમ્બાઓ સાસુ સસરા તરફથી પૂર્ણ પુરી પડતી હતી.
પોતે મોજલી પ્રેમી પતિને ચલાનારી, ગરીબ ધરની હોઈ શીળી અને
શાન્ત સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. તેને રસ અથવા ગુસ્સો આવતો તે તેના
અસલ સ્વભાવનો નહિ પણ પોતાને મળતા માનનો લાડકવાઈ હોવાનો
અને ધન પૈસાની સાહેબીના રંગનો હતો. તે ભણેલી અને રસિક સ્ત્રી
હતી. તેનું મન હોંસિ હોઈ પોતાના સ્વામીના અભ્યુદયમાં આભિમાન
લઈ પોતાને સુખી માનનાર ઉચ્ચાભિલાષવાળું હતું. પહેલાં શરૂઆતમાં
આમ થતું ત્યારે તેને કંઈ લાગતું નહિ, પરંતુ હાલ વખત બદલાઈ
ગયો હતો. તેણે ધરમાં કોઈનો કદી ઉંચો સ્વર પણ સાંભળ્યો ન હતો.
સૌ તેને લાભી લાભી કરતાં માનભરે બોલાવતાં. અડોસીપડોસી અને
એળખીનાંમાં તેનું માન હતું. ગુલાબ એના માનથી છકી ગઈ ન
હતી. તેને પોતાની વડાઈને પોરસ ચઢ્યો હતો. સ્વપ્નમાં પણ ચંદુ-
લાલથી કદી આવાં વચન કહેવાશે, એવું તેને લાગ્યું ન હતું પણ આજ
એકાએક જ્યારે આમ થયું ત્યારે તેને ધણું લાગી આવ્યું. 'હું ભોંય

સહ રહેવાનું વ્રત લઉં છું.’ એમ જાણે અભિમાનથી ખોલી હોય તેમ તે ખોલી, પણ જ્યારે નીચે સુતી ત્યારે તેનું મન ગદ્ગદ થઈ ગયું. આંખોમાંથી શ્રાવણ અને ભાદરવો વહી ચાલ્યા અને ‘આમને આ શું થઈ આવ્યું ને શાથી?’ તે નહિ સમજતું મન ઇંધારી જવા લાગ્યું. નિઃશબ્દ રૂદનમાં આંખોનાં નીર ખુટાડી આખરે તે ઉઘી ગઈ. ચંદુલાલ તેની સામું જોઈ પેટી રસિક કવિતા. રટતો હતો ત્યારે ઉઘમાં ને ઉઘમાં તેણે પાસુ ફેરવ્યું અને ખોલી કે ‘મારો દોષ નથી. હું સીતાની માફક અમિદિવ્ય કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ તમે મને લડાવી આવાં વચન સંભળાવો તે સંભળવાને મિલકુલ તૈયાર નથી. બહેતર છે કે, હું મરી જાઉં. પણ તમે ‘આપણે જુદાં. છીએ.’ એવું ખોલો, તે મારાથી જીવતાં સંભળાયજ નહિ.’ તેણે પાસુ ફેરવ્યું અને ઉંચો શ્વાસ ખેંચી હુમકું ભર્યું.

ચંદુલાલનું મન હવે વધારે ખિન્ન થયું. તે મનમાંજ ખોલ્યો કે, ‘મેં આને બહુ કહ્યું. કોઈ દિવસ કહેલું નહિ તેથી આને લાગી પણ બહુ આવ્યું છે. ઉઘમાં પણ કહે છે કે, ‘હું અમિદિવ્ય લખશ.’ હવે હું એને ખોલાવું—મનાવું? ના, એ ખોલાવે તો ખોલું.’ તે સ્વાભિમાનની કડકીમાં ફરીને પાછો સુતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સુખદુઃખની ખેલી.

પ્રણય કોપ શમ્યો નહિ રૂશણું અખંડિત રહ્યું અને ખેઉ નિદ્રામાં પડ્યાં. સવારમાં નિયમ પ્રમાણે વહેલી ઉડી ગુલાબે ચંદુલાલનું મુખ જોયું. મસ્તકવડે પતિના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો અને ત્વમેવ મર્ત્ય ન ચ વિપ્રયોગઃ એ સીતાનાં વચન ખોલી નીચે ઉતરી. તેનું મુખ ઉતરી ગયેલું અને આંખો લાલ હતી. જેકે રશેડાણીને શક પડ્યો પણ ધાર્યું કે ‘હોય પતિપત્ની વચ્ચે કદાપિ કંઈ ખટપટ થઈ હશે.’ ગજરીએ પણ નિત્યની માફક તેની બાબીને આનંદમાં દીડી નહિ. ગુલાબનું મન

તપી ગયેલું હજી શાન્ત પડ્યું ન હતું. કોઇ પાસે હૃદયનો ભાર ઓછો ક્યાં વગર એન પડે એવું તેને લાગ્યું નહિ. તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી પોતાની સખીઓને યાદ કરી જોઈ. છેવટ તેને એમ થયું કે 'મોંઘીને મળું.' નહાઈ ઘોઈ સામુને કહ્યું કે 'બા ! મારે કામ છે માટે કેવળઝવેરીને ત્યાં જઈ છું ?' 'હા જાઓ. લેવાને સાથે લેતાં જાઓ.' લુગડું પહેરી ગુલામવહુ ગઈ. ચંદુલાલ હજી ઉઠ્યો ન હતો.

નીચી નજરે માત્ર પોતાના માર્ગનેજ જોતી ગુલામ કેવળઝવેરીને ઘેર આવી. સવારનો વખત હતો. ગુલામની સખી તેના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી ન હતી. ઘરમાં પેસતાં પોતાના લેવાને રજા આપી પાછો મોકલ્યો અને ત્યાંના ધાટી-ચાકરને પૂછ્યું કે 'નાનાં શેકાળી ક્યાં છે ?' એક નાની છોકરીએ અંદરના હોલમાંથી બહાર દોડી આવી ગુલામને કહ્યું કે 'મારાં મોંઘીજાણી ઉપર છે, તમારે કાને મળવું છે !'

• 'એમનેજ. મને નથી ઓળખતાં બહેન ?'

'તમને હું ઓળખું છું પણ નામ જૂલી ગઈ છે. તમે મારી બાબીનાં બહેનપણી છો ખરું ? ચાલો ઉપર આવો.'

છોકરી આગળ થઈ અને ગુલામ તેની પાછળ દાદર ઉપર ચઢી છેક ત્રીજે માળ ગઈ. કેવળઝવેરીનું ઘર એક બહુ મોટું મકાન હતું. ત્રીજે માળ આખા ઝવેરીબજારનું અવલોકન કરતો હતો. વિશાળ અગાસી જોડે એ ત્રણ ખંડ પાડી એક મોટા હોલ કાઢેલો હતો. કેવળઝવેરીની સમૃદ્ધિ મેટી હતી. તેને એ છોકરા અને એ ત્રણ છોકરાઓ વગેરે પ્રજા હતી. પૈસો અને પતોનાઈ એક ઝવેરી પાસે હતાં. લોક તેને સુખિયો ગણતા. ઝવેરીના નાના છોકરા વીરચંદની વડુ તે ગુલામની સખી હતી. ગુલામ ઉપર ગઈ ત્યારે તે એક સોફા ઉપર અને તેનો પતિ વીરચંદ હિંદોળાખાટ ઉપર બેઠેલાં હતાં. આરણ્ય સામેનાં સોફા ઉપર બેઠી બેઠી રૂપાની પાન પેટી ઉઘાડી મોંઘી પટીઓ બનાવતી હતી. મોંઘીની નજીક અને ગુલામ એક ઉપર આવ્યાં. વીરચંદને જોઈ ગુલામ શરમાઈને બહારના હોલમાં ઉભી રહી. છોકરી તેના બાઈ

પાસે જઈને બેઠી. ગુલાબ આંખ્યાની વાત તેણે કહી એટલે વીરચંદ હિંદોળાખાટ ઉપરથી ઉઠ્યો અને મોંઘીએ ખારણમાંથી કહ્યું કે ‘આવને બહેન ! એ તો તારા બહેની છે વારંવાર શરમામ છે શા માટે ?’

‘મારાથી શરમાતા હોય તો હું બહાર જાઉં.’

‘નારે ના, એ તો કંઈ શરમાતી નથી, એસોને ચા ઉપર લઈ આવવાનું મેં ભટને કહ્યું છે તે પીને જાગે.’

ગુલાબ અને મોંઘી એ આસનવાળા સોફા ઉપર બેઠાં અને શેઠ અરીસાવાળા આરસના ટેબલ ઉપર પડેલું વર્તમાન પત્ર લઈ પાછા હિંચકે બેસતાં ગુલાબને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે ‘ચંદુલાલ પાસ થયા તે અમે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યું અને ખુશી થયાં.’

‘અમારા ઘરનું કામ એવું અંધેર છે એટલે જે ડપકા દો તે સાંભળવા હું તૈયાર છું. તમે ખુશ થાઓ એમાં શી નવાઈ ? મારાં બહેન બહેની મારા સૌભાગ્યથી ખુશીજ થાયને !’ ગુલાબે શરમાતાં શરમાતાં મજનો હેતાળ જવાબ આપ્યો.

મોંઘી સામું જોઈને તે પુનઃ બોલ્યા કે, ‘મારે ને એમને બહુ પરિચય નથી પણ મેં ઘણે ઠેકાણેથી સાંભળ્યું છે કે, તેઓ બહુ હોશિયાર છે. એકવાર એમને આપણે ઘેર બોલાવજો.’

‘હોશિયાર અને નિરભિમાની છે. હું કદી જાઉં છું’ તો મને કેટલો બધો વિવેક કરે છે. ગુલાબની સાસુ અને વડસાસુ વગેરે બહુજ લાયક માણસો છે.’

પેતાનાં સાસરિયાં અને વરતાં વખાણુ સાંભળી ગુલાબને સાઈ લાગ્યું. પેલી વાતથી દુખાયેલા મનને જાણે રાહિયત મળી.

બાહ્ય જીવનમાં આ બાબતો અને સર્વે જાણે પીધી. પાન ખીડી લઈ બહાર જતાં વીરચંદશેઠે કહ્યું કે ‘જમ્મા વગર હવે જમ્મા કેશી નહિ.’

‘ના તા, મોંઘીબહેન ! મારાં સાસુ લડે.’

‘હું હમણાં ચાકરને મોકલી તારાં સાસુને કહેવરાવીશ. તારા બહેનીનું એટલું એ વચન નહિ રાખે ?’

ગુલાબ મૌન રહી. વીરચંદ્રશેઠ પછી બહાર ગયા. મોંઘીની નણુંદ અને વંર બેઠી નીચે ગયા પછી ગુલાબે કહ્યું કે ‘હું’ તમને સહેજ મળવા આવી અને સાસુજી ધારશે કે કંઈ કારણસર ત્યાં રહી હશે ?’
‘અમારે ત્યાં રહેવા માટે લડશે નહિ. ફિકર ન કરીશ.’

‘મારી અને તમારી પ્રીતિ તે જાણે છે.’

‘બસ ત્યારે. બેસ હું નીચે જઈ જરા સાસુને મળીને હમણાં આવું છું. ઉઠીને નીચે ઉતરી નથી.’

‘હા, જઈ આવો.’

ગુલાબ પોતાની સૈયરના સમૃદ્ધિ પૂર્ણ અંતઃપુરમાં એકલી પડી, એટલે તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ‘મોંઘી તો કહે છે કે ‘મારા ઘરમાં મિળજનું ઝાડ છે,’ અને મને તો વીરચંદ્રશાહ આ બે ત્રણ વાર જોયા તે બહુ સખ્ય અને વિવેકી જણાયા. લક્ષાધિપતિનો છોકરો જરા આટલા મિળજનો તો હોયસ્તો ? મોંઘીનો મિળજ ક્યારે ઓછો છે? અમસ્તી વીરચંદ્રશાહને મિળજ કહે છે. એણે તે દિવસે સહેજ વાતમાં પેત્રી દાસીને ઓછું કર્યું હતું ? સાસુજી તો એનો મિળજ જોઈને સડક થઈ ગયાં હતાં. વડસાસુએ કહ્યું કે લક્ષાધિપતિની બેટી અને લક્ષાધિપતિની ધણિયાણી હોય તે એટલો કુકવાડો ન રાખે ? વીરચંદ્રશાહને એ તો જાણે એ જાળખતાએ નથી. નવી કેળવણી લેનારાઓ બધાએ જાણે પોતાને દુનિયાંથી મોટા માને છે અને ‘અમુક કાણુ માત્ર ?’ એવું મિથ્યાભિમાન રાખે છે. ખાનદાનીએ અને પૈસે મોટાનાં ઓળખાણુ કેમ કેળવવાં તેનો તો એમને ખ્યાલજ રહેતો નથી. આવા માણસો સાથે ઓળખાણુ હોય તે તો સારું.’

મોંઘી ઉપર આવી અને બેઠી સખીઓ હિંદોળા ઉપર જઈ બેઠી. મોંઘી અને ગુલાબ વચ્ચે નાનપણનાં સહીપણાં હતાં. ગુલાબ અને તે બેઠી એક શેરીનાં રહેવાસી સાથે નિશાળે જનારાં અને સુરતમાં સાથેજ ઢિંગલાઢિંગલી રમેલાં સહવાસી હતાં. મુંબાઈમાં મોંઘીનો વિશ્રામ ગુલાબ અને ગુલાબનો વિશ્રામ મોંઘી હતી. આ બે જણીઓ પોતપોતાના સુખદુઃખની વાતો કરતી. ઘણી વાર મોંઘીએ ગુલાબને તે તેના કાકાને

ધેર રહેતી ત્યારે આશ્વાસન આપેલું. મોંઘીના આપે તે પરણી ત્યારે ગુલામને સારો આંહો અને વરને પોષાક આપ્યો હતો. મોંઘીનો આપ સુરતનો મોટો ઝંવેરી મુંબાઈના બજારમાં તેની બે દુકાનો ચાલે અને ઝંવેરીઓમાં ધન ઝંવેરી ગણાય. આવા મોટા વેપારી માણસની છોકરી સાથે થયેલું સખીપણું કેમ જળજી રાખવું તે ગુલામ સારી રીતે જાણતી હતી. મોંઘી વરસેક દિવસ તેના કરતાં મોટી હતી, પરંતુ આજ તો ગુલામ તેને દાખી ધાલે એવી જાનરમાન થઈ ગઈ હતી. બે જણીઓ સાથે બેઠી હોય તો જોનાર ગુલામને મોટી ધારે. મોંઘીનો સ્વભાવ પૈસાને લીધે જરા ગરમ હતો પણ પરણીને મુંબાઈ આવી અને વીરચંદ્રશાહનું કપરું રાજ્ય જોયું ત્યારથી જરા નન્મ અને શીળા થઈ હતી. ગુલામ પરણીને મુંબાઈ આવી ત્યારે શરૂઆતમાં અને હલેતા ધમાં બેઠે સખીઓને વર તરફથી જરા કણકણવા જેવું હતું. મોંઘીનો વર વીરચંદ્રશાહ મોટો લહેરી ને સહેલાણી જીવાન હતો. ગાયનો નાચ મિજબાનીઓ અને નાટકોનો તેને એવો છંદ હતો કે, કેવળઝવેસેની ગમે તેટલી સખતાઈ હોવા છતાં રાતના તે બદાર નીડળા પડતો. મોંઘીને વખતે દુકારા કરતો અથવા તિરસ્કાર કરી ચાલ્યો જતો. ગુલામ આગળ આંસુ પાડતાં મોંઘી કહેતી કે ‘બહેન ! લીલાવતી રાસની લીલા જેવી મારી કરુણ સ્થિતિ છે.’ ગુલામ તેને ધીરજ આપી પેતાની વાત કહેતી. આમ એક બીજાને સુખ દુઃખની વાત કહી તેઓ મન હળવા કરતાં હતાં. ગુલામની સ્થિતિ તે પછી બદલાઈ, અને મોંઘીનેએ સુખ થયું, પરંતુ કોઈ કોઈવાર વીરચંદ્રશાહ મિજબાન બાંધ દે છે એમ ગુલામ આગળ તે ફરિયાદ કર્યા કરતી હતી. આ વખતે વળી ગુલામને પોતાનું મન ખાલી કરવાનો વખત આવેલો હતો. વાંચનાર તે જાણે છે. હિંદોને બેસતાંજ મોંઘી બોલી કે, ‘ગુલામ ! તેં તો આજે ઘણું વખતે આમને જોયા નહિ વારું ?’

‘ના ના, ઘોડે ચઢીને આવ્યા ત્યારે જોયા હતા અને અહિંએ બે ત્રણ વાર હું આવેલી ત્યારે સહેજ વાતચીત થયેલી. તમે મિજબાન કહો છો પરંતુ મને તો બિલકુલ એવા લાગતા નથી.’

‘તું હોય અને મને લહે તો તને મિળજી લાગે ?’

‘તા તા, એમ નહિ મોંઘીબહેન ! મારો કુંકા અનુભવ મને એમ કહે છે.’

‘અરે એ તો હમણાં આવા થયા છે અને તો પણ શું ? એક જરા પણ વાંકું પડ્યું હોય તો હજીએ એવા ને એવા. અમારા લોકમાં વિદ્યા નહિ એટલે નાના હોય તોય સરખા ને મોટા થાય તોય સરખાજ. વિવેકમાં ને તું કહેતી હોઈ તો તે અવગત ખરું છે. એ તો જેમ તું શરમાઈ તેમ એ પણ જરા શરમાયા હશે, નહિ તો વિવેક કરવામાં આતીએ રાખે નહિ. એમની ખાનદાની કંઈ જાય બહેન ! ગઈ પરમ દિને અમારાં સુરતવાળાં ગોસણી અહિં આવ્યાં હતાં. તે આવ્યાં તો સહેજ મળવા પણ આગ્રહ કરી અર્ધ રાખ્યાં જમાણ્યાં અને જતી વખત વળી દસ રૂપયા દખણામાં આપ્યા. મારું પણ એમ તો બહુ માન રાખે છે. પણ વારુ ! હું તો ભૂલી ગઈ. બોલ તું અત્યારમાં કેમ આવી વાઈ ? તારું મુખ ઉતરી ગયેલું લાગે છે. ચંદુલાલ લણ્યાગણ્યા હોવા છતાં આજ વળી કંઈ ફડક્યા છે કે શું ?’

ગુલાબને પેલી વાત યાદ આવી તેથી તેના મુખ ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું અને આંખમાં ઝંઝઝળિયાં ભરાયાં.

મોંઘી—એમ શું કરે છે કહે તો ખરી ?

‘તારે આ પલંગમાં પગ દેવો નહિ હું આજથી એકલોજ છું.’ આમ બોલતાં ગુલાબની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. ફ્રેંચસેંટથી મન્નમત્રી રહેલા રમાલે તેનાં આંસુ લૂછી મોંઘી બોલો કે, ‘એમ કહેવાનું કંઈ કારણ ?’

‘મેં રંગનાથની છબિ કાઢી ટેબલ પર મૂકી હતી તેથી એમને વહેમ આવ્યો હોય તો કાણ જાણે ?’ ગુલાબ બોલી.

‘હાય હાય ! એને શું છે ? એ તો બિચારો મરી ગયો, તું નથી જાણતી ?’

ગુલાબ ચોંકી. ‘હાય હાય ! બિચારો ગરીબ, રંગનાથ મરી ગયો ?’

‘હા, હું તો ધાઈ છું કે તેને છ મહીનાએ થઈ ગયા. મને

ગોરાણીએ પહેલી વાર આવ્યાં ત્યારેજ કહ્યું હતું. હું તને કહેવું જૂની ગયેલી. રંગનાથ માટે એમને તારા ઉપર શક આવ્યો છે ? જરે જા ગાંડી ! આપણે ગંગાજળ જેવાં હોઈએ તો એમનો શક શું કરવાનો હતો ?' મોંઘી અભિમાનભરે બોલી.

‘પરોક્ષ તપાસ કરે અને ખાતરી થાય ત્યાં સુધી મને બોલાવે નહિ.’

‘ભલે તેમ કરે. કહીએ નહિ કે, તમે જાતે સુરત જઈને તપાસ કરી આવો.’

‘મને તો ઓછું આવ્યું તેથી એ ઉડ્યા પણ નથી ત્યાર પહેલાં સાસુજીને કહી અહિં તમારી પાસે આવી.’

‘ડીક થયું. ચાલ એમને હું અહિં બોલાવી મંગાવું.’ એટલામાં જળરી આવી.

ઓચિંતી તેને જોઈ મોંઘી બોલી કે ‘આવો બહેન ! તમારાં લાભીને મનાવવા આવ્યાં હશે ? તમારા લાઈએ મોકલ્યાં કે બાએ ?’

લક્ષ્મીબોલી મોંઘીએ આમ કહ્યું તેથી ગુલામ જરા શરમાઈ ગઈ. જળરીને પોતાની ને મોંઘીની વચ્ચે બેસાડતાં બોલી કે ‘કેમ જળરાખા ! કેમ આવવું પડ્યું ?’

‘ચાલો, મારા લાઈ બોલાવે છે. લો આ કાગળ આપ્યો છે અને મને કહ્યું છે કે, તું તેડીને આવજે.’

મોંઘી-તમારા લાઈ ખરા, ઘડીમાં આમ કરે અને ઘડીમાં તેમ કરે. લાવો જોઈએ એ કાગળ.

મોંઘીએ તે ફેડી વાંચીને ગુલામને આપ્યો. પછી જળરીને ખભે લાઈ દઈ ગમતમાં તે બોલી કે ‘તમારા લાઈએ કાગળ મોકલ્યો છે પણ તમે પેલી નણુંદના જેવું નણુંદપણું બતાવોને કે:-

વજો વજો નીચાની છાત્ર ! મોટાની વહુવાર,

મોટાને ઘર આપણાં, મારા રાજ;

તમારીને મનવી હું નહિ મનાઉં, મારા રાજ !

તમારોને વીરો હજારી, તમારા મારિયા, મારા રાજ.

જળરીએ હસીને જવાબ આપ્યો કે, ‘મારાં લાભી એવાં આડાં

નથી તો ? એમને મારે મનવવાં પડેજ નહિને ?' ગુલાબની હડપચી હલાવી 'કેમ લાભી ! બોલતાં નથી.'

‘મારું ધ્યાન વાંચવામાં હતું બહેન !’

ગુલાબે કાગળ વાંચ્યો. દસી, સ્વામીને એટલું લખવું પડ્યું તે માટે જાણે પશ્ચાત્તાપ પામી અને બોલી કે ‘તમને શું કરવાને મોકલ્યાં ? આવું થાય તેની મને તો શરમ આવે છે મોંઘીબહેન !’

‘ના, લાભી ! તમે ગયાં અને થોડી વારે મારા લાઈએજ મને ઉપર બોલાવી કહ્યું કે ‘ક્યાં છે ? ઉપર મોકલ.’ મેં કહ્યું કે, ‘એ તો ઝવેરીને ઘેર ગયાં છે.’ ત્યારે કહે કે ‘લે આ કાગળ અને મહેતો શાક લેવા જાય તેની સાથે ઝવેરીને ત્યાં જઈ એમને અહિં તેડી આવ. એ રાતનાં રિસાયેલાં છે, માટે જરૂર તેડીને આવજો.’

‘જુઓ મોંઘીબહેન ! હું રિસાયેલી કે એ, કેવું બોલે છે ?’

મોંઘીએ ગજરીને કહ્યું કે ‘બહેન ! તમે જાઓ, અને કહેજો કે ઝવેરીને ત્યાં જમાને આવશે, કાણુ રિસાયું છે અને કાણુ મનાયું છે. હમણાં આવત પણ મારા ઘરમાંથી એને જમવા રાખવાનું કહીને બહાર ગયા અને જો ગુલાબ આવે તો એમને તમારા આખા ઘર ઉપર બોટું લાગે. તમે જાઓ, બપોરના હું અને એ બેઉ સાથે આવીશું. મારે તમારા ભાઈ પાસે થયા તે મુખારકબાદી આપવી છે.’

ગજરીને સમજાવી પાછી મોકલ્યા પછી મોંઘીએ કહ્યું કે, ‘ગુલાબ ! તું બહુ લાડ કરે છે. પણ ભણેલા માણસનાં મન કેવાં પોચાં હોય છે તે જોયુંને ? જેના હૃદય ઉપર ઉંચી કેળવણીના સંસ્કાર થયેલા છે તે માણસમાં ને સામાન્ય માણસમાં ફેર તે ફેરસ્તો ! વિદ્યાનું પરિણામ વિવેક, તે વિદ્વાનમાં આન્યા વગર રહેજ નહિ. એમ કહ્યું તેમાં શું થયું ? મને આ કેવાં આકરાં કંઠણ વચનો કહે છે ? જો એક તાજી વાત કહું તે સાંભળ. હમણાં થોડા દિવસ ઉપર સસરાને કહે કે ‘મારું શરીર સારું નથી તેથી અઠવાડિયું હું એકલો મહાલક્ષ્મી રહીશ.’ સંજના જમી ગાડી બેઠાવીને બે ત્રણ મિત્રો સાથે ત્યાં જાય, તે સવારે જમતી વખતે આવે. પછી પાછા બહાર નીકળી જાય

અને સાંજના જરા મને મળ્યા ન મળ્યા કરી પાછા બંગલે ચાલી જાય. બે ચાર દિવસ એમ ચાલ્યું એટલે મારાથી રહેવાયું નહિ. એક દિવસ રાતના દસ વાગેલા છતાં ગાડી તૈયાર હતી તેથી મેં જોડાણીની સાથે સાસુજીને કહેવરાવ્યું કે ‘હુંએ મહાલક્ષ્મી જાઉં છું.’ પછી જ્યારે હું ત્યાં ગઈ ત્યારે તો ઉપર કટલાક મિત્રોની મિજલસ બેઠેલી અને નાચ ગાન ચાલી રહેલાં. ગાડીમાંથી ઉતરી સીડી આગળ ગઈ અને નાચકણનો રાગ સાંભળી હું તો બળીઝળી થઈ ગઈ. ‘ઉપર જવું કે શું કરવું!’ તે કંઈ મને સૂઝે નહિ. સાસુજીને કહીને આવેલી તે પાછાં ઘેર ‘પણ કેમ જવાય? પગ પાછો ખેંચી નીચે એટલા ઉપર ઉભી અને ગાડીવાળો ‘શેકાણી ઉપર ગયાં,’ એમ સમજી ગાડીને તરત તબેલે લઈ ગયો. દીવો બળતો હતો પણ હું એકલી. મને નો બહેન! બીક લાગવા માંડી. નીચેનો હોલ બંધ, બેસું પણ ક્યાં? જરાક ઉભી રહી એટલામાં ઉપરથી માળી આવ્યો. તે મને જોઈને આમોજ બની ગયો. તેણે ઉપર જઈ શેકને ખચર આપી. અત્તરના ભિંન્નયેલા શેક-સાહેબ નીચે આવી બોલ્યા કે ‘અત્યારે તમે અહિં ક્યાંથી?’

‘અહિંજ આવી. મને એકલાં બેઠાં બેઠાં એમ થઈ આવ્યું કે ચાલને હું પણ ત્યાં જાઉં? પછી સાસુજીને કહીને અહિં આવી.’

‘ત્યારે નીચે કેમ ઉભાં રહ્યાં?’

‘તમારી મિજલસ બેઠી છે એટલે ક્યાં આવું?’

‘એમ કેમ, તમને કોઈ અટકાવત?’

‘એવા તો કોના ભાર છે જે અટકાવે? પણ ક્યાં આવું? પુરૂષો વચ્ચે આવીને મારાથી કંઈ મિજલસમાં બેસાય?’

માળી પાસે કુંચીઓનો જુડો મંગાવી પછી તરતજ તેમણે મોટા હોલ જોડેની મેડી ઉઘડાવરાવી અને મને ત્યાં લઈ ગયા. પછી મને કહે કે, ‘તમે અહિં બેસી સાંભળો. હમણાં બાર વાગતામાં હું પતાવી દેવરાવીશ.’ આમ કહી પોતે પાછા ત્યાં જઈ બેઠા. નાચરંગ પૂર્ણ તાનમાં ચાલતાં હતાં અને પોતે પણ બડી મોજમાં હતા. શેક આવી ગયા અને હોલ ઉઘડ્યો તેથી એમના મિત્રોમાં મારા આવ્યાની વાત

જાહેર થઇ. સૌએ પતાવવા માંડ્યું, એટલે નાયકણ પણ ચેતી ગઇ. થોડી વાર વિરામ લેવાને ગાયન બંધ થયું. કોરીના કપ મિજલસમાં ગયા. તે સૌને અપાવી બે કપ લઇ પોતે મારી મેડીમાં આવ્યા. અમે બે જણ કોરી પીતાં હતાં એટલામાં પેલી નાયકણ ત્યાં આવી. સ્ક્રી તરફ બહુ વિનય દેખાડતાં તે બોલી કે ‘શેઠાણી ! આપ પધાર્યા ત્યારે તો અમારી આ નાનુક કળા જુઓ ને સાંભળો. સ્ત્રીગતિને માટે ‘નાયગાન’ જાણવાં એ બહુ અગત્યનું છે. અસલી આર્યાઓ તે ભણતી ને જાણતી, ને હાલ યુરોપિયન બાનુઓ જાણે છે’ આમ કહી તેણે વળી મને સારું લગાડવા કેટલીક વાર સુધી જુદી જુદી રીતે સવાસત્રાં કર્યાં. શેઠને સારું લાગ્યું. તે ગઈ અને શેઠે ફરીને થોડી વાર ગાન અન્નાવરાવી સૌને વિદાય કર્યાં. નાયકણને રૂપિયા ઉપરાંત એક વિંટી આપી. તેના ગયા પછી જ્યારે મેં કહ્યું ત્યારે મને એવાં સખત વચનંતાં કહ્યાં કે, જે તારા જેવી રીસ રાખું તો હું ત્યાંજ મરો જાઉં, હું સર્વે સહન કરી રહી. એટલે એમની મેળે શાન્ત પડ્યા અને બીજે દલાડે મને પૂછવા લાગ્યા કે ‘તને ખોટું લાગ્યું ?’ હું પણ એવી કે સમજાવવામાં ફાવી. તેથી ફરીને એવા નાયરંગ નહિ કરાવવાનું પણજ લેવરાવ્યું.

જેને, ગુલાબ ! બહુ રિસાબ ન થઇએ ? પતિને આપણે હાથ રાખ્યો એ કંઈ મુશ્કેલ કામ નથી. આપણે કાણ ? એની વહુને. વહુને તો વાઘે વશ હોય છે, અને લોકમાં કહેવત છે, તે પણ ખરીજ છે કે, ‘વહુ તો વાઘને પણ વહાલી હોય.’

ગુલાબ-મોંઘીબહેન ! હું રિસાળ નથી. મને તો એમનાં વચનથી ખોટું લાગી આવ્યું. એ મને ચલાય છે અને કામળ હૃદયના છે. મને હુંકારો કરતા નથી, માત્ર પોતાના જીવને કંઈ કરે, એટલે મને ખોટું લાગે, છતાં જેને કેવાં ગજરાખાને તેડવા મોકલ્યાં !

‘હવે મનાવજે અને રીઝવજે એટલે થયું. ચાલ હવે નીચે મારાં સાસુજીને તો મળ.’ બન્ને સખીઓ પછી નીચે ગઇ અને મોંઘીની સાસુ સાથે વાતમાં પડી.

આશી તરફ ચંદુલાલ ગુલામ ન આવવાથી દિલગીર થઈ પોતાના કામ ઉપર બહાર ગયો. જેકારશેડાણીએ ગજરીને એક બે સવાલ પૂછીને જાણી લીધું કે, 'કંઈક કનિયો થયો છે,' પરંતુ 'હોય, ધણીધણિયાણીના કનિયામાં આપણે શું કામ પડવું.' એમ ધારી તેઓ કંઈ બોલ્યાં નહિ. ત્રણેક વાગે મોંઘી અને ગુલામ ઘેર આવ્યાં. જેકારશેડાણી સાથે ખેસી તેમણે કેટલીક વાર વાતચીત કરી. પછી ચંદુલાલની વાટ જોતી મોંઘી કેટલીક વાર ગુલામની મેડીએ ખેડી પરંતુ તે આવ્યો નહિ, ત્યારે ગુલામને આશ્વાસન આપી સાંજના ઘેર ગઈ. સંધ્યાકાળે ગુલામ નીચે ઉતરી તેની સાસુ પાસે સાંજની રસોઈને લગતી વાત કરતી હતી એટલામાં એક સિપાઈ ઓફિસમાંથી આવ્યો. તેણે જેકારશેડાણીને કહ્યું કે, 'મોટા શેડે કહાવ્યું છે કે, આજે રાતના નવની ગાડીમાં ચંદુલાલશેડેને બહાર ગામ જવાનું છે, માટે રસોઈ તથા મુસાફરીમાં જોઈતાં સાધન તૈયાર રખાવજો.' 'ક્યાં જવાના છે, તે તું જાણે છે?' જેકારશેડાણીએ સવાલ કર્યો.

'કાઠિયાવાડ તરફ જવાના છે.' તેણે ઉત્તર આપ્યો.

'વારુ,' એમ કહી શેડાણીએ ગુલામ સામું જોયું ત્યારે ગુલામના મુખ ઉપર જાણે જુદીજ ભાવની લાગણી તરી રહેલી જણાઈ. સિપાઈ આ પ્રમાણે કહીને ગયો અને શેડાણી મંજામાની પાસે ગયાં એટલે ગુલામ મનમાં બોલી કે 'આ શું? એમણે નહિ ને સસરા-જીએ કેમ કહાવ્યું હશે? એ જાણતા હશે કે નહિ? હું કેવી ઘેડી કે ગજરાળા તેડવા આવ્યાં તોય આવી નહિ. હવે તો ગમે એમ થાય પણ સાંજના એમને પ્રસન્ન કરીનેજ મોકલવા.' આવો વિચાર કરી તે સાસુએ સોંપેલું મુસાફરીમાં જોઈતાં કપડાં કાઢી તૈયાર રાખવાનું કામ આટોપવા મેડીએ ગઈ.

થોડી વારે ચંદુલાલ આવ્યો તે પહેલે માળે તેની માને મળતાં બોલ્યો કે 'બા ! મારે અત્યારે મેલમાં જવાનું છે.'

'હા, હું તે જાણું છું. મેડીએ તેની તૈયારી થાય છે. જા ઉપર જઈને તારે જોઈતાં હોય તેટલાં કપડાંની ગોઠવણ કરાવી આવ. હું

ટીમણની ગોઠવણને માટે લટને કહી આવી છું. બે ત્રણ દિવસમાં પાછા આવવાનું છેને ?’

‘હા. બે દિવસમાં પાછો આવીશ.’

‘વારું જા. તું તારી તૈયારી કર. ગરમ કપડાં જરૂર જેટલાં સાથે રાખજો.’

ચંદુલાલ ઉપર આવ્યો અને ગુલાબના મુખ ઉપર શેરડા પડી ગયા. મેડીમાં પગ દેતાંજ તે ગંભીર થઈ સામે ઉભો. ગુલાબ નીચું જોઈ અશરણ હોય તેમ નજીક જઈ ઉભી રહી પણ બોલી શકી નહિ. તેની આંખમાંથી ઉનું ઉનું આંસુનું ટીપું અભિમાનમાં ઉભેલા ચંદુલાલના અંગુઠા ઉપર પડ્યું. આર્યાના આર્યત્વેજ જાણે ગળી જઈને પતિના પ્રભુત્વને અર્ધપાલ્લ અર્ધ્યું, અને પતિએ પ્રેમથી મદ્મદ્ થઈ જઈ બેઠે હાથ રકંદ ઉપર નાંખી પત્નીને પોતાની છાતી સાથે આંખી દીધી. સ્વામીના આલેષે ગુલાબથી મોટેથી સેવાઈ જવાયું.

‘અરે ! શું છે ? નીચે જા અને દાદીમા છે તે ખબર છે કે નહિ ?’ એમ કહી તેણે મુખ ઉઘું કરવાનો યત્ન કર્યો પણ લગ્નથી અને પશ્ચાત્તાપથી જડ થઈ ગઈ હોય તેવી ગુલાબ હાલી જ નહિ. આંખનાં પાણીએ ચંદુલાલના ખમીસનો પટ લિંજવ્યો, માથું ઉઘડી ગયું, કપાળ ઉપરના કુંતલ પસીનાથી રાતા કમળને સેવાળ વિંટાઈ હોય તેમ મુખ પર ચોંટી ગયા અને આખો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો, પણ ગુલાબથી ઉઘું નેવાયું નહિ. ‘અરે ! કેમ આમ છે ? હવે ઘણું થયું ક્ષમા કરો.’ ‘ક્ષમા’ શબ્દ સાંભળતાંજ આંસુથી પગનું પ્રક્ષાલન કરતી તે નીચે ખેસી ગઈ અને ‘હુંજ નમેરી નિર્દય છું, હુંજ આવા કામળ હૃદયના કંથને સંતાપનારી છું.’ એવું બોલી ગુલાબ છેકજ ખુલ્લું રડી પડી. ચંદુલાલે પાણી લાવી આપીને કહ્યું કે, ‘ડીક, એમ હશે. પણ હમણાં તો લો આ પાણી પીઓ, અને કાંદેલાં કપડાં વગેરેને ગોઠવી દો. વખત પાણીની માફક ચાલ્યો જાય છે.’ તેણે પવાલું ગુલાબને ઓઠે અડાડાયું એટલે આંખમાંનાં આંસુ તો સુકાયાં ન હતાં સાર પહેલું અંતરમાંથી ઉમળકાનું અને ઉડા પ્રેમનું હસવું આવ્યું.

પવાલું તેણે પોતાના હાથમાં લઈ પાણી પીધું અને ગલીની બારીએ જઈ મુખ ધોઈ બારીમાંથી તે જેવી ફરી કે તરત ચંદુલાલે દુવાલ સામે ધર્યો. ગુલાબ માન સૌભાગ્યને હર્ષે ખરેખર ખડખડાટ હસી પડી.

‘કેમ ઘેલીબેલી થઈ છે કે શું ? ઘડીમાં રુએ છે અને ઘડીમાં હસે છે ?’

‘હા તમને જોઈને ઘેલી થઈ છું.’ હમેશની ગમતમાં આવી જઈ ગુલાબ આમ બોલી તેના પ્રાણનાથને બેટી પડી અને લાડછણે વચને બોલી કે ‘આજને આજ જવાના છો ? રહેવાય તેમ નથી, કાલે જજો ?’

‘આજ શું છે ?’

‘કંઈ નહિ, સહેજ.’

‘એમ કેમ, તમારે કદાપિ ગઈ કાલનાં રૂશણાં આજ પુરેપુરાં લગાવવાં હોય’ ચંદુલાલે સુખન કર્યું અને ગુલાબ બોલી કે, ‘રૂશણાં તો જુઓને આ લાગ્યાં.’

‘ચાલો, હવે પેલો પોર્ટમેન્ટો લાવો. વખત થઈ જશે અને હમણાં બધા આવશે.’

‘ક્યાં જાઓ છો અને કેમ જાઓ છો તે તો કહો ? પછી મૂંઝીશ.’

‘સમુદ્રપુર જઈ જી. પરમ દિવસે કે પેલે દિવસે પાછો આવીશ અને આવીશ ત્યારે કહીશ કે કેમ ગયો હતો ?’

કેશવચંદ્ર અંદર આવનાં મોટેથી બોલ્યો કે ‘મિ. ચંદુલાલ ! શું નવ વાગ્યાની મેલમાં તમે સમુદ્રપુર જાઓ છો ? મેં બહારથી સાંભળ્યું તે શું ખરું છે ?’

‘હા, જઈ છું. બે ત્રણ દિવસમાં પાછો આવીશ.’

બેઠે જણ વાત કરવા બેઠા એટલે લુગડાં ગોડવતાં ગોડવતાં ગુલાબે કહ્યું કે, ‘હવે તો તાપ પડે છે અને એણી તરફ વળી વધારે ગરમી હશે, ત્યારે ગરમ કપડાંની એકાદ જોડ બસ છેને ?’

‘એક બે મોકા..’ જેવી ને તેવીજ બોલચાલ હવે ચાલુ થઈ ગઈ.

કેશવચંદ્ર અને ચંદુલાલ વચ્ચે કેટલીક વાર કાઠિયાવાડનાં રજવાડાં સંબંધી વાત થઈ, દરમિયાન ગુલાબે ખુશ મિઝગજથી કપડાં

ગોડવી પેટી તૈયાર કરી. તે હવે નીચે ગઇ. રામચંદ્રશેઠ આવ્યા તેમણે ચંદુલાલ તથા કેશવચંદ્રને નીચે બેલાવરાવ્યા. શેઠે તેમને પોતાની પાસે બેસાડી કહ્યું કે 'ચંદુલાલ ! આજ તું આ મુંબાઈનગરી છોડી દૂર જાય છે. આ તારું પહેલું પ્રયાણ છે અને ત્યાં તને નંવી દુનિયામાં ગયો હોઈ એવું લાગશે. મને એ તરફનો અનુભવ નથી, પરંતુ લોકની વાતો અને વર્તમાનપત્રો વગેરે ઉપરથી જણાતું કાઠિયાવાડનું ચારિત્ર કંઈક વિચિત્ર ખટપટિયું અને લોભાવે એવું છે. પૈસો પેદા કરવા ધરંધરનાર કેટલાક જણ એણી તરફ નજર દોડાવતા જોવામાં આવે છે, અને છે પણ એમજ. એકાદ રજવાડામાં ઠેકાણે પડી જનાર માણસ કદી પણ નાગોભૂખ્યો રહેતો નથી. આટલા બધા અર્થ ગુણ સાથે વળી એવા પણ કેટલાક દાખલાઓ મારા જોવા જણવામાં છે કે, જેઓ કાઠિયાવાડથી પાછા ફરી આવતાં તેને નવગજના નમસ્કારજ કરે છે. નાનપણથી મુંબાઈમાં ઉછરેલા માણસને એ ભૂમિ વિચિત્ર લાગે એમાં નવાઈ નથી. અહિંની વિદ્યા સુધારો અને વિચારની છૂટ એ દેશમાં મિલકુજ નથી. કેળવણીનો હજી ત્યાં પ્રારંભ થાય છે. સુધારા સામે ત્યાંના લોક તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. આણી તરફના માણસ ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં તેઓ અચકાય છે. એ સંબંધી તને શિખામણ દેવા બેસું તો પાર આવે તેમ નથી પરંતુ માત્ર એટલુંજ કે, નીતિનો માર્ગ પકડી સીધેસીધા ચાલવું, લોભ રાખવો નહિ અને ધુરાથી દૂર રહેવું. જગતમાં મોટામાં મોટી શિખામણનો આટલામાંજ સમાવેશ થાય છે. નીતિને અનુસરી સારે માર્ગે ચાલનારો સ્વતંત્ર માણસ શરૂઆતમાં કદાપિ કંઈક નાસીપાસ થાય છે તોપણ આખરે તેનો જય થાય છે. નીતિથી ચાલનાર માણસને કાંઈ દુશ્મન થતું નથી, અને જેને માથે દુશ્મન નથી તેને કદી ક્યાંલિ ભય નથી. ઉત્ત્રાત જોઈ બળનારા-દ્રેષી મોટા દુશ્મનમાં ગણાય છે પરંતુ તેઓ પ્રાણ લેવાનો કદી પણ યત્ન કરતા નથી તેઓ માત્ર આપણી ઉન્નતિનો દ્વેષ કરી પોતે પોતાની મેજે બળી મરે છે. કાઈની ઉન્નતિ ઉપર અથવા જય ઉપર આપણે દ્વેષ કરવો નહિ.'

માણસના ચેટ ઉપર કદીએ પાટું મારવી નહિ. આ બાબત ઉપર હું તને ખાસ બાર દબને કહેવા માગું છું. તારું કલ્યાણ થાય એવી શુભેચ્છાથી હું તને કહું છું કે, કોઈપણ માણસ ઉપર ઉપકાર કરવા હમેશ તત્પર રહેવું. કોઈને પણ રોટલો મળતો હોય તેમાં આડે આવવું નહિ. ભગવાન વેદવ્યાસે કહ્યું છે કે ‘પ્રાણ ધન અને મનથી માણસ માત્રનું શુભ કરવાની સમજી માણસે નિરંતર ઈચ્છા રાખવી.’ માણસ માણસનું શુભ કરવાને માટેજ જન્મ લે છે અને જો ધર્મવૃત્તિએ વિચાર કરીએ તો આપણાં પુરાણો આપણને ઈશ્વરના અવતારોમાંથી બીજો કોઈજ નહિ પણ એજ ઉપદેશ હમેશ આપે છે, માણસે માણસનું ભલું કરવું. માણસ પોતાની જાતના ભલાને માટે યતનવાન રહે તેમાં તે કંઈ નવઈ કરતો નથી. ચંદુલાલ ! મારી નાનપણની ગરીબ દશા તો તેં ઘણીવાર જીજ્ઞાસે અથવા તારી બાને મોંએ સાંભળી હશે. હું જે કંઈ થોડું ઘણું કમાતો તેમાંથી પણ મારા ગળ પ્રમાણે પુણ્યતાન કરતો. આટલી બધી ઉમ્મરમાં મને યાદ નથી કે મેં કોઈ પણ માણસને મળતો રોટલો અટકે એવું કાર્ય કર્યું હોય ? મારું માનવું છે કે, દયાને લીધેજ હું આજ સુખી અને પનોતો છું. તમે મારાં ફરજંદ છો અને તમને હું વારસામાં મારો એજ ગુણ આપવા ઇચ્છું છું કે ‘માણસ માત્રનું હિત કરવાની નિરંતર વૃત્તિ રાખવી.’

ચંદુલાલ ! બીજી શિખામણમાં વળી એટલું પણ તારે યાદ રાખવું કે, કદી કોઈ સારા માણસને ઉગારવાની કોશીશ કરવા જતાં આપણને ખમણું પડે તોપણ ડરવું નહિ. આપણી નીતિને અનુસાર સૌને સારો બોધ કરવો. બોધક ઘણાનો શત્રુ થાય છે પરંતુ આખરે લોક તેનો ગુણ માને છે. આ સત્રજી બાબતો પોતાની બુદ્ધિ અને દેશકાળને અનુસરીને કરવાની છે, તેમાં પણ ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં કરવાનું છે તે એજ કે, કોઈના બહુ આવીપાછી કરવી નહિ. રાજદ્વાર વિચિત્ર હોય છે એ વાત ખોટી નથી. ગમેતેવો ભણેલો રાજા હોય પણ લોક વ્યવહારથી તો અજાણ હોય છે. તે ઘણાં ખરાબ દગલબાજ માણસોથી વિંટાયેલો રહે છે. રાજગૃહમાં હમેશ એક બીજનો જીવ

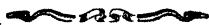
લેવાની તરફથી જાણો બંધાયા કરે છે. એવી ખટપટથી દૂર રહેવું. કાંડી રાજાઓનો અનુભવ મને મારા એક મિત્રે જણાવ્યો હતો, અને તેના મત પ્રમાણે જો હું ચાલું તો તને એ દિશામાં જવા પણ દેઉં નહિ. પરંતુ હોય સઘળે ઠેકાણે સરખું નથી હોતું. રાફડે રાફડે નાગ હોતો નથી. તું જેમ તને તારી સદ્ગુણિ ચત્રાવે તેમ ચાત્રજે અને ન કાંવે ત્યારે અહિં આવવાનું રાખજે. આજ જા, એમને મળી આવ. જેજે તેની સહી અને સિકાનો હુકમ લીધા પછીજ આવજે. રાજાઓની મોઢાની વાત ઉપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કારણ કે, અનેક વિષયોમાં રચીપચી રહેતા તેઓ ક્ષણભ્રમણની વાત ભૂતી જાય છે. હાલ તને ત્રણસે રૂપિયાનો પગાર મળશે. રહેવા માટે ઈસ્પતાલ પાસે બંગલો મળશે. મેં બધી ગોઠવણ કરી છે તેમ છતાં પગાર તથા રહેવાની બધી બાબત હુકમમાં લખાવજે. પછી તારી બા વગેરે સાથે આવશે અને તમને ઘર માંડી આપશે. સઘળું નક્કી કરીને આવજે. સાહેબ ઉપર મેં બિ. જેકબ પાસે પત્ર લખાવ્યો છે એટલે ચિંતા નથી. '

‘હું અને કેશવચંદ્ર એજ વાત કરતા હતા, પિતાજી !’

કેશવચંદ્ર સામું જોઈ શેઠ બોલ્યા કે ‘કેશવચંદ્ર ! મારું કહેવું ઠીક છેને ?’

‘હાજી, અક્ષરેઅક્ષર ખરું છે. એ લોકનો આપણે વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કારણ કે, તેઓ આપણે વિશ્વાસ રાખતા નથી. ગુજરાતના રાજાઓને માટે તો જે કહીએ તે મનાય. એક વાત મારા સાંભળવામાં આવી ત્યારે હું તો ચકિત થઈ ગયો હતો. કહે કે, જે દિવાનને સાંજે કઢંગી રીતે રજા આપવાની હતી તે દિવાને જ્યારે લોકમાંથી સાંભળેલી પોતાને રજા આપવા બાબત બપોરે રાજાને પૂછી, ત્યારે તે એવું બોલ્યો કે ‘દિવાનજી ! લોકની વાતમાં તમે શા માટે વિશ્વાસ મૂક્યા છો ? મારે તમને કાઢવા હોય તો શું હું શરમાઉં છું ?’ એજ રાજાએ આગલી રાતે બીજા દિવાનને પોતાની મહી કરી આપી હતી. ઉપલી વાત બની તેજ સાંજે નવા દિવાને ચાજી લીધો હતો આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં એમના ચારિત્ર્યનું બહુ સારું વર્ણન છે.’

મોહનલાલ પણ એટલામાં આવ્યો. રામચંદ્રે તેને બોલાવી અભિપ્રાય લીધો. પછી ચંદુલાલના ખીજા મિત્રો આવ્યા અને જવાની તૈયારી થવા માંડી સૌને બેસાડી ચંદુલાલ તથા રામચંદ્ર વગેરે જમવા ગયા. જમી ઉઠ્યા પછી ચંદુલાલ કપડાં પહેરી તૈયાર થયો ત્યારે સાડા આઠ વાગ્યા. ગાડી તૈયાર હતી. ગજરીએ ભાઈના કપાળમાં કુંકુનો ચાંદલો કરી અક્ષત ચોટ્યા અને ડોસી જેકારશેડાણી શેડ અને ગજરી વગેરે નાચે સુધી વળાવવા ગયાં. ગુલાબને મળી ચંદુલાલ નીચે ઉતર્યો અને કેશવચંદ્ર તથા મોહનલાલ તેને મૂકવા સ્ટેશન પર ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

વરની મરણ.

ચંદુલાલ ગયો અને ઘરમાં તેની નોકરી સંબંધી વિચાર જવા લાગ્યા. ગુલાબ તેના મનમાં મોજલા વિવિધ મનોરથ કરવા લાગી. રજવાડી નોકરીની સાહેબી તેની આંખ આગળ તરવા લાગી તે પોતાના આગ વિચારમાં હતી ત્યારે જેકારશેડાણી ચંદુલાલ તરફની નિરાંતે હવે બધું ધ્યાન ગજરી તરફ લગાડતાં હતાં. એક દહાડે એકાંતમાં તેમણે રામચંદ્રને કહ્યું કે, ‘હું અને જીજી તમને ગજરીને માટે કેટલુંએ કહીએ છીએ પણ જીજીને તમારી આંખ ઉઘટે છે? આ ખીને મિત્રમાં બપોરે જમ્યા કે મિત્રમાં અને સાંજે વાળુ કર્યું કે ફક્ત જાણને મળવું છે અને દિવંડળાને મળવું છે, એવી લાલસ અને દોડાદોડી! જેને માટે એ બધું કરો છો તે છોકરાંનું સારે ઠેકાણે પાનું નાંખ્યા પછી કરો એટલે બસ.’

‘તને એમ લાગે છે કે મને એ આગતની ચિંતાજ થતી નથી. અલબત્ત, જીજીએ ને તે પેની વાત કહી ત્યારથી મારી ચિંતા સહેજ ઓછી થઈ છે. હવે કેશવચંદ્ર અહવાડયામાં જવાના છે ત્યારે એના બાપ ઉપર કાગળ લખી આપીશું. ગુલાબવલ્લુ પાસે તું દાણો ચંપાવી

જેને ? છોકરો સારો છે અને જરૂર લાગ્યશાળી નીકળશે. તારો ચંદુ-
લાલ ઠેકાણે પડ્યો અને હવે ગજરીને ઠેકાણે નાંખીએ છીએ. ’

‘ ચંદુલાલ મારો શાનો તમારો, અને ગજરી તે મારીજ. ’

‘ છોકરી માનું અંતર અને દીકરો બાપનું અંતર, માટે તમે
તમારા દીકરાનું કયું હવે મારી દીકરીનું સારું થાય એમ કરો
એટલે બસ. ’

‘ આ બી. એ. લગી આવેલો વર છે અને તારે આગળ લણા-
વવો હોય તો તેનીએ મને ના નથી. જોઈએ તો બારિસ્ટર બનાવ. ’

અત્યંત આનંદમાં આવી જઈ જોડારશેઠાણી બોલ્યાં કે ‘ ના
ના, ખરું કહો છો હોંશિયાર છે ? બારિસ્ટર કરવો હોય ત્યારે તો
વિજ્ઞાયત મોકલવો પડેને ? ’

‘ વિજ્ઞાયત ગયા વગર ચાંલેકે ? ’

‘ ત્યારે તો નહિ. ’

‘ તેમાં શું છે ? શું વિજ્ઞાયત સારું નથી ? ’

‘ હશે, થવાનું હશે ત્યારે વાત. આગળથી આનંદ શો ? બી.
એ. થાય એટલે બસ. હું એટલું અભિમાન લઈનેજ સંતોષ પામીશ
કે ‘ નાતમાં પહેલવહેલો બી. એ. કે.ણ ? તેમ કહે મારો જમાઈ. ’

‘ બારિસ્ટર કરીશ તો વળી વધારે અભિમાન લેવાશે. પંદર
હજારની વાત એમાં શું વિસાત છે ? ’

‘ હીક છે, તે વખતે વાત. ’

‘ બારિસ્ટર કરવાની વાત હમણાં રહેવા દેવી હોય તો લલે.
ચારું બીજું શું કહેવું છે ? ’

‘ તમે એના બાપને કાગળ લખીને નક્કી કરી નાંખો એજ. એ
કરવા પાછળ મારો જીવાત્મા લાગી રહ્યો છે. આવો વર ફરીને મળ-
વાનો નથી. જેમ અને તેમ એ બાબત વહેલી નક્કી કરી નાંખવી
એવો મારો વિચાર છે અને તે બર લાવો, એટલે આપણે સંસાર
સાગર પાર ઉતરી રહ્યાં. ’

‘ હું પણ તારા જેવોજ અભિપ્રાય ધરાવું છું. ગજરીનું સારું

ઠેકાણું પડશે, ચિંતા કરીશ માં. વહુની પાસે કહેવરાવજો એટલે થયું.’

તેઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી ખીજો દિવસે જોકારશેઠાણીએ ગુલાબને તે વાત કહી. નાની નણુંદનું હિત કરવાને તે કેશવચંદ્રને ખુલાસે વાત કરવાનો લાગ શોધવા લાગી. એકવાર સાંજના ચાર વાગ્યા હતા અને કેશવચંદ્ર એક પુસ્તક લઈ ટેલતો ટેલતો વાંચતો હતો. દિવાનખાનામાં કોઈ ન હતું. ગુલાબ આ લાગ જોઈ ઉપર ગઈ અને બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ! હમણાં બહુ વાંચવાનું ચાલે છે ? તમે તો કંઈ ગમતે કરાવતા નથી.’

‘મને ઘણો વખત છે, પરંતુ પરિચય નહિ હોવાથી હું બહુ બોલતો નથી. જો તમને નવરાશ હોય અને મને કંઈ પૂછો તો કહું, મને બોલવાની બહુ ટેવ નથી.’

ગુલાબ—અબ્યાસમાં ગમતથી સારી વિશ્રાંતિ મળે છે. ગજરાખાના ભાઈ તો ખાસ કરીને પરીક્ષાઓ પાસે આવે ત્યારે ગમતમાં વખત કાઢે.

કેશવચંદ્ર—ખરું છે. અમે પણ મિત્રોમાં સાંજનો તથા સવારનો થોડો થોડો વખત આનંદ અને રમતગમતમાં કાઢીએ છીએ. તમને હારમોનિયમ સારું આવડે છે અને તેમાં તમારી કુશળતા જોઈ ઘણીવાર હું મારી મેડીમાં બેઠો બેઠો પ્રસન્ન થાઉં છું. વધારે ખુશ થવા જેવું તો વળી એ છે કે, તમે ઇંગ્લેન્ડ રાહ ઉતારી જાણો છો. ચંદુભાઈને આવડે છે કે નહિ ?

‘એમને થોડી રાગિણીઓ આવડે છે, પણ વગાડતા નથી. એમને વગાડ્યા કરતાં સાંભળવાનો વધારે શોખ છે. હવે તમારે પરીક્ષાની કેટલીક વાર છે ? પરીક્ષા પછી ક્યાં જવાનો વિચાર છે ?’

‘જે ત્રણ માસ મારે ગામ જવું, એમ ધારું છું. ઘણા વખતથી મારા પિતાજી અને સગાંવહાલાં મને ગામમાં રહેવાનો આગ્રહ કરે છે.’

‘તમારી તરફ ન્યાતનો જથો સારો છે. હું ધારું છું કે ત્યાં બહુ બાળકમ થાય છે.’

‘એ બાબત હાલ સુધરે તેવી નથી. લોક જેમ જેમ બણતા જશે તેમ તેમ સુધરશે.’

‘તમેય પરણેલા હશો, નહિ વારુ?’

‘ના, હજી હું પરણ્યો નથી. બી. એ. થયા પછી એમ થાય તો સારું એવો મારો વિચાર છે.’

ગંભીર મુદ્રાથી ઠાવકાં રહી ગુલાબે પૂછ્યું કે ‘કેશવચંદ્ર અમારું ઘર કંઈ વિચાર કરે તો તે તમને ગમે કે કેમ?’

કેશવચંદ્ર બોલ્યો નહિ. તે આશ્ચર્યમાં પડ્યો.

‘કેમ બોલ્યા નહિ?’

‘એ બાબત કંઈ તમારાથી તેમ મારાથી નક્કી થાય એવી નથી. એ તો આપણાથી મોટાં અને વધારે જોખમદાર માણસના વિચારની વાત છે, હું શું કહી શકું.’

‘તમે બણતાજ હશો કે નાનાં બોલે તે મોટાની આડકતરી મરજી બોલે.’

‘હા, એ હું સુમળું છું પણ મોટાની વાત જુદી. મોટામાં પણ વળી જોખમદાર માણસનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.’

‘હું તમને ખાતરી આપું તો કેમ?’

‘ખાતરી માટે હું એમ કહું છું? નહિ. તમે કહ્યું ત્યારનો હું સમજ્યો છું કે, તમે કાંઈ બાબત છેવટની નક્કી કરવાને અધિકારવાળાં નથી અને તમે જે વાત કરો છો તે મારી તરફના બીજા વધારે જોખમદાર માણસને થઈ હોય તો વધારે ઠીક.’

‘પણ’

‘બસ. પણની જરૂર નથી. મારી બિલકુલ ના નથી. મારો મત તેજ એમનો મત એમ બણજો, પરંતુ રીત એવી માટે કહું છું.’

‘ત્યારે બસ, એમ કરવામાં અમને વાંધો નથી.’

‘ઠીક છે. હું બહુ રીતે આ ઘરનો આભારી થઈશ.’

‘વખત એવો છે કે, તમારા આટલા શબ્દો અમને ઉપકાર રૂપ લાગે છે. તમેજ વિચાર કરોને કે તમારા સિવાય—’

‘ના, એવું બોલશો નહિ. આપણે શું જાણીએ છીએ ?’

બહુરત્ના વસુન્ધરા.

‘તમારો વિનય તમને એ વચન બોલાવરાવે છે પરંતુ અમે મારાં વડસાસુ જાણે છે અને કહે છે તેમ, નાતમાં તમારા જેવું બીજું કાંઈ નથી. આ માણસને માટે ચિંતા ન રાખશો. કન્યાને માટે કેટલીક વાર પરણનારના મનમાં વિચાર આવે છે. ઘણીવાર મોટાની કન્યા લેતાં માણસ આનાકાની કરે છે, પરંતુ અમારા ઘરમાં એવું નથી. ઘરડાંના પુણ્ય પ્રતાપે અમને ધન સાહેબી સૌ મળ્યું છે, પણ તમારા ગામડાના કામમાં પણ એ માણસ જાય તેવું નથી. સુખ જોયેલું છે, સાહેબી ભોગવેલી છે, છતાં દુઃખ સહન કરતાં પણ ડગમગે તેમ નથી. મારાં વડસાસુની કેળવણી અને શિખામણ એવી છે કે, અમને કામ કરતાં જરાય દુઃખ લાગતું નથી. અમારા પિતરાઈમાં પહોર લગ્ન હતું, ને અમે બધાં ખંભાત ગયાં હતાં. કેશવચંદ્ર ! શું ધારો છો ? હું બેઠે પાણી ભરી લાવતી. એ એમની શિખામણનો અને ધરની કેળવણીનો પ્રતાપ. કદી કામ કરાવે ત્યારે મને રીસ ચઢતી પણ જ્યારે માથે બેઠું લઈ ખંભાતની નાત વચ્ચે થઈ નીકળતી અને લોક મારાં વખાણ કરતા ત્યારે હું ધુંધટામાં મગર થતી અને મારાં વડસાસુને આશીર્વાદ દેતી. તે વખતે એમની શીખ મને મોટું માન અપાવનારી થઈ તે માટે આભાર માનતી. જુઓ અમારા ઘરમાં રસોઈયો છે પણ ગજ-રાખાને દરેકે દરેક જાતની રસોઈ શીખવી છે. પચીસ માણસની રસોઈ કરવી હોય તોપણ એ ચક્રાચ નહિ.’

‘એ વાત ખરી છે. કેળવણીનું સાર્થક એજ કે, દરેક સ્થિતિને યોગ્ય થવાય. ગમે તેવો ભણેલો ગણેલો માણસ હોય પણ પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થાય નહિ. તે કેળવાયેલો કહેવાય નહિ. અમે એવી જાતની કેળવણીને પસંદ કરીએ છીએ. મારા પોતાના ટુંકા અનુભવથી હું માનું છું કે, તમારા ધરની કેળવણી સઘળી સ્થિતિને બંધબેસતી થાય તેવી છે. તમારા ઘર માટે મને અભિમાન છે, પરંતુ તમે જે વાત મારી પાસેથી નક્કી કરી લેવા માગો છો તે મારાથી થાય નહિ.’

ગુલાબને ખાતરી થઈ પરંતુ વાત નક્કી કરવા માટે તેણે જે યતન કર્યો હતો તે સફળ થયો નહીં. થોડી વાર આડીઅવળી આમ તેમની વાતો કર્યા પછી તે પોતાના કામ તરફ ગઈ.

સંખ્યાકાળ થયો. કેશવચંદ્ર ચોપડી બંધ કરી એક આરામખુર-સીમાં પડ્યો. ગુલાબ સાથે થયેલી વાતચીત ઉપર હવે તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો. ‘માણસ અરે ! આણી માત્રની પોતાના લાભ તરફ પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ લોકની પણ તેવી હિતચાત્ર છે. કહે છે કે, નાતમાં એને ચોગ્ય વર નથી, તેથી તેઓ મારી તરફ નજર પહોંચાડે છે. હું શું આવું ગૃહસ્થની ભણી ગણી ડહાંધ છોકરીને ચોગ્ય છું ? ગજરીની કેળવણી કંઈ ઓછી નથી તે ગુજરાતી સંસ્કૃત અને થોડું ઈંગ્રેજી પણ જાણે છે. સમજી તેમ રૂપાળી છે. આટલા ઉપરથીજ મારે એને પરણવાનું નથી પણ ગુલાબે કહ્યું તેમ, એની ઘર સંબંધી કેળવણી પણ ઘણી સારી છે. ગામડાના કામથી તે કંટાળે તેવી નથી. શરીર અને મનની નિર્બળતા ન જોઈએ. સુખ હોય તો તે ભોગવવા માટે જેમ આરોગ્યની જરૂર છે તેમ દુઃખ પણ સહી શકાવું જોઈએ. દુઃખ અને સુખ એ બેઉમાં સમય પ્રમાણે વર્તી જાણે તેજ માણસ કહેવાય. હું જે કંઈ જોઉં છું તે ઉપરથી મને ખાતરી થાય છે કે, આ માણસ એવું છે. તન મનની સારી કેળવણીથી માણસ દરેક સ્થિતિને ચોગ્ય બની શકે છે. ગજરી એવી છે. તેનું કાઠું નાજુક પણ મોટી થતાં ખીણે તેવું છે. એનું મન ઉદાર અને શરીર સુંદર છે, પણ મૂળ સ્વભાવ કેવો હશે ? માણસનો મૂળ સ્વભાવ સહજ કળાતો નથી. કેળવણી વિદ્યા અને સહવાસ સ્વભાવને ફેરવી શકતાં નથી. આપણામાં કહેવત છે તે ખરી છે કે, ‘સ્વભાવ તો જે હુઆ તેજ હુઆ.’ વળી જેમ ઉમ્મર વધતી જાય તેમ સ્વભાવ તેની પૂર્ણતા ઉપર જતો જાય છે. શરીર સાથે સંબંધ રાખતી પ્રકૃતિ શરીર સાથે ક્ષીણ થાય છે પણ સ્વભાવ તો મનની સાથે પાકો થઈ ઘડાતો ને ઉઘડતો જાય છે. તે આણીના ગુણોમાંની પહેલી અને બહુ અગત્યની વસ્તુ છે, કદીએ ઝડપરખાતી નથી. બીજા ગુણોની માફક તે આગળ પડતો નથી અને

જેમ આગળ પડતો નથી તેમ ઝટ પરખાતો પણ નથી, છતાં મારા જેવા આટલા સહવાસીએ તો તે જાણવો જોઈએ. આવા સુંદર કલેવરમાં શું નકારો. સ્વભાવ રહે ? ના ના, ‘આકૃતિ ગુણો કહી આપે છે’ અને તેમ જોતાં તો જેવું મોહક શરીર અને જેવું શીશવાન વર્તન છે તેવો રૂડો સ્વભાવ પણ હોવો જોઈએ. અસ્તુ ! ગજરીનો સ્વભાવ કદાપિ સારો હશે, પરંતુ મારા સ્વભાવ સાથે તે મળતો હશે, એમ કેમ કહેવાય ? મોટા થયેલા મિત્રો કહે છે કે, વહુઓનો સ્વભાવ સાસરે રહેતી થતાં વયસંધિના સમયમાં તેના પતિના સ્વભાવાનુકૂલ થાય છે. આ વાત ખરી હશે, મિત્રોના અનુભવ તો હશે પણ પોતાના અનુભવ વગર શા કામની ? અજાણત વયસંધિના વખતમાં સ્વામીને અનુકૂળ થઈ વર્તવાની પરિપાકીથી કન્યાઓ અથવા વહુઓ પોતાના સ્વામીના સ્વભાવ રૂપી પર્વતની આગળ પાછળ ફરી તેને અનુસરી વહેતી નદીની માફક પોતાનો વોહ પકડતી હશે. એ વોહ હું ભૂતતો ન હોઉં તો તો પ્રારંભમાં નહિ પણ ચોમાસામાં જેમ પર્વતને હાનિકારક નીવડે, તેમ છોકરાં થયા પછી સ્ત્રીઓનો પેલો શરૂઆતનો અનુકૂળ સ્વભાવ સહેજ ફરી જતો હશે. ઘણીવાર મોટી ઉમ્મરનાં માણસોમાં જણાતો કંકાસ આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે.

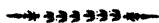
હવે મારે મારા સ્વભાવનો ઝોક પણ વિચારવો જોઈએ. એકલા રૂપ તરફ મારો પક્ષપાત નથી. રૂપ હમેશા ભૂત ખવરાવે છે. જીવાન માણસો તેજાંશ-રૂપમાં અંગાર્થ જાય છે અને ગુણનો કે સત્કુળતાનો તેમને લગારે વિચાર રહેતો નથી. આપણા લોકમાં ‘સ્ત્રી પુરુષનું લગ્નથી જોડાવું’ એ એક પવિત્ર સંબંધ ગણાય છે અને તે કોઈ પણ પ્રસંગમાં કદી પણ તોડી શકાતો નથી. જીવનપર્યંત ન તૂટી શકે એવો આ સંબંધ બાંધવામાં તેમ છતાં આપણા લોક બહુજ બેદરકાર રહે છે. શાસ્ત્રકારોએ બહુ અચ્છા નિયમો બનાવ્યા છે પરંતુ કોઈ માણસ તે પાળતું નથી. પોતાની ઘોડીને સારો વછેરો થાય અને જાતવાન નીવડે, એમ દરેક ઘોડાવાળો ઇચ્છે છે ને તે માટે બહુ કાળજી રાખે છે, છતાં પોતાને સારી અને તંદુરસ્ત પ્રજા થશે કે નહિ ?

તે ઉપર કોઈ પરણનાર લક્ષ આપતો નથી. પરણનાર બાળક હોય છે એટલે તે સમજે નહિ પરંતુ વરકન્યાનાં માથાપે તે વાત સમજતાં નથી, એ બહુજ દિલગીરીની વાત છે. પરણનાર જોડાનેજ નહિ કિંતુ તેની સંતતિને પણ જેનાં સારાં માઠાં ફળ ભોગવવાં પડે છે એવા લગ્ન સંબંધમાં ચાલતી આપણા લોકની બેદરકારી આ પ્રમાણે શોચનીય છે. હું ગુણનો પણ જોનાર છું અને સ્વભાવથીજ ગુણવાન માણસ ઉપર મારી સ્નેહાળ વૃત્તિ ખેંચાય છે. સૌહર્દ અને ખીજાં બળતાં સાધનો તરફ જોનાર ઘણા હોય છે. રૂપ સામાન્ય રીતે કન્યાની મુખ્ય લાયકાત ગણાય છે. તે જુવાનને ખેંચનાર, નેત્રને આનંદ આપનાર અને મનને દષ્ટિપાત માત્રથી ખુશ કરનાર છે. રૂપને લીધે જુવાન નેત્ર મોહવશ થાય છે માટેજ એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે ‘નેત્રનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.’ રૂપ-તેજને જોઈ મુગ્ધ થયેલાં પતંગિયાં બળતા અગ્નિમાં ઝંપલાઈ પડે છે, તેમ જુવાનની આંખો રૂપથી મુગ્ધ થઈ ગુણાગુણનો વિચાર નહિ કરતાં રૂપ પર મોહી પડે છે. જીવન દરમિયાન રૂપ નહિ પણ ગુણનું હમેશા કામ પડે છે. વળી રૂપ જીવનના દિવસો સાથે ઘસાતું જાય છે જ્યારે ગુણ જીવનના દિવસો સાથે અનુભવથી ખીસતા અને વધતા જાય છે. ગુણ હૃદયમાં ઉંડી લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. તેની અસર લાંબો કાળ પહોંચે છે. ભવમૂર્તિ જેવો માણસનાં હૃદય ચીતરવામાં આતિ કુશળ કવિ પણ કહે છે કે ‘**ગુણાઃ પૂજા સ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ**’ મારો સ્વભાવ ત્યારે એવો છે કે, જે ગુણ તરફ વળે, અને તેથી હું આને ચઢાઉં છું.

હવે પરણવું કે નહિ? એ ખીજો પ્રશ્ન છે. દરેક કેળવણેલા માણસને આ પ્રશ્ન થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર નજર કરી વિચાર કરીએ તો પરણવું એવો સાર નીકળે છે, કારણ કે દરેક માણસ જગતની વૃદ્ધિ કરવાની ફરજ પોતાની સાથે લેતો આવે છે. જો તે કુવારો રહી પ્રજા ઉત્પન્ન ન કરે તો એ ફરજ ન બજાવવા માટે દોષિત થાય. આપણા લોકમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની મોટી અગત્ય બતાવી છે. એ અગત્ય એકવાર આ નવી કેળવણી લીધેલો માણસ ન સ્વીકારે તોપણ

ઉપર ક્યું તે અગત્ય તે. ખીજ. મુઆ પાંછી પોતાનું શ્રાદ્ધ કરનાર મૂકવો અને એ પ્રમાણે ન થાય તો પિતૃઓનો ઉદ્ધાર થાય નહિ. આમ આપણા શાસ્ત્રકારોનું કહેવું છે. ખીજી પ્રજાઓમાં એવો હેતુ હશે નહિ તે છતાં તેઓ પરણે છ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે તેનું શું કારણ ? ઉપર જણાવ્યું તેજ. માણસ જાતિમાંજ માત્ર છોકરાં પિતાને સહાય આપે છે. ખીજાં પ્રાણીઓમાં છોકરાંથી માખાપને કંઈ લાભ થતો હોય તેવું જણાતું નથી, છતાં તે પણ સંતાનોત્પત્તિ કરે છે. આથી એવું સિદ્ધ થાય કે, માણસે અથવા દરેક પ્રાણીએ પોતાની જાતિની વૃદ્ધિ કરવાને અર્થે સંસાર માંડવો જોઈએ. દુકામાં જેટલાં શાસ્ત્રો અને જેટલી પ્રજાઓ છે તે સર્વેનાં અભિપ્રાય એકત્ર કરી તેમના સિદ્ધાંતનું તોત્તન કરીએ તોપણ પરણવું એ કર્તવ્ય કરે છે.

પરણવા સંબંધી મારો વિચાર કેવો છે ? તે આજે વિચાર ઉપર લેવાયું. એક પક્ષ વિરુદ્ધ જાય છે પણ બીજી વાતો તેના લાભની છે અને તે ઉપર વિચાર કરી જો હું મારા મનને પુછું છું તો અંદરથી એવો પણ કદી ઉત્તર મળે કે પરણવું તે દુઃખને આમંત્રવા ખરોખર છે. ગુજરાતમાં સેંકડે એંશી પંચ્યાશી લક્ષ દુઃખ રૂપ નીવડે છે. મોટી ઉંમરે એંશાં સ્ત્રીપુરુષ એક ખીજ સાથે હળીમળીને ચાલે છે, તોપણ તેમની ખરી જીવાની તો કલેશ અને કંકાસમાંજ જાય છે. અસ્તુ. પરણવું હશે ત્યારે હવે તેની વાત.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કયાં મન માને ?

‘ એક દાયલડી કાશ્મીર દેશ તણીરે,
એ તો લમી લમી ભૂગોળ ખગોળ;
ખીજે કહિં મનહું માન્યું નહિરે.
એને ખુશીમાં ખામી ન રહી લેશનીરે,

જ્યારે આંખે દીઠી આંખા ફળની ઝોળ,

ખીજે કહિં મનહું માન્યું નહિરે. ’

ક૦ દ૦ ૬૦

ગુલાબે ધરમાં વાત કરી કે ‘કેશવચંદ્ર સોમવારે ગામ જાય છે’ ત્યારથી ગજરીનું મન અધીરું થઇ ગયું. કેશવચંદ્ર સાથે કનચિત્ તે બોલતી હતી, પરંતુ પોતાને માટે બોલવું તે કેમ બોલાય ? એમ તેને થતું. કેશવચંદ્રના મિત્ર મિત્ર મિ. રસકલાલની વહુ ચંદાગૌરીને તે બે ત્રણ વાર મળી હતી. પટાંતરે તેણે તેને જણાવ્યું હતું કે, ‘તે તમને ચહાય છે.’ ‘એ મને ચહાય છે ત્યારે હુંજ નિઃરોદ્ધને કે એમને મળતાં લજવાઉં છું. એમની શરમ હવે ક્યાં સુધી રાખવાની ! આવતે લગનગાળે પરણીને તરત સાસરે જવું પડશે ત્યારે શરમ ક્યાં રહેશે ? મેણે અરે ! પરણવાનું હજી ક્યાં છે ? ક્યારે શિયાળો આવશે અને ક્યારે પરણાશે ? મારું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે હું એમનો હાથ ઝાલીને કૃતાર્થ થાઉં. સૌના ઉદ્યોગ ફળો અને ઈશ્વર મને સહાય થાઓ. નાતમાં આવો વર નથી એટલે મને અધીરાઈ થાય એમાં શી નવાઈ ? મને એ ચહાય છે ત્યારે હું એમને ચહાતી નથી ? શું કરવા માટે હું શરમાઉં છું ? બસ એમના જતા પહેલાં એકવાર એકાંત જોઈને એમને મળું તો ખરીજ. અત્યારે મળું ? વખત અનુકૂળ છે. જીજ કે દાદી કોઈ અત્યારે ધરમાં નથી. મેડીએ એ એકલાજ બેઠેલા છે. શા માટે શરમાઉં ?’ આવો વિચાર કરી ગજરી પગને જોર આપી મેડીએ ચઢી.

રવિવારનો દિવસ અને સવારના આઠ નવ વાગ્યા વચ્ચેનો વખત હતો. જોકારશેઠાણી સાસુ સાથે દર્શન કરવા બહાર ગયાં હતાં. ગુલાબ રસોઈની ખટપટમાં પડેલી હતી અને રામચંદ્રશેઠ મોટા દિવાનખાનામાં મિલના મહેતાઓ સાથે ચોપડા ઉથલાવતા બેઠા હતા. ચંદુલાલના શયનગૃહની ખીજ ખાનુએ પણ જરા ઓઠે ને એકાંતે કેશવચંદ્રની મેડી હતી. દેશ જવાનો વિચાર કરતો તે ત્યાં આરામખુરસીમાં બેઠો હતો. કોઈ આવી ચઢે તો ‘ચંદુભાઈની મેડીએ અમુક પુસ્તક લેવા આવી છે’ એવું કહેવાય તેમ હતું તેથી ગજરી ઉપર ચઢી ચંદુલાલના શયનગૃહમાં ગઇ. ત્યાંથી કેશવચંદ્રની મેડીને ભાવભરી આંખે જોઇ. તે ક્યાં

છે અને શું કરે છે, તે અગાસીની ખારીમાંથી જોયું. પોતે કેમ બોલવું અને શું કહેવું તેના વિચાર કર્યો. કંઈ વાર થઈ ન હતી પણ તેને તો એક પહોર વીતી ગયો હોય એવું લાગ્યું. ‘ચાલ, એમાં શું છે? એ શું કરવાના છે, શા માટે જીવ ! શરમાય છે?’ એમ તેણે પોતાના મનને ઉત્તેજન આપ્યું પરંતુ પગથી આગળ વધાયું નહિ. મેડીના ખાર-ણામાં આવતાં દાદર પર દૃષ્ટિ પડી અને ‘રખેને કાંઈ આવે અને મારી ફજેતી થાય’ એવી શંકા આણી મન પાછું પડ્યું. પ્રેમ તેને બહાર નીકળવા આગળ ધકેલતો હતો અને કુળવાન કન્યાને યોગ્ય લગ્ન તેને અંદર ખેંચી જતી હતી. બે ત્રણ વાર આમ થયું. મેડી બહાર પગ દે અને વળી પાછો ખેંચી લે. કેશવચંદ્રની ઓરડી તરફ જોઈ ઓઠે આંગળી દઈ પ્રકુલ નેત્રથી આમંતેમ જુએ અને શરમાઈ શરમાઈને પાછી પડે. પ્રેમના ઉછાળાએ તેને ઉશ્કેરી અને કામદોષે હડસેલો મારી આખરે આગળ ચલાવી. વિજળીની ઝડપે તે ચંદુલાલની મેડીમાંથી નીકળી અગાસીમાં થઈ કેશવચંદ્રની મેડીમાં દાખલ થઈ પરંતુ તેમાં પેસતાંજ હડીલા ઘોડાની માફક તેના પગ પાછા જડ થઈ ગયા, મન વિચાર વગર ખાલીખમ થઈ ગયું અને ગજરી ‘પોતે ક્યાં છે, ક્યાં જાય છે અને શું કરવા જાય છે?’ તે કંઈ પણ સમજી શકી નહિ. કન્યા પોતાને અને પોતાના આત્માને ખરેખર ભૂલી જ ગઈ. ક્ષણવાર એક કોરે ઉભી રહી, વિચારો જતા રહેતા હોવાથી શૂન્ય-ખાલી પડેલા મને પુતળીની માફક ઉભી જ રહી પણ પાછું લાન લાવી આગળ ચાલવાનું સાહસ કર્યું. કેશવચંદ્ર મેડીની પેલી બાજુએ એક આરામખુરસીમાં પડેલો હતો. ગજરીની સ્થિતિ તેનાથી જોવાય તેમ ન હતું, અને એમ હતું તેથીજ તે હિમ્મતથી વળી આગળ ચાલી. તેના પગ પાણીપાણી થઈ ગયા, અંગુડામાંથી ઝણઝણી આવી છેક મસ્તક સુધી પહોંચી. વિજળી લગાડી હોય તેમ કંપાયમાન થઈ ગઈ. શરીર ઉપરનાં રૂંદે રૂંદાં ઉભાં થઈ ગયાં. પગ એવા કંપાયમાન થયા કે પાસે જતાંજ કેશવચંદ્રની આરામખુરસીની પીઠ પકડી લેવી પડી, અને તેમ કરતાં ધ્રુજતા હાથ પરથી બિલેરી બંગડીઓ એક બીજાને

અથડાવાથી રણકાર થયો. ખુરસી પકડાઈ ન હોત તો પગનો કંપ તેને અશરણ બનાવી દેત. બંગડીના ઝીણા તીવ્ર અને મનોહર રણકારે કેશવચંદ્રના કાનમાં અમૃત રેડ્યું. તે ચમકીને તેની જાણી જોઈ ઉભો થયો. ગજરીએ નીચું જોયું. તેનાં રોમાંચિત અંગ અને પગનો કંપ જાણે તેણે ઉછીનો લીધો હોય તેમ કસરત કરવાથી પુષ્ટ થયેલા તેના પગ પણ કાંઈ ન સમજાય એવા વેગના જોસથી કંપાયમાન થયા. એક ક્ષણવાર બેઉ પ્રીતિને પહેલે પગથિયે ચઢનાં સ્થિર થઈ મૌન ઉભાં રહ્યાં. બેઉ એક બીજાને અને પોતપોતાને ભૂલી ગયાં. કેશવચંદ્રની આંખ ગજરીને નખશિખ જોઈ લઈ તેના વદન ઉપર સ્થિર થઈ. તેના કપાળ ઉપર પરસેવો આવી ગયો હતો. ગાંઠ અને મુખ જુરસાને લીધે લાલ થઈ ગયાં હતાં. કેશવચંદ્રના પગનો કંપ શમ્યો અને શરીર ગરમ થયું. પુરુષની ધૃષ્ટતાથી આખરે તે બોલ્યો કે ‘આવ્યાં કેમ અને આવ્યાં તો પછી આમ મૌન થઈને ઉભાં રહ્યાં છો કેમ?’

ગજરીથી બોલાયું નહિ. તે નીચું જોઈ રહી. રોમાંચનો આવેશ આવી વળી તે કંપી. કેશવચંદ્ર ફરતે બોલ્યો કે ‘કેમ, કેમ આમ? બોલો, શું છે?’

તે પાસે ગયો અને ખુરસી ઉપર મૂકેલો તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. કેશવચંદ્રે હાથ પકડતાંજ તે પુનઃ નખશિખ ધડકતા તારની માફક નાડીઓની કંપારીથી કંપી. રૂંવાં ઉભાં થઈ ગયાં. સ્ત્રીનો કન્યાનો રૂપવંતી ગુણવંતી ભણેલી સંસ્કાર પામેલી અને ધનવંતાની બેટીનો કમળના દંડ જેવો સુંદર પોચો હાથ પોતાના હાથમાં લેતાંજ કેશવચંદ્ર પોતે ક્યાં છે, કેના મકાનમાં, કેવી સ્થિતિમાં અને ક્યાં ઉભો છે? તે બધું ભૂલી ગયો. પોતે શું કરે છે, તે પણ વિસરી ગયો. હાથમાં હાથ લઈ સોનાની લતા હોય તેવી નાજુક કન્યાને તેણે પોતાની તરફ ખેંચી અને તેની કમ્બરે હાથ નાંખી અદ્ધર ઉપાડી લઈ અંગે અંગે બીડી લીધી. તે અશરણ હોય પોતાને ઓળખતીજ ન હોય કે કેશવચંદ્રને શરીરે લતાની પેરે વિંટલાઈ ગઈ. કેશવચંદ્ર તેને આરણ્યની સામેથી જરા દૂર ઉપાડી મૂકતાં ચુંબન કરી બોલ્યો કે ‘કેમ છે, કેમ

બોલતાં નથી ? નીચે તો બહુએ મીઠાંમીઠાં મળેનાં મારા મનને પરવશ કરનારાં વચન બોલો છો. ’

કેશવચંદ્રે ચુંબન કરીને તેને નીચે મૂકી એટલામાં તે બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ખસો ખસો, મને મૂકો અને જવા દો. ’

‘તમને કાણે રોક્યાં છે ? ’ તે મોહ ભરેલાં ને આનંદાશ્રુએ ભિંજાયેલાં નેત્રે તેના મુખ લાવણ્યને પીતાં હસીને બોલ્યો.

ગજરી ફરીને મૌન થઈ ગઈ. તેણે પાછું નીચું જોયું અને આગળ કંઈ બોલી નહિ. કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે ‘જાઓ, કેમ ઉભાં ત્યારે ? શો વિચાર કરો છો ? ’

ગજરીની કન્યાની શરમ અને શરીર કંપ ઓછાં થયાં, તેને હિમ્મત આવી. તેણે પોતાને હિમ્મત આપીને કહ્યું કે, ‘આજે મળ્યાં તે વિસરશો નહિ, અને વિસરશો તો ઇશ્વરના ગુનેગાર થશો. ’

‘ઇશ્વરનો ગુનેગાર તો થતાં થયાશે, પણ તમારો ગુનેગાર તો થયો માટે તમારે આ અપરાધી દેહને તમારાં ભુજાંતરની શૃંખલાએ કેદી કરવો ઘટે છે. ’

‘મારાં લાભીએ તમને કહ્યું છે, અને ચંદાલાભીએ મને કહ્યું છે, તે યાદ રાખજો એટલે ખસ. ’

‘યાદ ન હોય તો કેશવચંદ્ર આમ કહે ? ’

‘ત્યારે ખસ, મેં નહિ તો તમે ભુજશૃંખલાનો ઉપયોગ કર્યો એટલે ખસ. હું જાઉં છું. ભૂલતા નહિ. હું જાઉં છું. ’

ગજરી ફરી અને એક ડગ આગળ ભરી બોલી કે, ‘ત્યારે જાઉં છું, સંભાળીને જજો, ચંદાલાભીને લખજો. ’

આ વખતની તેની આંખ કેશવચંદ્રે આ જગતમાં આવ્યા પછી પહેલીજ માર જોઈ. હૃદયના ઉમળકાની સાથે ‘હું વાત કહું ઉભાં તે રહેતી અલખેલી ! ’ એમ બોલી ફરીને તેણે તેનો હાથ પકડ્યો. ગજરીએ વાંકી અલૌકિક આંખના ઇક્ષણ સાથે તે જોરથી ખેંચી લેવાનો યત્ન કર્યો એટલે તો પ્રત્યાઘાતનો હેલો આવે તેમ પુરુષના હાથે જોર કર્યું અને પુનઃ નાણુક બાળા તેના પડખા સરસી ખેંચાઈ

ગઇ. કેશવચંદ્રે અંખોડેથી મસ્તક ઉચક્યું એટલે ‘આ તો ઠીક નહિ જીલમ કહેવાય ? કોઇ આવશે, મૂકા ખસો, મને જવા દો.’ એમ તેણે આનાકાની કરી. બોલ્યું તેની પાસે રહ્યું અને કેશવચંદ્રે ફરીને અધરામૃત લીધું.

‘તમે કેવા ડંખો છો મધુકર ! મૂકા, જીઓ કોઇ આવ્યું.’

કેશવચંદ્રની ભુજલતામાંથી છૂટી દૂર ઉભી રહી વધારે છૂટથી તે બોલી કે ‘આ શું ? હું તો આવા નહતી જાણતી ? હવે મારે વાર-વાર શું કહેવું !’

‘હવે કહેવા કરવાનું કંઈજ નથી.’ તે હસ્યો.

‘તમારે નથી પણ મારે કહેવાનું છે તો, દુખ્યંતે અમને પુરુષ ચરિતનો ચટકા મારેલો છે.’

‘ઓતતારી ! આ તો મોળું દહિ દાંત પાડે એવું દેખું.’ વહાલથી કેશવચંદ્ર આગળ વધ્યો.

ગજરી હસી ગઇ અને ‘ચાલો ખસો, અત્યારથી આવું ન બોલો, કોઈ સાંભળશે. તમારું એડ્રેસ આપો અને પત્ર લખજો. હવે ક્યારે આવશો અને ક્યારે મળીશું ?’

સરનામાનું કાર્ડ આપતાં કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે ‘હવે આથી વધારે અને મંગળ પ્રસંગે મળીશું.’

‘મસ્કરી નહિ, જરૂર કાગળ લખજો. તમારો પત્ર નહિ આવે તો હું—’ ગજરી આગળ બોલતાં લગ્નદી પછી જતાં પાછી બોલી કે ‘જો જો આ બધું યાદ રાખજો.’

ઉભાં રહો, ઉભાં રહો, કેશવચંદ્ર મેડીના બારણાં સુધી પાછળ ગયો અને ‘ના ના પ્રેમીની વાતોનો તો પારજ ના આવે, ક્યાં સુધી ઉભી રહું, તમે યાદ રાખજો અને પત્ર લખજો, વળતે વળતે દિવસે હું વાટ જોઈશ.’

‘મારાં બે વાનાં લઈ જાઓ છો અને એક તો આપતાં જાઓ ?’

ગજરી ગદગદ થતી વળી ઉભી રહી બોલી કે ‘વહાલા ! શું ? શું ? હું કંઈ સમજતી નથી, આપ શું કહો છો ? હું ક્યાં બે વાનાં

કેશવચંદ્રે ગજરીને બારણાની સામેથી જરા દૂર ઉપાડી

મહતાં ચુંબન કર્યું.

(ચિત્ર ૧ લું.)

લઈ જઈ છું ? બોલો બોલો, હવે તો બહુ વાર થઈ ગઈ. ખોટી ન કરો.'

'મારું ચિત્ત અને સરનામું લઈ જાઓ છો, તો તમારું સરનામું તો આપો. હું તમને ક્યાં કાગળ લખું.' કેશવચંદ્ર તેનો હાથ પકડી બોલ્યો.

'તે હું આપીશ અરે ! મારા કાગળમાં લખીશ. વહાલા ! તમે તો અમસ્તી મને ખોટી કરો છો, બહુ ખોટું કરો છો. લો, ચાલો રજા આપો.'

'સાંજે મળશો ?'

'ચંદાલાબીજીને ત્યાં હું જરૂર આવીશ. ચાલો હવે જવા દો.'

ગજરી હસીને સટ દઈ બહાર નીકળી નીચે ઉતરી પડી અને કેશવચંદ્ર અગાસીમાંથી ઉત્સાહ પ્રેમ અને આનંદ ભર્યો ચંદુલાલના મેડીમાં જઈ હારમોનિયમ ઉપર બેઠો અને તાનની લેહમાં ગાવા લાગ્યો કે:-

ખસો અળગા અડશોની અલખેલા !

છારા ! નંદના ન થઈએ છટકેલા,

ખસો અળગા અડશોની અલખેલા !

અમે ગોરટડીરે ગુણી વણનરી,

તમે કાગા કુખડા ને ગૌચારી,

ચડુનંદન ! આપણી નહોય ચારી-

ખસો અળગા અડશોની અલખેલા !

છારા ! નંદના ન થઈએ છટકેલા,

ખસો અળગા અડશોની અલખેલા !

અટલા ટુંકા મેળાપથી ગજરી પ્રસન્ન થઈ. તેને ખાતરી થઈ અને તે પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગી. તેના હૃદયમાં આનંદનો ઝરો વહેવા લાગ્યો. કેશવચંદ્ર પણ પરીક્ષાથી પરવારેલો હોવાથી અનુકૂળ અને આવા મોટા ઘર સાથે થનારા સંબંધથી આનંદ પામ્યો. જે દિવસે રાતના કેશવચંદ્રને જવાનું હતું તે દિવસે સવારના ચંદુલાલ

કાઠિયાવાડથી મુંબાઈ પાછો આવ્યાથી એ ચાર દિવસ રહી સૌએ સાથે જવાનો ઠરાવ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મિત્રોને મીજબાની.

ચંદુલાલ આવ્યો અને નોકરીની બાબત નક્કી થયેલી હોવાથી વાત બહાર પડી. લોકોએ અને મિત્રોએ ચંદુલાલને ધન્યવાદ આપ્યો. ધરમાં ગુલામવહુના ભાગ્યનાં મંજામાએ વખાણ કર્યો. રામચંદ્રશેઠે હવે ઉબાળી માટે ચંદુલાલને કહ્યું. મિત્રોએ મોટે ચઢીને માગેલી એટલે એક એ દિવસમાં તૈયારી કરી શનિવારે વાડીએ જવાનું ઠરાવ્યું, મોટા શેઠે હરિકથા ઠરાવી આ ઉબાળીમાં ભાગ લીધેલો હોવાથી ઘણા જણને આમંત્રવામાં આવ્યા. ચંદુલાલને દોસ્તદારોની ખોટ ન હતી, અને ઘણે ભાગે તેનું મિત્રમંડળ વિશેષે કરીન ગૃહસ્થ સારાં સારાં કુટુંબોના જુવાનોનું અનેકું હતું. સર્વેને આમંત્રણ કરી રામચંદ્રશેઠે સઘળાને અનુકૂળ પડે એવી ગોઠવણ કરાવરાવી.

‘વાચક ! આ બધું ગૃહસ્થ મંડળ હતું. તેમાં નાચરંગ થવાના ન હતા. ગમત માટે વૃદ્ધો પ્રસન્ન થાય તેવો હરિકથાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, કારણ કે, સુધરે- અને જુના વિચારના એમ ઉભયને તે અનુકૂળ પડે એવું હતું. શનિવારે સાંજના શેઠ અને ચંદુલાલ વગેરે વાડીએ ગયા. પરાણાઓ આમંત્રણપત્રિકામાં જણાવેલા વખતે આવ્યા. જમનાર માણસ થોડું હતું પણ હરિકથામાં ભાગ લેનાર ઘણા હતા. સાત સાડાસાત વાગે જમણ થયું પછી નવ વાગે હરિકથાનો પ્રારંભ થતાં સૌ ભરાયું. સ્ત્રીમંડળ પણ મોટું હતું. હરિકથા કરના વિદ્વાન પંડિતે મહાભારતનો પ્રસંગ ઉપાડી નાના પ્રકારનાં રસવાળાં ચરિતો ગાનમાં અને ગદ્યમાં સંભળાવી શ્રોતાઓને આર્થ ચારિત્રનું આસ્વાદન કરાવવા માંડ્યું. બાર એકને અમલે કથા પુરી થઈ અને મોટા મોટા માણસો જેઓ પોતાની ગાડીઓ લઈ આવ્યા હતા તે વેરાઈ ગયા.

રામચંદ્રશેઠ અને એમના ધરતું ધરડું મંડળ પણ રાતેજ ઘેર ગયું. માત્ર ચંદુલાલ અને તેનું મિત્રમંડળ વાડીએ રહ્યું.

એક નાના હોલમાં તેઓએ પછી ગમત ચલાવરાવી. હવે જે ગમત ચાલી તે નવાં ગાયનની હતી. મિ. પ્રેમવલ્લભ નાટકી જે ચાર સાંઝે ગાનારા છોકરાઓને લઈ આવેલા હતા, તેમની પાસે હવે નાટકનાં ગાયનો જુવાનોએ શરૂ કરાવરાવ્યાં. ગાયનની વાહ વાહ ઓલાઈ. ગાનતાન ઉપર તેમણે પછી વિચાર આપવા માંડ્યા. ‘અનેક જાતની પ્રવૃત્તિમાંથી પસાર થતા માણસને દિવસમાં એકાંદવાર આનંદના સાધનરૂપ ગાયનનો રસ લેવો જરૂરનો છે. કામકાજથી કંટાળેલું મન ગાયનથી પ્રસન્ન થઈ પાછું તાજું થાય છે, માટે ગાયન સાંભળવાની આવશ્યકતા છે. ઇંગ્રેજ લોકો દિવસના કામથી પરવારી એનો રસ લે છે. ગાયનમાં હિંદુઓ સર્વોપરી ગણાય છે, પરંતુ આપણામાં પાછળથી કેટલાક એવા રિવાજ પેસી ગયા કે ગાનતાન કરવાં પાલવતાં નથી. રાગડો ખેંચ્યો તેનો તો કશો ભારભોજન રહેવાનો નહિ. ચોરી કરનાર કરતાં પણ ગાનાર હલકો. ‘નાટકી છે, મસ્ત છે, ઘેસો છે લુચ્છો છે અને એને પડખે જોજો ઉભા રહેતા?’ એવીજ એની લોકમાં વાતો થવાની. પુરૂષોથી ગવાય નહિ તો પછી સ્ત્રીઓના તો ભાર શા કે ગૃહસ્થના ધરમાં ગાય? એ તો મોટો ગુનો ગણાય. ધરનાં નહિ પણ અડોસીપડોસી શિક્ષા કરવાને ઉભાં થાય. લગ્ન-વિવાહમાં જુવાન ઉચ્છ્રંખલ છોકરીઓ ફટાણાં અને નકારાં ગીતો ગાય તે માખાપ હસતાં હસતાં સાંભળે પણ ધરમાં જો વહુ રાગ કાઢીને ગરબી ગાય તે તેના ભોગજ મળે. આથી આપણે સંસાર લુખો ને ઉદાસી લાગે છે.’ આમ કેટલાક વાતો કરવા લાગ્યા, એટલે બીજાઓને પણ ગાયન ગમ્યું નહિ. કાન પેલી ટીકાભરી વાત તરફ ખેંચાયા. ચર્ચા કરવા જેવો વિષય હોવાથી ઘણા તે તરફ વળ્યા એટલે નાટકી ચતુર છોકરાઓએ તરતજ ગાયન બંધ કર્યું.

ગાયન ઉપરથી સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય ચર્ચાવો શરૂ થયો. એકે કહ્યું કે, ‘સ્ત્રીઓનું ધર છે અને ધર તે આનંદનું સ્થાન છે. ધરમાં

થાક્યાપાક્યા પુરૂષને બધી રમણીયતા અને સર્વેન્દ્રિયોને આનંદ આપનારી વસ્તુઓ વિચાર અને દેખાવ પ્રાપ્ત થવાં નોંધ્યો. ધરનો આ ઉદ્દેશ આપણે હિંદુઓ વિસરી ગયા છીએ અને તેને કલેશકંકાસ તથા મહા પીડાનું નરકસ્થાન બનાવી રહ્યા છીએ. આનંદી સુખી મોહક અને પરમ વિરામનું સ્થાન જે ધર તે આપણે સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખી ભડભડાટ બળતા દવવાળું મોટું ભયંકર વન બનાવી બેઠા છીએ. પંખીઓ પણ જે ધર તરફ આનંદથી ઉડ્યાં જાય છે તે ધરથી કંટાળી તથા ત્રાસ પામી કેટલાંકે આશાભર્યા જુવાન માણસો બાવા અને સંન્યાસી થઈ જાય છે. ધર મનુષ્ય કેળવણીની પ્રાર્થમિક શાળા જેવું છે. તેના મહેતાજીઓ સ્ત્રીઓ છે કારણ કે, છોકરાં જે કંઈ શીખે છે તેનો આરંભ માતાના બોળામાંથી થાય છે. આ મહાન પાઠશાળાને વાધવરૂની બેઠ જેવી રાખી તથા તેમાંના ગુરુઓ-સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખી આપણે જે જગતની સુધરેલી પ્રજાઓની પંક્તિએ ચઢવા માગતા હોઈએ તો તે આશા ખરેખર આકાશકુસુમવત્ ખોટીજ આશા છે, માટે આપણે પ્રથમ સ્ત્રીઓને કેળવી તથા સુધારીને ધરને આપણા આનંદનું સ્થાન અને ભવિષ્યની પ્રજાની અલૌકિક પાઠશાળા બનાવવાની જરૂર છે.

આ લાગણી ભર્યાં વિચારોને અનુમોદન આપતાં બીજા એક ગૃહસ્થે બહુ જોરદાર ભાષામાં ગણાની નસો ફૂલી જાય એવા ધીરા પણ ભારે અવાજે જણાવ્યું કે ‘પુરુષ તો માત્ર વાતોજ કરી જાણે છે. ખરો સુધારો તો સ્ત્રીઓ સુધરશે ત્યારે તેઓજ કરશે. વારંવાર કહેવાતું રહે છે તેમ હું પણ કહું છું કે, જે આપણે સુધારો કરવો હોય અને દેશને-અરે ! હિંદુ સંસારને ઉદ્ધારવોજ હોય તો સ્ત્રીઓને ભણાવવી. છોકરીઓને હાલ લખતી વાંચતી કરવામાં આવે છે તેને કેળવણી કહેવી નોંધ્યો નહિ. વિચારો કેળવાય અને ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન અપાય તોજ કેળવણીનું સાર્થક થાય. સ્ત્રીઓ ભણેલી હશે તો ધરમાંથી કેળવણી શરૂ થશે અને ભવિષ્યમાં સારા સંસ્કારવાળાં છોકરાં બહાર પડશે. તેમની ઉપર આપણે ઉંચા વિચારોનો જેટલો ઓપ ચઢાવવા

માગીશું તેટલો ચઢશે. દાખલા તરીકે એક ભણેલી સ્ત્રીવાળું કુટુંબ લો અને તેનું ખારીક નજરે અવલોકન કરો, એટલે તરત સમજવામાં આવશે કે સ્ત્રીઓ જુદી જુદી ખાખતોમાં કેવો ત્વરિત સુધારો વધારો કરી શકે છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં છોકરાંનેજ સુધારતી નથી પરંતુ પોતાના વરને અને ઘરડાંને પણ સુધરવાની ફરજ પાડે છે. તેઓ એવી રીતે કામ કરે છે કે, એક ખીજની નિંદા થતી નથી અને સાખી દેખાદેખી થઈ સુધારો વધે છે. એક કુટુંબમાં છોકરા બધા ભણેલા હોય પણ વહુઓ અભણ અને અજ્ઞાન આવે તો ભણેલા વર પણ પાછા અભણ થાય, ને ભણેલી કન્યાઓ અજ્ઞાન વરવાળા ઘરમાં જાય તો તે ઘર વિદ્યાવાળું થાય. સ્ત્રીઓ વિદ્યાનું ખીજ એવી રીતે વેરે છે કે, તે સઘળાં ફળદાયક થઈ સુધારો ઉત્પન્ન કરે છે. ભણેલો માણસ અભણ સ્ત્રી સાથે જોડાવાથી આખરે અભણ જેવો બની જાય છે, અથવા પોતાના વિચારને વળગી રહી સ્ત્રીનો દોષ કાઢી કંઈ પણ કરવાને પોતાને અશક્ત જણાવે છે. આપણા લોકમાં સ્ત્રીઓથી ગદ્ગદું નથી એ વાત ખરી, પરંતુ તેમને ગાતાં શીખવો અને પછી જુઓ કે તેઓ કેવું મજેનું ગાય છે. વિદ્યા અને શોખ સંસર્ગથી વધે છે. સોખતની અસર બહુ મોટી ને આવચળ છે. સારા માણસની સંગતમાં નકારો માણસ પણ સારો થાય છે. અનુકરણ કરવું એ માણસનો સ્વભાવ છે. સારા દેખાવું, લોકશ્રી વખણાવું અને ખીજના કરતાં ‘મારામાં કંઈક વધારે છે’ એવું જોઈ હમેશ ઉત્તેજન લેતા રહેવું ને આગળ વધવું, એ મનુષ્યને બહુ પ્રિય લાગતી ને મનને હલાવનારી ખાખત છે. ભણેલો માણસ અભણમાં પડી પોતાની વિદ્યા ગુમાવે છે. આ તો જો કે એક આડી વાત છે, પણ આપણે નથી જોયું કે, કેટલાક યુનિવર્સિટીની કેળવણી લીધેલી હોવા છતાં પણ અભણ સાથે રહી અભણ થયા હોય ? ભણેલાને ભણેલો મળે ત્યારે જ્ઞાન વધે, તેમ તમે જો ગાયનના જાણુ હો તો તમારું અર્ધાંગ પણ તે જાણતું થાય. તમારા ઘર પાસેની સ્ત્રીઓ પણ તમારા ઘરનું અનુકરણ કરે.’

‘સુધારો કરવા ઇચ્છનારે પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને ભણાવવા

માટે પ્રથમ ખ્યાન આપવું જોઈએ. એમ ક્યાં વગર કદી પણ સંસાર સુધરવાનો નથી, તેમ કળેડાં અને કંકાસ ઓછા થવાના પણ નથી. સ્ત્રી કળવણીને ખને તેટલી આગળ વધારવા યત્ન કરવો. એમાંથી સધળાં સુખ ઉત્પન્ન થશે. આજથી કેટલાંક વર્ષ ઉપર ન્યારે કન્યાશાળાઓ નીકળી ત્યારે જે અભણ લોકો છોકરીઓને નિશાળે મોકલવા સામે વાંધો લેતા હતા તે લોકોજ હાલ પોતાનાં છોકરાંનાં છોકરાંને ખંતથી નિશાળે મૂકે છે. સ્ત્રીઓમાં કેટલાક સુધારા થયા છે તે તમારી આંખોને જુની કરી નાંખી જુઓ. હું તો ન્યારે મારા નાનપણના દિવસો યાદ કરી તે વખતના સ્ત્રીસંસાર સાથે આજનો સ્ત્રીસંસાર સરખાવું છું ત્યારે મને તો બહુજ સુધારો થયેલો જણાય છે. ખસ, સ્ત્રીઓને ભણાવવી એજ સંસાર સુધારાનું સુકાન છે.'

મોડા સુધી આ પ્રમાણે સુધારાની વાતો અરે વાદવિવાદ કરીને સુતેલા જીવાનો એ વિચારમાં નિદ્રાદેવાને શરણ થયા. તેમણે પોતાની નિદ્રાનો અરધો ભાગ પણ લીધો ન હતો એટલામાં સોનેરી કિરણોથી સૂર્યનારાયણે જગતને અજવાળ્યું. ચંદુલાલ મુંબાઈ જઈ આવ્યો તે પછી તેના મિત્રો જેઓને ઘેર જઈ આવ્યા વગર છુટકો ન હતો તેઓ બાર વાગે પાછા ફરવાનાં વચન આપી આપીને ગયા. ચંદુલાલની વહુ રસોઈ કરાવવાની ગોડવણમાં પડી. મિત્રોની સ્ત્રીઓ તેને એ કામકાજ બતાવવાને કહેતી હતી. આમ સવારનો વખત પસાર થઈ ગયો.

જે વાગે મિત્રો અને ઓળખીતા વગેરે પાછા આવ્યા. ચંદુલાલ માટે ગુલાબને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે તેને જગાડવા ઉપર ગઈ. તેણે બારણું ઉઘાડી ચંદુલાલને જગાડ્યો, તેની સાથેજ એક ખુણામાં સૂઈ રહેલી તારા ચંદુલાલને જગાડવાના સાદથી જાગી ઉઠી. ચંદુલાલ ઉઠીને બહાર ગયો પરંતુ ગુલાબના મનમાં આથી કંઈકે કંઈક પડ્યો. એણે નિર્દોષ હતાં. તારા એકાંત જોઈ આગળથીજ તે ખંડમાં સુતેલી હતી અને ચંદુ 'તે છે,' એમ જણ્યા વગરજ મિત્રોના ગયા પછી ત્યાં જઈ સુતો હતો. ગુલાબના મનમાં વહેમ પડ્યો અને વહેમ છે તે ખરેખર એક ભૂતના પડછાયા જેવો છે. ભૂતનો પડછાયો વહેમખાનારની

આંખ આગળ ક્ષણેક્ષણ મોટા ને મોટા થતો જાય છે. વહેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પણ વધતો જાય છે. તેને અને તારાને વાત થઈ પણ ગુલાબનું મન અસ્થિર હોય એવું તારાના સમજવામાં આવ્યું. ખેડ જણ પછી બહાર ગયાં અને બીજાં જૈરાં સાથે વાતે વળ્યાં. ગુલાબના મનનો વહેમ ઓળાની માફક વધતો ગયો. તેના મનમાં આવ્યું કે ‘જે માણસ ગાંડું હોય તે સામાને ગાંડું દેખે.’ પોતે રસિયા ને ફક્કડ છે તેથીજ એમને તે દિવસે મારા ઉપર વહેમ આવ્યો હતો. તારા ઉપરનો તેમનો પક્ષપાત શું હું નથી સમજતી? મનમાં પાપ હોય તે કોઈ દિવસ પણ જણાય. આજ એમનાં ખેડનાં કર્તુક મારા જણવામાં આવ્યાં. ‘ડીક છે.’ હું નિરીક્ષા કરતી રહીશ.’

‘ગુલાબલાલી! તમારાં સખી ઝવેરજીલાલી આવ્યાં.’ ગજરાએ વહાલ ભર્યો સાદ કર્યો, અને ગુલાબ વિચાર નિદ્રામાંથી જાગી હોય તેમ એકદમ આવકાર આપવા નીચે ગઈ. તેને આદર આપી ઉપર તેડી ગઈ. થોડીવાર એક બીજા સાથે વાત થયા પછી ચંદુલાલ પણ તેને મળ્યો અને તેઓ વચ્ચે વળી થોડીક પ્રસંગને લગતી વાતચીત થઈ. ચંદુલાલે જણાવ્યું કે ‘તમે તે દિવસે મને મળવા ખોટી થયાં, પરંતુ કામ પ્રસંગે હું બહાર ગયેલો એટલે મળાયું નહિ, માફ કરજો. વીરચંદશેઠ કાલે હરિકથામાં આવ્યા તે માટે ઉપકાર માનું છું.’

‘તમે મોટા માણસ છો.’ એમ કહી તે હસી. મારા ઘરમાંથી કહે છે કે, એમને એકવાર આપણે ત્યાં ખોલાવો, પરંતુ તમને ક્યારે વખત મળે છે?’

‘વીરચંદશેઠનો પરિચય પાડવા હું કેવો આતુર છું, તે તમે આમને પૂછો.’ ચંદુલાલે સાંઈ લગાડ્યું.

ગુલાબ-મોઘીબહેન! મેં તમને કહ્યું હતુંને કે એ મારા બનેલીના પરિચય માટે બહુ આતુર છે.

‘વાં, હવે ક્યારે મળવાના?’

‘આવતી કાલે સાંજના જરૂર તમારે ત્યાં આવીશ.’

સાંજ પડી અને મિત્રો ઓળખીતાં સગાં વગેરે જમણમાં ભાગ

લેનારું મંડળ એકઠું થયું. ચંદુલાલ અને ગુલાબવહુ બેઠે મળવાના સરભરા કરવાના અને પોતાને માટે સારા શબ્દો ઉચ્ચારનારાંતો કિપકાર માનવાના કામમાં પછી ગુંથાઈ ગયાં. વખત પાણીના રેલાની માફક ચાલ્યો ગયો. ચંદુલાલ આ પ્રમાણે મિત્રાને ઉગાળી આપી પોતાના ઉજમની તૃપ્તિથી પ્રસન્ન થયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગાળગાળ જવાબ.

કેશવચંદ્રના પિતા ઉપર લખેલા પત્રો જવાબ આવ્યો અને તેમાં લખેલી બાબત મંજામા આગળ વાંચી સંભળાવવામાં આવી. રાત્રે સૌ સૂઈ રહ્યા પછી ત્યારે રામચંદ્ર પોતાની વૃદ્ધ માતા પાસે બેઠા હતા ત્યારે જોકેરશેઠાણી ધીરે રહીને અંદર આવ્યાં અને બોલ્યાં કે ‘જીજી ! પેલા જશે અને પેલી વાત પાછી એમની એમજ રહી જશે. કંઈ કર્યું કે નહિ ?’

રામચંદ્રશેઠ બોલ્યાં કે ‘ઠીક થયું તે યાદ કર્યું. આજેજ એના બાપનો કાગળ આવ્યો છે. એાદિસવાળા મારા કોટના ખીસામાં છે. જાઓ લઈ આવો. જીજીને વાંચી સંભળાવું.’

શેઠાણી દિવાનખાનામાં જઈ પત્ર લઈ આવ્યાં એટલે શેઠે તે નોંચે પ્રમાણે વાંચી સંભળાવ્યો:-

સ્વસ્તિ શ્રી મુંબાઈનંદરે મહાશુભસ્થાને રાજેશ્રી રામચંદ્ર સદાશિવ અને બાળગોપાળ સમસ્ત. પ્રતિ ગૌપુરથી લિ. રામશંકર જગન્નાથના નમસ્કાર વાંચજો. અપરંચ, તમારો કાગળ નંગ એક આવ્યો તે મળ્યો વાંચી વિગત જાણી. જવાબમાં લખવાનું કે કેશવચંદ્ર મોટો થયો છે અને બે અક્ષર દેખતા છોકરાનો વિચાર લીધા વગર અમારાથી કંઈ કરાય નહિ. આજનાં છોકરાં આપણું કર્યું માન્ય રાખે કે કેમ ? તે કહેવાય નહિ. જો કે, કેશવચંદ્ર મેં કર્યું હોય તે ના પાડે એવો નથીજ, પણ સહેજ લખ્યું છે. જાતી ખાનદાનમાંથી અમને પુછાવ્યું છે તેનો

પણ અમે હજી ઉત્તર દીધો નથી. એ તમારી તરફથી આવશે એટલે તમારી અને જાનીવાળી વાત કરી તમને જણાવીશું. પાસે હોય ત્યાં સુધી આધે જવું ઠીક નહિ એવો અમારો વિચાર છે. જાનીની વહુ એકવાર અમારા ઘરમાં કહી ગયાં હતાં કે, કેશવચંદ્રને લાણીવા અમે જોઈએ તેટલું ખરચ કરીશું. ઘરમાંથી એને કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો. આવી હકીકત છે, હવે જે થાય તે ખરું. હું ઘરડો થયો અને એ ઉમ્મર લાયક છે, એટલે આ વર્ષે કરી નાંખવું એવો તો મારો નક્કી વિચાર છે, પછી તો ઇશ્વરેચ્છા.

ખીજું તમારી તરફના સમાચાર લખજો, કામકાજ ફરમાવજો અને કેશવને કહેજો કે પરીક્ષા પછી આણી તરફ આવે એજ મિતિ.

કાગળ વંચાઈ રહ્યો પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ એટલે જેકોર શેકાણી, કે જે કાગળની વાતથી અધીર અને નિરાશ થઈ ગયાં હતાં તે બોલ્યાં કે, ‘જીજી! જોયું. લોક સારો વર મેળવવાને કેવું કરે છે? મને તો કંઈ આશા લાગતી નથી. જે મારું માનો તો શરમ મૂકી કેશવચંદ્રને મોઢામોઢ વાત કરો, એનાથી ના પડાશે નહિ. દેશ તરફ જશે તો પછી થઈ રહ્યું.’

જેકોરને નિરાશ અને ગળગળી થઈ ગયેલી જોઈ મંજામા બોલ્યાં કે ‘વહુ! એમ શું કરે છું? એ તો ગુજરાત તરફના માણસ છે તે ફરેખ દે. તું જાણે કે એકદમ હા પાડી દે? ના. જુના લોક તેવા નથી. આપણે વિચાર કરીશું હિમ્મત શું હારી જાય છે. વારુ, જાનીવાળા કેવા છે રામચંદ્ર?’

રામચંદ્ર-જાનીવાળા હાલ સુખી છે. જુના વખતના ગૃહસ્થ છે અને ત્યાં તથા અહિં તેમની શરાશી પેઢીઓ ચાલે છે. એ ત્રણ લાખની આસામી ગણાય છે.

જેકોર-જીજી! ગૃહસ્થને શું? વીસ પચીસ હજાર રૂપિયા છોકરીને નામે ચઢાવી આપવાનું કહે, તો લગ્નલલો માણસ પણ લગ્નચાય. મારી ગજરીને માટે કોણ એમ કરનાર છે?

રામચંદ્ર-ગજરીને પચીસ હજાર રૂપિયાની પહેરામણી આપી

પરણાવતી ? જો તને એમજ કરવું ગમતું હોય તો તેમ કર.

જેકોર-ગમે તેમ કરીશ પણ આ વર તો હું જવા દઈશ નહિ. અંતરનાં ઓળખીતાં પાળખીતાંમાં વાત કરી જે 'મારી ગજરીને આની સાથે પરણાવીશ.' તે વર હવે હું જવા દઉં ? જીજી ! તમારે પાલવે તે ગોઠવણ કરો, પણ આમાં વિલંબ ન કરો. મારા ચંદુને કંઈ જોઈતું નથી, બધી સમૃદ્ધિ ઉડાવી દઉં પણ એને મારા મનથી જમાઈ માન્યો તે હવે કરવા દઉં નહિ. જેકોરનું મન તપી ગયું.

મંછામાએ કહ્યું કે 'ડીક છે વિચાર કરીશું. આવતી કાલે ચંદુને અને એને જવાનું છે તે માંડી વાળો અને કંઈક વિચાર ઉપર આવ્યા પછી જવાનું દેરાવો. જેકોરવહુ ડીક કહે છે. કેશવચંદ્ર અહિં છે ત્યાં સુધી આજી હાથમાં છે અને ત્યાં ગયો તો પછી કંઈ નહિ થાય.'

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ચંદાનો સંસાર.

'કેશવચંદ્રના એ પત્રો આવ્યા છે તે રામાએ તમને આપ્યા કે નહિ ?' ચંદાગૌરીએ દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં રસિકલાલને પૂછ્યું.

'હા, ગઈ કાલે આવેલા તેના પત્રો સાથે તે પણ મૂક્યા છે. હું ભૂલી જઈ તો તમે આજે-એ જવાનો છે માટે જરૂર યાદ કરીને આપજો.'

'કાલે એ આવ્યા ન હતા કેમ વાંડે ! આજથીજ સાસરિયામાં લીન થઈ આપણને ભૂલી ગયા કે શું ?'

'ના ના, કંઈ કામ હશે તેથી નહિ આવ્યો હોય.'

ચંદાગૌરી અને રસિકલાલ આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં કેશવચંદ્ર ત્યાં આવી ચડ્યો. તેને જોઈ ચંદાગૌરી પાલવે મોં ઢાંકી રસિકલાલ માંડું જોઈ હતી અને બોલી કે 'આવો કેસુભાઈ !' ખુરસી ઉપર બેસતાં કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, 'કેમ વાત બંધ કરી ? મારાથી ખાનગી હોય તો બોલજો ?'

‘કંઈ નહિ.’ રસિકલાલે ગંભીર ચહેરે જવાબ આપ્યો પણ ચંદાગૌરી ફરીને હસી.

‘ના કંઈક છે.’

રસિકલાલ—આ કહે છે કે, ‘સસરાને ઘેર ધામા નાંખી આપણને ભૂલી ગયા કે શું?’

‘એમને મારી મશ્કરી કરવાની છૂટ છે.’

‘વારૂ, આજે જવાના છો?’ ચંદાએ વાત ઉડાવી પૂછ્યું.

‘હા વિચાર તો છે.’

‘લે કેમ! આ તારા કાગળો આવ્યા છે.’ રસિકલાલે ચાર કાગળ કેશવચંદ્રના હાથમાં મૂક્યા. કાગળો હાથમાં લઈ જે ભારે હતો તે કેશવચંદ્રે પહેલો ફેડ્યો, પણ તેમ કરતાં ભારે વસ્તુ તેમાંથી સરી જઈ નીચે પડી ગઈ. ચંદાગૌરીએ તે ઉપાડી લઈ જોઈને કહ્યું કે ‘વાહરે કેમુભાઈ!’ રસિકલાલને ‘જુઓ, આ કોઈની જામિ છે!’

રસિકલાલ—જામિ છે?

કેશવચંદ્ર—હું જાણતો નથી. કાગળ વાંચી લઈ ચંદાગારી સાંભું જોઈ ‘ભાભી! આ પત્ર લો અને જામિ લાવો.’

ચંદાગૌરીએ પત્ર લઈ જામિ આપતાં કહ્યું કે ‘જુઓ આવતી રાણીનાં રૂપ.’ કેશવચંદ્રે લે તે પહેલાં રસિકલાલે લીધી અને ખેડ સાથે જોવા લાગ્યા.

ચંદાગારી કાગળ વાંચી રહી પણ તેઓ જામિ જોઈ રહ્યા નહિ. ચંદાગૌરી તેમની પછવાડે ઉભી રહી જોવા લાગી. કેટલીક વાર થઈ પણ કોઈ કંઈ ખોલ્યું નહિ ત્યારે ચંદાએજ રસિકલાલને ખભે હાથ મૂકીને કહ્યું કે ‘કેમુભાઈ તો જામિમાં લીન થઈ જાય પણ તમે તેમાં શું જોઈ રહ્યા છો?’

‘એ તો તમારામાં લીન થયેલા છે. કહીને કહેવરાવવા માટે ખોલતાં હશે નહિ વારૂ?’ કેશવચંદ્રે મશ્કરી કરી.

રસિકલાલે જામિને ટેબલ ઉપર ઢળતી મૂકતાં કહ્યું કે ‘આ કન્યાએ મને તો કેમુને યોગ્ય લાગે છે. કેમ તને પસંદ પડે છે?’

અમારા કરતાં તમે એની ખુબી વિશેષ જાણો. '

'ઐરીઓ ઐરીઓની ધૂટડાઈ ન સમજો ! એ તો પુરુષોજ જાણે કે જેમની આંખો હમેશ રૂપ શોધ્યા કરતી હોય. '

'સાંભળ્યું રસિકલાઈ ?' કેશવચંદ્રે ટકોર કરી.

'મારી આંખે તો માત્ર તમારામાંજ રૂપ દીઠું છે બીજો ઠેકાણો હું તે નથી દેખતો. છતાં તમે આવું ગાંઠું બોલો તે કીક છે ? '

'એટલામાં માહું લાગી ગયું. 'ચંદાગૌરીએ સાંઝે લગાડ્યું.

રસિકલાલ-આ કોની છબિ છે અને તેની સાથે પત્રમાં શું લખ્યું છે ?

ચંદાગૌરી-અમદાવાદના કેસુલાઈની નાતના એક ગૃહસ્થની છોકરીની છબિ છે અને છોકરીની માએ લખાવેલો પત્ર તેની સાથે છે. છોકરીની મા બડી હોંશિયાર જણાય છે. કેસુલાઈને લલચાવવા તેણે કેવું કેવું લખાવ્યું છે અને કેવાં કેવો લેખ બતાવ્યો છે.

રસિકલાલ-મોટી પહેરામણી આપવાનું લખ્યું હશે ?

ચંદાગૌરી-પહેરામણી તો શું પણ કેસુલાઈને ખારિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા જોઈએ તેટલા રૂપિયા આપવાનું પણ જણાવ્યું છે. અમદાવાદમાં ઘર લઈ આપવાનું વચન આપ્યું છે અને પોતાની છોકરીનાં કેવાં સારાં વખાણ કર્યાં છે.

કેશવચંદ્ર-એમાં કંઈ નહિ હોય તેથી તો વખાણ કરવાં પડ્યાં નહિ હોય ?

ચંદાગૌરી-ઉમ્મર નાની છે એટલે એવો અભિપ્રાય અપાય નહિ. હજી તો લખે છે કે હમણાંજ દસમું વર્ષ બેઠું. એટલામાં શી હોંશિયારી હોય ?

રસિકલાલ-દસ વર્ષની છોકરી સાથે પરણીને કેસુ હવે ક્યાં સુધી સંસાર લંબાવશે ?

ચંદાગૌરી-એમને ઉતાવળ નથી અને તમને શું છે ?

કેશવચંદ્ર-મને ઉતાવળ નથી એમ તમને કોણે કહ્યું ?

ચંદાગૌરી-જોરથી હસી પડી અને બોલી કે 'જોયું' પરણવા

માટે કેસુભાઈ કેવા ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે. આ મુંબાઈવાળી કન્યા એમના મનમાં વસી છે તો. ખાસ્સી પંદર સોળ વરસની મંગળદેરા ફરીને બીજેજ દહાડે ઘર ઉપાડી લે એવી કન્યા મૂકીને કેસુભાઈ દસ વર્ષનું બાળક લઈ આવે એવા ખરાતો ?

કેશવચંદ્ર—હશે, હમણું એ વાત અને વિનોદનો વખત નથી ચંદાભાભી ! મારે ઘણું કામ કરવાનાં છે, માટે જવા દો.

ચંદાગૌરી—આજે અહિં જમીને જન્મે. સસરાને ઘેર આજ નહિ જમો તો શું ?

કેશવચંદ્ર—ગમે તેમ બોલોને. હમણું હું સાંભળીશ.

રસિકલાલ—હવે રહેવા દો. કેસુ ! જા તારે જે કામ હોય તે કરી આવ પણ મને મળ્યા વગર જતો નહિ.

કેશવચંદ્ર—એમ બને ? ઘણું કરીને તો બજારમાંથી પાછો ફરતાંજ અહિં આવું છું.

રસિકલાલ—ભલે જા.

કેશવચંદ્ર ત્યાંથી ઉડીને બજાર તરફ ગયો. ચંદાગૌરી તેના ગયા પછી બોલી કે, ‘ આવો રૂંડો વર મેળવવા કોણ પડાપડી ન કરે ? અહિંવાળાં મને કેટલુંએ કહે છે અને વારંવાર આજીજી કર્યા કરે છે. એમને મોઢે હા લણાવરાવો તો સારું. કન્યા પોતે, નહિ તમે ખેડા હતા ને તે દહાડે આવી હતી, તેણે પણ એકવાર લાજ મૂકીને મને કહ્યું હતું કે ‘ ચંદાભાભી ! આટલું કામ તમે નહિ કરાવો. ’ ખરેખર કેસુભાઈનાં ભાગ્ય ઉઘડવાનાં. કન્યા બહુ રૂપાળી છે. ગુજરાતી અને થોડું ઇંગ્રેજી ભણેલી છે, તેમજ કામકાજમાં નટખટ છે. અહિંવાળી સાસુ પણ કંઈ ઓછી હોંશીલી નથી. મારો તો વિચાર છે કે, કેસુભાઈ અહિં કરે તો સાફ. વેળા છતું ઘર માંડીને બેસાય. આપણે કે’દહાડાનાં ધરસંસારી થયાં છીએ. કેસુભાઈ બિચારા કુંવારા. ’ ચંદાગૌરી હસીને શરમાઈ ગઈ.

રસિકલાલ—આપણે શું બહુ મોટાં થઈ ગયાં ?

ચંદાગૌરી—નહિ ત્યારે ? મારી સાથે સાસરે રહેનારીઓના મોં

આગળ તો, આજ ફેલેયા કુંવર જેવા બપ્પે ત્રણ ત્રણ છોકરાઓ રમે છે. તમને હજી નાનપણ લાગે છે ?

રસિકલાલ—તમને છોકરાંની વાત તરત યાદ આવે છે એમ કેમ ?

ચંદાગૌરી—મને યાદ આવે છે અને હુંજ મારી મેળે બેળીઝળી રહું છું, તમને કંઈ કહું છું. તેની આંખમાં પાણી આવી ગયાં.

રસિકલાલ—શા માટે ઓછું આણો છો. આપણે કંઈ ધરડાં થઈ ગયાં નથી ?

ચંદાગૌરી—હું તો ધરડી થઈ નથી પણ કાકીજીને મન હું ધરડી થઈ ગઈ છું. બહાર તેઓ ફેવું બોલે છે તે તમે સાંભળો છો ? ધરમાં કોઈ કોઈ વાર મને સંજળાવવાને માટે તે એવું એવું બોલે છે કે, જાણે મરી જઈએ ?

રસિકલાલ—મેં તો કદી એવું સાંભળ્યું નથી ?

ચંદાગૌરી—તમે શાના સાંભળો ? ગઈ વખત આપણે ઘેર—સ્વદેશ ગયાં અને અમુક કામ માટે મેં ચાકરને કહ્યું કે ‘ જા અમારી મેડી સાફ કરી નાંખ, હમણાં મામાજીને મળીને એ ઘેર આવશે ત્યારે ક્યાં બેસશે ? ’ ચાકર સાથે હું આમ વાત કરતી હતી અને વસંતયા વગેરે સૌ બેઠાં હતાં. મોટાં કાકીજી રાંધતાં રાંધતાં વ્યંગમાં બોલ્યાં કે ‘ ચંદાવહુ ! સાફપાફ બોલશો નહિ, તમારો ખાજો ક્યારે ગંદો થયો કે સાફ કરાવો છો, હજી તો સાફનું સાફજ છે તો ? ઝાઝી ટાપટીપ ને ઇસ્કાર્થ રાખીએ નહિ. ‘ નારી ઝારી ને વેપારી ’ તો મેલાંજ સારાં. ’ સઘળાં બેઠાં હતાં ને આવું બોલ્યાં તે મને તો એમ થયું કે, જાણે હું શું કરું; જીલ કરડીને મરી જાઉં કે પૃથ્વીમાં સમાઈ જાઉં. તમને કહીએ ત્યારે તમે લડો. અમે શું કરીએ ? અમારાં ભાગ્ય ! ચંદાગૌરી ગળગળી થઈ એકદમ રડી ગઈ. તેની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ નીકળી પડ્યાં. તેનો ગોળ ગૌરી સુંદર ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. આંખો રાતા ઝાકળ ભર્યા કમળના ડોડા જેવી થઈ ગઈ અને મુખ ઉતરી ગયું. રસિક કંઈ બોલ્યો નહિ. થોડી વાર બેઠે મૌન રહ્યાં. પછી ચંદાગૌરી પાલવથી આંસુ લૂછી રસોડા તરફ ગઈ.

ચંદાગૌરી દિલગીર થઇને ગયા પછી રસિકલાલ પણ જરા ખિન્ન થયો. તે મનમાં બોલ્યો કે 'અહો ! કેવા સંસ્કાર છે ? હિંદુની આઈડી ગમે તેટલી બણીગણી અને સમજી હોય પણ તેને છોકરાં માટે તો બળતરા થવાની ને થવાનીજ. માણસ જેવા સંસ્કારવાળા ચારિત્રમાં ઉછરે તેવું થાય. શરવીર બાળક પણ સ્ત્રિચારાન્યમાં ઉછર્યું હોય તો છોકરી જેવું થાય, અને સુધરેલો માણસ પણ વહેમી લોકમાં રહે તો વહેમી થઇ જાય. આપણી કન્યાઓના રજ માટે એમ કહેવામાં આવે છે તે ખોટું નથી કે, તેઓ નાગરિક સહવાસમાં રહેવાથી બારમે તેરમે વરસે વેગળી બેસે છે. ગુજરાતનાં ગામડાંની કન્યાઓ સોળ અને અઢાર વર્ષની થાય છે તોપણ સ્ત્રીપણામાં કંઈ સમજતીએ નથી અને તેમને રજે વહેલું પ્રાપ્ત થતું નથી. તેર તેર વર્ષની ટચુકડીઓને ઉદર જેટજેટલાં છોકરાં લઇ લઇને જતી દેખે, એટલે આને અસર થાય, એ સ્વાભાવિક છે. ખરું છે કે, બા અને કાકી પણ આની તરફ કરડી નજરે જુએ છે પરંતુ તેઓ એમ વિચાર કરતાં નથી કે, આ વીસ બાવીસ વર્ષની થઈ એટલામાં શું વંઝા સિદ્ધ થઇ ચૂકી. સ્ત્રીઓના મનમાં છોકરાં માટે હમેશ મોટી ઉમેદ રહે છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ માણસને માથે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ એક ફરજ નાંખેલી છે પણ માણસોને માથે બીજા શું ફરજ નાંખે ? જેમ ભૂખ તરસ ને બીજી હાજતો એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પ્રાણી માત્રને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની કુદરતી રીતેજ હાજત થાય છે. આપણે પુરુષો જ્ઞાનથી એનું વારણ કરીએ છીએ અને સ્ત્રીઓ તે લાગણી ખુલ્લી દેખાડે છે. તે ઉમેદમાં જ્યારે તેઓ પોતાથી નાની સખીઓ સાથે પોતાને સરખાવે છે ત્યારે તેમના મનમાં શોક થાય છે. દિલગીર રહેવાથી તેઓ પોતાની તબિયત પણ બગાડે છે. આ શું સમજતી નથી ? સૌ સમજે છે, પરંતુ બહારના વાતાવરણના તરંગો એના કામળ મન ઉપર અથડાઇ જુદીજ અસર કરે છે. હશે, બીજી સ્ત્રીઓના જેવી તીવ્ર લાગણી એને નથી એટલું ઠીક છે, નહિ તો નહારે રસ્તે દોરાઇ જાય. હજારો સ્ત્રીઓ સંતાન-ચ્છાની તીવ્ર લાગણીને આધીન થઈ ધુતારા અને લુચ્ચા લોકની

જાળમાં સપડાય છે. સ્ત્રીઓના મનમાંથી આ લાગણી અવશ્ય દૂર કરવી જોઈએ.

રસિકલાલ આવા વિચારમાં લીન થઈ રહ્યો હતો એટલામાં ચાકરે આવી તેને નહાવાનું કહ્યું. તે ખુન્સી ઉપરથી ઉડી રસોડામાં ગયો અને ચંદાગૌરી સામે જોયું ત્યારે તેની આંખમાં આંસુ તો ન હતાં પરંતુ તેના મન ઉપર દિલગીરીનો છાયો પડી રહેલો હતો. રસિકલાલ તેની સામું જોઈ હસ્યો એટલે તે હસી તો નહિ પરંતુ બોલી કે, ‘ચાલોની હવે કોની રાહ જુઓ છો ? રોટલી થઈ રહેશે ત્યારે જમવા ખેસશે ?’

‘હા, હું ને તું સાથે ખેસીશું, તું દિલગીર થયેલી છે, એટલે પછી ન ખાય ત્યારે ?’

‘હું તો નથીજ જમવાની, કારણ કે મને આજ ઠીક નથી. જોજો પાછા તમે એનો ઉત્તરો અર્થ લેતા. મેં તમને સવારમાં આ બેતાંજ કહ્યું હતું. યાદ છે કે નહિ ?’

‘એવી ક્યાં સુધી અરૂચિ રહે ?’

‘મને ચીઢવો નહિ. તમે નહાઈ લો. જુઓ રામો હસે છે ?’

‘વાર ઠીક છે.’ રસિકલાલ નહાવા ગયો અને ચંદા રોટલી કરવા લાગી, એટલામાં બહારથી એક માણસ આવ્યો તેણે પૂછ્યું કે ‘કેશવચંદ્ર અહિં આવ્યા છે ? જો આવે તો કહેજો કે, ચંદુલાલશેઠે જવાનો વિચાર આજ માંડી વાળ્યો છે અને તમને પણ જવા દેશે નહિ.’

ચંદાગૌરી—વાર, તમે ત્યાં ધરમાં કહેજો કે ‘કેશવચંદ્ર અહિં જમવાના છે. અમારા ધરનું નામ જાણો છોની ?’

‘ના જી.’

ચંદાગૌરીએ રામાને જૂમ મારી એટલામાં રસિકલાલ નહાઈને આવ્યો અને તેણે પેલા માણસને કહ્યું કે, ‘રામચંદ્રશેઠના ધરમાં કહેજો કે, કેશવચંદ્ર રસિકલાલને ત્યાં જમવાના છે માટે રાહ જુઓ નહિ.’ ‘વાર’ કહીને પેલો માણસ ગયો એટલે રસિકલાલ ચંદાગૌરી તરફ જોઈને બોલ્યો કે, ત્યારે તો આપણે કેશવચંદ્રની વાટ જુઓ. હું જમી

લઈ તે ડીક નહિ.’

‘પણ તમારે દીપચંદ્રશાહની પેઢીએ જઈ પેલો હિસાબ કરી આવવાનો છે તે ?’

‘કાલે થશે.’

‘ના, કેશવચંદ્ર ક્યારે પરભાર્યા છે. હું રોટલી કરવાની રહેવા દધશ અને તમે જમીને જઈ આવો. સાસુજના ઉપરાઉપરી કાગળો આવે છે. ઘર તરફ પણ હવે તમે થોડું થોડું લક્ષ આપતા જાઓ. તમારે માથે કોણ છે તે કામ કરવાનું કહેશે. સસરાજના મરણ પછી શું ખરચ થાય છે અને શું નહિ, તેનો તમે હિસાબ રાખો છો ? વાણિયાનો હિસાબ, તમે કકડેગચકે નાણાં ઉપાડો, તમને લાગે નહિ પણ એને ત્યાં તો સરવાળો થતો રહે. દીપચંદ્રશાહની પેઢીમાંથી જે હોય તે હિસાબ કરીને હવે ઉપાડી લાવો. મને એકવાર બાએ કેટલો બધો કપકા આપ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, બાપા ! અમારે હવે શું છે ? જે પૈસા હશે તો તમે વાપરશો ને ભોગવશો ? દીપચંદ્રશાહની પેઢીએ જે પચીસ હજાર રૂપિયા પડ્યા છે તે પરદેશમાં શું કામ રાખવા ? તમારો સસરો જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો જાણે ડીક હતું, કારણ કે તે દીપચંદ્રશાહ અને એના બાપનેએ પહોંચી વળે એવા હતા, પણ હવે એને ત્યાં નાણાં રાખવાં એ મને ડીક લાગતું નથી. રસિકની પછવાડે થઈ હવે મુંબાઈ જાઓ ત્યારે એનો હિસાબ કરાવરાવજો. આપણે આવવા નીકળ્યાં ત્યારે તમે તો પાછળ હતા એટલે શું જાણો ? કાકીજીએ અને બાએ ફરીને તે વાત મને સંભારી આપી હતી. આજ મુંબાઈ આવ્યે ત્રણ મહીના થયા અને હું હમેશ કહું છું પણ તમારી ઉઘ ઉડતી નથી. મારાથી કેટલું કહેવાય, માટે આજે તો બસ જાઓજ. હિસાબ કરીને આવો, પછી બાને પૂછાવી જોઈ રૂપિયા ઉપાડી લાવજો.’

રસિકલાલ-વાહરે ! હહાઈ, ખુબ ભાવણ ચલાવ્યું ?

અંદાગૌરીએ શૃંગાર લજ્જા કરી મુખ નીચું નમાવ્યું. જરા હસી અને ફરી બોલી કે, ‘જુઓ ! તમને કહીએ ત્યારે તમે આમ મશ્કરી કરો.’

રસિક-મસ્કરી નથી કરતો, ખરેખર, તમે સ્ત્રીઓ અમારા કરતાં નાની વયમાં પણ સાંસારિક બાબતોમાં વધારે દક્ષ અને સમજુ હો છો ?

‘ જાઓ, એવું ન કહો ! ’ ચંદાએ શરમાઈ નીચું જોયું.

રસિક-હજી તારા માનવામાં નથી આવતું, પરંતુ ખરેખર હું મસ્કરી નથી કરતો, પણ ખરૂંજ કહું છું. જેને ચૌદ વર્ષની છોકરી સાસરે જાય છે ત્યારે કેવી ડહાઈ અને સમજુ જણાય છે અને ચૌદ વર્ષના છોકરાઓ પછી લણવા ગણવામાં તેઓ ગમે તેવા હોંશિયાર હોય તોપણ સંસારમાં કંઈજ સમજતા નથી.

‘ એ દાખલો પણ મારા ઉપર લાવો છો તે હું સમજું છું, હોંકે ’ ચંદાગૌરીએ તીરછી આંખે ઉચું જોઈ ઉત્તર આપ્યો.

‘ ના હું તો એ દાખલો લેતો ન હતો પરંતુ તેં યાદ આપ્યો, હા, જેને તને સાસરે રાખી ત્યારે તું તેર ચૌદ વર્ષની હતી અને હું પંદર વર્ષનો હતો પણ કંઈ સમજતો હતો ? ’

‘ હવે એ વાત રહેવા દો, ચાલો પાટલા ઉપર બેસો, મેં તો ચાળી પણ પીરસી દીધી. ’

રસિકલાલ જમવા બેઠો અને પહેલા આણાની હલેતાઈ ભરેલી ચંદાગૌરીને લગ્નવતી અને આનંદ આપતી વાતથી જમણનો વખત આનંદમાં ગયો. રસિકલાલે ચંદાગૌરીનું ઉદાસ મન ખુશ કરવાને એ વાતને વધારી વધારીને કહી અને અંદર અંદર શૃંગાર અને રસનાં ચટકાં મૂકી તેને વધારે રસપ્રદ બનાવી. અરધો કલાક વીતી ગયો અને રસિકલાલે જમી ઉઠતાં કહ્યું કે, ‘ આવી આવી વાતો કાઢીને બહુ ખવરાવ્યું ’

‘ મેં તો એ વાતો સાંભળીજ નથી ને મને તે સાંભરતી પણ નથી. ’ તે હસતે લાડકે વચને બોલી.

રસિકલાલે દિવાનખાનામાં જઈ કપડાં પહેર્યા અને પાન ખાધું એટલામાં રસોડું બંધ કરી સોળાભેર ચંદાગૌરી દિવાનખાનામાં આવી. રસિકલાલ ટોપી પહેરી દીપચંદ્રશાહની પેઢીએ જવા નીકળ્યો. ચંદાગૌરી દાદર સુધી પહોંચી ગઈ. ટોપી ટોકીને તેને કહ્યું કે, ‘ નક્કી કરીને

આવજો. હવે ફરી પાછો તે વાવદો કરે નહિ. ’

રસિકલાલના ગયા પછી થોડીવારે કેશવચંદ્ર આવ્યો. તે નહાઈ ઘોઘને જમવા બેઠો. ચંદાગૌરીએ રામચંદ્રને ઘેર કહાવી મોકલ્યું હતું તે અને ખીજ વાતો કરી. જમી રહ્યા પછી કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાં જઈ આરામખુરસીમાં સુતો. સુતે સુતે તેણે આવેલા કાગળો અને છબિ સંબંધી વિચાર કરવા માંડ્યા, ત્યારે આણી તરફ ચંદાગૌરીએ ધાટીને ખાવાનું આપી પોતાનું કેટલુંક કામ આટોપી નાંખ્યું. કેશવચંદ્ર નિદ્રાની લહેરમાં પડ્યો તે ચંદાગૌરી ત્યાં આવતાં લગી જાગ્યો નહિ. તેણે દિવાનખાનામાં આવતાં કેશવચંદ્રને બોલાવ્યો પણ તે બોલ્યો નહિ એટલે રસ્તા ઉપર પડતી ખારીએ જઈ બેડી. તેણે પોતાનો રમાડ ગુંથવા માંડ્યો. લગભગ એક વાગ્યાનો સમય થયો ત્યારે બહારથી ધીરે રહીને ખૂમ પાડી ગુલાબવહુ ચંદુલાલ દાકતરની પત્ની ચંદાગૌરીને મળવા આવી. પહેલાં બે ત્રણ વાર તેઓ એક બીજાને મળેલાં હોવાથી તેમની વચ્ચે પરિચય પડેલો હતો તેથી ચંદાગૌરી ખારીએથી ઉઠી સામી ગઈ અને માનથી તેને બોલાવી દિવાનખાનામાં લાવી બેસાડી.

દિવાનખાનામાં પેસતાં પલંગમાં સુતેલા કેશવચંદ્ર સામું જોઈ ગુલાબ બોલી કે, ‘ અહિં ઉઘી ગયા છે કે ? ’

‘ હા, અહિં ઉઘ્યા છે. તમે આજ જવાનું માંડી વાળ્યુંને ? ’

‘ તમને કહેવરાવ્યુંજ હતું તો. ’

‘ કેમ માંડી વાળ્યું ? ’ ચંદાગૌરીએ પૂછ્યું.

‘ કંઈ કારણો હશે. ’ તમારાથી ખાતગી રાખવા જેવાં નથી.

‘ તમે રજા આપશો એટલે જઈશું. ’

‘ હું રજા આપું એવું શું છે ? ’

‘ આપણે ખાતગીમાં બેસીએ ત્યારે એ વાત થાય. ’

ચંદાગૌરી—ચાલોને પેટી ઓરડીમાં બેસીએ. બેઠે જણ દિવાનખાનામાંથી ઉઠીને ઓરડી તરફ ચાલ્યાં ત્યારે ગુલાબની નજર ટેબલ ઉપર પડેલી પેટી અમદાવાદવાળી કન્યાની છબિ ઉપર પડી, પરંતુ તેણે તે શું છે ? તેની પડપુછ કરી નહિ. ઓરડીમાં જઈ બેઠા પછી

કેટલીક વાતો કરતાં કરતાં ગુલાબ ખેલી કે, ‘ચંદાબહેન ! તમારું એક મોટું કામ છે અને મારાં સાસુએ મને અત્યારે ખાસ તે માટે તમારી પાસે મોકલી છે.’

‘તમે બપોરનાં બહાર નીકળો પણ નહિ તો ? તમે આવ્યાં ત્યારની મને ખબર પડી છે કે, ગુલાબબહેનને કંઈક ખાસ વાત કરવાની હશે.’

‘એ વાત શું છે તે તમે જાણો છો અને આપણે બે ત્રણ વાર એની એજ વાત થયેલી છે. મેં અને મારાં સાસુએ વાત કરી, પરંતુ કેશવચંદ્ર અમને ખાતરી આપતા નથી અને મારા સસરાજીએ એમના પિતા ઉપર કાર્જળ લખ્યો હતો તેનો એવો જવાબ આપ્યો છે કે, મારાં સાસુજી તો બિલકુલ નિરાશ થઈ ગયાં છે. ચંદાબહેન ! મેં શું, કે મારી સાસુએ શું, જેને તેને એવી વાત કરેલી કે ‘આમની વેરે ગજરાખાને પરણાવવાનાં છે.’ હવે આ વાત મારી જય તે ઠીક નહિ. કેશવચંદ્રના પિતાના કાગળ ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ અમારા કરતાં નજીકનું મળે તો ત્યાં કરવા તરફ વધારે ઢળે. ચંદાબહેન ! આજ કાલ ગાડી થવાથી દૂર અને પાસેનું શું રહ્યું છે ? ચાર ગાઉ ગામડે જવું હોય તો ન જવાય અને પાંચ રૂપિયા નાંખી દહાડે એટલે અહિંથી જમીને બેસીએ તો કાલે જન્મવાને વખતે ત્યાં પહોંચી જવાય, તે કંઈ દૂર કહેવાય ? અમે બીજા લોક કરતાં સારો રીતરિવાજ કરીએ તેવાં છીએ, એ શું તમને નથી ખબર ? મારાં સાસુજી બહુ હોંશીસાં છે અને અત્યારથીજ કેશવચંદ્રને જોઈને સોસો મોઢે થઈ જાય છે તે પણ તમે નથી જોતાં ? ગજરાખાને સારે ઠેકાણે નાંખવા માટે તો તે ગમે તેટલું ખર્ચ કરવાને તૈયાર છે, અને હમેશ ચિંતા કર્યા કરે છે. આજ જવાનું બંધ રાખવાનું પણ એજ કારણ છે અને એમનો એવો મત છે કે, કેશવચંદ્ર જય ત્યાર પહેલાં આ વાત નક્કી કરી લેવી. ચંદાબહેન ! અમને સહાય કરવી એ તમારું કામ છે. તમે હા કહો એટલે અમને ખાતરી થાય.’

ચંદાગૌરી-ગુલાબબહેન ! કેસુભાઈ ઉપર પણ-બિચારાની ઉપર

આવીજ જાતનો બાર આવી પડ્યો છે. હું તો જાણતી નથી પરંતુ હમણાં હું તમને બતાવીશ. અમદાવાદથી એક કન્યાની છબિ આવી છે, સાથે કાગળમાં મોટાં મોટાં પ્રલોભન બતાવ્યાં છે. મારા ઘરમાંથી એ છબિ જોઈને કહેતા હતા કે, ‘આ કન્યા નાની છે અને કેસુ આને પરણીને ક્યાં સુધી એનો સંસાર લંબાવશે ?’ મારો મત પણ એવો છે કે, સારાં માણસ સાથે સંબંધ જોડવો. હું તો હમેશા એમને એજ વાત કહ્યા કરું છું. એમને તમારાં નણુંદ અને તમારું ઘર પસંદ પડ્યાં છે, પરંતુ એ બિચારા મનમાં ને મનમાં અમુંઝાય છે, તે બીજું કંઈજ નહિ પણ પેલા મુરખી આગળ આ બધી વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કેવી રીતે કરવું તે છે. મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તો હું, તમારા ઘરવાળું ચોક્કું બેસાડીશ અને ગુલાબબહેન ! તમને ખબર તો હશેજ, ને હું તો સારી રીતે જાણું છું કે, તમારાં નણુંદ પોતે પણ એમને એકવાર મળ્યાં છે ?’

ગુલાબ—હું તે જાણતી નથી, પરંતુ મળ્યાં હશે. એ કંઈ નાનાં છે ? ચંદાબહેન ! તમારા આગળ ખરું કહું છું કે, તેમને પંદરમું વર્ષ ઉતરી સોળમું બેઠું અને ત્રણ મહીનાથી વેગળાં સુદ્ધાં બેસે છે. આ વાત હું ને મારી સાસુજ જાણીએ છીએ. જોગેં કોઈને કહેતાં ? આપણા લોકમાં કન્યાઓ નાનપણથી પરણાવી દેવાની એટલે એકાદ કન્યા આમ મોટી થાય ત્યારે લોકો વાતો કરે. કહે છે કે, શાસ્ત્રમાં તો સ્ત્રીધર્મમાં આવ્યા પછી પણ બે ત્રણ વર્ષ લગી કુંવારાં રહેવાનું કહેલું છે. ગજરાબા કહાયાં છે ને આ બધું સમજે છે. મને આજીજ કરી કરીને પાલવ પાથરે છે, પણ બહેન ! હું શું કરું ? મારાથી થાય તેટલું તો હું કરું છું.

ચંદાગૌરી—શાસ્ત્રમાં તો સારો વર ન મળે તો આખો જન્મારો પણ કુંવારાં રહેવાનું કહેલું છે. આ તો આપણા લોકની ખોટી સમજનું પરિણામ છે. રહો, હું તમને પેલી છબિ બતાવું. જુઓ તો ખરાં, એ કન્યાએ સારી છે, તમારી નાતમાં પણ રતન છે ?

દિવાનખાનામાંથી છબિ લઈ આવી ચંદાગૌરીએ ગુલાબને આપી.

ગુલાબ તે જોઈ કેટલીક વાર સુધી તો કંઈ જોલી નહિ પણ પાછી આપતાં જોલી કે 'હોય, કન્યાઓ તો બે ત્રણ સારી છે. આ તો જોને ને તેને કંકુનો ચાંદો ગમે-વરના સાંસા પડ્યા તેથી આમ કરવું પડે, શું કરીએ ? સૌ સારા ભણેલાગણેલા વર માગે તે ક્યાંથી મળે ?'

ચંદાગૌરી જોલી કે 'તમે કેશવચંદ્રને વાત કરો.'

'ના, હવે હું તેમ નહિ કરું, તમેજ અમને નક્કી કરી આપો.'

ચંદાગૌરી-ત્યારે ગુલાબજાહેન ! એમ કરો. હમણાં બે ત્રણ દિવસ જવાનું બંધ રાખો. આમને તો હું અહિં રાખીશ. હું કે તમે કોઈ પણ વાત કરીએ તેના કરતાં એ બે જણ વચ્ચે વાતચીત અને અનુરાગ થાય તો ઠીક. તમારાં નણુંદ એક બે વાર મારે ઘેર આવેલાં છે, તો હવે મારાથી શા માટે શરમાય છે ? કેસુભાઈને પરણશે તો પછી મારી શરમ ક્યાં રહેશે ? બખ્તે ઘડી તમે એમને અહિં મોકલતાં રહો. હું એમની શરમ ભાગી નંખાવીશ અને એમની વચ્ચે અનુરાગ થાય તો પછી 'મિયાં બીબી રાજી તો ક્યા કરે મિયાં કાજી !' એવું થશે.

ગુલાબ-પણ તેમ કરતાં કોઈના જાણવામાં આવે તો ?

'આમાં શું જાણવામાં આવવાનું છે ? તમે ક્યાં મારે ત્યાં નથી આવતાં ?'

'ઠીક, એમ કરીએ. સુધરેલાંનો સુધરેલો માર્ગ.' ગુલાબ હસી.

'હારતો, સુધરેલો માર્ગ. જેવો રાજા તેવી પ્રજા. ગુલાબજાહેન ! યુરોપિયનોનો સુધરેલો કોર્ટિંગનો માર્ગ ખરું પૂછો તો બહુ ખોટો નથી. આપણામાંએ અસલને વારે વરકન્યા વચ્ચે અનુરાગ થતો. તમે આ વાત તમારી સાસુઆસુને કહેતાં નહિ. હું ને તમે બેજ જાણીએ. તમે ગજરાને અહિં મોકલજો, પછી હું છું અને એ છે. એમને એક બીજામાં ઘેલાં થઈ જાય એવું હું કરાવરાજીશ. મને પ્રસંગ કાઢતાં અને વાત કરતાં સૌ આવડે છે.

ગુલાબ-એની તો મને ખાતરીજ છે. ચંદાજાહેન !

ચંદાગૌરી-ત્યારે તમે કે તમારાં સાસુ બીજી કશી ચિંતા કરશો

નહિ. આ ગોઠવણ બહુ સારી છે. આપણે કોઈને કંઈજ કહેવું પડશે નહિ. પ્રીતિ પ્રીતિના માર્ગ એની મેળે કરશે. એમનાં મન એક થશે તો પછી કેશવચંદ્રના પિતાનું કે કોઈનું કંઈ ચાલશેજ નહિ.

ગુલાબ—તમારી વાત ઠીક છે, પરંતુ તેનો ઘાટ તમે સારો ઉતારો ત્યારે સારું. ગજરાખાને અને એમને ખાનગી મુલાકાત થવા દેશો નહિ. એમાંથી કંઈનું કંઈ થાય તો આપણે બનીએ.

ચંદાગૌરી—તમારે એવી એવી કંઈ ફિકરજ રાખવી નહિ. હું બધું સંભાળીને પાકું ધામ કરી આપીશ.

‘ ઠીક છે, એમ કરીએ. ’ ગુલાબને આ વાત ગમી. પછી કેટલીક આડીઅવળી આમતેમની વાતો કરી અઢી વાગે તેણે ચંદાગૌરીની રજા લીધી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

આશા નિરાશા.

ચલણો મલો ન કોશકો, દુહિતા મલી ન ઇક.

ઘણા દિવસ મુધી જેને માટે મનોરથ કર્યા તે વર રામચંદ્રના ધરનાં મળશે કે નહિ તેનો દગદગો લાગવા માંડ્યો. એ દિવસ તે રસિકઆલને ઘેર રહ્યો, એટલે તેમને વળી વધારે સંશય ઉત્પન્ન થયો. રામચંદ્રની ડોસીને શંકા પડી. તેણે ખીજ કોઈ પણ કારણને આગળ નહિ કરતાં પોતાના સહેજ ઉતરતા કુળને મનમાં આણી, કેશવચંદ્રના આપની ‘ ના ’ ઉપર અનેક તર્કવિતર્ક કર્યા. તેને એમજ લાગ્યું કે, ગુજરાત તરફના આલણો કુળને માટે ઘણું અભિમાન રાખે છે તેમાં વળી કેશવચંદ્રનો આપ ધરડો છે એટલે તેના મનમાં જરૂર કુળાભિમાનજ હશે. જાની જેવા કુળવાન અને ખાનદાન કુટુંબની કન્યા આવતી હોય તો આપણી કન્યાની ના પાડે એ સ્વાભાવિક છે, એમ તેને લાગ્યું. જેમ જેમ વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એજ વાત તેને વધારે અને વધારે સાચી લાગતી ગઈ. કેશવચંદ્રના આપના મનમાં આ વાત હો કે

નહિ, પરંતુ આ લોકને તો જાણે ખરીજ પડી હોય એમ થયું. કેશવચંદ્ર મોટો થયેલો અને લાણેલો ગણેલો હોવાથી તેણે તો સહેજ લખ્યું હતું, પરંતુ ડાસીના મનમાં તો ઉપરના વિચારથી તેનું લખવું 'તરવારના ધા' જેવી સાફ નાનુંજ સમજાયું. ડાસી તેના મને કલ્પેલા પરિણામથી દિલગીર થઈ મનમાં ને મનમાં મુંઝાઈ રહી. ઘરડાં માણસોમાં અપત્યના કલ્યાણની જે તીવ્ર લાગણી હોય છે તે લાગણીએ ડાસીને ઉશ્કેરી ને રામચંદ્ર તથા જેકોર ઉપર ક્રોધ ઉપજાવરાવ્યો. 'આ લોકોએ છોકરીને મોટી કરી અને હજી વર નેયો નહિ, ત્યારે આ મુશ્કેલીનો વખત આવ્યો. કેશવચંદ્ર ના કહે તો છોકરીને આંખો મીચાને કુવામાં નાંખવી પડશે ને? આગળથી આપણા ખરાખરિયા સાથે વેશવાળ કરી મૂક્યું હોત અને વરની પાછળ ચાર પૈસા બગાડ્યા હોત તો કંઈ સંકડામણ આવત નહિ. રામચંદ્ર એમ ધારીને બેસી રહ્યો કે, જ્યારે વખત આવશે ત્યારે ઘઈ રહેશે. એ તો એમ પણ કહેતો કે, વિધિ છે તે કન્યાને અનુરૂપ ભર્તા સદાય આપે છે. વિશ્વાસે બેસી રહ્યાનાં ફળ પરિતાપમાં આવે, તે આપણે જોઈએ છીએ. જેકોરવહનું મુખ દિતરી ગયું તે કંઈ બોલતી નથી તેથી મને ઘણી અસર થાય છે. માને દીકરી માટે લાગણી થાય છે. જેકોરને એમ થાય તેવોજ વખત આવી લાગ્યો છે. છોકરી મોટી થઈ, હવે કંઈ રાખી મુકાય? અસ્તુ! હરીચંદ્ર જે થવાનું હશે તે થશે. મારા ઇષ્ટદેવ મને વિશ્વાસ આપે છે, પછી તો જે થાય તે ખરું.' મંછાડાસી મનમાં ને મનમાં આ પ્રમાણે બડબડી.

રામચંદ્રની વૃદ્ધ માતાના મનમાં જ્યારે પૌત્રી માટે આ પ્રમાણે સંતાપ થયા કરતો હતો ત્યારે જેકોરશેઠાણીના મનમાં કેવું થતું હશે, તેનો વાંચનારેજ વિચાર કરી લેવો જોઈએ. કેશવચંદ્રના આપનો કાગળ વાંચી સંભળાવ્યા પછી તેનું મન બિચકુલ પડી ગયું હતું. તેની ઉમેદો નાસીપાસીના વિચારો આવતાં ઉદ્વેગમાં પરિણામ પામતી હતી. વખતો વખત તેને ગુર્જરી ઉપર જાણે ક્રોધ આવતો હતો. ભણેલીગણેલી અને લાડકોડમાં ઉછરેલી છોકરી માટે વરની ખોટ પડતી, એ માઆપના

મનને હિંદુ સંસારમાં ખરેખર બહુજ સંતાપજનક થઈ પડે છે. ‘એ મુઠ્ઠા કેટકેટલાય રોગમાંથી બચી? એને માટે વર ન હતો ત્યારે ઈશ્વરે એને ઉછેરીજ શું કરવા? પશુ પંખીનાંએ વિધાતા જ્યારે જોડાં સરખાવે છે ત્યારે આ છોકરોને કેમ જોડ વગરની સરજી હશે?’ આ પ્રમાણે તે પોતાના મનમાં અને મનમાં કદતી અને જીવ બાળતી. રામચંદ્ર અને ચંદ્રલાલ પશુ પેત્રો પત્ર આવ્યા પછી શાંત પડી ગયા હતા. ધરનાં મોટાં માણસ આમ વિચારમાં પડી ગયાં તેથી ગંજરીના મન ઉપર આરે અસર થઈ. તેણે જ્યારે ધાગળની નાસીપાસ કરનારી હકીકત જાણી ત્યારે તેના મનમાં પણ વિચાર આવ્યો કે, ‘હું એમને મળી, અને ન બોલાવાય એવી એક કન્યાને એમણે શા માટે બોલાવી? શું તેમને મારે માટે કંઈ પણ નહિ લાગતું હોય? પુરુષ જાતિ કોર મનની હાવાનું બૈરાંમાં કહેવાય છે તે ખરું હશે કે શું? મને એમણે કેમ કંઈ કહ્યું નહિ? શા માટે એમણે મારો હાથ તેમના હાથમાં લીધો. હવે એ મને ન પરણે તો મારા એક લવમાં બે લવ ના થાય? મારે શું માનવું. યયાતિએ દેવયાનીનો હાથ પકડી તેને વરીડામાંથી બહાર કાઢી એટલાજ ઉપરથી તે યયાતિને પરણી, તો હું શું હવે બીજાને પરણું? નહિ. હું કદી પણ બીજાને પરણનાર નથી. સતીનું સલ શામાં છે? મારે ને એમને કંઈ વાત નથી થઈ, તોપણ એમના વગર બીજાને પરણવું તે આ મન કેમ માને? કેશવચંદ્ર! કેશવચંદ્ર! તમે ગમે તેમ કરો પણ હું તમારા સિવાય બીજાનો હાથ પકડી હવે અપવિત્ર થવાની નથી. હું કુંવારો રહીશ, તમારા નામનો જપ જપવામાંજ આ જીવનને કુંવારું ગાળીશ, પણ જે દેહ તમને અર્પીયો છે તે બીજાને અર્પી આર્યદેશની સ્ત્રીઓના અભિમાન રૂપ સ્ત્રીકેને લાંછન લગાડીશ નહિ. તમારે જોઈએ તે વિચાર કરજો. તમે મારા નહિ હો એમ માનવાનું મને હજી કંઈ કારણ મળ્યું નથી, પરંતુ શંકામાં પડેલી વાત મૂને હવે ચિંતા કરાવરાવે છે. ગઈ કાલના તમે અત્રે આવ્યા નથી, તેનું શું કારણ?’ ગંજરી એકલી બેડી બેડી આમ વિચાર કરતી હતી એટલામાં ગુલામ તેના ઓરડામાં આવી ચઢી. ગુલામનું મન

પણ ધરનાંની માફક મંદ પડી ગયું હતું. ચંદાગૌરીએ બતાવેલી મુક્તિ તેના લક્ષમાં આવી હતી. ગજરીના મુખ ઉપરની નાસીપાસી તે પામી ગઈ અને બોલી કે, ‘ગજરાબા ! કેમ આજ અહિંજ બેસી રહ્યાં છો ? મારી મેડી તરફ જરાએ જણાયાં નથી ? ઉઘી ગયાં હતાં કે શું ?’

‘ના, સહેજજ લાભી ! અહિં સુતી પરંતુ નિદ્રાજ આવી નહિ. ધરમાં ચાલતા વિચારે મને તરેહવાર બહાવરી બનાવી દીધી છે.’

‘તમારે તેનો વિચાર કરવો નહિ. એક બાબત જે મેં અને ચંદાગૌરીએ ગોઠવી છે તે પ્રમાણે તમારે હવે કરવાનું છે. ગઈ કાલે ખાના કહેવાથી હું ચંદાગૌરીને મળવા ગઈ હતી તે તમે જાણો છો ?’

‘હા, હું જાણું છું, પરંતુ ત્યાંથી તમે શા સમાચાર લઈ આવ્યાં તે જાણતી વધી.’

‘તમે મળ્યાં નહિ એટલે મેં તમને કશું કહ્યું નહિ. એ વાત એકાંતમાં કરવા જેવી છે. બાપાજી વગેરે હોય ત્યારે કંઈ વાત થાય ?’

‘વાર, તે શી વાત છે બોલો, હવે તો આપણે એકાંતમાં જીએને લાભી ?’

‘હા જીએ ગજરાબા ! મારો અને ચંદાગૌરીનો વિચાર તો એવો છે કે ચંદાગૌરીને ઘેર જતાં આવતાં રહી તમે પોતેજ એમના મનનું હરણ કરી લો.’

‘લાભી ગુનાબલાભી ! આ ગરીબ બિચારી નણુંદની શું કરવાને આમ મશ્કરી કરો છો ?’

‘ના ગજરાબા ! હું તમારી મશ્કરી કરતી નથી ખરુંજ કહું છું. આ વાત કંઈ મશ્કરી કરવા જેવી નથી. ઘેનાં થયાં, બહેન ! હમણાં કંઈ હસવાનો વખત છે ? ચંદાગૌરી સાથે તો તમને પિછાન થયેલું છે. તેણે તમને મદદ કરવાનું મને વચન આપ્યું છે. ત્રણ કેશવચંદ્રને તેમણે ત્રણ ચાર દિવસ રોડયા છે અને બનશે તો તે પોતે તમારી સમસ્ટ એનું વચન લઈ લેશે. એ ખાનદાન ધરની કુદીન સ્ત્રી છે. જે એ વચમાં હશે તો કેશવચંદ્ર પછી કંઈ આડુંઅવળું બોલી શકશે નહિ. મારું એજ માનવું છે કે, હમણાં તમે ચંદાને ત્યાં

જાઓ. ચંદાગૌરીએ તો ગઈ કાલેજ સાંજે તમને ત્યાં મોકલવાનું મને કહ્યું હતું; પરંતુ મને આવતાં વાર થઈ, કારણ કે, હું પેલાં મોતીગૌરીને ઘેર ગઈ અને તેમણે વાતે વળગાડી ઉઠવાજ દીધી નહિ. હવે સાંજનો વખત થયો છે અને તમે આજ એમને મળવા જાઓ. તમારે કેમ વર્તવું, તે હું શું કહું, એ તો ચંદાગૌરી તમને સમજાવતાવશે. એ કહે તેમ કરો. પરિચયથી માણસનું મન એક થયું તો પછી ગમે તેમ થાય તોપણ તે જુદું પડતું નથી.’

ગજરી અને ગુલાબ આ પ્રમાણે વાત કરતાં હતાં એટલામાં રસિકલાલના ઘરનો ઘાટી આવ્યો તેણે ગુલાબને કહ્યું કે, ‘ચંદાશેકાણીએ કહાવ્યું છે કે કાલ વાત કરીને ગયાં અને ફરીને કોઈ જણાયું. નહિ તેનું શું કારણ? એમને ખોલાવે છે.’

‘હા, તું જ અને એ હમણાં આવશે.’

ઘાટીના ગયા પછી ગુલાબે ગજરાને કહ્યું કે ‘ગજરાબા! હવે ઉઠો. ચાલો મારી મેડીએથી કપડાં પહેરીને જાઓ. આપણા ઘાટીને સાથે લેતાં જાઓ. આ પૂછશે તો હું કહીશ કે બહાર ગયાં છે. એની તમે કંઈ ચિંતા કરશો નહિ.’

ગજરીએ જાણ દીધી કે, ‘ડીક છે, તમારી મેડીએ આવવાનું શું કારણ છે? મારી પાસે સૌ છે. તમે તમારે જવું હોય ત્યાં ખુશીથી જાઓ.’

‘વખત છે અને બહાર જવાનું થાય માટે સારાં કપડાંલતાં પહેરીને જાઓ.’

ગજરી હસી ગઈ અને નણદંભોજન સાથેજ એક ઓરડામાંથી બહાર નીકળી જુદી જુદી બાજુએ ગયાં.

ગજરીના મનમાં અનેક વિચાર થઈ આવ્યા. જુવાન કન્યાનું મન ‘શું પહેરું ને શી શી ટાપટીપ કરું અને જાણે કેમ સારી દેખાઉં’ એમ જુદી જુદી ફેશનો ઉપર ફરવા લાગ્યું. છેલ્લામાં છેલી ફેશન પ્રમાણે અને બાપની સમૃદ્ધિને શોભે તેમ અલંકૃત થઈ વળીવળીને તખ્તામાં ડીકડાકપણું બોધને લે નાચે ઉતરી રસિકલાલને ઘેર ગઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨

વિવાહનું વચન.

મારી આંગળી સિંચ્ય નેં મારો નખ નમેરે,

મારો ફરકે છે, ડાખા પગનો લંદ,

ક્રિયા બાઈ આવ્યા ને ક્રિયાં વહુ આવશેરે.

સાંજના ચાર વાગી ગયા હતા. રસિકલાલ તથા કેશવચંદ્ર સહ ઉડી મુખ ધોઇ, ‘ચાની કટલી વાર છે?’ એમ પૂછતા દિવાનખાનામાં બેઠા હતા એટલામાં ઘરના ધાટીએ અંદર આવી ચંદાગૌરીને કહ્યું કે, ‘હમણાં આવશે’ એમ કહાવ્યું છે. ધાટી આટલું કહીને ઉભો રહ્યો એટલે રસિકલાલે પૂછ્યું કે, ‘કાના વિષે વાત કરો છો? આને કાંઈને બોલાવવા મોકલ્યો હતો?’

‘હા, તમારા દોસ્તદારનાં આવતાં વહુને તેડવા મોકલ્યો હતો?’

રસિકલાલ—તમે બહુ વધારે બોલો છો? અભારથી આવું બોલવું ઠીક નહિ. કેશવચંદ્ર એને ન પરણ્યો તો? તમે જૈરાં લોક બહુ ધાલ-મેલિયાં થઈ જાઓ છો અને ગમેતેમ મનગમતા મનોરથ કરો છો?

‘ના કેમ પરણે? ના પરણે તો એમની વાત એ જાણે?’

કેશવચંદ્ર—પણ તમે તે માથે રાખ્યું છે? એમ હોય તો તે મને કહી દેજો.

‘હવે પરણ્યા વગર ચાલવાનું નથી? હું તો એને ગજરાવહુ કહીને બોલાવી ચૂકી. મને ગમી છે અને એનેજ પરણવું પડશે. અમદાવાદવાળા રૂપિયા દેખાડે એટલે તમે બીજાં લોકમાં થાય છે તેમ ફરી જાઓ એવું થવા દેવું નથી. તમારે શું વેચાયેલો વર ખનવું છે?’

કેશવચંદ્ર—પરંતુ આટલો બધો ગુસ્સો શું કરવાને કરો છો?

ધીરાં બોલો. તમે વહુ કહી તે મંજુર.

રસિકલાલ—અલખત, આ વાતમાં તારે કેટલોક વિચાર કરવા જેવું હશે. મારો અભિપ્રાય પૂછે તો હું તને અહિંજ કરવાની સલાહ આપું.

‘પણ જુઓન તમે જે જણ સાથે રહેના અને બાળમિત્ર હોવા છતાં હજી એમણે તમને કંઈ પૂછ્યું છે? વહુને તો એ પોતે મળી ચૂક્યા. હું બધું જાણું છું અને સમજું છું.’

કેશવચંદ્ર હસ્યો. રસિકલાલ બોલ્યો કે ‘કેમ! આ શું કહે છે? મારે મોટે તો તેં કોઈ દિવસ મને કશી વાતજ કરી નથી?’

કેશવચંદ્ર અપૂર્ણ છે, એમાં તમને શું કહું. હું કંઈ ઠરાવ ઉપર આવ્યો નથી. અહિં કરવું એવો મારો વિચાર છે, પરંતુ પિતાજીનો અભિપ્રાય જરૂર જુદો પડશે. અમદાવાદ એમને પાસે લાગે છે. તે તરફ એમનું વક્ષણ વળશે.

રસિકલાલ—એ તો ખરું, પરંતુ અહિંવાળી વાત આમના કહેવા પ્રમાણે ઘણી આગળ વધી છે. તારી તરફથી આ અને કન્યાની તરફથી એનાં માળ્યાપ તથા એાળખીતાંએ તને એના વર તરીકે પસંદ કરી જાણે નક્કી કરી દીધું હોય એવું લાગે છે. આટલે બધે સુધી ગયેલું બધું તોડી નાંખી અમદાવાદ કરવું, એ તો મને લગારે ફીક લાગતું નથી. એ કન્યા તો નાની છે. ગર્ભ દાસે પેલી છબિ આવેલી તેને? મારો તો એવો મત છે કે, જો તારે સુખીજ થવું હોય તો આ ઘર સાથે સંબંધ બાંધવો. તારા પિતાને મારી પાસે લઈ આવજો. હું તેમને ખરી બાળન સમજાવીશ. વિવાહ કરવા તે કંઈ એક દિવસનું કામ નથી. એમાં શરમ રાખવી અને તે પણ મોટા થયા પછી? આપણે સમજણા થયા ત્યાર પછી શરમ રાખીએ અને માળ્યાપ કુવામાં નાંખે તે સહન કરીએ એ તો યોગ્ય કહેવાય નહિ. નાના હોઈએ અને પરણાવ્યા હોય તેની વાત જુદી, ડાગણ કે, તે વખતે આપણને તેની પરીક્ષા હોતી નથી. તું હવે કંઈ બાળક છે? શું તું સારાસાર સમજતો નથી? તારા પિતા તો કહેશે કે, એક ગામડિયણ કુળવાન છે અને તેની સાથે

લગ્ન કરવાં છે, તો તે તું શું મુંગે મોઢે હા કહીશ? અમદાવાદવાળાં તને ધનનો લોભ દેખાડે તોપણ તે તરફ ખેંચાઈ જતો નહિ. તું ભણ્યોગણ્યો છે અને તારે સસરાના પૈસાને શું કરવો છે? કાલે સવારે તું નોકરી લેવા નીકળીશ તો તને સારી જોની જોઈએ તેવી જગા મળશે.’

કેશવચંદ્ર-રસિકભાઈ! તેવું કહેજ નથી? મારા પિતાથી મને પૂછ્યા વગર કંઈ થાય તેમ નથી પરંતુ મારાથી તેમને કંઈ કહેવાતું નથી. અલબત્ત, હું આમાં અઘાપિ કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો નથી, પરંતુ મારું મન આ તરફ છે. આ ઘર સારું છે. એમની રીતભાત અને હોંશથી હું પ્રસન્ન થયો છું. સારા સુધેલા અને ધનવાન કુટુંબ સાથે સંબંધ બંધાય, તે મને ન ગમે એમ હોય? આપણી રીત પ્રમાણે મને આ બાબતમાં બોલતાં શરમ લાગે છે. પિતાજીને મોઢે ચઢીને હું શું એમ કહું કે, ‘હું તો મુંબાઈ જ લગ્ન કરીશ.’ ગુચવણ માત્ર આ છે. આ આગળ પડેલું કુટુંબ છે અને કન્યા પણ—

‘પણ શું? કેસુભાઈ! આ કન્યા તમને નથી ગમતી?’

‘ચંદાભાભી! હજી સાંભળો તો ખરી, પછી અભિપ્રાય આપજો. મર્યાદા મૂકી મારે તારે શું એમજ કહેવું કે, હું તો મુંબાઈવાળા ઘર સાથે સંબંધ જોડવા ઇચ્છું છું.’

‘એટલું કહેતાં તમે શરમાના હશે નહિ વા? ચંદાગૌરીએ મગ્નકની રીતે હસીને કટાક્ષમાં કહેવા માંડ્યું. ‘તમને ઠીક સમજાવતાં આવડે છે? અમદાવાદવાળાનો અનુભવ લેવો અને કન્યા જોવી, ત્યાર પછી આમને ઉત્તર આપવો, એવું તમારા મનમાં છે. તમે કાલે જામિ જોતા હતા તે ઉપરથી હું સમજી તો છું, પણ ખાતરી રાખજો કેસુભાઈ! કે, એ કન્યા ગમે તેવી હશે, તોપણ આની તુલનામાં નહિ મુકાય અને જન્મારો બગડશે.’

રસિકલાલ—તમે એની બહુ વકીલાત કરો છો?

‘શા માટે ના કરું? મને એ પસંદ પડી છે. તમે એ દોસ્તદાર અને અમે એ સખીઓ થઈએ તે કેવું મજેતું લાગે. કેસુભાઈ કાઈ

ગામડિયું, રોચું પકડી લાવે અને તે આ ઘરમાં આવે તો કેવું દેખાય ? હું તો એને બોલાવુંએ નહિ, અને કહિં બહાર જવું હોય તો સાથે પણ તેડી જાઉં નહિ. આ કેવી સુધરેલી અને દેશનેબલ લટકાળી સ્ત્રી છે ? બોલવા ચાલવામાં જય તેવી છે કે શું ?

કેશવચંદ્ર—ડીક છે, ચાલો આ લાવો.

‘ચાલો, દિવાનખાનમાં બેસો, ત્યાં મંગાવું છું.’ ચંદાગૌરી ઉડી.

રસિકલાલ અને કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાં ગયા. ત્યાં તેમણે એક બીજાના મનના ખુલાસા કરવા માંડ્યા. રસિકલાલે કટલીક અગત્યની બાબતો, જે પોતાના અનુભવમાં આવેલી હતી તેનાં ઉદાહરણ આપી આપીને કેશવચંદ્રને ઉત્તમ અને ભણેલી સ્ત્રી પસંદ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. ચંદાગૌરી ચાના પ્યાલા લઈ આવી અને ત્રણે જણ દિવાનખાના વચ્ચે આરસના ગોળ ટેબલ ઉપર ચા પીવા બેઠાં. હજી તો તેમણે ચાનું મુખેએ અડકાડી ન હતી એટલામાં ગજરી આવી. તેણે ઘાટીને પાછો જવાનું કહ્યું તે સાંભળી તથા તેનો સાદ ઓળખી ચંદાગૌરીએ ખુરસી ઉપરથી મુખ ફેરવી જોયું. ગજરી દિવાનખાનાના ખાસનામાં આવી પણ ત્રણેને સાથે ચા પીવા બેઠેલાં જોઈ ખમચાઈ.

સંબ્રમથી પાછી ફરતી ગજરીના કાનના હીરાના એરિંગને જાજારે જાણે તેના સૌભાગ્યનો મોઢક ઉત્કર્ષ સૂચવતી હોય તેમ મંદ હસી કેશવચંદ્ર સામું જોઈ ચંદાગૌરી ખુરસી ઉપરથી ઉભી થઈને બોલી કે ‘આવોને, અંદર આવો. તમારીજ રાહ જોઈ બેઠાં છીએ.’

ચંદાગૌરીને પોતાની તરફ આવતી જોઈ ગજરી વંધારે આગળ હતી, રમોટ તરફ સુવાની ઓરડી હતી ત્યાં ઓઠે જઈ ઉભી રહી. ચંદાગૌરીએ પાસે જઈ કહ્યું કે ‘આવો આવો, દિવાનખાનામાં આવો. ત્યાં ચાલો મારા સમ.’

‘ના, મારાથી નહિ અવાય.’ ગજરીએ શરમાતાં શરમાતાં ઉત્તર આપ્યો.

‘હું જરા છુટી છું, વંધારે બોલતી હોઉં તો માફ કરજો, પણ હવે શરમાવાનું કંઈ કારણ નથી. કોનાથી શરમાઓ છો ? અમારે ઘેર

તમારી શરમને નહિ અને ? આમને ને કેસુબાઈને તો સગા બાઈઓ જેવું છે. આપણે દેરાણી જેઠાણી જેવું બનાવવું છે કે નહિ ?

‘ પણ રસિકલાલે બેઠા છે તેથી હું શરમાઉ છું. એમને તો મેં આજે જોયાની ? ’

‘ હશે, ચાલો ચાલો. આ ઠંડી થઈ જશે. ’

રસિકલાલે ચંદાગૌરીને બોલાવી અને તે સમજાવી પટાવીને શરમાતી અને અંગને અંગમાં સમાવી દેતી ગજરીને દિવાનખાનામાં લઈ આવી. બે મિત્રો ટેબલ ઉપર અને ચંદા તથા ગજરી ગાદીતકિયે જઈ બેઠાં. ચંદાએ ઘાટીને ખૂમ મારી બીજે બેઠો મંગાવ્યો. રસિકલાલ અને કેશવચંદ્ર આ પીવા લાગ્યા તે પછી ચંદાએ તથા ગજરીએ પણ પીવા માંડી.

દિવાનખાનામાં મૌન પ્રસર્યું. ગજરી શરમાઈ. તેનું મન અરધું અરધું થઈ ગયું. વાળીને એક હાથે ઉંચી ઝાલી આડું જોઈ તેણે આ પીધી. ચંદાગૌરીની આંખો અને મુખ કૌતુકથી કેશવચંદ્ર અને ગજરી સામે ફર્યાજ કરતાં હતાં. રસિકલાલે ગજરીને જોઈ ન હતી. તે તેને જોઈ પ્રસન્ન થયો. તેના રૂપ તથા ગુણની તેને એક ક્ષણમાં પરીક્ષા થઈ. કેશવચંદ્રના લાગ્યને તે મનમાં મનમાં ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. હતું પણ તેવુંજ. ઔદ પંદર વર્ષની તરુણ ધન વૈભવના તન્મનાટથી ભરેલી ગૃહસ્થની કન્યા ગૃહસ્થાઈમાં અને લાડકોડમાં ઉછરેલી હોઈ કંઈ નાની ન હતી. તેની ઉપરનાં ઓઢણી ચણિયોજ તેને કન્યા કહેવરાવતાં હતાં. ગજરીનું શરીર જહું પણ નહિ તેમ પાતળું પણ નહિ એવું સાધારણ હતું. ઉંચી ને પાતળી સોનાની લાકડી જેવી તે લાગતી. તેનું મુખ ગોળ અને શક્કાદાર હતું. તેના હાથ પણ તેની સ્વચ્છતા અને ચંચળતા બતાવી આપતા હતા. તેની ઉપર શરમ અને સમજણની છાપ હતી. મુંબાઈનો સુવારો મુંબાઈની કેશવણી અને મુંબાઈની ફેશન તેનામાં પુરેપુરી હતી. ગજરીનો પેશાક તેની બેસવાની ઢંગ બોલવાની ગંભીરતા અને ચતુરાઈ કાંઈ પણ કેળવણેના વરને તેને પરણવાની ઈચ્છા કરાવે એવાં આકર્ષક હતાં, તો પછી

કેશવચંદ્ર જોયો રસત તેની તરફ ખેંચાય એમાં શી નવાઈ !

આ પિવાઈ રહી. પણ મૌન લાગ્યું નહિ. ચંદાગૌરીએ આખરે બોલતું શરૂ કર્યું. ગજરીનાં એરિંગ સંબંધી કૌતુકથી તેણે વાત ઉપાડી, ધરણાં, લુગડાં વગેરે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા અને ધીરા ગંભીર પુરુષ-વર્ગની મર્યાદા સાચવતા લજ્જવાળી હજારી હજારબર્યા મજેના સ્પષ્ટ સ્વરે તેણે ઉત્તર દીધા. કેશવચંદ્ર અને રસિકલાલ પોતામાં વાતો કરતા હતા પરંતુ ગજરીના બોલ જુદે જુદે ભાવે તેમના કર્ણમાં અથડાતા. પુસ્તક ઉઘાડી તેમાંથી કંઈ વાંચન વાંચતા હોય એમ કરતા ને વાતે વળતા હતા. તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત રસથી સાંભળતા હતા. ગજરીનાં વચન ઉપરથી તેની રીતભાત વિદ્યા અને રૂપનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. ચંદાગૌરી વાત લેવામાં અને માણસનું મન ઉકેલવામાં બહુ ચતુર સ્ત્રી હતી. ધીરે ધીરે વાતમાં ને વાતમાં તેણે ગજરીને જુદી જુદી બાબતો ઉપર ચઢાવી બોલતીં ક્યાં પછી પૂછ્યું કે, ‘તમે ઉંચે મને શરમાતાં બેઠાં છો એમ મને વાત કરતાં કેમ ફાવે ? તમે તોજેલા શખ્તોમાં મને ઉત્તર આપો અને મનમાં લજ્જાઓ એમ કેમ અને ? આ લોકો બેઠાં છે તેથી તમને બેસતાં અને બોલતાં ફાવતું ન હોય તો ચાલો આપણે પેલા ઓરડામાં જઈને બેસીએ ?’ ચંદાગૌરી આમ કહીને ઉઠી અને તેને બીજા ઓરડામાં લઈ જઈ વાન કરવા મંડી. ગજરીની શરમ તેણે બહુ ઉતારાવી અને બહાર લગભગ પાંચ વાગવાનો વખત થયો.

દિવાનખાનામાં બેઠેલા મિત્રાએ તેમના ગયા પછી ખુલ્લે મને કેટલીક વાતો કરી. પાંચને ટોચે તેમને વિચારમાંથી જગાડ્યા. કેશવચંદ્ર દિવાનખાનામાંથી ઉઠી પેલી ઓરડીમાં જઈ બોલ્યો કે, ‘ચંદાલાલી ! બહુ વાતોમાં પડ્યાં હો એમ લાગે છે ?’

કેશવચંદ્ર અંદર આવતાંજ ગજરી ખુરસી ઉપરથી ઉભી થઈ ગઈ. ચંદાગૌરી, જે એક સેફમાં સુખે બેઠેલી હતી તે ટટાર થઈ સ્વસ્થ બેસતાં બોલી કે ‘આવો લાઈ ! તમને પરણાવવાના છે એટલે મારે વાતો તો કરવીજ પડેને ? લોકની કહેવતે નથી બાણતા ?’

ગજરી સામેની ખારી આગળ જઈ કમળના નાળ જેવા ગોર

ને કોમળ હાથ ઉપર મસ્તક ટેકાવી તથા આંખ કાન અને મન પાછળ રાખી કંઈક હસતી ને લજવાતી ત્યાંજ ઉભી રહી. કેશવચંદ્ર ગજરી બેઠી હતી તે ખુરસી ઉપર ચંદાગૌરીની સામે બેઠો. ચંદાગૌરીએ કહ્યું કે, 'કેસુભાઈ ! તમે જો કેવા માણસ છો ? હું કહું છું, આ કહે છે, ખીજાં સૌ કહે છે, તેને કોઈને તમે તમારું મનજ કાઢી આપતા નથી ? બહુ મેક્ષા લાગે છે બા ? આ લોકો તમારી પળશી કરી કરીને વાજ આવ્યાં, ગુલાબબહેન ખિચારાં વાત કરી થાક્યાં પણ તમે તો બાણે કંઈ જવાબજ દેતા નથી. આ તમને મળ્યાં અને તમે બેઉએ કંઈ ગોઠો કરી તે હું બાણું નહિ. વાહ કેસુભાઈ ! તમે તો મને અક્ષરે કહ્યો નહિ. ત્યારે હવે શું કરવાને આમને તક્કસારો છો ? આ બુએ.ને કેવાં થઈ ગયાં ? તે દહાડે મને મળ્યાં ત્યારે એમનું શરીર કેવું હતું. ખિચારાં તમારે લીધે સુઝાઈ સોરાઈ ગયાં. તમને દયાએ છે કે નહિ ? આજથી આવા થશે તો આગળ શું કરશે ? ગજરા ! તમે હવે શું કરવાને મારાથી શરમાઓ છો ? આમ બુએ. ચંદાગૌરી સોફા ઉપરથી ઊઠી ને ગજરી આડું બેઠા હસી.

કેશવચંદ્ર-ચંદાભાભી ! એ વાતને વારંવાર પૂછવાનું શું કારણ ? મારા ઉપર તમને કે એમને વિશ્વાસ નથી ?

ગજરીને ખભે હાથ દઈ 'મને તો વિશ્વાસ છે, તમારાં આમને અને એમના ધરને વિશ્વાસ નથી.'

'મને તમે એમને અવિશ્વાસ કરવા જેવો ગણાવશો નહિ. જાઓ આજેજ ગુલાબશેઠાણીને કહેવરાવો કે, મારી તરફની ખિતકુલ ના નથી, જરૂર જરૂર.'

ગજરીના કાનમાં આ શબ્દો મારફતે અમૃત ડેડાયું. તેના હૃદયમાં આનંદનો ઉભરો આવ્યો. ખીજું કંઈજ નહિ બોલતાં આનંદથી મોટા થયેલા સ્વરે આગળ વધી તે બોલી કે, 'ભાભીજી ! હવે મને રજા આપો.'

ફાટ્યું ગુમડું વૈદ થયો વેરી,

મોહન બહેલો આવજો મધુરાંથી.

પરિહાસની લહેરમાં ચંદાગૌરીએ લલકાર્યું.

‘એવું કંઈ બોલશોજ માં, મને હવે રગ આપો.’

‘હવે રગ નહિ અપાય, કંસાર જમીને જળો.’

‘ચંદાભાભી ! એને ના સતાવો, જવા દો, આટલું બધું શું છે ?’ કેશવચંદ્ર ખુરસી ઉપરથી ઉભો થતાં થતાં બોલ્યો.

‘તમે પણ બહાર જતા નહિ. રહો હું આવું ત્યાં સુધી અહિંજ ઉભા રહો ચંદાગૌરી બહાર ગઈ. રસોડાનું ખાઈણું ઉઘાડી ગોળ અને ધાણા લઈ અંદર આવી. ચંદાગૌરી બહાર ગઈ અને ગોળ લઈ બે મિનિટ પહેલાં તો પાછી આવી દરમિયાન ફેટલીએ વાર ગજરીની આંખે ઉંચાં થઈ થઈને કેશવચંદ્ર સામું જોયું, ફેટલીએ વાર હાથ હસ્યું અને ફેટલીએ વાર તારામૈત્રક થયાં. ઉભયનાં મન હસી રહ્યાં.

ચંદાગૌરીએ ગોળધાણા સાથે ઓરડામાં પેસતાં ‘એ અહિં આવોની’ એમ કરી ખૂમ પાડી રસિકલાલને પણ બોલાવ્યો. તે આવતાંની સાથેજ તમારા ‘કેસુભાઈનો આ મારી તમારી સમક્ષ વિવાહ થયો, તેના ગોળધાણા લો.’

ગજરી રસિકલાલ આવતાં ખારી તરફ ફરી ગઈ અને કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘ચંદાભાભી ! ઘેલાંબેલાં તો થયાં નથીને ?’

‘હશે, એ ઘેલી થઈ હશે તો ઘેલી કહીશું, પણ બોલ હું ગોળ ધાણા ખાઉં કે ?’

‘હા હા ! ડીક પૂછ્યું.’ ચંદાગૌરી તાળી પાડી હસીને બોલી કે, ‘હું તો એ વાગદાનનો અગત્યનો પ્રશ્નજૂ ભૂલી ગઈ હતી. એમની રગ લઈને ગોળધાણા ખાવા નેહએ. તમે કેસુભાઈની રગ લીધી ત્યારે હું કન્યાની રગ લઉં ?’

આનંદમાં મગ્ન થયેલી ચંદાગૌરીએ ગજરી પાસે જઈ તેના હાથમાં ગોળ આપ્યો અને બોલી કે, ‘કેમ રગ છે, ખાઉં કે ?’ આડી નજરે કેશવચંદ્ર અને રસિકલાલ તરફ જોઈ રહેલી સ્વસૌભાગ્યથી સોહામણી ગુર્જરીએ મુખ મગ્નકાવ્યું, સૌએ ગોળધાણા લીધા. ‘જેને હમણું રામચંદ્રશેઠને ત્યાં જઈને પણ અમૃતનાં વરસાદ વરસાવી આવું

છું. એમ કહી ચંદાગૌરી બોલી કે, ‘ગજરાવડુ ! ઉભાં રહો. ચાલો હું પણ કપડાં પહેરો તમારી સાથે તમારે ઘેરજ આવું છું.’ રસિકલાલને ‘આવો મને જરા પેલું કપાટ ઉઘાડી આપો.’ એટલે જણ આ રીતે પેલાં બેને એકાંત આપી બહાર ગયાં. ચંદાગૌરીના છુટા બોલાપણાથી અને સંશયમાં રહ્યા કરેલી વાતને છેવટની નક્કી કરવાની જરૂરથી ગજરી પણ કન્યાની લજ્જાને હવે ન ધરી રાખતાં હિંમતથી બોલી કે, ‘ચંદાલાભીજીનો દોર ખૂબ છે. હવે આમાં કંઈ કહેવાનું છે ?’ કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘તમને વિશ્વાસ ન હતો. હું તો પહેલી મુલાકાતેજ તમારાથી ને તમારા ઘરથી જીતાયેલો છું.’

દિવાનખાનામાં જ્યારે ચંદાગૌરીએ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. કેશવચંદ્ર આવ્યો અને ત્રણે જણ વચ્ચે ફટલીક અધીરાં-ઉતાવળાં નહિ થવા સંબંધી વાતો થઈ. પોતેજ વડી હોય તેમ આદેશક વાણીથી ચંદાગૌરીએ વાત કરી અને આનંદના જોરમાં ને જોરમાં વળી બોલી કે, ‘આ હું તો મારે ત્યાં જાઉં છું અને જોકોરને ખાતરી આપી આવું છું. જોઉં છું પછી કે તમે શું કરો છો ?’

‘સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઊગશે પણ ચંદાલાભીનું વચન નહિ જાય પછી શું ?’

રસિકલાલ-શાખાશ કેશવ ! ‘તું આજ કંઈ વાત કરતી નહિ.’

‘શા માટે ના કરું ?’

‘કરજો, કરજો.’ કેશવચંદ્ર તેને ખુશ કરવાને બોલ્યો. ‘ભલે તમને ગમે તે વાત કરજો પણ કાલે હું જવાનો છું તે સાથે સાથે તેમને કહેજો.’

‘ભલે આજેજ જાઓની. હવે અમારે કંઈ કામ નથી.’

‘એમ નહિ.’

‘ત્યારે ? આમને કાલે અહિં બોલાવવાં છે એમ ?’

કેશવચંદ્ર હસીને બોલ્યો કે, ‘હા, એમ.’

‘હીક છે.’ એવું કહી કપડાં પહેરી ચંદાગૌરી બહાર ગઈ અને ગજરાને બોલાવીને કહ્યું કે, ‘ચાલો, ગજરાબહેન કહું કે વડુ કહું કે

ગજરાભાણી કહું ?

‘તમને જે ગમે તે કહો.’ ગજરીએ મધુરે હસતે મુખે અને આભારભર્યા અંતઃકરણે ઉત્તર આપ્યો.

‘તમે સાંભળ્યું, એમણે કહ્યું કે, કાલે આવજો.’

‘હીક છે, તમારી સેવામાં હાજર થઈશ.’ ગજરીએ આગળ વધતાં કેશવચંદ્રને સંભળાવવા મોટે સાદે જવાબ આપ્યો. એક જણ દાદર ઉતરી ચાલ્યાં. રસ્તા ઉપર આવી આગળ વધતાં માથે ઓઢવાને મિથે ગજરીએ એક બે વાર ઉંચું નેચું પરંતુ કેશવચંદ્ર બારીએ ન હતો એટલે આગળ ચાલી, પરંતુ તેનું મન તો પેલી મેડીમાંજ રહી ગયું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

વિવાહ નક્કી થયો.

ચંદાગૌરીએ ખાતરી આપ્યા પછી રામચંદ્રના ધરનાંને આશા વળી. તેમને નિરાંત થઈ અને જોકારશેડાણી બહુ રાજ થયાં. જે દિવસે ગજરી ચંદાગૌરીને મળી અને ચંદાગૌરીએ તેને ખાતરી આપી તેજ રાતે જોકારશેડાણીએ રામચંદ્રને પણ બધી વાત કરી.

રામચંદ્રશેડને સ્ત્રીઓના કહેવા ઉપર હજી વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેમના મનમાં એમ હતું કે, ‘જનનીવાળાઓએ જ્યારે તેને મદદ નહિ તોપણ આંગળી દેખાડી સન્માર્ગ દાખવેલો છે ત્યારે કેશવચંદ્રના આપથી તેમનું કહેવું ઉત્થાપાશે નહિ. સ્ત્રીઓની વાતમાં જે કે કંઈ પણ સાર અને સત્ય હશે તથા કદાપિ કેશવચંદ્રે તેમને હા બણી હશે તોપણ તેનાથી એના બાપના ઉપરિક થઈ આ કાર્ય કરાશે નહિ.’ મોઢેથી જોકારશેડાણીને શેઠે પોતાની ખુશાલી બતાવી પરંતુ મનમાં થતા આવા વિચારોએ તેમને વાતમાં અનવધાન પ્રતીત કર્યાં. પુરુષોનાં હૃદય વાંચવામાં નૈસર્ગિક કૌશલ્ય ધરાવતી સ્ત્રીજાતિથી તે ગુપ્ત રહ્યું નહિ. ચાલતી વાતમાં રામચંદ્રનું દુર્લક્ષ જોઈ શેડાણી હસીને

બોલ્યાં કે, 'મોઢે તમે વાત કરો છો પરંતુ મનમાં કંઈ ખીજીજી વિચાર ચાલતા જણાય છે ? ગજરીના વિવાહ કરતાં ખીજી કાંઈ વતારે અગત્યની વાત હોય તો બોલોની, હું વળી ખીજે પ્રસંગે વાત કરીશ.'

'તમારી વાતમાં મારું લક્ષજ છે અને વિચાર કરું છું તે પણ એનાજ.'

હવે તમે ખીજે કશો વિચાર કરશોજ નહિ. હવે તો લગનની તૈયારીઓનાજ વિચાર કરજો. આવતી કાલ એ જવાનો છે પણ મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે તેને નક્કી કહી દેવું અને માર્ગશીર્ષમાં લમ થાય એવું એના બાપને કહેવરાવવું.'

'ભલે, કહેજો.'

'ના, તમારા મનમાં હજી કંઈક અવિશ્વાસ છે ? મારા સમ હજી તમને શું એમ લાગે છે કે નહિ થાય ?'

'મને જરા શંકા રહે છે. સ્ત્રીઓસરનું કામ તે ઉપર લગનની તૈયારીઓ કેમ થાય ? એનો બાપ કદાપિ ના પાડે તો એ શું તેનો ઉપરિક થઈને કરવાનો છે ? જાનીવાળાઓ સાથેની જુની મહોબત તેઓ એમને ના પાડીને એકદમ તોડી નાંખશે ?'

'હા, તોડી નાંખશે ? એ કન્યા તો હજી નાની બાળ છે, અને આને તો ઘડીએ ધુંટ લરાય છે સમજ્યા.'

'હીક છે. ઇશ્વર જે કરે તે ખરું,' રામચંદ્રે ઠંડો જવાબ આપ્યો. જોકાર સાથે નકામો વાદ કરવો એ તેમને હીક લાગ્યું નહિ. દરમિયાન ચંદુલાલ આવ્યો તેથી વાત અંધ થઈ.

ખીજે દિવસે કેશવચંદ્રને જવાનો વખત થવા આવ્યો ત્યારે ગુલાબ ગજરીને લઈ ચંદાગૌરીને ઘેર ગઈ. ગુલાબ તેનાં સાસુને એવું કહીને ગઈ કે, 'અમે રાતના કેશવચંદ્ર સ્ટેશનપર ગયા પછીજ રસિકલાલને ઘેરથી આવીશું.' તેઓ આમ કહીને ગયાં પરંતુ જોકારના મનમાં એકવાર કેશવચંદ્રને કંઈક વહાલભર્યા વચનો કહેવાની હજી હોંશ હતી. આઠેક વાગ્યાને અમલે ચંદુલાલ બહારથી ઘેર આવ્યો. પુત્રને જોઈ માતાના મનમાં કેશવચંદ્રને બોલાવવાનો વિચાર સ્ફુરી આવ્યો.

તેણે કહ્યું કે, 'ચંદુ ! તું કેશવચંદ્રને મળ્યો ? શું એ ગાડી ઉપર ગયા ?'

'બા ! હું તો એ વાતજ સૂચી ગયો. ગાડી તૈયાર છે. કહે તો હું જાઉં અને મળી આવું.'

ચંદુલાલની આવી ભાવના જોઈ જેકારશેકાણીને કેટલાક ભાવભર્યા વિચાર થઈ આવ્યા. કેટલીકવાર હ્યુપચું કરી તેમણે કહ્યું કે 'જા, અને વખત હોય તો આપણી ગાડીમાં એમને આણી તરફ લઈ આવજો. હમણાંના મને તો એ મળ્યાજ નથી.'

'આલ જાઉં ત્યારે.' ચંદુલાલ નીચે ઉતરી તરત રસિકલાલના ઘર તરફ ગયો. રસિકના ઘર આગળ સ્ટેશન ઉપર જવાની તૈયારી થયેલી હતી. વિક્ટોરિયા નીચે ઉભી હતી અને ઘાટી સરસામાન લાવી તેમાં મૂકતો હતો. ચંદુલાલની ગાડી આવી અને કોચમેનને ઓળખી કેશવચંદ્ર સાથે 'આવજો આવજો, જોજો ભૂલતા.' એમ કહેતી ગુલાબવહુ બોલી કે, 'લો એય તમને મળવાને આવી પહોંચ્યા.' 'અહો ! ચંદુલાલએ તસ્દી લીધી.' એમ કહી કેશવચંદ્ર હસી ગયો. ચંદાગૌરીએ દાદરે ઉતરતાં તેના કપાળમાં કંકુનો ચાંદો કરી વિદાયગીરી આપી. ગજરીથી તેની મોટી લાભી હાજર હોવાથી કંઈ બોલાયું નહિ, પરંતુ તેની આંખે તેના રસ્તાનું કુશળ ધ્યાન, હૃદયે તેના હૃદયમાં જઈ વાત કરી અને દાદર ઉતરતાં તેની આંખે ફરીફરીને કેશવચંદ્રને તેના મનમાં રહેલી વાત સંભારી આપી. તે નીચે ઉતર્યો અને સ્ત્રીઓનાં મુખ ઉપરનો આનંદ સૂર્ય સાથે જેમ તેનાં સોનેરી કિરણો નિસ્તેજ થાય તેમ મંદ પડી ગયો. ગજરીની આંખમાં કનીનિકાને છાંય રહે એટલું આંખું પાણી ભરાયું અને ચંદાગૌરીની પાંપણો પલળી. દાદર આગળથી તેઓ રસ્તા ઉપરની બારીએ ગયાં. કેશવચંદ્ર તથા ચંદુલાલ રામચંદ્રશેઠવાળા જુમમાં બેઠા ત્યારે ચંદાગૌરીએ વળી ઉતાવળે સાદે કહ્યું કે 'કેસુલાલ ! સંભાળીને જજો. અમારે ઘેર જરૂર જજો. મારાં બાને કહેજો કે, સૌ સારાં છે અને અઠવાડિયા સોરાં આવશે.'

જુમમાંથી મસ્તક બહાર કાઢી કેશવચંદ્રે ઉંચું જોઈ ઉત્તર આપ્યો. જ આંખોને જુદા જુદા ભાવ ભરી જોઈ અને હાથથી 'હો' એમ કર્યું.

ગાડીઓ પછી સપાટાખંધ આગળ ચાલી. એક ખારેખાર ચર્નિરોડને રસ્તે ગઈ અને બીજી ભૂલેશ્વર તરફ વળી. નજર પડેલી ત્યાં સુધી સૌ ખારીએથી નેહં રહ્યાં.

ચંદુલાલ કેશવચંદ્રને લઈ પોતાને ઘેર આવ્યો ત્યારે જોકેરશેઠાણી તેની વાટ જોઈ ઇત્તમાં ઉભાં હતાં. ગાડીમાંથી ઉતરી ખેડ જણ ઉતાવળા ઉતાવળા ઉપર ચઢ્યા. આનંદથી ઉભરાઈ જતે મોઢે સામાં આવતાં જોકેરશેઠાણીએ કહ્યું કે, 'કેશવચંદ્ર ! તમે તો ઘણા દયસથી જણાયા ન હતા. ચંદુનાં જીજી રોજ યાદ કરતાં હતાં.' કેશવચંદ્ર હસી ગયો. મંછામાના ઓરડા તરફ તેઓ સૌ ગયાં. કેશવચંદ્ર અંદર પેસતાં જ બોલ્યો કે, 'મંછામા ! હું અત્યારે અમદાવાદ જાઉં છું.'

મંછાડોસી ખુરસીમાં ટટાર થયાં અને મોટા તથા જડા 'મેગ-નિકાયર' ઝાસનાં સોનાનાં ચરમાં નાક ઉપર ચઢાવી તેની સામું જોઈ બોલ્યાં કે, 'બાપુ ! સંભાળીને જાજો, મેં તો જાણ્યું કે હું તમને જતી વખતે નહિ સાંભરું ? પણ સાંભરી તો ખરી. કુળવાનનું છોકરું એની કુલીનતા છોડે નહિ તો ? આ ઘરને તમે વિચારશે તો પણ આ ઘર તમને વિચારશે નહિ. તમને અમારું ચાલશે તો આ ઘર વિચારવા દઈશું પણ નહિ. તમને અગત્યની કહેવા જેવી વાત કહેવાયેલી છે તે લક્ષમાં રાખજો. આ ઘરથી તમે અને અમે સુખી થઈએ એવો વિચાર કરજો. તમારા જેવો મારો વડુને પૂત્ય મળે અને હું નવા જોડાને આશીર્વાદ દેવા પામું એવી મને બહુ હોંશ છે.' મંછાડોસીની આંખમાં બોલતાં બોલતાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં. પાસે ઉમેરાં જોકેરશેઠાણીના હૃદયમાં વાતસલ્યનો ઉભરો ચઢી આવ્યો. કેશવચંદ્રે નીચા પડી મંછામાને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે, 'ઘરડાંના બોલ કોઈથી ઉત્થાપાય છે મંછામા ! હવે બહુ વખત થયો એટલે રમ લઈએ છીએ.' 'સુખેથી જાઓ, ને મંગળ કરવા વહેત્રા વહેત્રા આવજો. આનંદ કરો.' ડોસીએ ઉમંગકાથી માથે હાથ મૂક્યો.

કેશવચંદ્ર આગળ થયો એટલે જોકેરશેઠાણીએ ચંદુલાલની પાછળ દાદર સુધી જઈ 'કેશવચંદ્ર ! કાગળપત્તર લખજો. મંછામાએ કહ્યું તે

યાદ રાખજો. 'કેશવચંદ્રે શરમથી ઉત્તર આપ્યો નહિ એટલે ફરીને,
'અને લો આ નિદાયગીરી,' તેણે સામું બંધું અને જોકોરની આંખ-
માંનું વાત્સલ્ય હર્ષાશ્રુમાં ટપકતું દીધું. પ્રસન્ન અંતઃકરણે તેણે એક
'ગીતી' કેશવચંદ્રના હાથમાં મૂકી અને એક મિત્ર નીચે ઉતરી ગાડીમાં
એકા. વખત ઘણો થઈ ગયો હતો તેથી ગાડી પછી જોરથી સ્ટેશન
તરફ ચલાવી દીધી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ચંદુનું જવું.

'ભલે ભલે શકુન જોઈ સંચરૌ,
કુળવૃદ્ધિનાં કરવાને કાળ,
વહુવર ! વહેલાં આવજો.
સુખે શેઠાણી દુઃખે દાસી થઈ,
રહેજે ધરનાં થઈ પરવાન,
વહુવર ! શીખ એટલી.'

'આ જોશી તો કહે છે કે, આજના જેવો ચોખ્ખો દહાડો આ
મહીનામાં કે આવતા મહીનામાં ખીજે એકેકે નથી. વડુનેએ સાથે
મોકલો, દમ્પતીને બહુ સારો ચંદ્રમા છે. હવે બોલો તમારો શો ચિયાર
છે?' જોકોરશેઠાણીએ મંછામાને પૂછ્યું.

ટટાર થઈ મંછામા બોલ્યાં કે, 'ભલે, વહુવર બેડેને મોકલો.
પ્રાણેશુનું વચન માથે ચઢાવો. તારાવહુને અહિં રાખો અને મોહનને
પંદર દહાડા ગુલાબવહુને ત્યાં ગમતું થાય ત્યાં સુધી રહેવા અને બધી
ગોઠવણ કરી આપવા તેમની સાથે મોકલો. આજ સવારના પહોરથી
મને સારું અને શુભ દેખાય છે. બહાર જવાથી છોકરાં હોંશિયાર થાય
છે, માટે ભલે જવા દો.'

'મોહન પાછો આવ્યા પછી ગજરીને લઈને વળી હું પણ થોડા
દહાડા ત્યાં જઈ આવીશ.' જોકોરશેઠાણીએ દીકરાવહુનાં ગૃહરાજ્ય જોવા

જવાની હોંશ દેખાડી.

‘ તારાથી તો શું જવાય ? ત્યાર સોરો તો લગનગાળો આવશે, અને એમનેજ આહં બોલાવવાં પડશેને ? આ લગનગાળે પણ શું બેસી રહેવું છે ? ’ મંછામાએ ટાંણો માર્યા.

‘ હવે બેસી રહીએ તોય શું ? ગજરી મારી મોટી થાય છે. ચંદાગૌરી કહેતી હતી કે, એ વરધોડિયાંમાં હવે કંઈ વરવાંધો આવવાનો નથી. એ તો પરણ્યાજ. ’ જ્ઞેઠારશેઠાણીએ મક્કમ વિચારે ખાતરી ખતાવી.

સાસુ વડાસાસુ આમ વાત કરતાં હતાં એટલામાં ધણમસી ગુલાબવલ્લુ અંદર આવી અને શ્વાસભરી બોલી કે, ‘ જીજી ! કેશવચંદ્ર ઉંચે નંખરે પાસ થયા અને તેમને સારાં સારાં ઈનામો અને ચાંદ પણ મળ્યા. બુઓ કેવા ભાગ્યશાળી ! ’

જ્ઞેકારે પૂછ્યું કે, ‘ તમને કોણે કહ્યું ? હજી તો ચારે વાગ્યા નથી. પરીક્ષાનાં પરિણામો તો સાંજે જણાય છે. કાંઈએ ગપખપ તો ‘મારી નથીને ? ’

‘ ના, ગપખપ કંઈ નથી. રસિકલાલ જોઈ ખાતરી કરી કેશવચંદ્રને તાર કરીને ઘેર આવ્યા, અને ચંદાગૌરીએ હું આમ આવતી હતી ત્યાંથી ખાસ બોલાવીને મને કહ્યું. એ તો રસિકલાલને પોતાને તમને કહેવા માટે અહીં મોકલતાં હતાં. ’ ગુલાબવલ્લુએ સાસુની શંકા ભાગી.

મંછાડોસી ઉત્સાહથી આંખો ચગચગાવી હસતે ચહેરે જ્ઞેકોર સામું જોઈ બોલ્યાં કે, ‘ મેં તને નહિ કહ્યું કે, આજનો દહાડો મને સવારના પહોરથીજ સારો લાગે છે. ચાંદો, બહુજ સારું થયું. દીકરાએ દાક્તર થયો, અને જમાનએ તારે તો તારે તોરણે આવતા પહેલાં ગ્રેજ્યુએટ થયો. રામચંદ્રને હું તો હવે એજ કહીશ કે, ચંદુની માફક એને પણ કહીક સારે ઠેકાણે નાંખી દે. ’

‘ એ તો હજી નાનો છે અને આગળ લણ્યા વગર રહેવાનોજ નથી. એનાં હિપર કંઈ આપણું બળ છે ? એના બાપને વર્ષ પહોંચ્યાં

છે એટલે કદાપિ નોકરી લે તો કાશુ જાણે ? આકી આપણે કંઈ ઉતાવળ નથી. મંગળ ફેરા ફેરવીને હું તો મારી ગજરીને હજીએ વર્ષ એ વર્ષ મારી પાસે રાખીશ. એને લણવું હોય તો લલેને જાણે !

‘તારી સાસુ કહે છે તે સાંભળ્યું કે ગુનાખવડુ ! તને તારી નણુંદ મોટી થઈ હોય એમ નથી લાગતું ?’ મંછાડોસીએ જોકારના વિચારની વડુ પાસે તુલના કરાવવાને પ્રશ્ન કર્યો. પોતાના, વડુના અને તેની વડુના, એમ ત્રણ પેઢીના જમાનાનું ડોરીએ નાનીવડુને મોઢે તારણ કઢાવવા માગ્યું. ગુનાખવડુ ગંભીર પણ છુટા મોંની સ્ત્રી હતી. તે બોલી કે, ‘જી ! આપના મારાં સાસુજીના અને મારા જમાનામાં આશમાન જમીનનો અંતર પડી ગયો છે. આપ વૃદ્ધોની આમન્યાને કીધે શું કહીએ ? આકી મારા વિચાર તો મારાં સાસુજીથીએ એ વર્ષ આગળ વધી જાય એવા છે. છોકરા અઢાર ઓગણીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી ઉમ્મરે પહોંચ્યો કહેવાય નહિ, અને છોકરી ગિયારી તેર ચાંદ વર્ષની થઈ એટલે મોટું બેરુ થઈ ગઈ ! એમ કેમ કહેવાય ? એ કોના ઘરનો ન્યાય ? અમે તો છોકરાઓને વીસ ને પચીસ વર્ષના અને છોકરીઓને અઢાર વીસ વર્ષની કરવા માગીએ છીએ. ગજરાખાને પંદર વર્ષ થયાં અને મારાં આ બીજાં એ વર્ષ ખમવાનું કહે છે, તેમાં મને તો જરાએ નવાઈ જેવું લાગતું નથી ? જે કદાપિ મારું રાજ્ય હોય તો હું તો ખાસ્સાં અઢાર વીસ વર્ષનાં થવા દઉં. એમાં શું ? આપણા ધર્મમાં તો જીજમા ! વ્યાસજી એકવાર કહેતા હતા કે, આગલા જમાનામાં ખાસ્સી મોટી મોટી થઈનેજ સર્વે કન્યાઓ પરણતી હતી. સીના દમયંતી અને દ્રૌપદી જેવી સતીઓ જે સ્વયંવરથી પરણી હતી તે શું અગિયાર અગિયાર વર્ષની અણસમજી બાળક છોકરીઓ હશે ? કન્યા વરને પસંદ કરતી અને પોતાના માથાપને કહેતીએ ખરી કે, અમને ફલાણીની સંગાથે પરણાવા.

મંછામા તો પુત્રના પુત્રની વડુનાં આ વચન સાંભળી આભાંજ થઈ ગયાં અને તેને આગળ બોલતી અટકાવી વચમાંજ બોલ્યાં કે, ‘એવી નિર્નજતા તો કદાપિ હોયજ નહિ. જોકોરવડુ ! તેં એવું સાંભળ્યું

છે કે, પરણનારી છોકરી કહે કે, મને ફલાણો વર ગમે છે અને તેની સાથે મને પરણાવો. એ તો કન્યાએ રાંડે માથે છોડાજ નાંખ્યો કહેવાય? હાય હાયરે બાપ ! આપણી હિંદુ મરજદાને માથે ત્યારે તો મીકુંજ મુકાયને ?

ગુલાબવહુ બોલતાં શું બોલી તો ખરી પણ વડસાસુનો ચહેરો જોઈ નરમ પડી ગઈ, અને પછી બોલી કે, ‘જીજ્ઞા ! અમે એવું ગાઈએ છીએ, અને હું તેનો એવોજ અર્થ સમજી છું. જીએને આપણા લોક નથી ગાતા કે ‘દાદાજી ! એ વર જોજો, એ વરે મારાં મન વસ્યારે; નિશાળે લણતેલો દીઠો, અક્ષરે મારાં મન વસ્યારે.’

મંછામાએ તરતજ અભિપ્રાય આપ્યો કે, ‘ઓહો ! એ તો માત્ર લગનનાં જોડકડાં.’ ‘ના ના જોડકડાં તો નહિ.’ જોકારશેડાણીએ વહુના બચાવમાં અને પોતાના સમર્થનમાં હવે બોલવું શરૂ કર્યું. ‘જોડકડાં તો નહિ અને કદાપિ જોડકડાં હોય તોપણ શું ? આગલા જમાનામાં કન્યાઓ ખાસી મોટી અને સઘળું સમજે એવી તો થતીજ. નહિ તો સપ્તપદીમાં વરવહુ જે સામસામે પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે તે અગિયાર વર્ષની કન્યા શી રીતે લે ? હજીએ રાજદરબારમાં અને ગામડાંમાં તો કન્યાઓ ખાસી મોટી વયની થાય છે. બાર તેર કે ચૌદ વર્ષની કન્યા પાસે સંસાર મંડાવવો, એ તો હું જીના વિચારવાળી થઈ જઈને વિચાર કરું છું તોપણ મને ઠીક લાગતું નથી. દુધિયા દાંત પડીએ રહ્યા ન હોય તે પહેલાં છોકરી બિચારીને સંસારમાં નાંખવાથી તેનું શરીર અને મન બેઉ બગડી જાય છે. એવાં હણેતાં બાળક દંપતીને સંસાર સુખકર નહિ પણ સામો દુઃખતર નીવડી આયુષ્યે ઓછું કરે છે. સંસારથી શરીર અને મન તૂટી ગયા પછી કદી જીવે તોપણ શું ? હાડપિંજર જેવી અને પવન આવે તો ઉડી જાય એવી આપણે કેટલી બધી સ્ત્રીઓ અહિં તહિં જોઈએ છીએ. એવાં સંસાર શું વહાલો લાગતો હશે ?’

‘સંસાર વહાલો ન લાગવાથી ત્યારે કાણ વેરાગણ થઈ, તે તો બતાવ ?’ ડાસીમાએ ચિદાઈને જવાબ દીધો.

‘વસ્તાર વળગ્યો હોય એટલે વેરાગણો તો શી રીતે થાય, પણ મુઆ જેવું જીવન ગાળે.’ જેકોરે વાતને વાળી લીધી. ગુલાબ બોલી કે, ‘ગજરાબા તો ઉપર હશે, નહિ બા ?’ એમ અનુતાત્મક પ્રશ્ન કરી ઓરડાની બહાર નીકળવા લાગી એટલે વળી મંછામા બોલ્યાં કે, ‘ને સાંભળ વહુ ! તારે પણ આજે જવાનું હતું છે. ઝટ તૈયારી કરજો. મોહનલાલ તમારી સાથે આવશે, ને થોડા દિવસ રહી તમને બધો બંદોબસ્ત કરી આપી પાછો આવશે. સાંભળીને રહેજો.’

જેકોર-હા, બેશી કહે છે કે, આજનું મુહૂર્ત બહુ સારું છે, અને જીજ્ઞાસુ પણ કહે છે કે ‘મોકલો,’ માટે તમારે જ તૈયારી કરવી હોય તે કરો. રાતના મેઘમાં જવાનું છે.

સાસુ વડસાસુનાં વચન સાંભળી ગુલાબ મનમાં તો ખુશ ખુશ થઈ ગઈ, પણ ઉપરથી ખુશાલી નહિ દેખાડતાં બોલી કે, ‘બેચાર. કલાકમાં હું કેવી રીતે તૈયાર થઈ શકીશ ? ગજરાબાને હું તો મારી સાથે લઈ જઈશ. આવા ભર્યાભાદર્યા ઘરમાં રહેતી મને એકલીને ત્યાં પરદેશમાં ગમે કેમ ?’ વહુએ મજેનું હોંશીલું લાડ ઉચ્ચાર્યું.

‘ગજરીને ના મોકલાય. તારી સાસુ ગજરીને લઈને પછી આવશે. હમણાં મોહનલાલ આવે છે. તને ગમતું થાય ત્યાં સુધી તેને ત્યાં રાખજો. મોહનભાઈથી કે બાળથી તમારે ક્યારે એકજ છે કે અણુ-ગમો થાય ? ચંદુએ ક્યાં બહાર જવાનો છે ? દવાખાનામાંજ રહેવાનું છે જાઓ, હવે તૈયારી કરો બેટા !’ ડોસર એ ટકોર મારી વળી મન-મપટો કર્યો.

ગુલાબ હોંશભર્યા મને પોતાની મેડીએ ગઈ. તેના ગયા પછી ડોસરે જેકોરશેઠાણીને કહ્યું કે, ‘તું કશી ચિંતાખિંતા કરતી નહિ. તારો વહુ બડી હોંશિયાર છે. પહેલા નંદરનું ઘર ચકાવશે. જા આપણને શોભે તેવા દાગીના પણ કાઢી આપ. ત્યાં રાજદરબારમાં કહિં જવું આવવું પડે ત્યારે સારા દાગીના નેત્રએ. બહિં મુંબાઈમાં એક અછોડો કોટમાં નાંખ્યો અને હાથે તાંતણા જેવી ચાર બંગડીઓ પરાંત્રી એટલે મોટી શેઠાણીમાં ખપાય ! પરંતુ એણી તરફ ગુજરાત

કાડિયાવાડમાં તો દાગીના દાગીના જેવો ભારે નેધએ. લુગડાંથી ત્યાં ગૃહસ્થાઈ કહેવાય નહિ, સમજી વડુ ! જા, ચાર સારા ભારે દાગીના કાઢી વડુને આપ. '

'પણ બા!એ દાગીનાં એમને ગમશે નહિ. મુંબાઈમાં તો ઘેરઘેર હવે એવું થઈ ગયું છે. દાગીના એટલે અવેજ જેવું કંઈજ નહિ. એક ગૃહસ્થની બૈરી પાસે બસે સાંચસેના દાગીના અને એક ગરીબની બૈરી પાસેએ એ. તમારા અમારા વખતમાં દાગીનાની જે લક્ષ્મી ગણાતી તે હવે નથી. 'વખમાંજ ડોસી બોલ્યાં કે, 'અને તેમાંજ લોકો બેત બેતામાં તૂટી જાય છે. ' મંછામાએ જુના અર્થશાસ્ત્રનાં પાનાં ઉકેલતાં વળી આગળ ચલાવ્યું કે, 'આગળ તો લોકો પોતાની સમૃદ્ધિનો લગભગ ચોથો ભાગ દાગીનામાં રોકતા. દાગીના એટલે ઘરેણુંજ નહિ પણ અણમહોરું સોનું-પાટલા. અણીની વેળાએ અસંખ્યા દાગીના ધરતી એન રાખતા. કોતવાર હું બારીએ બેસી હોઉં છું અને એકાદ 'ગૃહસ્થના ધરતો મોટો વરઘોડો જતો બેઠો છું' ત્યારે મને આજની ઉપરચોટિયા ટાપટીપ ઉપર ખરેખર હસવું આવે છે. આગળની જાનો એજ હાલના વરઘોડા કે બીજું ? આગળ એક જાન લુંટાય તો કહેશે કે, હાખના દાગીના ગયા. હાલનો મોટા શેઠ સાલુદારના ધરતો વરઘોડો નેધએ ત્યારે ભાગ્યે પંદર વીસ હજારના દાગીના નજરે પડે. હાલનો દાગીનો ટાપટીપનું શોભાનું ઘરેણું ગણાય છે. અમારા વખતનો દાગીનો સમૃદ્ધિનો એક મોટો ભાગ ગણાતો. '

'વળી આજના દાગીનાનું સોનું પણ સારું હોતું નથી. લોક જોમાંને તેમાં જાશિયાં સોનાં વાપરે છે. અણીને વખતે તેનું શું ઉપજે ?' જેકોરશેઠાણીએ ટાપસી પુરી.

'જાશિયાં સોનાં વગર મશીન પોલિસ ચઢે નહિ તો ! લોકને જે ને તે ઝગઝગાટ નેધએ જીએ. ઉપરની ટાપટીપ ને ઘોળકું ! દાગીના તો એવો નેધએ કે, અડીઓપટીએ જવાય દે. હાલના લોકને તો ગૃહસ્થાઈ માત્ર દેખાડવી છે, અને તે પણ સામા માણસને આંજીને ધુતવા માટે. અમારા જમાનામાં તો સારી ગૃહસ્થાઈ અને ખાનદાની

વગર સારો દાગીના કે લુગડું કોઈ પહેરતુંજ નહિ. આજ તો આઈ-સાહેબના દાગીના કરતાં કપડાની કિંમત વધે! શરીર ઉપર જેટલાના દાગીના ન હોય તેના કરતાં વધારે કિંમતનાં કપડાં હોય, અને તેએ વળી કપડાની પોતાની કિંમત નહિ પણ મોંઘી સિલાર્દની કિંમત! આવા આવા ઉપરચોટિયા ફંદ અને લલકા વધ્યા એટલે વેપારમાંથી અરકત ગઈ. કોઈ કોઈની સાથ ન રાખે એવું થઈ ગયું. તેમાં વળી સારા લલકાદાર અને બાવેશ ગણાતા લોકોએ ગરીબોને ખોટાં બજારાં ફુંકાવી ફુંકાવીને મારી નાંખ્યા. પોતે આત્મઘાત કર્યો એટલે જાણે છૂટ્યા! મુઆએને ધર્મે નડતો નથી. આત્મઘાતીને નરકમાં પડવું પડે છે તેનીએ એમને ખીક લાગતી નથી.

‘સારા સારા અને શેડિયા ગણાતા લોકોએજ ગરીબને લુટવા માંડ્યા ત્યાં પછી શું કરવું? ગાડીધોરા ને વાડીબંગલો વંતઈ વંતઈને લોક બિચારા ભરમાઈ જાય અને ન્યારે પાપનો ઘડો ફટે ત્યારે હાથ-પીટ કરે, પરંતુ પછી પાણી વહી ગયે તેમનું શું વળે? ‘લોભે લક્ષણ જાય’ સામે માણસ તો ગમે તેરી સફાઈ ને ટાપટીપ દેખાડે પણ આપણે લોભમાં લપટાઈએ શું કરવા, કે જીવનગાળો ગુમાવીએ? જેઠોરશેડાણીએ આધેડવયનું ડહાપણ અતાવ્યું અને પોતાના શાણપણની કસોટી કરાવવાને વળી આગળ ચલાવ્યું કે, ‘બા! મારા દાગીના તો એવા ટાપટીપિયા નથી. હું તો મારે આપની અને મારાં ઘરડેરાંની શિખામણે મૂળથીજ એવું સમજેલી કે, દાગીનો તે તો અવેજ અને છોકરાનો વારસો.’

મંજામા બોલ્યાં કે, ‘તું ડહાપણથી ચલી તો અત્યારે સુખી છે. તારા દાગીના અને રામચંદ્રનો રોકડ અવેજ બેય સરખાં. બે છોકરા હોય તો બેઉને બે જણાં સરખું આપી શકો. વારું, એ વાતને બહુલાવીએ અને દાગીનાનો અવેજ ગણતરીએ ચઢાવીએ નહિ. હવે જાઓ વહુને એમાંના બે ચાર સારા ભારે દાગીના કાઢી આપો.’

જેઠોરશેડાણી ઉઠતાં હતાં એટલામાં ચંદુલાલ બહારથી આવ્યો તેણે પણ આનંદભર્યે ચહેરે કહ્યું કે, ‘બા! કેશવચંદ્ર ઉંચે નંખરે

પાસ થયા. બહુ સારી નામના મેળવી. મેં તેમને તાર કરી મુઠ્ઠારક-
બાદી આપી છે. વળી કાઠિયાવાડથી મારા પિતાજીની એફિસમાં તાર
આવ્યો છે અને મારે આજેજ જવાનું થયું છે. ’

‘હા, મને ખબર થઈ ગઈ છે. હું તે જાણું છું અને જોશીને
પૂછ્યું તેણે આજનો દહાડો સારો કહ્યો તેથી મેં અને તારી દાદીએ
હમણાંજ ગુલામવહુને તૈયાર થવા કહ્યું છે. તારાં જીજ્ઞની એવી મરજ
છે કે, તમે વરવહુ બન્ને જાઓ. મોહનલાલને સાથે લેતાં જાઓ. એ
તમને બધી વ્યવસ્થા કરી આપશે. તારાવહુ એ આવે ત્યાં સુધી આપણે
ઘેર રહેશે, કારણ કે ગજરીને અને અમને ગમે નહિ. મોહનને એટલી
ખબર ટેલિકોનથી આપ, અને જા તુંએ તારી બધી તૈયારી કર. તમે
મોટાં અને સમજી છો એટલે હું હવે શી શિખામણુ દઉં, માત્ર એટ-
લુંજ કે આપણી જાત અને આખર સંભાળીને રહેજે. ’

જોતજોતામાં વખત જતો રહ્યો. ગુલામવહુએ હોંશમાં ને હોંશમાં
પોતાને જવાની બધી ગોઠવણ કરી નાંખી. ગજરીને પેઢી વાત કહે-
વાનું તે ભૂલીજ ગઈ, પણ દીકરીને તેની હોંશીલી માએ તે વાન કરી.
રસિકલાલને ઘેર જઈ તેણે પણ હોંશમાં પોતાના જીવનપ્રભુની પ્રભુતાના
હર્ષનો પત્ર લખી કાઢ્યો. રામચંદ્રશેઠના ઘરમાં આજ આનંદ આનંદ
થઈ રહ્યો હતો. ઘરનાં જીવાન અને આશા ભર્યા માણસોનો આનંદજ
ઘરને સ્વર્ગ જેવું રળિયામણું દેખાડે છે અને ખરેખર આજ સાંજનો
વખત અહિં એવોજ આનંદી થઈ ગયેલો હતો. ગુલામવહુ બહારથી
જાણે ગંભીર હોય એમ દેખાડો કરતી હતી પરંતુ એના મનમાં તો
ભવિષ્યની સ્વતંત્રતાના આનંદનાં મોજે મોજાં ઉજળી રહ્યાં હતાં. ગજ-
રીના મનમાં પણ તેવોજ આનંદનો ઉદ્ભવ રેલી રહ્યો હતો. તે પણ
હોંશીલી ઉમેદભરી કન્યા હતી એટલે બહારથી તો મર્યાદાશીલ ઠાવકી
રહેવા યત્ન કરતી હતી પરંતુ પતિની ફતેહ સાંભળી નેનું મને ગાંડું
ઘેલું થઈ ગયું હતું. રસિકલાલને ત્યાંથી આવી એવીજ ધમકારાખંધ
તે તેની લાભીની મેડીએ ચઢી અને અંદર પેસતાંજ બોલી કે, ‘એટ-
લામાંજ નણુંદને ભૂલી ગયાં તો પછી ત્યાં જઈને શું સંભારવાનાં છે ?’

‘આવો આવો, ગજરાખા ! હું તો તમને કેશવચંદ્ર પાસે થયા તે કહેવાનુંએ ભૂતી ગઈ. મેં જેવું સાંભળ્યું તેવુંજ પહેલવહેલું જીજ્ઞાસુને અને જ્ઞાને વધામણી આપી. તમને કહેવા આવતી હતી એટલામાં એવિંતું જાએ અને દાદીએ આજ મનેએ તમારા ભાઈ સાથે જવાનું દરાવી દીધું, એટલે કામમાં પડી ને ભૂતી ગઈ. તમે શું રસિક-લાલને ત્યાં જઈ આવ્યાં ?’ ગુલામે પહોં આંધીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘તમે કોઈ વાત કહેવી ભૂતી ગયાં હો તે હું યાદ કરતી નથી. મેં તો તમે પોતે જવાનાં છો તેને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે, એટલામાં નણુંદને ભૂતી ગયાં કે શું ?’

‘નારે આ, નણુંદ અમને ભૂતી જશે થરંતુ અમારાથી કંઈ નણુંદને ભૂતી જવાશે ? અમારે તો નણુંદ નણુંદોદનાં સહેજે કામ પડશે.’ ગુલામે પોતાના સારા દલાડાનું ભવિષ્યના મનોરથમાં અજાણેજ સૂચન કર્યું. નણુંદ હસવાનો પ્રસંગ મળવાથી ખીજીજ આનંદમાં ખડખડાટ હતી.

‘હસો, કહો તો હુંએ હસવા લાગું.’ ભાભીએ નણુંદની મગક કરતાં કહ્યું.

‘તમે શું સમજતાં હશે અને હું શું હસતી હોઈશ ભાભી ?’

‘એ તો સૌ સૌનાં મન જાણે. મારા કરતાં તમારે તે વધારે સમજવા જેવું છે. તમારાં ગંધાંની ગમતમાંથી સ્નેહમાંથી ને સસરા-જીના રાજ્યની શીંગી છાયામાંથી પહાર જતાં મારે તો હસવા જેવું કંઈ છેજ નહિ. હસવા જેવું તમારે છે ને ઉંડા અંતરના આનંદથી હસો છો પણ તમેજ.’

‘ભાભીને કીક ફેરવી વાળતાં આવડે છે.’ ગજરીએ કાવકે મુખે જરાખ આપ્યો એટલામાં તારાગૌરી પણ છોકરાંને લઈ ત્યાં આવી પહોંચી.

‘એવિંતું આજેજ ક્યાંથી જવાનું દરાવી દીધું ?’ તારાગૌરીએ સવાલ કર્યો.

‘જુઓને ભાભીજી ! જાએ અને જીજ્ઞાસુએ એકદમ મનેએ

મોકલવાનું નક્કી કર્યું અને તે પણ મને તો છેક ત્રણ વાગે કહ્યું. મારી મોંઘીબહેનને મળવાને તો મને વખતે નહિ મળે. જે તે કોઈ મને કહેશે કે ‘કહ્યુંએ નહિ અને મળ્યાંએ નહિ વાહ!’ ગુલાબે ઉત્તર આપ્યો.

તારા બોલી કે, ‘જાઓ, તમારાં બહેનને મળી આવો. કાકાજી આવ્યા તેમની ગાડી નીચે તૈયારજ ઉભેલી છે. પાંચ મિનિટમાં મળીને આવવું રહેવાશે.’

‘હા, જાઓ લાભી!’ ગજરાએ અનુમોદન આપ્યું.

ગુલાબ અને મોંઘીનાં સહીયણાં કેવાં છે તે વાંચનાર જાણે છે. આવી પ્રિય સખીને મળ્યા વગર પરદેશ જવું તે ગુલાબના મનમાં ખુંચવું હતું. મોંઘી તેને કપડા દેવામાં પણ બારી રાખે તેવી ન હતી કુદરતી લાગણી અને ભક્ષાબોલા માણસનો લય એ બે વાનાં પ્રીતિમાં પરિચય રખાવનારાં છે. તરતજ તે તૈયાર થઈ અને સાસુની રજા લઈ ગાડી તૈયાર હોવાથી ઝવેરીને ઘેર ગઈ. ચંદુલાલ પણ તેના મિત્રોને મળવા ગયો.

ઘરમાં તેમના જવાના બધી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. રામચંદ્રશેઠ દિવાનખાનામાં મોહનલાલને તેમનું વરવહનું ઘર જમાવી આપવાની કેટલી વ્યાવહારિક સચવાઓ આપતા હતા એટલામાં જોકાર-શેઠાણી એક તાર લઈને દિવાનખાનામાં ગયાં અને બોલ્યાં કે, ‘આ ચંદુનો તાર આવ્યો છે. રામચંદ્રે તાર લઈ મોહનલાલને આપ્યો ને કહ્યું કે, તાર ફોલ્ડમાં હરકન નહિ, જોને મોહન! ફાનો છે અને શું બાગત છે?’

જોકારશેઠાણી બોલ્યાં કે, ‘જુઓને, રસોઈ થઈ ગઈ છે સાત વાગવા આવ્યા પણ વરવહમાંથી કોઈએ જણાય છે? લાઈ મિત્રોને અને વહુ તેમની સખીઓને મળવામાંથી પરવારતાંજ નથીને? આવું લાં ક્યાંથી લાવશે?’

તાર ફેડી તે વાંચીને મોહનલાલ બોલ્યો કે, ‘આ તો ચંદુ-લાઈએ કેશવચંદ્રને પાસ થયાની મુગારકબાદી આપી હશે તેનો તેમણે

વળતો ઉપકાર માન્યાનો તાર છે' આમ કહી તેણે મોટેથી ઈંગ્રેજમાં રામચંદ્રશેઠને તાર વાંચી સંભળાવ્યો.

રામચંદ્રશેઠે હસીને કહ્યું કે, 'મોહન ! તારી કાકીને તેના અક્ષરે-અક્ષરનું ભાષાંતર કરીને સંભળાવ.'

'મારે એમાં સાંભળવા જેવું શું છે ?' જેઠારશેઠાણીએ ઉત્તર આપતાં ચત્તાચું કે, 'જુઓને ક્ષેત્ર વિનયી છે. હું ધારું છું કે આજે પરિણામ જણાવાનું જાણીને તે ખાસ અમદાવાદ આવેલો હશે, નહિ તો ગામડે તાર ક્યારે જાય અને જગ્યા ક્યાંથી આવે? રસિકજ્ઞાનને અને એને એવી ધરવટ છે કે અમદાવાદે પેતાનું ધર હોય એમ તે રહે છે એટલે જરૂર અમદાવાદ આવેલો હશે. ચંદુએ તાર ક્યોં લ્યારે તરત ને તરત તેણેએ સામે તાર ક્યોં. છોકરાંનો ઉદય અને તેમનામાં આવો સ્નેહ તથા કક્ષોક્ષતા હોય એ તો મને બહુ ગમે છે.'

મોહન-જુઓ, સાંભળો કાકી ! અમદાવાદથી તે લખે છે કે 'તમારા તારને માટે ઉપકાર માનું છું. મારા પિતાને પેલી વાત કબુત છે.'

જેઠારશેઠાણી હસ્યાં અને રામચંદ્ર સામું નેઠ ઘોલ્યાં કે, 'લો હવે તમારે કંઈ કહેવાનું છે ? ઐરાંમંદી વાત તેમાં શા વિશ્વાસ ? એમ કહ્યા કરતા હતા તે હવેએ માનશો કે નહિ ?'

મોહન-ન માનવા જેવું શું હતું. આપણા જેવું ધર એને ક્યાંથી મળે ? ગજરીબહેનના જેવી સુશીલ હાર્દ ભણેલી ગણેલી કન્યા એને પણ ખીજે ક્યાં મળે તેમ હતું કે ના કહે ? મેં તો તેજ દિવસે નહિ કાકી ! તમને ખાતરી આપી હતી.

રામચંદ્ર-મોહન ! તમારી જુવાનોની એ બહુ મોટી ભૂત થાય છે કે, તમે હમેશ પોતાની બાબતે ઉજળી નેઠ ખીજ બાબતે ઝાઝો વિચારજ કરતા નથી. તમે એવું અભિમાન રાખો છો કે, આપણા જેવું કાણ છે ? પણ નહિ, દુનિયામાં આપણા જેવાં બહુએ છે અને આપણે કંઈજ ગણતરીમાં નથી, એમ માનવું. હુંજ હોંશિયાર અને ગૃહસ્થ એવું મનમાં અભિમાન આણવું નહિ. તારાં કાકીને પૂછ કે અમારા જેવું-અરે ! અમને ટકાર મારે એવું ધર એને કન્યા આપ.

વાને અમદાવાદમાં તત્પર છે કે નહિ ? વારું, આ તો બહુ સારું થયું છે, પણ એવું અભિમાન ન રાખવું કે, આપણા જેવું કોણ છે ? ગજરી મારી બાગ્યશાળી તે આ ચોકડું ખેતી ગયું. હું તો આને હમેશ કહેતો હતો કે, ઇશ્વર સૌ સૌને ઘટે તેવું ઠેકાણું કર્યાજ કરે છે અને તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખ. છોકરો સારો છે, તેમ કુટુંબે જીજ્ઞાસા કહેવા પ્રમાણે અસલ ખાનદાન અને કુળવાન છે. એનાં માખાપ અને આગળ પાછળનાં માણસ કેવાં હશે તે આપણે જાણતા નથી. ’

જેકોરશેઠાણીથી રહેવાયું નહિ તે વચમાંજ ખોલી ઉઠ્યાં કે, ‘એનાં માખાપ અને આગળ પાછળનાં માણસ ગમે તેવાં હશે, તેમાં આપણે શું ? તેમની માથે ક્યારે આપણે માથા સરસા જડયા છે. આપણે તો વર જોયો છે, અને વરમાંથી ધર થશે. મોતીના દાણા જેવો વર છે પાંડી શું ? જુઓને કેવી શાઆતીભેર પાસ થયો. મોહનલાલ ! ચંદ્ર આવે એટલે તું સામે તાર કર કે તે સ્ટેશન ઉપર તમેને સવારે મળે. ’

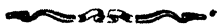
‘તારે કંઈ ભેટખેટ મોકલવી છે ?’ રામચંદ્રશેઠે ઉચ્કેરવા પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા હા, ભેટ પણ મોકલું, કેમ ન મોકલું ? ખીજ કોઈ રીતે નહિ તોપણ આપણી જ્ઞાતિના અને આપણે ઘેર થોડા દિવસ રહીને ઉંચે નાંખરે માનભેર પાસ થયેલા એક ગૃહસ્થને ભેટ મોકલાવું તોપણ ખોટું નથી. ’

રામચંદ્ર-મરોઝર છે, આપણે ઘેરથી પાસ થયેલા એક વિદ્યાર્થીને ભેટ મોકલવામાં આવે તો તેમાં કંઈ વધારે પડતું કર્યું એવું કહેવાય નહિ. વારું ચાલો, હવે તૈયારી કરાવરાવો, વખત જાય છે અને ગાડી કંઈ આપણી વાતોની વાટ જોશે નહિ.

ચંદુલાલ અને ગુલામ તેમનાં સ્નેહીઓને મળીને ઘેર આવ્યાં ત્યારે ઘર આગળ બધી તૈયારી થઈ ગઈ હતી. કેટલાક મિત્રો અને પડોસની સખીઓ તો તેઓના આવતા પહેલાંજ તેમને વિદાયગીરીનું માન આપવાને આવી પહોંચ્યાં હતાં. તેઓ આવી તેમને મળીને

જમ્યાં એટલામાં જવાનો વખત થયો. રામચંદ્રશેક અને ગજરી તેમને સ્ટેશન ઉપર વળાવવા જવા તત્પર થયાં. મંછાડોસી અને જોકારશેકાણી ગળગળાં થઈ ગયાં, તેમ ગુલાબવડુની આંખો પણ છુટાં પડતાં લિંગઈ, ગજરીએ હસતે મુખે ભાઈ ભોગ્નધને કંકુનો ચાંલો કર્યો અને મંછામા તથા શેકાણીના પગમાં મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી વરવડુ ગુલાશિષ લઈ દાદર ઉતર્યા. તારાવડુ અને છોકરાં તેમની પાછળ નીચે ગયાં. મોહનલાલ જતો હોવાથી તારાવડુને પણ જરા ઓછું આવ્યું અને મોટો છોકરો તો ગજરાફેઈ સાથે ગાડીમાંજ ચઢી બેઠો. આવજો અને કુશળતાના પત્ર લખતાં રહેજો' એમ સર્વે કહેતાંજ રહ્યાં અને ગાડીઓ સ્ટેશન તરફ ચાલી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

રજવાડી રહેણી કરણી.

પૂર્ણિમાની રાત્રિ છે. બાગમાં ઝીણી ઝીણી ધારનો કુવારો ઉડી રહ્યો છે અને ચંદનીની અંદર પુષ્પવૃક્ષો ઉપરનાં રંગ બેરંગી પુષ્પો ખીલી નીકળી ચારે તરફ બાગમાં સુવાસ પ્રમારી રહ્યાં છે. મંદ મંદ પવન વહાય છે અને ઘટાદાર વૃક્ષોમાંથી ઝીણો ઝીણો પંખીઓનો કક્કરવ વાતાવરણને ગણગણાવી રહેલો છે. બ્રમરો આમ તેમ ગુંગરવ કરે છે અને અમૃતને વરસાવતાં હોય તેવાં ચંદ્રમાનાં ત્રિશદ્ધ ધવલ કિરણો દૂધની ધારાઓની માફક જગતને પોતામાં નવરાવી રહ્યાં છે, તે વખતે આપણે અત્યાર સુધી મુંબાઈના ધામધુમિયા અને પ્રવૃત્તિ-મય જીવનના વ્યવસાયી વાંચકને એક શાંત એકાંત રાજવંશી મહેલના રમણીય બાગમાં ફરીને મિ. ચંદુલાલ અને તેના કુટુંબની ખબર લેવાને લઈ જઈએ છીએ. આપણે બાગમાં નજર કરીએ છીએ તે વખતે ધોળા આરસપહાણના કુવારાની આસપાસ ફરસબંધી ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનાં સુખાસનોમાં ત્રણેક જણ વાતો કરતાં બેઠેલાં છે, કે જે ત્રણ જણને આપણે ગત પ્રકરણમાં મુંબાઈથી કાઠિયાવાડ તરફ

વિદાયગીરી આપી તેમની પાછળ આવેલા છીએ.

આ લોકને કાઠિયાવાડના દેશીરાજ્યમાં આવ્યાને હાલ દેટલાક દિવસ થઈ ગયા છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ રાજવંશી કુટુંબમાં સાધારણ રીતે તેમને સ્નેહ જોડાઈ ગયો છે અને બધી વ્યવસ્થા પણ થઈ ગયેલી છે. ચંદુલાલને રાજા સાથે અને ગુલાબવહુને મુખ્ય માનિતી રાણી સાથે પરચય અને સ્નેહ બંધાયો છે. હવે એક બીજાને મળ્યા પછી તેમનો એક દિવસ પણ ખાલી જતો નથી. મોહનલાલ જે કામ માટે આવેલો તે કામ કર્યું હવે બાકી રહ્યું નથી, માત્ર આગ્રહથી તેને ‘આજ જજો, કાલ જજો’ એમ કહી કહીને સ્નેહાળ. દંપતીએ રોકી રાખેલો છે. અત્યારે ભોજન કરી ત્રણે જણ ચંદનીમાં ઘડીવાર હવા ખાવા બેઠેલાં છે. મોહનલાલે અહિં કરીને પાછી વાત ઉપાડી કહ્યું કે, ‘ચંદુભાઈ! ગુલાબલાબી! હવે તો મને જવા દો. ઘણા દિવસ થયા અને મારો શેક મને રમ્મ આપશે નહિ. અમસ્તી નોકરી ગુમાવવી એમાં શો માલ? તમોને હવે મારી હાજરીની કંઈ અગત્ય હોય એમ નથી, તો શા માટે અમસ્તો મને રોક્યા કરો છો?’

ગુલાબવહુ બોલી કે, ‘તમારી હાજરીની અમને ઘણી જરૂર છે. એમ કહો કે, હવે તમને ડોકાની બા સાંભર્યો છે. આજે કેશવ ચંદ્રનો કાગળ આવ્યો છે તે એકાદ બે દિવસમાં અત્રે આવવાનું લખે છે. એ એકાદ અડવાડિયું અહિં રહેવાનું જણાવે છે. એ અહિં આવે અને તમે જાઓ, તે કેમ બને? મોહનભાઈ! એમને અહિં ગમે કેમ? આ તો એમને કામે જાય અને હું એકલી એમની સાથે શી વાતચીત કરું? વળી લગન તો થયાં નથી છતાં હવે તો એ અમારા પૂજ્ય પરાણા ગણાય, એટલે તેમની સારી બરદાસ ન થાય તો સાસુજીને ખાટું લાગે? અમારે તો હવે એમની સાથે પહેલા કરતાં જરા વધારે વિવેક અને સબ્યતાથી રહેવું પડશે, માટે એ આવે ત્યાં સુધી રહો, તમે અને એ સાથે જજો. તારાલાબીજીને કાલ હું કાગળ લખીશ.’

ચંદુલાલ ફરવાને માટે ખુરસી ઉપરથી ઉઠતાં ઉઠતાં બોલ્યો કે,

‘ખરેખર છે, કેશવચંદ્ર અને તું સાથે જાને. તું અહિં હોય તો એમને પણ ગમત પડશે. કેશવચંદ્રને અને તને રાજાજની મુલાકાત કરાવરાવીશું. હું તને કહેવાને તો ન હતો પરંતુ પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે કહું છું કે, તારું અહિં કંઈ કેટલાં થાય એવી તજવીજ કરવાને પણ મારો વિચાર છે, અને જો ક મેં ઉપર ઉપરથી તો કેટલીક વાતચીત રાજાને કરી છે પરંતુ તને મેળવ્યો નથી. કેશવચંદ્ર આવશે ત્યારે પ્રસંગ ભેગો પ્રસંગ મળતાં તનેએ ભેગાભેગી રાજાની મુલાકાત કરાવરાવીશ.’

ગુલામ આતુર થઈ વચમાં જ બોલો ઉઠી કે, ‘કંઈ કરો તો સારું કરજો, પાણીમાં બેસી જતા નહિ. ઓઢાની અને ઉંચા પગારની જગા હોય તો જ ગોઠવણ કરજો નહિ તો જાનામાના બેસી રહેજો. મોહનલાલને મુંબાઈ જ સારું છે.’

મોહન-મુંબાઈ સારું છે તે માત્ર તમારા ઘરને લીધે, નહિ તો મુંબાઈમાં નોકરી મળી તે માટે તો હું અને એ બેઉ જણ અમરું દુર્ભાગ્ય ગણીએ છીએ. આવાં રજવાડામાં કંઈ થતું હોય તો સારું, પછી લેવેને સાધારણ જગા હોય.

ચંદુ-ના ના સાધારણ જગા તો નહિ. મોહનલાલ ! એ તો જેવી કિંમત આપણે કરાએ તેરી થાય. પહેલેથી ઉંચી કિંમત અંકાય તે પછી ઉંચે ને ઉંચેજ ચડતું રહે અને નીચી પાયરીએ બેઠું તે પછી એજ સ્થિતિમાં પડ્યું રહે.

ગુલામ-અલગત, મોહનલાલ ! મુંબાઈથી કંટાળી જેવી તેવી જગાએ ન બેસી જતા. એ તો પહેલે સપાટે જેવા અંકાશે તેવા રહેશે. બધા વ્યવહારમાં એમ છે, માટે શરૂઆતથીજ સારી જગાની ધારણા રાખજો. તારાલાભીજની બિચારાંની ઉમેદો અને ઓરિયા મદ્દજ થાય એવી જગા મળે તો લેજો નહિ તો મુંબાઈ છેજને ? અહિં રજવાડામાં તો ‘મારે તેની તલવાર,’ કોણ પૂછે છે કે, ફલાણા લાલની લાયકાત શું ?

ચંદુ-આમના વચનમાં મોહનલાલ ! ખરેખરું સ્વાભાવિક સત્ય

રહેલું છે. આપણે ધણીવાર તે સમજી કિંવા માની શકતા નથી પરંતુ પુરુષવ્યવસાયથી દૂર રહેલી સ્ત્રીઓ પણ આવી બાબતો એમની મેળે જુદા જુદા અનુભવોને લીધે સમજી જાય છે. લાયકાત કંઈજ નહિ પરંતુ એક બહાનું છે. સંજોગોને નહિ જોનારનો તે ખાલી લય માત્ર છે. હું લાયકાતને નહિ પરંતુ સંજોગોને માનું છું અને તે જો અનુકૂળ હોય તો વગર લાયકાતનો માણસ પણ ઉંચે ઓછે ચઢી જાય, એ ખરું છે.

‘ત્યારે શું લણવું ગણવું તે સૌ નકામું ? અને જો એમ હોય તો પછી લોકો લણવા ગણવા પાછળ આટલો બધો શ્રમ અને મોટું ખર્ચ શા માટે કરે ?’ મોહનલાલે બહુ સાદો સવાલ કર્યો.

ચંદુ-રણવાને માટે કિંવા ઉંચે ઓછે ચઢવાને માટે કંઈ લણવા ગણવાનું નથી. લણવા ગણવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે ખરાં પરંતુ તેમાં એજ હેતુ છે એમ માનવાનું કંઈજ કારણ નથી. લણનારાઓએ તો માત્ર આત્મોન્નતિનો વિચાર રાખવો જોઈએ. મનુષ્યો માટે જ્ઞાન દરેક રીતે અતિ ઉપયોગી છે પરંતુ લોકો તેને રણવાના કે સારી પાયરીએ ચઢવાના એકલાજ હેતુ રૂપ માને તો તે ખોટું છે. જ્યારે વિદ્યાનો આટલો બધો પ્રચાર ન હતો અને લોકો સામાન્ય જ્ઞાનથીજ જીવન ગાળતા હતા ત્યારે પણ તેમનામાં ધણાક માણસો ગૃહસ્થ અને ધણાક માણસો ઓછેદાર તો હતાજ, અર્થાત્ ઉંચા પ્રકારની કેળવણી હોય સાંજ ધન અને ઓછો હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. એ તો સંજોગોને લઈ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં જો સારી કેળવણી હોય તો તેની શોભામાં ઓર વધારો થાય છે, લણવા ગણવામાં સારા સુખી થવાનો હેતુ રાખનારાઓ દુર્ભાગ્યે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં આવી પડે છે તો પછી લણનાર માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. આવા માણસો લણ્યા તોપણ શું અને ન લણ્યા હોય તોપણ શું ? આગળના જમાનાના પ્રાહ્મણો ધનને અને ઓછાને તુચ્છ ગણતા હતા. તેઓ માત્ર આત્મોન્નતિને માટેજ લણતા હતા અને એજ હેતુ હું તો કેળવણી લેવામાં રહેલો હોય એમ સમજું છું.

ગુલામ જે ખ્યાનથી આ બધું સાંભળી રહી હતી તે વચમાંજ બોલી કે ‘તમે ન લણ્યા હોત તો આ ઓઢા ઉપર આવત ખરા કે ?’ મોહનલાલ હસ્યો.

ચંદુલાલ બોલ્યો કે, ‘નહિ, હું આ ઓઢા ઉપર આવત નહિ એ ખરું, તેમ એ પણ ખોટું નથી કે. મારા કરતાં બહુ ઉંચે નંખરે પાસ થયેલા મારા ગોઠિયાઓ આવેા ઓઢો પ્રાપ્ત કરવાથી ખેતસીય રહેલા છે અને રહેવાના. મને આ પ્રકારના સંવેગો મળી આવ્યા અને હું આ ઓઢ્યે ચઢ્યો. ઉંચી લાયકાત હોવા છતાં તેમને આવા સંવેગોનો વેગ ન આવ્યો તેથી તેઓ જ્યાં ને ત્યાં રહી ગયા અને રહી જવાના. ભણતર નહિ પરંતુ સંવેગોજ જીવનમાં માણસને મોટા નાનો બનાવે છે. એકજ ગુરના બે સમાન જ્ઞાનવાળા વિદ્યાર્થીઓ જીવનમાં સમાન સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.’

ગુલામ-લાયકાતને માનો કે પછી સંવેગોને માનો, જે કાંવે તે માનો પણ મોહનલાલને આપણી સાથે રખાય તેમ કરે અને જ્યારે આપણી સાથે રખાય તેમ કરે ત્યારે તો આપણા જેવાજ બનાવેા, કારણ કે સમાનની મૈત્રી હોય તોજ શોભે.

મોહનલાલ બોલ્યો કે, ‘અલખત, તમારી સાથે અને તમારાજ ઓળખાણમાં રહેવાનું હોય ત્યાં તો તમારા કરતાં બહુ ઉતરતી જગાએ રહેવાનું હું પોતે પસંદ પણ કરું નહિ.’

ગુલામ-ત્યારે તો મોહનલાલ ! તમે પોતે પણ તમારા ભાઈની માફક લાયકાતને નહિ માનનારાજ કહેવાઓ.

ચંદુ-મેં આગળ કહ્યું તેમ લાયકાતનો વિચાર એ તો એક ખ્યાલી ભય અને બહાનું માત્ર છે. બહુ મોટી મોટી જગાઓ પર લાયકાત વગરના માણસોની યોજના થયેલી આપણે કામેકામ વેંઠએ છીએ. સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ પણ એવી જગાએ ગયા પછી પોતાની પરિસ્થિતિ તો સંભાળી લે છે. ન્યાય અને વૈદક વગેરે જે અમુક એકજ બાબતના ખાસ અભ્યાસની અગત્યવાળાં ખાતાં છે તેમાં તે તે બાબતના જ્ઞાનની જરૂર છે, બાકી બીજી બધી બાબતો સામાન્ય બુદ્ધિ-

મત્તાથી ચલાવી લેવાય તેવી છે. તેને માટે કંઈ ખાસ અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી એક જડજનો એકાદો કાયદો નહિ જાણનારને અપાય નહિ એ ખરું, પરંતુ જડજ કરતાં પણ વધારે ઉંચો દિવાનનો એકાદ એક બુદ્ધિમાનને અપાય અને તે સુખેથી ચલાવી શકે.

‘મોહનભાઈ ! તમારા ભાઈએ તો તમને દિવાન બનાવવા ધાયાં ત્યારે તો એક અડવાડિયું હવે રહીજ નાઓ.’

મોહન-એક અડવાડિયું રાખવાની પછી શી જરૂર છે ? હમેશજ સાથે રહીશું નહિ ?

ચંદુ-મોહનલાલને દિવાનની જગા મળે એમાં તમે નવાઈ કે મશ્કરી જેવું કંઈ સમજતાં નહિ, આજ નહિ ને ચારે દલાડે તે મળે.

‘તે કેમ ?’ ગુલાબે પ્રશ્ન કર્યો.

ચંદુ-મારો એવો વિચાર છે કે, આપણા રાજકુંવરના શિક્ષક તરીકે મોહનલાલની ગોઠવણ કરવી.

આ રખડો સાંભળતાંજ ગુલાબ ખોલી કે, ‘ખરેખર એમ થાય તો તો મોહનભાઈ કોઈવાર દિવાન થાયજ. રાજના કુંવરોના શિક્ષકોને માટેજ કાઠિયાવાડમાં તો જાણે એ એકાદા નિર્માણ થયેલા હોય એવું થાય છે. જ્યાં ને ત્યાં કુંવરનો શિક્ષક કુંવર રાજ થાય એટલે વહેણે મોડો દિવાન થાય થાય ને થાયજ.’

મોહનલાલ-યું લાયકાત વગરજ ?

ગુલાબ-મોહનભાઈ ! હવે લાયકાતની તો ચાતજ કરશો માં. લાયકાત એ કંઈ વસ્તુજ નથી. રાજના કુંવરના શિક્ષક થયા એટલે લાયકાત મેળવતાં ફેટલી વાર ! વિભાવતનો એકાદ આટો મારી આવવો અને પારકે પૈસે અમલદાર લોકને મિજબાનીઓ આપવી તથા માલ-મસાલા ખવરાવવા, આગલા જમાનાના ભાંડ જેવા ફેટલાક પત્રોળીયાને સંતોષવા ને બણગાં કુંડાવવાં તથા મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો સાથે ફરવું અને મોટી મોટી લાગવગો મેળવવી એ કંઈ મુશ્કેલ કામ છે ? એ લાયકાત ! કુંવરને જેમ રાજપણાની લાયકાત મળતી જાય તેમ શિક્ષકને દિવાનપણાની લાયકાત મળતી જાય અને પછી મોડો પાર !

ચંદુ—ગમે તેમ કહો, પણ એવું થાય છે એ તો ખરું. એકલાં દેશીરાજ્યોમાંજ નહિ પણ બીજે ઠેકાણે પણ એમ થાય છે. પખાજ બિચારી નિર્જીવ હોવા છતાં પણ કણકનો લોચો વળગાડતાં સારું બોલે છે તો માણસ બોલે એમાં શી નવાઈ ? જ્યાં લાયકાતની મોટી મોટી વાતો કરવામાં આવે છે ત્યાં પણ સંજોગો કાઢને અનુકૂળ હોય તો તે કાવી જાય છે અને કાચો તે તો પછી લાયકજ ગણાય.

ગુલામ—ગણાય એમ ન કહો તેને લાયક ગણવોજ પડે. એ તો જગતજ એવું છે ! ‘ શરૂઆતથી મોટા તે મોટાજ. ’ રજવાડાંની ને ઓઢાની નોકરીઓની ક્યાં ટીકા કરો છો ? જનમંડળમાં પણ એવુંજ ચાલે છેને ? રખડેલ ટટ્ટા છાપાં કાઢે ને બારાખડી ભણેલાંને એલફેલ લખીને રીઝવે એટલે સાક્ષર ! ગુજરાતમાં આવા ધર્મિંગ ધર્મમાં સાહિત્યમાં રાજ્યમાં અને લોકમાં સઘળે ઠેકાણે ચાલે છે, કોની કોની ટીકા કરવી ? એ તો જેમ કરવું પડે તેમ કરે એવા મોહનભાઈ છે, તમે તમારી મેળે ગોડવણ કરોને.

‘ અને તારાભાભી વળી મોહન કરતાં ક્યારે જાય તેવાં છે ? ’ ચંદુલાલે મસ્કરી કરી.

‘ તારાભાભીજી તો રજવાડામાં ખરેખરાં ભળી જાય તેવાં છે; પણ નહિ, આમ વાત કરવામાંજ વસ્તુને ઉડાવતા નહિ. જન રાજ્ય સાથે તમને કંઈ વાતચીત થઈ હોય તો પછી વગર વિલંબે એ ચોકડું બેસાડી દો. મોહનભાઈને હવે એ વાત નક્કી થતાં સુધી હું જવા દેવાની નથી. ’

ચંદુ—મારે બે વાર રાજ્ય સાથે એ સંબંધી વાતચીત થઈ છે. તેમણે મને મોહનલાલને મેળવવાનું કહ્યું છે. આવતી કાલે જો વખત મળશે તો ફરીને એકવાર વાત કરીશ અને પછી જરૂર મેળવીશ.

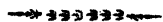
આ પ્રમાણે તેઓ વચ્ચે વાતચીત ચાલી રહી હતી એટલામાં દરવાને આવીને કહ્યું કે, ‘ સાહેબ ! દરબારમાંથી ગાડી આવી છે અને સાથે એક વડારણ આ ચીકી લઈ આવેલી છે. ચંદુલાલ ચીકી લઈ દીવા આગળ ગયો. તે વાંચતાં જણાયું કે, તેને તાબડોતો રાજમહેલમાં બોલાવેલો છે. ચીકીમાં એથી વિશેષ હકીકત ન હતી તેથી ચંદુલાલે

ગુલાબને કહ્યું કે, ‘ રાણીજીની તખ્તિયત ઠીક નથી માટે મને ખોલાવ્યો છે. મારે શું લઈ જવું? તે સમજ પડવા માટે, તેમને શું થયું છે? તે તમે જઈને વડારણને પૂછી આવો તો ઠીક. ’

ગુલાબ તરત ગાડી આગળ ગઈ અને વડારણને પૂછી અંદર આવી ખોલી કે ‘ કસુવાવડનાં જે કંઈ ઔષધ અને ઝોળાર લઈ જવાનાં હોય તે લઈ જાઓ. મને તો જાણે તમારી સાથે આવું એમ થાય છે. દેવરાણી માટે વડારણે જે કહ્યું તે ઉપરથી મને ખડુ લાગણી થઈ આવી છે. તે ખડુ કષ્ટાય છે અને રાગતજ ચિંતાતુર થઈ ગયા છે. ’

મોહનલાલ ખોલ્યો કે, ‘ જાઓ, જનાનામાં પુરુષ દાકતરને જવા દેશે નહિ. સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી ડામ કરવું પડે તે કરતાં તમે ચંદુલાલને ખરી હકીકત લાવી આપવાને ખડુ ઉપયોગી થઈ પડશો. આપણે ક્યારે જનાનાં છે કે શરમાઈએ? ’ ચંદુલાલે આ વિચાર તરત પસંદ કર્યો.

‘ ચંદુલાલ તૈયાર થયા, દરમિયાન તેનો માણસ ‘બેગ’ પણ તૈયાર કરી લાવ્યો. ગુલાબ અત્યારે બેગ લઈ તેની સાથે સ્ત્રી દાકતર બની અને બેગ ‘ હમણાં આવીએ છીએ ’ એમ કહીને વડારણ સાથે રાજમહેલ તરફ ગયાં.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

બંગલામાંની બલા.

દરબાર તરફથી ચંદુલાલને રહેવા મળેલો બંગલો જુના જમાનાનો એક અસલી રાજમહેલ હતો. મોટાં મોટાં ઝાડો લાગી ગયેલા કુવારાઓ બેઠેલા અને જીર્ણ થઈ ગયેલાં ફેટલાંક બાંધકામોવાળા વિશાળ કંપાઉડ વચ્ચે તેનો ફેટલોટ ભાગ નવો બાંધેલો હતો. તેમાં ઉંચા પરચારતું અસલ ભોંયતળિયું અને ઉપર એક માળ હતો. ભોંયતળિયે ચારે તરફ પગથિયાંવાળો ઓટલો અને ઓસરીઓ ઉતારેલી હતી. બખ્ખે બાજુએ બખ્ખે ઓરડીઓ અને વચમાં મોટું દિવાનખાનું ડાઢેલું હતું.

મેડા ઉપર પણ એવાજ ખંડ પાડેલા હતા. ફેર માત્ર એટલોજ કે દિવાનખાનું સહેજ નાનું કરી બાજુના ઓરડાઓ સુવાને માટે સહેજ મોટા કરેલા હતા. તે દરેક ઓરડાનાં છબ્બાં બાગના વરંડાં ઉપર પડતાં હતાં. બંગલાના બાગલા વરંડા ઉપર બે માણુઓ હમેશ ચોટી માટે બેસી રહેતા. આ માણુસોને બારણાં બંધ કરી સાવધાન રહી ચોટી કરવાનું કહી મોહનલાલ મેડે ચઢી દિવાનખાનામાં જઈ બેઠો. બંધે ઠંકાણે દીવા બળતા હતા અને ઉઘાડી બારીઓમાંથી મંદમંદ શીળો અને સુગંધિદાર પશ્ચિમનો પવન આવતો હતો. મોહનલાલ દિવાનખાનામાં બેઠો કે તરત પાછલા પ્રકરણમાં થયેલી વાત તેને યાદ આવી. પોતાને દરબારમાં નોકરી મળવા અંબધી વિચારેા હય તેના મનમાં ઘોળાવા માંડ્યા.

સુભાગી વિચારમાં તેનું મન આમ તેમ સુખ શોધતાં શોધતાં ચાટી ગયું, આંખમાં ઉંઘનું ઘેન બરાયું અને સુખાસનમાંજ તે અરધ નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો. તેના વિચારો જે વ્યવસ્થામાં હતા તેજ પાખા સ્વપ્નરૂપી નવા સંસારમાં દસ્યમાન થયા. ઇલાત્મા તે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાજ-વૈભવ અને સાહેબીના મોજનાં સુખ લેવા લાગ્યો જેમ રાત્રિ વધતી ગઈ તેમ તેમ દીવા ઝાંખા થવા માંડ્યા અને નીચે ચોટીપરના પહે-રંગીરો પણ બેઠાબેઠાજ ઉંઘવા લાગ્યા.

રાત્રિ શાંત અને નિર્મળા હતી. ચંદનીએ દિશાઓને ચાંદીનાં પતરાંથી મઢી લીધી હતી અને કર્વાચત ધીરા પવનની લહરીઓથી ઝાડનાં પાંદડાં હાલતાં ત્યારે ઝાળીઓ ઉપરનાં પંખીઓ પાંખ ફડફડાવતાં હતાં તે સિવાય સર્વ શાંત નીરવના બ્યાપી રહેલી હતી ઉંચાં મોટાં વૃક્ષોની ઝાયા વચ્ચે કહિં કહિં બાગમાં અને બાગની બહાર સઘળે ચંદનીનું ખુલ્લું અજવાળું પડી રહ્યું હતું. કંપાઉંડમાંનાં મોટાં જીનાં બોખ ઝાડોની નીચે અને દૂર લગી લંગાણે પથરાયેલા ઝાયાને લીધે કહિં કહિં વચ્ચે વચ્ચે અંધારું અને અજવાળું પડતું હતું. અંદર દીવા ઝાંખા પડી ગયા હતા, મોહનલાલ મનોહર વૈભવી સુખના સ્વપ્નમાં દિવાનખાનાના સુખાસનમાં ઉંઘતો હતો. પોતાની આસપાસ શું થાય

છે ? તેની તેને કશી ખબર ન હતી. શાસ્ત્રના દષ્ટિસૂષ્ટિ વાદમાં કહેલું છે તેમ માણસ નિત્ય નિત્ય નવો અને આંખ મીચતાં ને ઉઘાડતાં નવી નવી સૃષ્ટિ જોતો રહે છે, એટલે કે દૈન્યોની સાવધાનતા અને આત્માની સાક્ષીને સમયે સમયેજ જીવ આ સૃષ્ટિને પળેપળ નવા નવા રૂપમાં દેખે છે. ઉંઘમાં પાછો પોતે ઉત્પન્ન કરેલી નવીજ સૃષ્ટિના સુખ દુઃખમાં પડી બહારની બાબતો ભૂલી જાય છે. ઉંઘમાં પડેલા સ્થૂણ દેહને પણ તે ભૂલી જાય છે. તે કશું જાણી કે જોઈ શકતો નથી. ઉંઘ પ્રાકૃત ને નૈર્મિત્તિક મરણરૂપ છે અને તેમાંથી જન્મત થતાં જીવ જાણે નવોજ અવતાર લે છે. મોહનલાલનું સ્થૂણ અસારે અંગલાના દિવાનખાનામાં હતું પરંતુ તેનો જીવ પોતાના સૂક્ષ્મ દેહની મારફતે અનેક દિવસો અને અનેક રાત્રિઓવાળો નવો કાળ અને નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં પોતાના સંસ્કારો અને સ્મૃતિઓને અનુસાર કલ્પનાથી ઉપજેલા મનો-રાજ્યમાં મજેના વિહાર કરી રહ્યો હતો.

રાત્રિની ઘણી ઘડીઓ વીતી ગઈ હતી. મોટાં ઝાડોની છાયા બંગલા ઉપર પડવાથી ચંદનીનું અજવાળું ઓછું ને આછું લાગતું હતું. દીવાઓ ઘણા ખરા ઓલવાઈ ગયા હતા અને જે જૂજ બળતા રહ્યા હતા તે પણ પોતાના પાત્રની આસપાસજ થોડો પ્રકાશ આપે એવા મંદ થઈ ગયા હતા. આ વખતે સ્વપ્નમાં કોઈ જાતના સુખાંતરાયથી મોહનલાલ ઓચિતો જાગી ઉઠ્યો. અકસ્માતે ગયેલાં અંગને પ્રસારી આગસ ખાંધ તેણે આંખ ઉઘાડી તો દિવાનખાનાના મોટા ટેબલની સામે એક સુંદર સોફા ઉપર સ્વપ્નમાં પણ નહિ જોયેલી એવી અસાધ્ય રૂપસંપન્ન બે સુંદરીઓ બેઠેલી તેના જોવામાં આવી. મોહનલાલ જન્મત તો ખરેખરો થયો હતો પરંતુ તાજા સ્વપ્નના અને પ્રત્યક્ષ જાગતાં ઉઘાડી આંખે દેખાતા આ દેખાવથી તે ભ્રમમાં પડી ગયો. તેને જન્મત થયા છતાં પણ પોતાને શુદ્ધ સંસાર પ્રાપ્ત થયેલી હોય નહિ એવું લાગ્યું. ઉઘાડેલી આંખ મીચીને ફરી ઉઘાડી ત્યારે વળી પેલા બે સ્ત્રીઓમાંની એક તેના જોવામાં આવી નહિ. 'આ શું ? હું તે જાગું છું કે ઉઘું છું. સ્વપ્ન જોઉં છું કે સાચું છે ?' આવા વિચારથી તેણે ફરીને

આંખ ચોળી ને ઉઘાડી ત્યારે સોફા ઉપરની સ્ત્રી ભર ચૌરનના બહારથી મદોન્મત રાજકુમારિકા જેવી તેને લાગી. કાકિયાવાડી અત્યંત મોટા પનાના અંબરનો સોનેરી પાલવ ઘસડતી તેને પોતાની પાસે થઈને ચંદુલાલ જે ઓરડામાં સુતો હતો તેતરફ જતાંબંધ. તે મોહનલાલની સામું જોતી જોતી તેના આસનને ઘસાડને ધીરે ધીરે અલસગમને ચાલી ગઈ, પરંતુ મોહનલાલથી તેને અટકાવાઈ નહિ તેમ એક શબ્દ સરખો પણ પુછાયો નહિ. આસન ઉપરથી ઉઠી મોટા દિવાનખાનાને ત્રીસી તે ચંદુના ઓરડામાં દાખલ થઈ ત્યાં સુધી તે ટગરટગર તેની સામું જોઈજ રહ્યો. તેણે પણ એ ત્રણ વાર મોટી અને કાળી ભમ્બર જેવી આંખોએ પાછું વાળી વાળીને તેની સામું જોયું.

મોહનલાલ ચિત્રાર્પિત હોય એવો જડ થઈ ગયો. દિવાનખાનામાંથી તેના ગયાને કેટલોક વખત થયો ત્યાં લગી તેને કંઈ પણ સમજ પડી નહિ, ‘મેં સ્વપ્નમાં શું શું જોયું અને આ બ્રહ્મવસ્થામાં પાછું શું જોયું?’ એમ તેણે પોતે પોતાને એ ત્રણ વાર પ્રશ્ન કર્યો પણ મને કંઈ ખુલાસોએ કર્યો નહિ અને શુદ્ધિથી કંઈ સમજવાયું પણ નહિ. તેના શરીર ઉપર પગથી તે માથા લગી એ ત્રણ વાર રોમોહગમ થયો અને ભય તથા આશ્ચર્યને લીધે આખા અંગે એ ત્રણ વાર ઝણઝણીયો પણ ચઢી આવી. આ ચમત્કારથી ચકિત થઈ ગયેલો મોહનલાલ ગલરાટમાં કેટલીક વાર તો એમને એમ પડી રહ્યો, પરંતુ જેમ જેમ શુદ્ધ સંજ્ઞામાં આવતો ગયો તેમ તેમ તેને વિશેષ અચંખો ને વહેમ પડવા માંજો. ભયને લીધે તે ગભરાઈ ગયો. વળી હિમ્મત આણી પણ કરીને તેને આંખ શરીરે રોમોહગમ થયો. છેલ્લે પુરુષની હિમ્મત પકડી ઉઠીને તેણે પાસેમાં પાસેનો જે દીવા હતો તે તેજ કરી ધુજતે પગે ખુખારો કર્યો.

મોહનલાલ ખુખારો એટલે નીચે બેડાંબેડાં ઉંઘતા પહેરેગીરે બ્રહ્મત થઈ પૂછ્યું કે, ‘ભાઈસાહેબ હજી આવ્યા નહિ તેથી હવે તો એમ લાગે છે કે કદાચ ત્યાંજ રાત રહેશે. આપને કંઈ કામકાજ છે ભાઈ?’

પહેરેગીરને ખોલતો સાંભળી મોહનલાલને હિંમત આવી. તેના શરીર ઉપર ફરીને એક ઝણઝણી આવી ગઈ. માનસિંહને તેણે ઉપર ખોલાવ્યો. ક્ષુનસ તેજ કરી તે ઉપર આવ્યો અને ખોલ્યો કે ‘ સાહેબ ! આપ હજુ ઉઘ્યા નથી ? અથવા હમણાંજ ઉઘ્યા ? કંઈ કામકાજ છે સાહેબ ? ’

‘ કેટલા વાગ્યા છે ? ’ મોહનલાલે વિકળ ચહેરે અને ભારે ઘાંટે તેને પૂછ્યું.

‘ અઢીનો અમલ થયો હશે સાહેબ ! હું તેથીજ કહું છું કે ભાઈ સાહેબ હવે અત્યારે પાછા આવશે નહિ. આપ નિરાતે સૂઈ જાઓ. અહિં કશો ભય નથી. ’

આ છેલ્લાં વચન માનસિંહના મુખમાંથી નીકળતાંજ ફરીને એકવાર મોહનલાલનાં રૂંવાં ઉઠાં થયાં અને પગે ઝણઝણી આવી.

માનસિંહ જુનો અને ઘરડો નોકર હતો. તેને આ જંગલમાં એક બ્રહ્મા હોવાનું માલમ હતું, આગળ થઈ ગયેલા ઘરડા નોકરો તરફથી આ જંગલની બ્રહ્મા માટે ઘણી ઘણી અજ્ઞા વાતો તેણે સાંભળેલી હતી. તે ખોલ્યો કે, ‘ સાહેબ ! આપ કેમ કમકેસા હો તેવા લાગે છે ? કોઈ વાતે વહેમ ખાતા નહિ. અમે તો ઘણાં વર્ષ થયાં અહિં રહીએ છીએ પણ કોઈ દલાડો કરી બ્રહ્મા જેવું અતેરું કે ચેટક બંધું નથી. ’ ગામડિયા અજ્ઞાન પહે-ગીરે આશ્વાસન આપતાં મોહનલાલના મનમાં સામો વધારે વહેમ ઉત્પન્ન કર્યો. આટકતરી રીતે તેણે જંગલમાં જૂત હોવાનું તેને જણાવ્યું. પોતાથી હવે એકલા સહ જવાય એમ લાગ્યું નહિ છતાં હિંમતથી મોહનલાલે જણાવ્યું કે, ‘ માનસિંહજી ! અમે ઈંગ્રેજ ભણેલા એવા તેવા વહેમને માનતા નથી. મને કહિં કોઈએ દિવસ કશો ભય લાગ્યો કે લાગતો જણાયો નથી પણ ચોરચ-ખારનો ભય સાધારણ રીતે લાગે. તમે હવે અત્યારે ઉપર સૂઓ તો કેમ, મને એકલા ગમતું નથી ? ’

‘ આ રંગમહેલના ખંડોમાં અમ લોકથી સુવાય નહિ ગાપા ! આપને આચારમોચારથી ભુંછ ભારે લાગી હોય તો હું ક્ષુનસ લઈને

દાદરમાં બેઠો છું, આપ સુખેથી સૂઈ જાઓ. દરબારી મદાનોમાં ચાર-ચખારનો લય તમ લોકે કદીએ રાખવો નહિ.

મોહનલાલને આ ગોડવાણ ગમી એટલે વાતને વધારે નહિ ચહેરતાં તેણે તે બહાલ રાખી. માનસિંદ મહા મહેનતે જાતી કડણ કરી દાદરમાં બેઠો ને મોહનલાલ પોતાના ખંડમાં જઈ ઉઘાડે આરણેજ સૂઈ ગયો. જુદી જુદી અનેક દર્જાલોથો તેણે પોતાના મનને ધીરજ આપવા માંડી. તેમ કરતાં રાત ઘણી ગયેલી અને થાંકેલો હોવાથી તે લસત્રસાટ ઉઘી ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ભેદી ખનાવ.

‘મોહનલાલ ! મુંઝાઈ તે તો મુંઝાઈજ હોઈ ! જનવંતતાનું સ્વર્ગ. આ તો ‘પંચ બોલે તે પરમશ્વર’ એટલે કે આપણી તરતના લોકો કાડિયાવાડને પ્રપંચનું ઘર કહે છે તે ખરેખર પ્રપંચનું ઘરજ છે. મુંઝાઈની સાદી રહેણી કરણીના લોકને અર્થ ‘ખરેખર નજ કાંવ ?’ ગુલામ રસોડામાંથી મોહનલાલને સંબોધી આમ કહ્યું.

દરબારી નોકર ચાકરો ન હતા અને મોહનલાલ એકલોજ દિવાનખાનામાં પેપર વાંચતો હતો. રાણીની સારવાર કરવાને જઈ આવ્યા પછી ખુલ્લે મને વાત કરવાનો અને અભિપ્રાય આપવાનો દરબારી નોકર ચાકરોની લાજરીથી ગુનાખને યિતકુલ વખત મળ્યો ન હતો, તે અત્યારે એકાંત વર્તી આ પ્રમાણે મોહનલાલને કહેવા લાગી. મોહનલાલ પેપર ટેવણ ઉપર મૂકી રસોડામાં ગયા અને તેની સામે એક ખુરસી ઉપર બેસી બોલ્યો કે, ‘ગુલામલાલ ! ભિતને પણ આલં તો કાન હોય છે માટે આ દેશમાં કંઈ ટીકા રૂપ બોલવું કરવું નહિ.’

‘આપણાથી તો ભડકાડયાં થઈ જવાય છે મોહનલાલ ! અર્થ તો ફરવા દરવા સામે જેમ જતાનાને લીધે અટકાય છે તેમ બોલવા કે વાતચીત કરવા સામે પણ મેં ટાં અટકાવ દેખું ! દરબારમાં જઈ છું

ત્યાં પણ હું તો સર્વેને ગાળી ગાળીને તોજેના શબ્દોમાંજ બોલતાં સાંભળું છું. હું તો મારે ભડગડિયાપણાથી જે તે ખુલ્લી વાત કંઈ છું અને જેમ આવે તેમ છૂટથી બોલું છું. ઘણીવાર દેવરાણી મને બોલતી નેંઘ હસતાં. હું ધારું છું કે મારા બોલવાને લીધે તે હસતાં હશે નહિ વાર ?'

મોહનલાલ હસ્યો અને બોલ્યો કે, 'તમે તો દરવારમાં તમારી કિંમત અંકવી નાંખી લાગે છે. સ્ત્રીઓ માટે ફરવા હરવાની અને બોલવાની રીત અહિં બહુ પરિમિત છે ભાભી ! જેમને છુટાં ફરતાં અને બોલતાં તેઓ જુએ છે તેમને માટે તેઓ તરેહવાર વિચારો બાંધે છે.'

'આ અભણ અને પ્રપંચા લોક મારે માટે ગમે તે વિચાર બાંધે તેની મને કંઈ પણ દરકાર નથી. મોહનભાઈ ! સમો હું તેમને માટે ખરાબ વિચાર લઉં છું. જનાનાં એ એક બાંધારો હુવો છે અને તેમાં રહેનાર જગતમાંથી મનુષ્યને મળતા શિક્ષણથી ખરેખર ખેતસીપજ રહે છે. કેશવચંદ્રે એકવાર વાત કરતાં કરતાં મને કહ્યું હતું કે, ઈંગ્રેજ લોકો કહે છે કે, માણસને માણસમાંથી જેટલું શીખવાનું મળે છે તેટલું ખીજા કશામાંથી-મોટી પાઠશાળાઓમાંથી પણ નથી મળતું. તેમ હું પણ માનું છું કે, આપણે છૂટથી હરનારાં ફરનારાં અને વિવિધ લોકના પરિચયમાં રહેનારાં જે વ્યવહારિક ચારિત્રાદિક શીખીએ છીએ તેમાંનું કશુંએ તેઓ જાણતાં નથી. દાસ વર્ગની અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ તેમની આગળ બહારની જે કંઈ વાતો અને બાબતો લઈ જાય તેજ તેઓ જાણે છે. એમના જનાનાની મર્યાદાને તેઓ દુનિયાંનો છેડો સમજે છે. જનાનાની બંધી બાંધનારે જે ખાસ દારણથી તે બંધિતી હોવાનું કહેવામાં આવે છે તે તો જરાએ જળવાતી નથી એમ આપણે સાંભળ્યું છે. અહિં મેં વળી તે પ્રત્યક્ષ જોયું પણ ખરું નીતિરીતિનું જે પરિપાલન આપણા છુટા અને ખુલ્લા દારના સ્ત્રીસંસારમાં થાય છે તે જનાનાઓમાં બિલ-કુલ થતું નથી. જનાનાઓમાં તો દુર્ગુણોનુંજ સામ્રાજ્ય ચાલે છે. જે દેશમાં જનાનો છે તે બધાએ દેશમાં સ્ત્રીઓની અધમ અવસ્થા અને અનેક કાળાંધોળાં થતાં સંભળાય છે. મોહનભાઈ ! સ્ત્રીઓને બહારની

સૃષ્ટિથી દૂર કરવામાં આવી હોય એવો આ જુલમ છે. મને તો થોડા અનુભવથી પણ જનાના ઉપર ખરેખર બહુજ કંટાળો આવ્યો છે.

‘તમે મને આ વાતાવરણમાં નાંખવા માગો છો તે કેમ ત્યારે ?’ મોહનલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

ગુલાબ હસીને બોલી કે, ‘મોહનભાઈ ! અમલ મેજશોખ વૈભવ અને ધન એટલાં વાનાં અહિં બહુ સારાં છે. એ કોઈને પણ લોભાવ્યા વગર રહેતાં નથી. આ રાજ્યોમાં સારા એકા ઉપર રહેલા માણસોને ખીજે ઠેકાણે ગોઠતું નથી તેનું કારણ આજ છે. અહિં હુકમનું કામ બાકી આસાએસ અને ધન હગલે મળે તે કાને ખાટું લાગે ? આટલા વૈભવ માટે તમને અહિં નાંખવાનો વિચાર થાય નહિ તો અહિંથી તમે કંઈ ગુણી થાઓ નહિ. મુંબાઈમાં જે સ્કુર્તિ અને સર્વ સામાન્ય ગુણ ગ્રહણ કરવાનો અવકાશ છે તે અહિં ખિલકુલ નથી. ખાવું પીવું અમલ ચકાવવો, નાના પ્રકારના વૈભવ ભોગવવા અને સાથે સાથે પૈસા એકઠો કરવો, એ અહિંનું પ્રતોભન છે. તારાભાભીજીને એવા લાલસા છે તેથી તમે ઠેકાણે પડો તો સારું એવો અમારો અભિપ્રાય છે.’

‘પણ તમે અહિં રહેવાનાં કે નહિ ? મને અહિં નાંખી તમે ચાલ્યાં જાઓ તે તો કીક નહિ. અમે પણ અમલ અગવળી, મેજ-શોખ કે ધન વૈભવ કરતાં સારા વાતાવરણનેજ પસંદ કરનારાં છીએ. અલખત, ધનના સંક્રાચને લીધે કીકાની આન સારી નોકરીની લાવના થાય પરંતુ તેય ગુણગ્રાહી છે. એકલા વૈભવને કે એકલા ધનનેજ ચલા-નારી નથી.’

‘વહુને કાણે વખાણ્યાં તો કહે કે, વહુના વરે’ એવું ન કરો મોહનભાઈ ! તારાભાભીજીને હું ક્યાં નથી ઓળખતી ? મેજશોખ અને વૈભવ તો એમને બહુજ પસંદ પડે છે. વળી આ તરફનું તે અમલમાં ભળેલું હોઈ માણસ માત્રને પ્રિય લાગે એવું છે. અધિકારની ખુમારી જુદીજ છે. અમલનો દોર તોર ચલાવવાનું તો ભણેલાં અને અભણ સૌને ગમે છે. મોટા એકા ઉપર રહી હજારો માણસો ઉપર અમલ ચકાવવો ‘ અને સૌથી ધન્યભાગ્ય કહેવાવું ’ એ કાને ન કમે ? તારા-

લાભીજીનેજ નહિ પરંતુ મને પણ પસંદ પડે છે ને સૌને પડે ! મારો અનુભવ તેમાં મને 'લક્ષ્મીના લાડુ ખાય તે પણ પસ્તાય અને ન ખાય તે પણ પસ્તાય' એ કરેવતની માફક જરા અણમની બનાવે છે.'

'તમને અંગત કડવો અનુભવ થયો હોય એમ લાગે છે ? તમારો એ અનુભવ શું છે તે મને કહો તો ખરાં.' મોહનલાલે વાત કઢાવવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો. ગુલામ બી ગયેલી અને 'કંઈ પણ જણાવવું તે જીવનું જોખમ ટરાવે એવું છે,' એમ સમજી ગયેલી હોવાથી અમુક ખાસ અનુભવની વાત જણાવે એવી ન હતી પરંતુ મોઢમ તેણે ફરીને પાછું એટલુંજ કહ્યું કે, 'મોહનલાલ ! કાંઈ ખાસ બનાવ તો બન્યો નથી, પરંતુ હું રોજ ત્યાં ચાલતાં કાવતરાંને કીધે આવા ઉદ્દગાર કાઢું છું. તમારે જાણવું હશે તો વળી કાંઈવાર મુંબાઈમાં કહીશ.'

કંઈક થાકેલે અને કંઈક ઉદાસ ચહેરે ચંદુલાલ છેક અંદર સુધી આવ્યો અને ગુલામ તરફ વેંત્ર બોલ્યો કે, 'મોહન તો વ્યર્થ ગઈ અને થવાનું હતું તે થઈ ગયું. 'અરર !' એવો શેઠાજીનાર કાઠી ગુલામ ખિન્ન થઈ ગઈ એટલે ગંભીર સ્વરે મોહનલાલે પ્રશ્ન કર્યું કે, 'શું પતી રહ્યું ?'

'હા,' ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો. 'હું છેવટની નક્કી તપાસ અને ખાતરી કરી જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરવાની રજા આપીને આવ્યો.'

'અરેરે ! આશા ભરી પ્રિયારી ગરીબ ગાય જેવી રાણી રાંડેના કાવતરાંને ભાગ પડી આખરે નાશ પામી. હાય હાયરે ! જનાનાનો પાપી જાળો શું ન કરે ? અરેરે ! શું આવીજ ઉપરથી મીડી અને અંદરથી કાતિલ જેરી હૃદયની સ્ત્રીઓજ જનાનામાં પાકતી હશે ? આવું વેર જેર અને આવાં ભયંકર કાવતરાં નિર્માણ ગણાતી જનાની સ્ત્રીઓમાં ચાલતાં હશે એવું તો હું સ્વપ્ને પણ ધારતી ન હતી.'

'ચૂપ, ભિંતને પણ કાન હોય છે. જનાના સંબંધી વાતની ધરાણ પણ જે બહાર જાય તો મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો નહિ. ભરભડિયો સ્વભાવ અને લાગણીને વશ થઈ બોલવું એ આવાં સ્થાનોમાં જીવ સરોસટનો સોદો ગણાય માટે

મુખમાંથી સારો ખોટો એક અક્ષરે કાઢવો નહિ. 'આમ કહી ચંદુલાલ રસોડામાંથી પાછો ફરી ધિવાનખાનામાં ગયો. મોહનલાલ તેની પાછળ ધિવાનખાનામાં જઈ ટપાલ આવી હતી તે વાંચવા બેઠો.'

ચંદુલાલ નહાઈને આવ્યો અને મોહનલાલ જમવા ઉઠે છે એટલામાં નીચેથી માર્નાસંદ શ્વાસ ભર્યો ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો કે 'ભાઈસાહેબ ! ઝાંપા આગળ મહેરખાન જનામે આલી એજન્ટ સાહેબની સવારી આવીને ઉભી છે અને તે આપને બોલાવે છે.'

'જમવાની તૈયારી છે માટે તમે જમવા બેસો અને મોહનલાલને મોકલો તે સાહેબને જવાબ દઈ આવે. તમે જમ્યા વગર જતા નહિ.' ગુલામે રસોડામાંથી જણાવ્યું. મોહનલાલ 'ધૂરોખર છે' એમ કહી પાંચડી પહેરી સાહેબને મળવા ગયો અને ચંદુલાલ જમવા બેઠો.

ખંગલાના નોકરો અને સિપાઈઓ તો આથી અજખજ થઈ ગયા, કારણ કે એજન્ટ સાહેબનું બોલાવવું તો આણી તરફના મોટા મોટા દરખાસને પણ ભાણા ઉપરથી ઉડવું પડે એવું આકરું કહેવાય એટલે રજવાડી નોકરોને આ શું એમ લાગ્યું, પણ મુંઝાઈમાં યુરોપિયનોના સહવાસને લીધે આમને તો કંઈજ લાગ્યું નહિ. મોહનલાલે ગાડી આગળ જઈ ચંદુલાલ જમવા બેઠાનું જણાવ્યું એટલે સાહેબે 'જલદી મોકલો' એવું કહી પોતાની ગાડી હંકાવી અને મોહનલાલ પાછો આવ્યો.

'કેમ, સાહેબ ગયા ?' ગુલામે તેને ઉપર ચઢતાંવાંત પૂછ્યું.

'હા ગયા. ચંદુલાલ તમે હવે નિરાંતે જમીને પછી જાઓ. તે રાજમહેલમાં ગયો છે અને તમને સત્વર ત્યાં બોલાવે છે.' મોહનલાલે ઉત્તર આપ્યો.

'સાહેબ કેમ ત્યાં ગયા અને આમને કેમ ત્યાં બોલાવ્યા હશે ? તે કંઈ સમજાયું નહિ મોહનભાઈ !'

'ના, મારે ને તેને એવી કંઈ વાતચીત થઈ નથી. મેં તો ગુડ-મોર્નિંગ કરી ચંદુલાલ જમવા બેઠો છે એટલુંજ કહ્યું અને તેણે 'હીક જલદી મોકલો,' એટલેજ ઉત્તર આપીને ગાડી હંકાવરાવી. એના મુખ ઉપર પણ કંઈ લાગણીઓનો આવેશ હોય એવું મને તો લાગ્યુંજ નહિ.'

જમી ઉડી ચંદુલાલે કપડાં પહેર્યા અને જતાં જણાવ્યું કે, 'તપાસ કરાવરાવી ઠેકાણે પાડવાની રજા અપાવશે, આ કંઈ શકમંદ મરણ નથી. વાર, મારી ગાડી તૈયારજ છે તેથી હવે હું જાઉં છું.' તે આગળ ચાલ્યો એટલે ગુલામે બે ડગલાં તેની પાછળ જઈ કહ્યું કે, 'મને હમણાં જો શિખામણ દેતા હતા તે હું તમને હવે પાછી મુંપરત કરું છું. કોઈ જાતની પંચાતીમાં પડી ઉડા ઉતરશો નહિ. તમારા ધંધાને લગતું જેટલું હોય તેટલું કામ કરીને દૂર રહેજો.' મોહનલાલ તરફ જોઈ 'કેમ મોહનલાલ ! તમે કંઈ બોલતા નથી ?'

'ડીક છે. ચાલો હું જાઉં છું, મોહનલાલ ! તમે હવે જમી લો.' ચંદુલાલ નીચે ઉતર્યો અને ગુલામ પાછી ફરી રસોડામાં ગઈ.

મોહનલાલ જમી ઉઠ્યો અને દિવાનખાનામાં આવી વાંચવા બેઠો. તે આ વાતની કંઈ વિગત જાણતો ન હતો, એટલે તેને કશો વિચાર આવ્યો નહિ. ગુલામ સઘળી વાત જાણતી હતી અને ચંદુલાલ કરતાં પણ જનાનાની અંદરના ભાગમાં રાત્રિ ગાળેલી હોવાથી ત્યાં જનતા બનાવો તેના જાણવામાં વધારે આવેલા હતા તેથી તેના મનમાં ઉપરાઉપરી નવા નવા તરંગો આવવા લાગ્યા. તે વિચાર કરતી અને પોતાને જેનો આટલા ટુંક વખતમાં ખૂબ પરિચય પડ્યો હતો, તે માણસના મરણ માટે ઉશ્કેરાતી તે જમીને વહેલી વહેલી દિવાનખાનામાં આવી. મોહનલાલ આગળ બધી વાત કરી દેવાના તેના મનમાં વારંવાર ઉભરા આવ્યા કરતા હતા. વળી વળીને તે તેને દાખી રાખતી હતી. તેણે જનાનામાં ફરતાં અને ઉધને મિથે પલંગમાં પડે પડે ઉન્નિદ્રાવસ્થામાં પોતાની આસપાસ થતી વાતચીતથી ઘણું રહસ્ય સાંભળેલું હતું. ચંદુલાલ તેમાંનું કંઈ પણ જાણતો ન હતો. તેને મળવાનો અવકાશ મળ્યો ન હતો, કે જેથી તે પોતાનું હૃદય ખાલી કરે. તેણે તબક્કી-માંથી પાન લીધું અને મોહનલાલ સામું નેંઠ બોલી કે, 'તમે પણ આજ કેમ મોહનલાલ કશું બોલતા નથી ? શું બન્યું, તે તમે કંઈ જાણો છો ?'

'નવી રાણીને કસુવાવડ જેવું થયું અને તેમાંથી એનો બિચારનો

દેહ પડી ગયો એટલુંજ અત્યાર સુધી માત્ર મારા જાણવામાં આવ્યું છે. બહુ ખોટું થયું, આ સિવાય બીજું કંઈ હું જાણતો નથી અને તમે કે ચંદુ નવરાં પડ્યાં નથી અને મને તમે કશી વાતે કરી નથી, એટલે આથી વિશેષ હું શું જાણું, તે કહો ?

‘અસ એટલુંજ, જે તે અન્યું છે હો મોહનભાઈ ! રાણીની લાયકાત અને સ્નેહ મને અંતરમાં રહ્યો છે, તો પછી જેઓ એના હમેશના પરિચયવાળાં હશે તેમને અત્યારે કેવું લાગતું હશે ? અરેરે ! બિચારીને ગર્ભ રહ્યો તે એનો જીવ લેવાનેજ રહ્યો કે શું ? છ મહીના ઉપર તો રાજજી સાથે તે મુંખાઈ આવી હતી અને મારી મોંઘીબહેનને ત્યાંથી કેવું કિમતી અને મજેતું જવાહીર ખરીદ્યું કર્યું હતું. મોંઘીબહેન એ ત્રણ વાર એને મળ્યાં હતાં અને જ્યારે અહિં આવ્યા પછી મેં કહ્યું કે, ‘મોંઘીબહેન તો મારી બાળપણની સખી હોઈ સગી બહેન કરતાં પણ વધારે છે,’ ત્યારનાં તો એ મને સખી તરીકેજ ગણતાં હતાં. મને વેદન તો બિચારી રાજરાજ થઈ જતી. હુંડીઓ અને દાસીઓને રગ આપી કલાકોના કલાકો લગી ખાનગીમાં મારી સાથે વાંતો કરતી, જવાહીર તથા કપડાંલત્તાં બધું બહુ હોંશધી મને દેખાડતી, રાજજી તેની ઉપર કેવો પ્યાર રાખે છે અને જનનામાં કેવું તેનું માન છે, તે બધું એક સખીની માફક મને કહેતી. ખરેખર રાણી તે રાણીજ હતી. બહારના સ્ત્રીસંસારની પણ એ જાણ હતી. આપણાં ખાનદાન અને સારાં ઘરોમાં વહુઓને કેવી રીતે રાખવામાં આવે છે અને હલકી વર્ણના લોકોમાં તેમની ઉપર કેવો જીવમ ગુજરે છે, તેથીએ અચાત ન હતી. નાનપણમાં થોડું જાણી હતી પરંતુ જનનામાં નવરાશનો વખત વાંચનમાં ગાળીને તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પહેરવા ઓઢવામાં રજવાડી રજપૂત રીત રાખતી તેમ છતાં આપણો ગુર્જરી અને દક્ષણી પહેરવેશ પણ મજેતો પહેરી જાણતી. શરીર ઉપર ઘરેણાં ખડકીનેજ નહિ પણ સાફસુદ્ધ રહીને અને સારા સંસ્કારથી રૂપાળાં લાગીએ છીએ એવું તે સમજતી હતી.’

‘ત્યારે તમે કેમ ગુલાબલાલી ! જનના ઉપર આટલા બધા ઉભરા

કાઢો છો ?' મોહનલાલે તેને વખાણ કરતી સાંભળીને સામે પ્રશ્ન કર્યો.

'મોહનભાઈ ! અમુક વ્યક્તિને કંઈ હું જનનાખાના માટે ઉભરો કાઢતી નથી, પરંતુ એકંદરે સ્ત્રીઓને આજન્મ પર્યંત કેદ રાખવાના એ બુન રિવાજ ઉપર ઉભરો કાઢું છું. તમારો મોટો દાકા મારી સાથે હોય તોપણ તેને જનનાખાનામાં આવવા દે નહિ. આવો સખન ત્યાં પ્રતિબંધ રહે છે એક તરફથી આમ નિર્દોષ બાળકોને અટકાવવામાં આવે છે સારે બીજી તરફથી ન ખમાય એવી નિર્જનતા આકતી જેવામાં આવે છે. દલકા અને અભણ કોકો તેની અંદર ન ખમાય એવાં કર્તુક કર્યા કરે છે. પ્રપંચની જગો સ્વાર્થને માટે તેઓ હમેશ પાથર્યા કરે છે તથા તેમાંનાં નિર્દોષ માણસોને દુર્ગુણોમાં અને કાવતરાંમાં નાંખે છે. એક બીજીની સામે તેમને ઉસ્કેરી મૂકી જનનાખાને નરક બનાવી મૂકે છે. મોહનભાઈ ! હું તેને નિંદું છું એટલા માટે તેમાં કોઈ વ્યક્તિ વિશેષનો હું કંઈ દોષ કાઢતી નથી.'

'પણ તેમાંના દુર્ગુણો પ્રપંચો અને અનીનિચ્છાને આટલી બધી સખત ભાષામાં ઝાટી નાંખવાનું તમને કંઈ કારણ મળ્યું છે, કે અમનતાંજ ?' મોહનલાલે વાત કઢાવવાને પ્રશ્ન કર્યો.

'ના, મને કંઈ ખાસ કારણ મળ્યું નથી. માત્ર મારા અવલોકનથી મારી સન્નિધિએ મને જે જણાયું તે ઉપરજ હું મારા વિચાર આપું છું.' ગુલાબ તેના મનમાં ઉછળી રહેલા વિચારોને દાખી આમ હુંકા ઉત્તર આપી મોહનલાલ આગળ શું પૂછે છે તે જેતી ચૂપ રહી. તેના મનમાંથી આટલા પણ વિચાર બહાર નીકળી ગયા તે માટે તેને જરા પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે પોતે પોતાને કહ્યું કે 'આ મુંબાઈ નથી. આ તો એક એવી જગા છે કે જ્યાં કશો અભિપ્રાય અપાયજ નહિ. સારાને સારું કહેવામાં આવે તોપણ જ્યાં વહેમ પડે છે ત્યાં ખાટાને ખોટું નો કહેવાયજ કેમ ? સાધારણ સત્ય પણ એવું છે કે, 'કાણને કાણું કહેવું નહિ,' તો કાણાનું રાજ્ય હોય ત્યાં કાણાની વાતજ કેમ થાય ? મુંબાઈનું વાતાવરણ જુદું છે એ હું વારંવાર મૂકી જાઉં છું. મરનાર રાણીજીએ પણ મને એક બે વાર ટોકી હતી કે, તમારે મુંબા-

ધનું લડલડિયાપણું અહિં ન રાખવું, અને ગજરાખાના ભાઈ તો મને નિત્ય ટોક્યાજ કરે છે, તેમ છતાં મારાથી આમ મનમાં આવે તેવા અભિપ્રાયો અપાઈ જવાય છે. તે હીક નહિ. હશે મેં જ્યારે પારકા માણસ આગળ કશો અભિપ્રાય આપ્યો છે? મોહનલાલ આગળ અભિપ્રાય આપીએ કે કશી વાત કરીએ તેમાં શો ખાધ છે? અસખત, કાંઈ સાંભળે તો ખોટું, માટે આંહી એવી તેવી વાતો કરવાની ટેવજ રાખી નહિ, તે સારું.’

આ પ્રમાણે ગુલામ પોતાના મનમાં પોતાને શિષ્યામાણુ દેતી મોન ખેડી હતી એટલામાં એક અખણ્યો માણસ દહર ચઢી ઉપર આવ્યો. ગુલામને જોઈ તે અને તેને જોઈને ગુલામ ચોંક્યાં. મોહનલાલે ઉભા થઈ પેલા માણસને અંદર ખોલાવ્યો. એટલે ગુલામ જોડેના ચોરડામાં જઈ તેઓની વાત સાંભળવા આરીના પડદા પાછળ ઉભી રહી.

‘નીચે કાંઈ નથી સાહેબ’ પેલા માણસે અંદર દાખલ થતાં. મોહનલાલને સલામ કર્યો, તેનો ઉત્તર આપી મોહનલાલે પૂછ્યું કે, ‘તમને કાનું કામ છે?’ તેણે કહ્યું કે, ‘મોહનલાલભાઈનું કામ છે.’ ‘તેજ હું’ એવો મોહનલાલે જવાબ દીધો એટલે તેણે સલામ કરી ખીસામાંથી એક કાગળ કાઢી તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું કે, ‘દાકતર સાહેબે આ કાગળ આપને હાથેહાથ પહોંચાડવા મને આપ્યો છે. વળી મોટે તેમણે કહાવ્યું છે કે, તેમને ઘેર આવતાં મોડું વહેલું થાય તો અંતર કરશો નહિ. તેઓ સાહેબ મહેરમાન સાથે બહાર ગયા છે. રાજમહેલમાં નથી.’

‘રાજમહેલમાં શું થયું અને કેમ તેઓ સાહેબની સાથે બહાર ગયા?’ વગેરે પૂછવાનું મોહનલાલને મન થયું, પરંતુ તરતજ તેણે ‘ચોળચુંથ કરવી હીક નહિ’ એમ વિચારી કહ્યું કે, ‘હીક નમે રાજમહેલમાંથી આવ્યા હશે?’

‘હાજી, હું રાજમહેલમાં મહેતાગીરી કરું છું. સાહેબ અલાહુરની ગાડીમાંથી ઉતરી દાકતરસાહેબ નામદાર દાકતરસાહેબને ખાનગીમાં મળવા આવ્યા હતા. થોડીક મિનિટ વાતચીત કરી બહાર નીકળ્યા અને સીડી

ઉતરતાં ઉતરતાં નામદાર ઠાકોરસાહેબના દેખતાં જ તેમણે મને બોલાવી આ પત્ર આપને લાથોલાથ પહોંચાડી આવવાનું ફરમાવ્યું અને ઉતાવળે ત્યાંથી ચાલી ગયા.

‘હીક, જાઓ.’ મોહનલાલે પેલા માણસને રૂબરૂ આપી અને પોતે પાછો ફરી ગુલાબને બોલાવે એટલામાં તો અતિ આતુર મને તેજ તેની સામે આવી અને બોલી કે, ‘મોહનલાલ ! જુઓને કાગળમાં શું છે ?’

મોહનલાલ પોતાનું સરનામું જોઈ કાગળ આમ તેમ ફેરવી બોલ્યો કે, ‘ગુલાબલાલી ! માનો ન માનો પણ કાગળ ફૂટેલો લાગે છે અને કાંઈએ તે વાંચી ફરીને ખીડી મોકલ્યો છે.’

‘ના ના એમ ન હોય. એ તો તમારા લાઠજ ગડગડિયા છે. ઉતાવળમાં ખીડ્યો હશે તેથી તમને વહેમ પડેલો લાગે છે. હશે, તમારા નામનો છે અને સરનામાના અક્ષર એમના છે એટલે ફેડો અને જુઓ તો ખરા કે શું લખે છે ?’

મોહનલાલે કાગળ ફેડ્યો તો તેમની અજાણી વચ્ચે તેમાંથી કાગળખાગળ નાહ પરંતુ નોટો નીકળી આવી. એ ત્રણ વાર પડ-ખીડિયું જોયું પણ તેમાંથી એક નાની સરખી ચપ્પરખી પણ મળી નહિ. બન્ને જણ, નોટોને આમતેમ ઉથલાવી ઉથલાવી જોઈ તેની ઉપર એકે હરફ લખેલો નહિ હોવાથી આશ્ચર્ય પામ્યાં અને કેટલીક વાર લગી એક ખીજના મુખ સામું જોઈ રહ્યાં.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ભૂત સાથે વાતચીત

ઉંઘ નહિ આવવાથી ગુલાબ જાગે છે. ચંદુલાલ લસલસાટ ઉઘી ગયો છે, લગભગ મધ્ય રાત્રિ થવાથી ચારે તરફ સોપો પડી રહેતો છે અને આંખા થના દીવા સામું ટગર ટગર જોતી તે ઉઘાડી આંખે વિચારમાં પડેલી છે. તે દિલગીર નથી, હર્ષાન્વિત નથી તેમ બિલ

શાન્ત પણ નથી. ઉધ જતી રહેવાથી મનમાં વિચારની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે. કેટલાક વિચારો આવ્યા ને ચાલ્યા ગયા પછી તેને મોહનલાલ ઓચિંતુ કામ આવવાને લીધે મુંઝાઈ ગયો તેનો વિચાર આવ્યો. તે મનમાં ને મનમાં બોલી કે, ‘અહો ! પુરુષ જાત છતાં મને તો મોહનલાલ બહુ જ ખીકણુ અને પોચા મનના લાગ્યા. ગરીબ માખાપનાં છોકરાં બધીજ રીતે ગરીબ હોય તે ખરું છે. મોહનલાલ વિચારો સાલસ અને ગરીબ એમાં તો શક નહિ. હું સ્ત્રી જાત છતાં અને આ સુખી માખાપના એકના એક પુત્ર અને લાડકોડમાં ઉછરેલા હોવા છતાં પણ એમના કરતાં બહુ સહનશીલ અને કંટણુ મનના છે. ભણવા ગણવાથી પણ માણસ નિડર આહોશ પકડું અને કામેલ થાય છે. જ્ઞાન પણ એક બહુ મોટું બળ છે. અજ્ઞાન માણસો કરતાં ભણેલા વધારે દૃઢ શરવીર અને પુરુષાર્થી નીવડે છે. દુઃખનો અને સાંસારિક પ્રપંચના વાવાઝોડનો સપાટો સહન કરવાની હિમ્મત પણ ભણેલામાં વધારે આવે છે. સાદા ને સીધા શિક્ષણવાળા વિચારો ભોળિયા નીવડે છે. મોહનલાલ તેમાંના એક છે. એમને અહિં નોકરી અપાવી હોય તો એક દહાડો પણ નિભાવાય નહિ. જરાજરામાં ડરી જાય, એમનાથી તે પછી શું બને ? ધીરજ રાખવી અને ઉપરીનો મિળજ કે તોફાની પવનનો સપાટો સહી લેવો એ પણ મરદાઈનું કામ છે. એમ ન બને તો નોકરી બજે નહિ. ‘કામ કરના વક્કરસે’ એ કહેવત ખરી છે.’

‘પેલો કાગળ ફોડતાં અને નોટો બેંતાંજ એમના તો હોશકાશ છીડીજ ગયા હતા. તેમણે તો મોટી આફત આવશે એવો ભય દેખાડી મારીએ હિમ્મત ગડગડાવી દીધી હતી, પણ નહિ, હું શું કરવાને ડરું ? આપણે ક્યારે ચોરી કરવા ગયાં હતાં. અજગર પહોળું મોં રાખી રસ્તામાં પડી રહે છે અને ઈશ્વરજ તેને આજીવિકા મળી રહે તે માટે હીણભાગી પ્રાણીનો પગ તેના મોંમાં મુકાવે છે. આપણે જે લક્ષ્મીને માટે માખાપ અને લાઇલાંકુ વગેરેને છોડી દૂર દેશાવર આવ્યા છીએ તે આશાના ફળ રૂપજ એ નોટો કાં ન હોય ? મોહનલાલ ! તો ખરેખર તેનો નાશ કરત, પણ મેં હિમ્મતથી તે ઉઠાવી

લીધી. એવા ભોળા અને સીધા સ્વભાવના માણસ કોઈના આશ્રય વગર રહી શકે નહિતો ? આ કેશવચંદ્ર આવ્યા છે પણ કેવા બાહોશ માણસ છે. જો એરડા માટે મોહબલ્લાઈ વહેમાયા હતા તેજ એરડામાં એ સ્થળ રહે છે ? વળી દિવાનખાનામાં તો ઘણીએ વાર રાતના હું એકલી આરામચેરમાં ઉઘી જાઉં છું. મને તો કોઈ દિવસ કશો વહેમે આવતો નથી અને જમીને ભારે લાગતી નથી ?’

ગુલાબ સુતી સુતી આવી રીતે પોતાની હોંશિયારી અને નિડરતાની કુલ મારતી હતી એટલામાં ‘ મને તો જમીને ભારે લાગતી નથી ’ એ વાક્ય પુરું થતાંની સાથેજ તેના વિચારો મગજમાંથી ઉડી ગયા. વિચારો ઉડી ગયા તે ગયાજ. ફરીરે આવ્યા નહિ. વાતાવરણ કંઈક ભારે અને દિવાનખાનામાં કંઈક હિંમતવાળું થતી હોય એવો તેને વહેમ પડ્યો. તે ઘણુંએ મનને ખીજી બાજુ ઉપર લઈ જવાને મથી, ઘણી ઘણી રીતે પોતાને ધીરજ આપીને હોંશિયારી આણવાનો તેણે યત્ન કર્યો પણ મન ખીજી બાજુએ ગયુંજ નહિ. વહેમ વધતો ને વધતો ચાલ્યો. દિવાનખાના તરફ તેના ધ્યાન અને મન લાગી રહ્યાં તે લાગીજ રહ્યાં.

નવા વિચારો આવ્યા નહિ અને વહેમ વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ શરીર ઉપર નખશિખ રહી રહીને ઝળઝળીઓ આવવા માંડી. આંખને પણ નહિ પત્રકાવતાં કેટલીક વાર તે શાન્ત થઈને પડી રહી તેણે પછી બેબેબેબે વહેમનું ખંડન કરી પોતાના મનને બળ આપ્યું. ‘ દિવાનખાનામાં શું થાય છે ’ તે જોવાને મનમાં હિંમત આણી ધીરે રહી તે બેડી થઈ. પદ્મંગમાંથી ઉતરી દીવાને તેજ કરી દિવાનખાનામાં પડતી બારીના તરડાયેલા કાચમાંથી આરણાને અઢેલી ઝીણી નજરે પછી તેણે અંદર જોવા માંડ્યું. દિવાનખાનાનો દીવા બહુજ નિરતેજ થઈ ગયો હતો, તરડમાંથી મહા મહેનતે થોડું જોઈ શકાતું હતું છતાં ગુલાબ આતુરતાથી છાતી કંકણ કરી અંદર જોવા લાગી. બહુવાર જોઈ રહી પણ કંઈ દેખાયું નહિ. તેના મને હિંમત લેતાં પાછું ચક્ષુઓ કે, ‘ વહેમ છે તેજ બૂત છે, બાકી ઇશ્વરની સહિમાં ભૂતબૂત જેવું કશું છેજ નહિ.

જે હું હિંમત ધરીને આટલી તપાસ કરવા હિંમત ન હોત તો શું માનત ? હું પણ મોહનભાઈની માફક વહેમ ખાઈ જાત, તે હજી તો આવા આશ્વાસક હિંમતના શબ્દો પોતાને કહેતી હતી એટલામાં સામેની ઓરડીનું પારણું ધીમેથી ઉઘડ્યું અને એક ભરજીવાન રાજકન્યા ઝાંઝરના ઝમકાર કરતી કરતી કાચી ફેરી જેવા લીલા અંબરનો મૂલ્યવાન પાલવ રમાડતી રમાડતી હાથિણીની માફક ડાલતી લટકદાર ચાલે દિવાનખાનામાં આવતી જણાઈ.

રાજકન્યા એક રૂપાળી જાળરમાન અને પ્રોઠ ઉન્નત અંગની રજપૂતાણી હતી. ગુલામ તો તેને જોતાંજ પોતાને ભૂલી ગઈ. જૂતજીત જેવો વહેમ જાણે તે વિસરી ગઈ અને પ્રત્યક્ષ ખરેખરું હોય તેમ તેનું રૂપ અને હિલચાલ જોવા લાગી. મદથી અડ્ડાનાં અંગે તે ધીરે ધીરે દિવાનખાનામાં આમતેમ ફરવા લાગી. તેણે આમતેમ એક બે ત્રણ આંટા માર્યા એટલામાં એક દારી સોનાની રકાખીમાં પાન લઈ અંદર આવી. તેણે સામે મોઢે રકાખી તેની આગળ ધરી નહિ પરંતુ સાથે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં હાથ લંબાવી રકાખી તેની સામે ધરી. રાજકન્યાએ તરત પાછું વાળીને જતું અને એકદમ ગુસ્સે થઈ તિરસ્કાર અને ગુસ્સાના આવેશથી તેનું ગોરું ગોળમટોળ માંસલ મુખ લાલચોળ જેવું થઈ ગયું. એક ઝપટ મારી તેણે દાસીના હાથમાંની રકાખી કહિંની કહિં હિઝવી દીધી. રાજકન્યાના ક્રોધને લીધે દાસી તરત ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. દિવાનખાનાની કચી ખાજીએ અને ક્યાં થઈને તે ક્યાં ચાલી ગઈ તે કશુંએ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. ગુલામને હવે ચમત્કારિક અસર થઈ. ખારીક નજરે તે પેલી રાજકન્યા શું કરે છે તે જોવા લાગી. તે ગુસ્સાથી આમતેમ જોઈ દિવાનખાનાની વચ્ચે થોડી વાર ઉભી રહી. વિદ્રેલી વાઘજી જેવી તે આ વખતે બહુજ બચકર દેખાવા માંડી. પાનની રકાખી જે દૂર ખુણામાં જઈ પડેલી હતી તે તરફ જોઈ વળી વળીને તે ક્રોધના આવેશમાં ને આવેશમાં કંઈક ખોલી, પરંતુ ગુલામથી તે સમજાયું નહિ. તેણે આમતેમ જોઈ કમ્મરમાંથી એક નાની કટાર કાઢી. ગુલામના શરીર ઉપર વળી ફરીને

અણુઅણી આવી. બીજી કોઈ સી હોત તો તેનાથી આ દેખાવ જોવાત નહિ, પણ ગુલાબ તો નાનપણમાં ઘણાં દુઃખ સુખ જોઈ ઉછરેલી તરુણી હતી અને ‘એક ઇશ્વર કરતાહરતા છે બીજા કોઈથી કંઈજ થઈ શકતું નથી’ એવી ખાતરી તેને પેલાં સંકટોમાંથી પાર પડતાં વારંવાર થયેલી હતી તેથી હિંમતથી જોતી રહી.

રાજકન્યાનો ક્રોધ આત્મતિરસ્કાર અને શોકમાં પરિણામ પામ્યો. તેની કાળી લમ્બર જેવી રૂપાળી આંખોમાંથી ડળકડળક આંસુ પડ્યાં, તેનું મુખ કરમાઈ ગયું અને તે દિવાનખાના વચ્ચે ખેંચી કઢાર ભોંય ઉપર મૂકી ઇશ્વરસ્તુતિ કરવા લાગી. આંસુ વહેતી આંખ મીચી ન મીચી રાખી ગંભીર મુદ્રાએ હાથ જોડી બે ત્રણ વાર શરીર નમાવી ઇશ્વરને નમસ્કાર કરી તેણે પોતાનો હાથ કઢાર તરફ લંબાવ્યો કે તરતજ આત્મઘાત કરવાનો તેનો મનસુખો હોવાનું ગુલાબ સમજી ગઈ. નાટકમાં જેમ માણસ ખરા ખોટાની સમજ કોઈક વાર અદ્ભુતતામાં લીન થઈ ભૂલી જાય છે તેમ ગુલાબ પણ આ અદ્ભુત દેખાવ જોઈ રહેવાથી ખરા ખોટાનું ભાન ભૂલી ગઈ. એક જુવાન રાજકન્યા જેનો દેખાવ કોઈને પણ દયા ઉશ્કેરે એવો હતો તેને આત્મઘાતને માટે કઢાર તરફ હાથ લંબાવતી જોતાંજ ગુલાબ બારણું ઉઘાડી બેલાન જેવી દિવાનખાનામાં તેની તરફ દોડી ગઈ.

રાજકન્યા એકદમ ઉભી થઈ ગઈ અને ‘મને ન વારો, મારા માનસિક દુઃખનો કંઈ પાર નથી, હું તમને મળીશ અને બધી લડીકત કહીશ, મને ન વારો.’ એમ કહી એકદમ લાંથી અદશ્ય થઈ ગઈ. જાગતી આંખે અને શુદ્ધ ભાન-સમજણમાં જોયેલું અને સાંભળેલું સાક્ષાત્ અનુભવેલું આ બધું પોતાની આગળથી એકદમ અદશ્ય થતાં-વાંતજ ‘બાપરે ! આ શું ?’ એવી તેનાથી કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. કેશવચંદ્ર તથા ચંદુલાલ તેમના ઓરડાઓમાંથી આવે ત્યાર પહેલાં તો શમવત્ થઈ જઈ ગુલાબ ધણ દમને ઉભેથી ભોંય પર પડી ગઈ.

એક તરફથી ચંદુલાલ અને બીજી તરફથી કેશવચંદ્ર અને નીચેથી માનસિંહ પહેરેગીર ઝંપાટામાં ઉપર દિવાનખાનાની અંદર દોડી આવ્યા.

રાજકન્યાનું પ્રેત અદ્રશ્ય થતાં વાંનજ 'આપરે ! આ શં ?'

એવી ગુલાબથી કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. (ચિત્ર ૨ જી.)

ચંદુલાલે નીચે બેસી તેનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ આંખો ઢાંકી
અને ઘોતરથી કપાળ ઉપરનો પસીનો લૂંછી નાંખ્યો.

‘આમને તો ફિટ આવતી હોય એવું મારા જાણવામાં નથી.
ચંદુલાલ ! આજેજ આંચિંતી ફિટ કેમ આવી ?’ કેશવચંદ્રે પૂછ્યું.
ચંદુલાલે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘ફિટ તો આને કદીએ આવતી નથી.
આજ એ એમ કહેતી હતી કે, ‘મને ઉંઘ આવતી નથી’ રાતે
જાગી હશે અને ચોપડી લેવા દિવાનખાનામાં આવતાં ખીની હશે.
‘માનસિંહ ! ઓસીકું લાવ.’

માનસિંહે ઓસીકું આપ્યું તેની ઉપર ગુલાબનું માથું ટેકવી
ચંદુલાલ દવા લેવા ગયો. કેશવચંદ્રે પાસે બેસી પછી ધીરે ધીરે તેના
મુખ ઉપર પવન નાંખવા માંડ્યો.

ચંદુલાલ દવા લઈને આવ્યો નહિ ત્યાર પહેલાં તો ગુલાબને
સંજ્ઞા આવી. આંખ ઉઘાડી જોતાં કેશવચંદ્રને પવન નાંખતો જોઈ
ખરેખરી ખળડદારીથી જાણે કંઈજ બન્યું ન હોય અને તંદુરસ્ત
ઉંઘમાંથી જાગ્રત થઈ હોય તેમ તે બોલી કે, ‘અરેરે ! શાલગ્રામ પાસે
મરી વટાવ્યાં ? પોતે ક્યાં ગયા ?’ ગુલાબ તરત બેઠી થઈ. ‘માનસિંહ
દૂર ખસી ગયો અને કેશવચંદ્રે કહ્યું કે ‘શા માટે બેઠાં થયાં ? કંઈ
ફિકર નહિ, શાંત થાઓ, અને જરા આરામ લો.’

‘મને કંઈ થયું નથી, હું કંઈ માંદો નથી કેશવચંદ્ર ! આપણે
ન માનીએ એવી વસ્તુ મને આજ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી તેના
વિસ્મયથી અને મારા સાહસના લયથી મારા હૃદયને ધક્કો લાગ્યો
તેથી આમ થયું બાકી કંઈજ નથી. તમે પંખો રહેવા દો. માનસિંહ
જાઓ તમે નીચે, અહિં કંઈ કામ નથી.’ ગુલાબે ખરેખરી હોંશિ-
યારીથી આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે માનસિંહ વિચાર કરતો કરતો નીચે
ગયો અને કેશવચંદ્રે ઉભા થઈ ચંદુલાલને લાક મારી. દવાના પ્યાલા
સાથે તે દિવાનખાનામાં આવ્યો એટલે ગુલાબે ઉભાં થઈ કહ્યું કે,
‘મારે તો તમારી દવાખંચા કંઈ પીવી નથી. મને કંઈજ થયું નથી,
એ તો સહેજ મારા મન ઉપર એક જાતની આંચિંતી અસર થઈ

આવી હતી. હું પૂર્ણ હોંશિયાર અને તંદુરસ્ત છું. કેટલા વાગ્યા ?' તે ખુરસી ઉપર બેઠી અને નાડી જોવાને તથા આશ્વાસન આપવાને તેનો હાથ કાંડા આગળથી પકડી ચંદુલાલ તેની પાસેની ખુરસી ઉપર બેઠો.

‘પાંચ વાગ્યા. વહાણું વહાયું છે.’ એમ કહી કેશવચંદ્ર પણ તે દંપતી સામે બેઠો અને બોલ્યો કે, ‘તમને તો આવું કદી થતું નહિ અને ઓચિંતું આજ આમ કેમ થયું ? અહિં આવ્યા પછી કોઈ વાર આ પ્રમાણે જીવ ફર્યો હતો કે આજે ?’

‘કદી નહિ, અને આજે પણ જીવ ફર્યો નથી. મને કંઈ દિટ કે હિસ્ટીરિયા જેવું થઈ આવ્યું હોય એમ ધારતા નહિ. મને કુદરતી રીતેજ આજ અજાણે થઈ આવ્યાથી ઉંઘ આવી ન હતી અને તે બાદ અવનવો એક મોટો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો અને તે એકદમ અદસ્ય થઈ ગયો તેથી હું ચમકી. એની અસરથી આમ થઈ આવ્યું.’ ગુલામે ખુલાસો કર્યો.

‘પણ તમે દિવાનખાનામાં કેવી રીતે આવ્યાં ?’ ચંદુલાલે પૂછ્યું.

‘મારી મેજે દિવાનખાનામાં ચમત્કાર હતો તે જોવા અને ખાતરી કરવા આવી હતી. ખાતરી થઈ, અરે ! ખાતરી થઈ શું ? મારે અને તેને વાતચીત સુધાં થઈ અને ઓચિંતું તે અદસ્ય થઈ ગયું તેવાજ મને ‘શોક’ લાગ્યો. મારાથી ધબ ઘટને નીચે પડી જવાયું. બીજું કંઈ પણ થયું નથી. હું તંદુરસ્ત છું.’ ગુલામે આમ કહી તેમને ધીરજ આપી. પોતાનો હાથ પોતાના હાથમાંથી ખેંચી લીધો.

‘તમે તંદુરસ્ત છો પણ લોહી બહુ તપી ગયું છે, નાડી બહુ ધબકારાથી ચાલે છે અને મન ઉશ્કેરાયેલું છે. અહિંના વૈદ્યો લોકમાં આવતાં તમને પણ વહેમી અસર થઈ દેખું ! સ્ત્રી સ્વભાવ તે આખરે સ્ત્રીસ્વભાવજ. સ્ત્રીઓને મોટા મોટા હક આપવા સામે જે વાંધો રજુ કરવામાં આવે છે તે ખરોજ. સ્ત્રીઓ ગમે તેટલી કેળવાયેલી અને બાહોશ હોય તોપણ તેઓ આસપાસના વાતાવરણથી જરમાઈ જાય છે. શાળણીઓને કાળુમાં રાખવા કદીએ સમર્થ થતી નથી. પુરુષમાં જે

બળ છે તે તેના મક્કમ સ્વભાવનું છે. સારી કિંવા ખોટી કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પુરૂષ તરત રંગાઈ જતો નથી અને આસપાસની ગમે તેવી હાલત પણ તેની લાગણીઓને એકદમ ઉત્કેરી દેતી નથી. તમને આમ થયું તે કુદરતીજ છે. તે તમારા સ્ત્રીસ્વભાવને ખુલ્લો કરી આપે છે. 'ચંદુલાલે આમ કહી ગુલાબની વાતને દસી કાઢી એટલુંજ નહિ, પરંતુ કેશવચંદ્રે પણ કહ્યું કે, 'લાંબી રાત સુધી ઉઘ નહિ આવવાને લીધે અને શાંત રાત્રિના વખતમાં એક પછી એક વિચારો આવતા રહેવાને લીધે તમારું મન અને આંખો વગેરે થાકી જવાથી તમને આ ભ્રમ થઈ આવેલો લાગે છે. ઉગ્નગરાથી ત્રણીવાર એવું થાય છે, વહે-માવું નહિ. જો વહેમાણો તો પછી વહેમ વધતો જશે. મન કાયર થઈ ગયેલું હોય અને ઉગ્નગરાને લીધે આંખોએ લીલાંબીળાં દેખાતાં હોય ત્યારે અવનવા દેખાવ દેખાય, એ શું તમે નથી જાણતાં? અજ્ઞાન અને ગામડિયા લોકના જેવી તમે વાત કરો અને માનો તે અમારાથી કેમ કળુડ થાય ?'

'કેશવચંદ્ર! તમે પણ એમની ગાંઠ એ બેરો બન્યો છો કે? મારા વિચાર કેવા છે તે તમે કે એ શું નથી જાણતા? પુરૂષ કરતાં પણ વધારે ધીરજ અને તપાસ કરવાના મક્કમ હરાવથી ખરેખરી જાગ્રદવસ્થામાં મેં સાદસ કરી અનુભવ લીધો અને ખરેખર તે ખરો પડ્યો. મોહનમાઈએ મને આનો પ્રસાર કર્યો ત્યારે તમારીજ માફક મેં એમને દસી કાઢ્યા હતા. મેં સુતે સુતે દિવાનખાનામાં થતો સણ-સણાટ સાંભળ્યો હું ઉઠી અને ખારોનો તરડમાંથા મેં કેટલીકવાર સુધી એક જુવાન સ્ત્રીને દિવાનખાનામાં ફરતી જોઈ. બીજી સ્ત્રીએ આવી તેને પાન આપવાનું કર્યું ને તે ગુસ્સે થઈ તેણે પાનની રકાળી ઉડાવી દીધી અને પેલી સ્ત્રી પછી અલોપ થઈ ગઈ. તે પછી કેટલીક વારે હું ખારણું ઉઘાડી દિવાનખાનામાં ગઈ. તેણે સામે મોઢે મારી સાથે વાત કરી અને આ બધું તમે સ્વપ્નમાં અન્યું એમ કહી મને વહેમી કે'ભ્રમિત કહો તે હું કેમ માનું? ગજરાખાના લાઇને તો મૂળથીજ એવી ટેવ છે કે, હું કહું તે માનવુંજ નહિ, અને મારી વાતને માલ

વગરની ગણી ઉઠાવી દેવી, પરંતુ તમેય મારી વાતને વહેમ કે ભ્રમ કહો છો, એ શું ?

હું તમારી વાત સાંભળું અને તે પ્રમાણે માનું તો જંગતમાં ઘેલો ન કહેવાઉં ? તમને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં તમે એ બધું અત્રૌકિક દીધું. એના એ સ્વપ્નના ભ્રમમાં ભૂલાં પડી બારણું ઉઘાડી દિવાનખાનામાં ગયાં અને ત્યાં ઉઘ ઉડી જઈ જગત થતાં પડી ગયાં. ઘણાંએ માણસ ઉઘમાં ઉડીને હિંડવા માંડે છે. કેટલુંક હિંડવા પછી જગત થવાય છે. સ્વપ્નના બનાવોમાં એકતાર થઈ ગયેલું મન ઘણીએ વાર સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ સ્વપ્નના બનાવને ખરો ને ખરો માને છે. પોતે સ્વપ્નની અસર નીચે હોય એમ માનતાં નથી. તમને સ્વપ્નની ભારે અસર થયેલી હોવાથી તમે જગત થયા છતાં પણ હજી તમને એ બધું સ્વપ્નવત લાગે છે. કેટલોક વખત જશે અને કામકાજમાં પડશે ત્યારે એ વાત ભૂલી જવાશે અને તે સ્વપ્ન હતું એમ તમે તમારી મેજેજ કબુલ કરશો. ચાલો હવે સવાર થયું છે. નોકરને બોલાવી આ અગર કાશી કરાવરાવો. તે પીશો એટલે હોશિયારી આવશે. ઉઘ નહિ આવવાથી કેટલીક વાર માણસ ગાંડું થઈ જાય છે સમજ્યાં. 'એઉ જણે આમ કહી ગુલાબને આશ્વાસન આપી પેલી વાતને ઉગારી દીધી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ગુલાબનો અનુભવ.

‘ પેલા બનાવમાં કંઈક કાવતરું તો હશે, મને શક પડ્યા હતો અને સાહેબને પણ કામએ નનામી ચીડી લખી હતી. હું મારા પહેલા રિપોર્ટને વળગી રહ્યો તેથી એ બધી બાબત પતી ગઈ. હવે હું તમને પૂછું છું કે, શું તમને એ બાબત કંઈ વહેમ પડ્યો હતો ? શા માટે તમે જનાનાનાં કારસ્તાનો માટે તે દિવસે એટલું બધું લાગણીથી બોલતાં હતાં ? ’ ચંદુલાલે એકાંતમાં બીજી કેટલીક વાતો કરતાં કરતાં ગુલાબને એકવાર આ પ્રમાણે સવાલ કર્યો.

‘હું જ્યારથી દેવરાણીને મળી ત્યારથીજ તેની સામે મોટી રાણીનો કટ્ટો વેરભાવ પામી ગઇ હતી. મોટી રાણી ઉપર ઉપરથી સગી બહેનના કરતાં પણ વધારે ભાવ દેખાડતી હતી પરંતુ તેની ખવાસણો અને દાસીઓનાં વર્તનથી મને શક પડ્યો હતો. દેવરાણી પણ બિચારી મને કહેતી હતી કે, ‘તેને ગર્ભ છે’ એવું જાણવામાં આવ્યા પછી તેઓનાં મુખ પડી ગયાં છે અને મને એમનો બહુ ભય રહે છે. એનો કુંવર જરા હલેતો છે તેનાં માન ઉતરે અને દેવરાણીને કુંવર થાય અને તે સારો નીવડે તો રાજાજી કે સરકાર તેને પસંદ કરે અને પાટવી રખાડી પડે. એવા ભયથી તેઓ મારી સામે કંઈ અભિચાર કરે તો મારો જીવ જાય’ હું કહેતી કે, ‘તમે ખાલી ભય રાખો છો ? કાંઈના અભિચાર કદી ચાલતા નથી, અને ઝેર દેવું તે કંઈ સહેલું કામ નથી.’ મારાં આવાં આશ્વાસનને તે હસી કાઢતાં અને કહેતાં કે, ‘જનાનાની રાણીઓ ખવાસણો અને દાસીઓ એવા કાળા હૃદયની રાક્ષસીઓ હોય છે કે તમારાથી તેમના મનનો પારજ પમાય નહિ.’ દેવરાણીને કસુવાવડ જેવું થયું તે શું કુદરતી હતું, એમ તમે કહો છો ? મંત્ર તંત્રનો અભિચાર નહિ પણ કોઈક વિચિત્ર વિષપ્રયોગનું તે પરિણામ હતું એમ મને મોટી રાણીની અને તેની દાસીઓની રીતભાત ઉપરથી આપણે ત્યાં ગયાં કે તરતજ સમજાઇ ગયું હતું. એ લોકો એવા ભયંકર અને કારી વિષપ્રયોગો કરે છે કે, જે આપણાથી સમજાય નહિ. એ લોકના કાવતરાથીજ દેવરાણીને કસુવાવડ થઈ હતી અને ક્ષણે ક્ષણે તેઓ તેના મરણની મોટી આતુરતાથી રાહ જોતાં હતાં. ‘રખેને કોઈ દવા લાગુ થાય અને તે બચે,’ એવો તેમને આપણા ત્યાં ગયા પછી ભય રહેતો હતો. મોટી રાણીને અંતરમાં હસતી અને આંખોએ રડતી જોઇ મને એટલું બધું આશ્ચર્ય લાગતું હતું કે, ‘અરેરે ! આ દ્રોહી અને કારી હૃદયો કોણે ધડયાં હશે ? હું થોડીવાર સુતી પણ ઉંઘ આવી નહિ અને મેં જોડેના ખંડમાં વડારણોને કંઈ કાવતરાની મતલબની વાતો કરતાં સાંભળી. મારું મન એ ખટખટ અને ભયંકર કાવતરાથી ઉશ્કેરાઇ ગયું હતું. મને આવા જનાનાઓ ઉપર હવે કદી પણ વિશ્વાસ આવશે નહિ.

‘તમને કંઈજ શક પડ્યો ન હતો ?’

‘પ્રથમ તો મને જરાએ શક ન હતો, પરંતુ છેવટનાં કેટલાંક ચિહ્નો ઉપરથી અને રાજના શક પડતા ઉદ્ગારથી મને પણ વહેમ ગયો હતો. સાહેબ અને રાજ વચ્ચે પણ એવીજ મતભેદની કંઈ વાત થઈ હતી એમ પાછળથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું પણ મેં ખાનરી આપી તે પછી સાહેબને કશો વહેમ રહ્યો ન હતો. તે દિવસ પછી મારા સાંભળવામાં કંઈ આવ્યું નથી. તમે એકાદ એ વાર તે પછી રાણીવાસમાં જઈ આવ્યાં ત્યાં તમારા સાંભળવામાં કંઈ નવું આવ્યું છે ?’

‘ના, મને તેઓ દેવરાણીના પક્ષની સમજી ગયેલાં હોવાથી મારે કાને આવે એવું કંઈ પણ બોલતાં નથી. દેવરાણી તરફનાં માણસોએ ‘દગો થયો’ એવા ઉદ્ગાર સાથે ખરખરો કર્યો હતો. આવા સ્થાનમાં રહેવું જોખમ બરેલું તો ખરુંજોખમ ! આપણે પણ તેમની ઇતરાજમાં આવ્યાં હોઈએ તો હસતાં હસતાંમાં મારી નાંખે. આગળ પાદશાહો હસતે મોઢે કાતેજ ઝેરની પાનખીડીઓ આપતા એમ વાંચ્યું તે અહિં મેં જાને જોયું. હું તો ત્યાંનાં પાનખાન ખાતીજ નથી. આપણે માટે તો મુંબાઈજ સાહે. જે લોક કુટિત્ર હોય તેમને અહિં દાવે ! આપણા જેવાં સીધે રસ્તે કામ કરનાર અને જેવું દેખીએ તેવું માનનારનું અહિં બિચકુત્ર કામ નહિ. આ લોકો તો જોન જોનમાં છૂપ થઈ નાંખે ?’ ગુલામે દરબારી નોકરી અને પ્રપંચી લોકના મુત્તકમાં રહેવા સામે પોતાનાં સખત અણગમો બતાવ્યો.

ચંદુલાલને દરબારી ખટપટનો અનુભવ થયો ન હતો, તેમ જ નાનાઓમાં કેવાં કાળાંધોળાં અને ભયંકર કાવતરાં ચાલે છે તથા તેની અંદરનાં માણસો કેવાં ઝેરી હોય છે તે પણ તેણે જાણ્યું ન હતું. ગુલામ સાધારણ રીતે ચંચળ અને ઝીણી નજરની સ્ત્રી હોવાથી તે બધું સમજી ગઈ હતી. ચંદુલાલે પોતાને અનુભવ નહિ હોવાથી જણાવ્યું કે, ‘તમે સહેજ વાતમાં વહેમ ખાઈ જાઓ એવાં છો અને જેમાં વહેમ પડ્યો તેમાં અતેરું દેખાયા કરે એ વધી ખરેજ વધારે સ્વાભા-

વિક છે. મને કાંઈ ખટપટી કે કાવાદાવા કરતું લાગતું નથી. ખોટા ખોટા વહેમ લઈને કુતર્ક કરીએ તો ક્યાંઈ રહેવાય નહિ. હમેશ ચોખ્ખી નજરે જોવું અને ચોખ્ખા હૃદયનાં રહેવું.

શુભાષ હવે ચિદામ. તે બોલી કે, ‘ભલે, તમે સરસ હૃદયના હો, પણ બીજી કંઈ વાત જાણો છો ? હું સ્ત્રી જાત છું પણ મોહનભાઈ હોત તો તમને ખાતરી કરાવત કે આપણી સામે કેવું કાવતરું થયું હતું અને તે કેવા ડરી ગયા હતા.’

‘આપણી સામે કાવતરું ? આ તું શું બોલે છે ? મને તો લાગે છે કે મુંબાઈમાં હતી તેજ તું નહિ. દરબારી ખટપટ કાવતરાં અને ભૂતપ્રેત વગેરે બાજતો અલિંગ હું તને બોલતી સાંભળું છું. હશે, કહે તો ખરી કે આપણી સામે શું કાવતરું થયું હતું અને તમે બે જાણે તેને કેવી રીતે ઉડાવી દીધું ?’

‘તે દિવસે દરબારમાંથી તમે અમારી ઉપર કંઈ ચીડીખીડી લખી હતી ?’

‘નહિ’ ચંદુલાલે જવાબ દીધો ‘નહિ.’

‘યાદ કરો યાદ. તમારા હસ્તાક્ષર મેં અને મોહનભાઈએ બેઉએ જોળખ્યા હતા ને આમ કેમ બોલો છો ?’

ચંદુલાલ યાદ કરી બોલ્યો કે ‘હા હા, ચીડી તો લખી હતી, પણ મેંજ તે પાછી ફાડીને નાંખી દીધી હતી.’

‘પડખીડિયું ફાડી નાંખ્યું હતું ?’

‘ના, તે કદાપિ ત્યાં ટેબલ પર રહી ગયું હશે. મેં તેની ઉપર મોહનનું સરનામું કર્યું હતું ખરું.’

‘સારે એજ.’

‘પણ તેનું શું ? પડખીડિયું કાઢ્યે કદાપિ તમારી ઉપર મોકલી આપ્યું હોય એવી ભૂલ સહેજે થાય. ઘણીએ વાર ટપાલમાં એવા ખાલી જુના પત્રો આવે છે.’

‘ના પડખીડિયું ખાલી ન હતું. તે ખીડેલું અને તેની અંદર કંઈ કંઈ હતું. મોહનભાઈના તો તે જોઈને હાંબાજ ગગડી ગયા હતા.’

‘એવું શું હતું ? અને આજ સુધી ત્યારે તમે કેમ મને કંઈ કહ્યું નહિ ?’

‘મોહનભાઈ પાસેથી લઈ મેં તે ઠેકાણે કર્યું. તેઓ પછી ભૂલી ગયા અને મેં તમને કે એમને કશું જણાવ્યુંજ નહિ.’

‘હશે, હવે મને કહો ? તમારો અનુભવ મને એટલું નવું શીખવાડશે. મારા હસ્તાક્ષરનું પડખીડિયું બીજી વસ્તુ સાથે તમને મળે એ તો અલગત કાવતરા જેવુંજ કહેવાય.’

‘એક માણસ તમારા હસ્તાક્ષરે સરનામું કરેલો કાગળ તે દિવસે અહિં લઈ આવ્યો અને મોહનભાઈએ તે ફેડીને જોયું તો તેમાંથી મોટી કિમ્મતની નોટો નીકળી.’

ચંદુલાલ—અજબ ! એ તો લયંકર કાવતરું ! એથી તો મોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય ? વારું પછી શું થયું ?

‘શું થાય ? મોહનભાઈએ કહ્યું કે બાળી મૂકીએ.’

‘તેમ કર્યુંને ? ઠીક, મોહન પણ પહેલેથી તો ખરા.’ ચંદુલાલે તેનાં વખાણ કરી મગરૂરી લીધી.

‘ના ના, એમ શા સારું કરીએ ?’

‘ત્યારે શું રાખી મૂકી ? અને તે ક્યાં છે ?’ ચંદુલાલે તે જવાબી ઈચ્છા બતાવી.

ગુલામે કહ્યું કે, ‘જો રાખી મૂકી હોત અને અહિં હોત તો તો અલગત મુસીબતમાંજ આવી પડત, પરંતુ મેં પહેલેથીજ વિચાર કરી તે મુંબાઈ મોઢીબહેન ઉપર મોકલાવી દીધી. મોકલતાં મેં લખ્યું હતું કે, તેની બધી બાબતોએ કારું કંકુ લગાડી જોજો. મોઢીએ તમ કર્યું હતું અને તે લખે છે કે, વસ્તુ ઉપર કંકુ લગાડતાં ને ગરમ કરતાં પણ કંઈ લખેલું હોય એવું જણાયું નથી. છતાં તેણે બિના કપડાથી લૂછી નાંખી ઠેકાણે કરી છે. કહો તમે મોટા પગારદાર કે હું ? તમે ક્યારે એટલું એકદું કરવાના હતા ?’

ગુલામ—ખોટુંખોટું કંઈ નહિ. જેણે તે મોકલી તેણે આપણને ફસાવવા મોકલી કે અમસ્તી ?

‘કંકુ લગાયા જેટલી દૂર નજર પહોંચ્યાડી પરંતુ બહુ ખુદી નંખરની બાબત યાદ રહી નહિ ! એવી મોટી નોટના નંખર ગમે ત્યાં પણ ચોપડે નોંધાયા વગર નહિ રહ્યા હોય ? અને તે જરૂર ચોરો ખુદી કરી આપશે.’

‘ચોરી વળી કોની ? આપણને શું છે ? અને તેમ છતાં હું તે બાબત બૂલી ગઈ નથી. એની પણ મેં પેરવી કરી છે. એ નોટો કે જે મોકલી કેમ આવી અને શુ થયું તેની તપાસ કરતાં મને બધું જણાયું છે. ‘દગા કીસીકા સગા નહિ,’ તેમ તેને થયું છે. જે તે માણસના હાથમાં બાજી રહી હોત તો તો કપારનીએ તજવીજ થઈ હોત, પરંતુ તેની આંખોમાં તો ઈશ્વરે ધૂળ નાંખી છે. ખાડો ખોદનારોજ તેમાં પડે છે અને થયું છે પણ એમજ. ‘ચારની મ્મ કોડીમાં મોં વાલીને રૂએ’ બીજું શું ?’

‘વાર ! હવે તમે એ રકમનું શું કરવા માગો છો ?’ ચંદુલાલે પૂછ્યું.

જરા વિચાર કરી શુદ્ધાખ બોલી કે ‘તમારે તો તે જોઈતી નથીને ? તમારે ન જોઈએ તો મારે પણ ન જોઈએ, પરંતુ તેનો એક ઉપયોગ મેં ધારેલો છે, તે કહો તો કહું ?’

‘ખુશીથી કહો ? મને કંઈ હરકત નથી.’

‘જુઓ ! પેલી એક છત્રિ જેણે આપણી વચ્ચે એક દહાડો નારદ કૃત્ય કરાવ્યું હતું તે આપને સાંભરે છે ? એ છત્રિ મારા એક ધર્મભાઈની હતી અને એ ત્રણ છોકરાં ને બાળ વિધવા સ્ત્રીને રોટલા માટે આકાશવૃત્તિ ઉપર છોડી તે આ દુનિયામાંથી ચાલી ગયેલો છે. મારા નાનપણની વાત સાધારણ રીતે બા દાદીમા ને બાપાજીના જણવામાં છે. તમે તે નથી જાણતા અને એવા દુઃખની વાત આપણે જ્યારે ઈશ્વરે આપેલા મજેના સુખના ઘુંટડા ભરતાં બેઠાં હોઈ ત્યારે સંભારવી કે તમને સંભળાવવી એ મને રંગમાં ભંગ કરવા જેવું લાગવાથી મેં કદી કાઢી નથી, પરંતુ વહાલા ! સુરતની રેલે અમારી ઉપર જે દુઃખ રેલાવ્યાં હતાં તે ખરે વર્ણવાય તેવાં નથી. અરેરે !

દુશ્મન હોય તેનેએ એવી આપત્તિએ આવશે નહિ. ઘરગાર પડી ગયાં માં ભિંત તળે દખાઈને મરી ગઈ અને આપ બિચારો મને ખસે લઈને પાણીમાં નાકો તેનામાં ઘડનાળું તૂટી પડ્યું તેમાં તે ગરક થઈ ગયો અને હું નિભાંગી પાણીના વોલમાં ખેંચાઈ ગઈ. ગુલાબ ઘુસકે રોઈ ગઈ. ચંદુલાલ પણ પેતાની પ્રિય પત્નીને પડેલા આ દુઃખની વાતથી શોકાર્દ્ર થઈ ગયો. ગુલાબનો હાથ પકડી આશ્વાસન આપી તે બોલ્યો કે ‘આ વાત કાઢી તું ક્યાં દુઃખના દરિયામાં ખેંચી લઈ ગઈ ? બસ કર, મને તે હવે વધારે સાંભળવી નથી ! તારે પેલા રૂપિયાનું જે કરવું હોય તેજ માત્ર કહે ?’

ગુલાબ-એ હીનઆગી દિવસોમાં મને એક યવને પોતાના ધર્મમાં લેવાને સમજાવવા માંડી હતી અને નાના પણ બાહોશ રંગનાથે જે મને સમજાવી ત્યાંથી નસાડી દીધી ન હોત તો મારું કાણુ જાણે શુંએ થયું હોત ? અરેરે ! એ બાહોશ છોકરાને-મારા ધર્મભાઈને હું તમારે ત્યાં સુખની શેઠાણી થઈ રહેતાં ભૂલી ગઈ હતી. નમે પાસ થયા તે દહાડે મને ઉઘમાં જાણે એણે આવીને કહે દીધો કે, ‘તું અમને ભૂલી ગઈ ?’ મેં તે દિવસે એની છાત્ર કપાટમાંથી શોધી કાઢી બહાર મૂકી ને આપને આ બધી બાબત જણાવી એનું જે કંઈ થાય તે શ્રેય કરવાનો વિચાર કર્યો પણ એ તો બાજી બદલાઈ ગઈ. તમને સામે શક પડ્યો. મોંઘીબહેનને વાત કરતાં તે મરી ગયાના સમાચાર મળ્યા ને વાત રડી ગઈ. આ રૂપિયા એના કુટુંબના ભરણપોષણમાં આપવા વિચાર છે.

‘બહુજ મજેનું ! જેણે તારા ઉપર આવો અસાધારણ ઉપકાર કરેલો છે તેના કુટુંબને માટે આટલા દહાડા તું ચૂપ રહી એ તારી કૃતજ્ઞતાજ કહેવાય ? તેં શા માટે મને કહ્યું નહિ. આપણે તેમને આપણાથી ખતતી મદદ અવશ્ય આપત. અસ્તુ ! હવે આ વિચાર પણ સારો છે અને તેનો બદોબસ્ત કરાવી નાંખ. જે તને અનુભવ ને લાભ ખેડે મળ્યાંને ?’ ચંદુલાલે સારું લગાડ્યું.

‘માણસનો જીવે જાય અને લોભે થાય. જનનાંખાનામાં એક

તરેહનાં નહિ પણ તરેહ તરેહવારનાં કાવતરાં ચાલે છે. એ બધો અનુભવ મને બહુજ થોડા પરિચયમાંથી થઇ ગયો. કાવાબાજ માણસોમાં અનંત જોખમ ભરેલા સ્થાનમાં હવે મારે રહેવું નથી. રાજા કે અમલદારને માથે ટોપડો મુકાય એવો કાઈ લાગ આવે કે તરત રાજાનામું આપી દો. ઘેર બેઠે ધંધો થાય એવી બાપાજીએ તમને શિખામણ દીધી છે તો પછી ગુલામગીરી જેવી નોકરી શા માટે કરીએ ?

‘ સેવાધર્મ શીખવા માટે, ’ ચંદુલાલે ઉત્તર આપ્યો.

‘ સેવાને હું એકંદ્રે તરેહના ધર્મમાં ગણતી નથી. પરમેશ્વરની પણ સેવા સારી નહિ. જુઓને શાપિત વિષજીના પાર્ષદોએ સેવા પસંદ કરી હતી કે વેરભાવ ? સેવા કરનાર પોતાના સ્વામી માટે કહિંએ સંતોષ બતાવતો નથી. સેવક ગમે તેટલી સેવા કરે તોપણ શેઠ તેનાથી પ્રસન્ન થતો નથી. ક્યો નોકર શેઠથી સંતોષ પામ્યો અને ક્યા શેઠે નોકરની કદર કરી તે બતાવોને ? હું તો બધેજ નોકરને કળકળતા અને શેઠોને માટે બડબડતા સાંભળું છું. આપણા ધર્મમાં તો સેવાને શ્રાવૃત્તિ કહી તેનાથી દૂર રહેવાનુંજ કહેલું છે. ’ ગુલામે ઉચ્ચ નીતિનું પાનું ઉઠેલું.

‘ પિતાજીએ પૈસો એકઠો કર્યો છે તે ઉપર જઈને બેસીએ અને તાગડધિત્તાં કરીએ, એમ જો તમે ઈચ્છતાં હો તો તે ખોટું છે. બાંધ્યાં પાણી સાગરતંત્રએ ખૂટે છે અને વહેતાં પાણીનાં ઝરણાં હમેશ લીઝાં ને લીઝાં રહે છે માટે વહેતાં પાણી અને ચાલુ કમાણી હોય તેજ મોટા ભંડાર કરતાંએ સારી. ચાલુ પૈસોટકો મળે અને ચાલતો ઉદ્યોગ ચાલુ રહે એના જેવું બીજું કંઈજ નથી. બેઠે બેઠે ખાતાં તો ભંડાર ખૂટી જાય અને નવરા બેઠાથી મન અને શરીર ખરાબ થાય. અમે પુરુષો તો ઉદ્યોગપર હોઈએ તેજ સારું. ’

‘ પુરુષોજ નહિ પણ સ્ત્રીઓએ પણ ઉદ્યોગી તો રહેવું, પરંતુ કનિષ્ઠ નોકરીમાં ઉદ્યોગ જેવું કંઈ નથી. એ તો બીજી રીતે બેસી રહેવા જેવું છે, કારણ કે, તેમાં નોકરની માનસિક અને શારીરિક હિલચાલ પરસ્વાધીન રહે છે. હશે, આપની આગળ એનો હું લંબાણ વાદવિવાદ કરવા માગતીજ નથી પણ મારો એવો વિચાર છે કે, આ પ્રપંચી

પ્રદેશને જેમ અને તેમ વહેલો છોડવો. મેં તો મોહનલાલને પણ મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે.’

‘તમને અનુભવ થયો પણ મને થયો નથી ત્યાં સુધી હું શા માટે નોકરી છોડું ? મને સરે અનુભવ થયો છે. તમને કદાપિ નહારે થયો તો તેથી શું ?’

‘હું તમારું અધીગ છું એટલે મારા અનુભવને તમે તમારો માની લઈને મારું કશું કેમ ન કરો ?’ ગુલામ ઉભી થઈ અને બોલી કે, ‘જુઓ દિવાનખાનામાં કોઈ આવ્યું છે.’

‘આ બધું તેણે સાંભળ્યું હશે તો ?’

‘તો વળી પંચાતી.’ ગુલામ આગળ વધી કેશવચંદ્રની ઓરડી તરફ ગઈ અને ચંદુલાલ ત્યાંથી ઉડી દિવાનખાનામાં ગયો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

લમની તૈયારી.

ગુલામે પૂછ્યું કે, ‘આજ તો તમારા બે ત્રણ કાગળો આવ્યા છે કેશવચંદ્ર ! એમાં મુંબાઈ તરફના કંઈ સમાચાર છેકે ?’

‘મુંબાઈ તરફના સમાચાર તમારે જવું પડે એવા છે. ચંદુલાલ ઉપર આજ કાગળ હશે અને તમે જાણીને મને પૂછતાં હશો એમ લાગે છે. આજ કાલમાં તમારું ઘર ખંભાત જનાર છે. મારા મિત્રો તરફના કાગળોમાં રમિકલાલનો કાગળ છે તેમાં પણ એજ સમાચાર છે. ત્રીજો કાગળ મારા ઘર તરફથી આવેલો છે તે મને જેમ અને તેમ જલદી ઘેર બોલાવે છે. આટલા સમાચાર છે એથી કંઈ વિશેષ હોય તો કહો ?’ કેશવચંદ્રે પોતાના કાગળોનો સાર કહીને વધારે જાણવાની ઇચ્છા બતાવી.

‘એમનો કાગળ મેં ફોડ્યો નથી. એ આવશે ત્યારે વાંચશે. તમારા કાગળોમાંનો એક કાગળ ગજરાબાનો લખેલો લાગ્યો, તે પરથી મેં આટલું પૂછ્યું. મારાં વડસાસુનો વિચાર જેમ અને તેમ જલદી

લગ્ન કરી નાંખવાનો છે એટલે અલખત, તેઓ હવે ખંભાત જવાનાં હશે અને તેઓ જશે તો તો મને પણ ખોલાવશેજ. આ થોડો વખત અહિં એકલા નિભાવી લેશે, શું કરીએ ? હું મહીનો વહેલી જઈશ. લગ્ન પહેલાં હું મુંબાઈ ગઈ હોત તો ઠીક, પણ હવે તો તેમ બનશે નહિ. દાદીમા બહુજી ઉતાવળાં થઈ ગયાં છે. સસરાજી શું કરે ?

‘બહુ ઉતાવળ કરે છે એ તો તમારું કહેવું ખરું છે. મારા પિતાજીએ આમાં શું કરવું ને શું નહિ ? તેનો બધો ભાર મારી ઉપર નાંખી દીધો છે અને મને રસિકલાલ અને ચંદાભાભી વગર કોઈ સલાહ કે સહાય આપનાર નથી. મારો વિચાર ને અને તો એકાદ દિવસ મુંબાઈ જઈ આવવાનો છે, કારણ કે, રસિકને અમદાવાદ તેડી લાવ્યા વગર મારાથી કંઈ થઈ શકશે નહિ. આપણા લોકના રિવાજો અને રીતભાતો હોય તે તો કરવીજ જોઈએને ?’

ગુલાબ બડી ચતુર સ્ત્રી હતી. તે આટલામાં બધું સમજી ગઈ અને બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ! રીતરિવાજ તો અલખત કરવા પડે, પણ સૌ સૌના ગળ પ્રમાણે થાય, એમાં કશુંએ ખાસ તણાઈને કરવા જેવું હોય નહિ. એક કુટુંબ માતખર હોય અને એક સાધારણ સ્થિતિનું હોય એવું ઠેકઠેકાણે બને છે. તમે જે રીતરિવાજ કરશો તેના કરતાં બમણો અને તમણો બદલો તમને મળી રહેશે. મારાં સાસુ બહુ હોંશીલાં છે, તે તમે ક્યાં નથી જાણતા ? અલખત તમારે નમારી શોભા અને ઘર પ્રમાણે જે કરવા જેવું હશે તે તો અવશ્ય કરવું જોઈશેજ. રસિકલાલનું જે કામ હોય તે તમે મને કહેજો, હું મારાથી બનશે તેટલી તમને મદદ કરીશ, અને તે મારી પાસેથી નહિ પરંતુ મારી મોંઘીબહેનને ત્યાંથી ખારોખાર કરાવરાવીશ, એવી તેવી કશી ચિંતા તમે રાખશો નહિ.’ કેશવચંદ્રનું હૃદય વાંચી ગુલાબે ખુલાસો કર્યો પરંતુ તે એવો અણસમજી માણસ ન હતો કે જે સાળાની વહુની આ કાર્યમાં મદદ લે. તેણે તરતજ જવાબ આપ્યો કે, ‘નાં નાં, એવી કશી ચિંતા મારા મનમાં નથી. પૈસાટોકા અને ધરેણુંગાંડું જે કંઈ જોઈશે તે સૌ રસિકલાલને ત્યાંથી મારે લેવાનું છે અને બધી

ગોઠવણ અમદાવાદમાં રસિકલાઈનાં આ કરવાનાં છે, એમાં તો કંઈ ચિંતા જેવું છેજ નહિ. આ કાર્ય બધું એ લોકો પોતાજ કરવાનાં છે; પણ મારે તેમને તમારા તરફથી થતી ઉતાવળિયા ગોઠવણ જણાવવી જોઈએ કે નહિ ?

‘એ તો મારાં ગજરાખાએ ચંદાગૌરીને ક્યારનીએ જણાવી હશે. ચંદાગૌરીને તમારે કશું કહેવું પડે એવું નથીતો ? એ એવાં ખખડાર છે કે અમને ટકાર મારે. એ તો બધી ગોઠવણ મુંબાઈથીજ કરતાં આવશે. એ ખંભાત આવશે કે નહિ વારું ?’

‘શા માટે નહિ ? એમનેજ તમારે જાનનાં આગેવાન તરીકેનું માન અને સત્કાર આપવાનાં છે બીજાને નહિ. તમારી તરફ જેવાં નમે તેવાં અમારી તરફનાં ચંદાલાભી. મારા કુટુંબમાં બીજું કોઈ એવું માણસ નથી કે જે મારા તરફની આટલી લાગણી અને આટલો ઉત્સાહ ધરાવતું હોય. મારા પિતાજી વૃદ્ધ છે. અમારા બીજા પિતરાઈ કુટુંબીઓ જાને આવશે ખરા પરંતુ રસિકલાઈ અને અમદાવાદના મારા બીજા મિત્રો જાનના ગૃહસ્થામાં મુખ્ય ગણાશે. તમારી સુધરેલી અને ધનાઢ્ય હિલચાલો ઝીલવાને યોગ્ય માણસો એ લોકોજ રહેશે. મારી તરફથી બધું કાર્ય ચંદાજાબીને સોંપવાનો મારો વિચાર છે, કારણ કે, મને ખચર મળી છે તે પ્રમાણે તમારાં સાસુ પોતાનું બધું કામ તમને સોંપવાનાં છે. મુંબાઈની શેઠાણી સામે શેઠાણી હોય તોજ શોભેને ?’ કેશવચંદ્રે હસીને મજાક કરી.

ગુલાબ આ વચનો સાંભળી મનમાં કુત્રાઈ અને હસીને બોલી કે, ‘ગજરાખાએ તમને બધું લખ્યું હશે. હું જાણુ તો ? સાસુજી મને આગળથી કહેતાં હતાં કે, ગજરીને તમારે પરજાવવાની છે, દાદીમાને એવી બહુ હોંશ છે અને આ ઉતાવળ કરાવે છે તે પણ એજ. મારે હાથે આવો રૂડો અવસર ઉઝવાય તે ઈશ્વર શોભાવો અને તેને સુભાગી બનાવો, એજ મારી અંતઃકરણથી આશિષ છે. કેશવચંદ્ર ! આપણા હિંદુ લોકોના સંસાર દુખિયા છે. કલેશ કંકાસને લીધે કમાઈ ગયેલાં આપણાં ધરો દવના વન જેવાં થઈ ગયાં છે. નવો સુધારો અને

નવા વિચારો તેમાં સ્નેહ આનંદ અને સૌભાગ્ય વધારે. એવુંજ હવે આપણે ઇચ્છવું જોઈએ. જ્યારે આપણાં ઘરો આનંદથી પરિપૂર્ણ થશે ત્યારેજ તેમાંથી આનંદી અને સુખી પ્રજા ઉત્પન્ન થશે. હવે વિચારના અવસરો જે સારામાં સારા અવસરો કહેવાય તેમાં પણ આપણા લોકો ઝંઘડા અને કલેશ કરે છે. સુખ અને સ્નેહને ઠેકાણે દુઃખ અને કલેશથી શુભ આનંદી અવસરને હીણો બનાવે છે. એવા દુઃખકર રીતરિવાજો જાણ અને બધું આનંદી તથા સ્નેહાળ દાખલ થાય, એવો સારો દહાડો આ નવીન વિદ્યા આપણને દેખાડો. ’

કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘તમારા આવા સારા વિચારો સાંભળી મને બહુજ આનંદ થાય છે. આપણા દેશમાં ગમે તે કારણ હો પરંતુ એ તો આપણે કામેકામ જોઈએ છીએ કે, કાષ્ટકજ જુગતે જોઈએ બંધાયેલું હોય છે. એક ઠેકાણે કન્યા સારી તો વર ખોટો, અને ખીજે ઠેકાણે વર સારો તો કન્યા નકારી. વળી ત્રીજે ઠેકાણે જોઈએ તો ઘરનાં માણસો નકારાં. ઘરમાં કાષ્ટ કાષ્ટને કદી જોઈએ નહિ. સાસુ વહુને નણંદ ભોજનધને કે દેરાણી જોડાણીને ઘરોમાં હમેશા ઝંઘડા ચાલ્યાજ કરે, આ આપણા લોકની બહુ ખરાબ સ્થિતિ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં રાત દહાડો કલેશ અને કંકાસ ! બધી રીતે સરખી લાયકાતવાળાં વરકન્યા એક ખીજા ઉપર સ્નેહ સહિત જોડાય તો તેમાંથીજ સુખનો ઉદય થાય. એક ઝીણા માણસે કહ્યું છે કે ‘ખીજે કહિંજ નહિ પરંતુ આલોકમાંજ સ્વર્ગ અને નરક ખેડે છે.’ જ્યાં કલેશ કંકાસ અને અણુબનાવના રડાકુટા હોય તે ઘર નરકજેવુંજ જાણવું. જ્યાં આનંદ રહે છે ત્યાં સ્વર્ગ છે. મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે, ‘જ્યાં સ્ત્રીઓને માન-પાન છે ત્યાં દેવતાઓ રમે છે.’ આવાં ઘર આપણા હિંદુ સંસારમાં આજે ક્યાં રહેતાં છે ? ’

ગુલાબ—અલગત નથી. પણ નહિ, કેશવચંદ્ર ! મુંબાઈમાં રહેનાં કેટલાંક કુટુંબો કે જેમાં આજની વિદ્યાનો સારો પ્રચાર છે તે તમે સુખી જોયાં નથી ? હું માનું છું કે, હાલની કેળવણી એવો સુભાગી દિવસ આપણને નહિ તો આપણાં છોકરાંને પણ અવશ્ય દેખાડશેજ. મનુષ્યના

મનનો મેલ કાપવામાં જ્ઞાનના જેવો બીજો કોઈ સારો સાધુ નથી અને એનો પ્રચાર થવા માંજો છે એટલે કલેશ કંકાસો અને કુટિલ સાંસારિક કાવાદાવા તૈમજ ઝઘડાઓનો હવે નાશ થશે. ધરડાં પણ હવે આગળની માફક આંખો મીચીને વરકન્યાના સંબંધ બાંધતાં નથી. અમારા ઘરમાં હું એવું જોઉં છું. અમને આનંદ માણતાં જેઠ મારાં વડસાસુ સાસુ અને ગજરાખા સૌ રાજી થાય છે. મેં હમેશાં તેમને મારી તરફ સ્નેહાળ જોયાં છે. અમે બે જણ પણ અમારામાં અન્યોન્ય એકતાર છીએ અને મારાં નણુંદે તમારી સાથે જોડાઈ અમારી માફક આનંદ આનંદ કરે તે જોવાને અમે આતુર છીએ. તમે ક્યારે તમારે ગામ જઈ રહેવાના છો કે, ગજરાખાને અણગમો થાય અથવા તમારાં બાકે બહેનનાં વચનથી કે વર્તનથી તેમના આનંદમાં ખતરો પડે ? તમે પણ અમારી માફક સુખી અને આનંદી જીવન ગાળશો અને ઈશ્વર તમારા ઘરને સ્વર્ગ તુલ્ય બનાવશે.’

આ પ્રમાણે ગુલાબ અને કેશવચંદ્ર હિંદુસંસારને સ્વર્ગ રૂપ થયેલો જોવાની વાતો કરતાં હતાં એટલામાં માનસિંહે ઉપર આવીને કહ્યું કે, ‘કેશવચંદ્રભાઈ ! દાકતર સાહેબ તમોને ફરવા જવાને બોલાવે છે. તેઓ દરબારમાં છે અને આપને ત્યાં તેડી જવાને એક માણસ અહિં આવેલો છે.’ કેશવચંદ્ર ખુરસી ઉપરથી ઉઠ્યો અને પોતાની ઓરડીમાં જઈ કાટ પાટલુન વગેરે પહેરી તૈયાર થઈ આવ્યો. ગુલાબે કહ્યું કે, ‘કેશવચંદ્ર ! મોહનભાઈ તો દરબારને મળ્યા વગર ગયા, પરંતુ તમને તો આમણે દરબારનો સારો પરિચય પડાવ્યો. તમને રાજગુફેરા લાગે છે ?’

‘તમારા દરબાર તો હું ધારતો હતો તેવા છે. જુના જમાનાના દરબારો જેવા નથી. જુના જમાનાના રાજાઓ તો મૂર્તિમાન દંડ હોય તેવા હતા. તેઓ પોતાને માણસ માત્રના શિરોમણિ ધારતા અને એટલું બધું અભિમાન રાખતા કે પોતાના મોટામાં મોટા અમલદારને પણ ટુંકારે બોલાવતા અને જરા ગુસ્સે થાય તો ગાળ દંધને વાત કરતા. અલગત અજ્ઞાનની ઉદ્ડતા તેમનામાં જણાતી છતાં આલિંગ્ય તેમનાં દરેક વર્તનમાં પ્રતીત થતું. તેઓ જેવો દૂર દંડ દેતા તેવીજ મોટી

બક્ષીસો કરતા. આજ એ અસહનો કાળે નથી અને તેના રાગઓએ નથી અને હોય તો ચાલે એવું પણ નથી. ફળવણીના પ્રસારે પ્રજામાં હવે કંઈક પ્રજાકીય જીવન આણ્યું છે અને હાલ અપાતા શિક્ષણને લીધે રાગઓ પણ પ્રજા વચ્ચે પોતાની ફવી સ્થિતિ છે, તે સમજવા લાગ્યા છે. બ્રિટિશ સરકારે પણ તેમના અભિમાનને જળવવા રાજકુવંરોની શાળા પાઠશાળાઓ કાઢી છે પરંતુ મારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે તેમને પણ સાધારણ શાળા પાઠશાળાઓમાં રાખી પ્રજાના છોકરાઓના પરિચયમાં અને સ્પર્ધામાં મૂકવા જોઈએ. અબ્બસ્ત પુસ્તકોમાંથી તેમને જે જ્ઞાન મળે છે તે કરતાં પ્રજાજનના છોકરાઓ સાથે એસીને લણવાથી અને સહવાસથી તેમને વધારે સંગીન જ્ઞાન મળે. મોટા માણસોના અને રાગઓના કુવંરોને પણ ગરીબના છોકરાઓ સાથે લણાવવા જોઈએ કે જેથી તેઓ સામાન્ય પ્રજાજનના જીવનનો કંઈક અનુભવ મેળવી શકે અને પોતાની મોટાઈનું જે અભિમાન તેમનામાં હોય છે તે ગરીબની સાથે પોતાને સરખાવતાં ઓછું થાય. તમારા રાગજીને આ નવી સંસ્કૃતિના સંસ્કર થયેલા લાગે છે. સ્વભાવ પણ આનંદી છે. એક સામાન્ય માણસ સાથે પણ હસીને વાત કરે છે અને ગરીબ તવંગર સૌને સાંભળે છે. રાગમાં જે મુખ્ય ગુણ હોવા જોઈએ તે એમનામાં છે.

‘અરે ! એમનાં નવી રાણી જે હમણાં થોડા વખત ઉપરજ ગુજરી ગયાં તે તો એવાં સારાં રજપુતાણી હતાં કે, હું તો તેમના સ્વભાવને વશજ થઈ ગઈ હતી. જાઓ બહુ મોડું કરશો નહિ. રાગજી જ્યારે ગામ બહાર આગ તરફ ફરવા જાય છે ત્યારે ઘણીવાર બહુ મોડું કરે છે. આપણે મુંબાઈમાં મરિનદાર્દન ઉપર ઘાસમાં બિછાન બિછાવી જેમ પારસીઓ બાજુ રમે છે તેમ તેઓ ત્યાં સેતરંજ બેસે છે. તમે ને એ બહુ ખોટી થતા નહિ. સંધ્યાકાળ સોરા રાગજીને જરૂર આવતા રહેજો.’ ગુલાબ દાદર સુધી આમ કહેતી કહેતી ગઈ. કેશવચંદ્ર પેલા માણસ સાથે ફરવા ગયો ત્યાર પછી રમોછયો આવ્યો હતો તેને વરધી આપી દિવાનખાનામાં ઘરગતુ કામ લઈ બેઠી.

‘ સાસુ સમરા અને ગજરાખા સૌ ભાગ્યશાળી તો ખરાં. ’ ગુલાબ મનમાં બોલી, ‘ ભાગ્યશાળી તો ખરાંજ કે, આવો રૂપાળો ને ભણેલો ગણેલો વર-મળ્યો. કપાંહિં કેકાણુંએ ન હતું ત્યાં ક્યાંથી જડી આવ્યો ? ખરું છે કે ભાગ્યશાળીને ભૂત રળે. ’ ‘ ભાગ્યશાળીને ભૂત રળે ’ એ કહેતી સહેજ બોલાઈ ગઈ પણ તે સાથે એને પેલી રાતરાણી વાત યાદ આવી અને તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ‘ સાળું ! એ શું મેં જોયું અને સાંભળ્યું ? કેશવચંદ્ર નથી માનતાં ને આવ્યે મને ખનાવે છે, ત્યારે ખરું શું ? મેં જાતે જોયું, સાંભળ્યું અને અનુભવ્યું તે બધાએ ભ્રમ ! ના ના, એમ તો શું હોય ? કેશવચંદ્રે પેલા પંચતંત્રવાળા બકરું લઈ જનાર બ્રાહ્મણની વાતનું દષ્ટાંત આપીને કહ્યું કે, કેટલીક વાર સામાના વારંવાર કહ્યાથી ખરનિ ખોટું અને ખોટાને ખરું એમ આપણે પરાણે પણ ભ્રમમાં પડી જઈ ખરું માની લઈએ છીએ. આપણે બાઈડી માણસ રાત દહાડો ભૂતપ્રેતની વાતો સાંભળેલી એટલે આપણાથી એવું મનાઈ જાય. ’ વિચાર કરી, ‘ એમ બને ? મને અહિં કાણે ભરમાવી ? મોહન-ભાઈએ ઇલાસો માત્ર કર્યો હતો અને મેં તો તેમને ઈસી કાઢ્યા હતા. હું જાગતી હતી, પલંગમાંથી ઉઠી, તરડમાંથી કેટલીક વાર લગી મેં જાગતી-ખુશી આંખે જોયા કર્યું, જાગતીજ બારણું ઉઘાડી દિવાનખાનામાં તેને આત્મઘાત કરતી અટકાવવા દોડી ગઈ અને તેણે મોઢામોઢ મને કહ્યું, કાનોકાન મેં સાંભળ્યું, ઉઘાડી આંખે મેં જોયું અને મેં તે બધો ભ્રમ ? કેશવચંદ્ર કે એ ગમે તે કહે પણ મારું મન ક્યમ માને ? જાગતામાં અને ઉંઘતામાં, સ્વપ્નમાં અને પ્રત્યક્ષમાં હું શું તકાવત પાડી શકું નહિ ? મેં જોયું મોહનભાઈએ જોયું અને અહિં રહેનારા સિપાઈઓ જુએ છે એ બધુંએ ખોટું ? ખાલી વહેમનો ઓળો ! અને એ ખરા ? ના ના, હું એમ માનુંજ કેમ ? ’ ગુલાબ મનમાં આમ બોલતી અને વળી વિચાર કરતી હોય તેમ થોડી વાર ચૂપ રહી જતી, દરમિયાન તેનો જીવ તંદ્રાથી ઉઠો ઉતરી ગયો અને જાગતી ઉંઘતી હોય એવી સ્થિતિમાં પડી.

તે જાગતી ઉંઘતી હોય એવી સ્થિતિમાં પડી અને તેને વિચારને

અનુસરતુંજ સ્વપ્ન આગ્યું. સ્વપ્નમાં તે અને પેત્રી રાજકુમારિકા ભેગાં થયાં. જાણે તેમણે ખૂબ વાતો કરી અને છેવટ તે ત્યાંથી ઉડી એટલામાં રાજકુમારિકાના અંતઃપુરમાં કાઠ પુરુષ અને તે પણ ચંદુલાલ હોય એવું તેને લાગ્યું. કંઈ ભિષ કાઠી તે રાજકુમારિકા સાથે વાતો કરતી ઉભી અને નજર અંદર રાખતી રહી. તેનો શક જાણે ખરો લાગવા માંડ્યો. વાતોમાં નહિ પરંતુ તેનું મન જાણે પેત્રી બાળુએ જણાવ્યું તે ઉપરથી રાજકુમારિકા સમજી ગઈ. ગુલામને અંતઃપુરમાં જઈ ચંદુલાલને પકડવાની દૃષ્ટિ થઈ અને તેનું મગજ ગરમ વિચારોથી ધમધમી ગયું. સ્વપ્નની ભ્રમણાની વાતમાં ને વાતમાં જોરભેર તેણે પેત્રી રાજકુમારિકાને ઇચ્છાક પૂછ્યું કે, તમારા અંતઃપુરમાં કોણ છે? જાણે ગુલામ ઉપર ગુસ્સે થઈ હોય તેમ તિરસ્કાર કરી જોરથી રાજકુમારિકાએ જવાબ દીધો કે, ‘એ ચંદુલાલ છે અને હવે તમારે અને એમને કંઈ લાગતું વળગતું નથી એમ જાણજો. આજ સુધી માણેલા સુખે હવે સંતોષ પકડો અને મજા કરો.’ આવા શબ્દો સાંભળી સ્વપ્નમાં પણ ગુલામ ગરમ ગરમ થઈ ગઈ. તેને ઉતાવળે ધમકાવવા જતાંજ ઉચ્ચારના નેસના આંચકાથી એકદમ જાગી ઉડી. તેણે આમ તેમ જોયું ત્યારે છેક સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો. ઘરમાં બધે અંધારું પડ્યું હતું. ચાકરને ઓલાવી બત્તી મંગાવી અને જાગતાં ઉઘટી હોય એવી દશામાં અનુભવેલા ભ્રમજનક વિચારોને ખંખેરી નાંખી ‘નવરૂ મન ખોટા ખોટા વિચારો કરી અમસ્તુ ભ્રમમાં પડે છે’ એમ પોતાને કહેનાં ધરકામ કરવા લાગી.

તે રસોડામાં ગઈ. ચાકરે બધે દીવાબત્તી કરી નાંખ્યાં અને રસોડાની ચાકરડીએ સાંજની રસોડાની બાહ્યણને તૈયારી કરી આપી હતી તે જોઈ. વખત બે વખત વીતી ગયો પરંતુ ગુલામનું મન શાંત થઈ હમેશની આનંદી ને કામગીરી સ્થિતિમાં આગ્યું નહિ. તે ધુમરાયેલા જોડી ખિન્ન હોય તેવી અને જાણે વિચારોથી ગુંચવાઈ ગયેલી અથવા અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં હોય એવીજ લાગતી પોતાનું કામ કરતી જણાઈ. ચાકરડીને તેની આ સ્થિતિ સમજાઈ. કેટલીક વાર લગી તેનું વર્તન

જેવા પછી તેણે પૂછ્યું કે, 'બા ! કવેળાની ઉંઘને લીધે તમે આમ લાગો છો કે શરીરને ઠીક નથી ?'

'કેમ અત્તી એવો સવાલ કરે છે ? મારું શરીર તને ઠીક નથી લાગતું ?' ગુલામે પોતાની સ્થિતિ જાણવાને સામો પ્રશ્ન કર્યો.

'શરીર તો સારું લાગે છે બા ! પણ આપનું મન કેકાણે હોય એમ લાગતું નથી. ગુંચવણીના વિચારોમાં કે ઉંઘની અસરમાં હો એમ મને લાગે છે, તેથી પૂછ્યું. ગરમ મશાલો નાંખીને કહો તો ચા કરાવરાવી લાવું ? વખત થયો છે અને દાકતર માહેમ પણ હવે આવતાં હશે, કહો શો હુકમ છે ?'

ગુલામ પોતે પેલા વિચારો કાઢી નાંખવાને મથતી હતી અને મનને કામમાં લગાડવા યત્ન કરતી હતી, પરંતુ વિચારો અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉદાસીનતા જતી ન હતી. બીજા માણસ સાથે વાતચીત કરવા માંડતાં એ સ્થિતિમાં ફેર પડતો જણાયો તેથી બોલી કે, 'હા, ગરમ મશાલો નાંખીને ચા કરાવ અને તું કંઈ નવા જુની વાત ચલાવ એટલે હું હમેશની લાઝતમાં આવી જાઉં. દિવાનખાનામાં અરધી ઉંઘતી જતગતી હોઉં એમ ધણીવાર ખેસી રહી તેથી મને જરા અણગમા જેવું લાગે છે. મારો જીવ જાણે અલ્યા કરે છે, બીજું કંઈ નથી.'

'કવેળાએ એકલાં ખેસવાથી વાતચીત કરનાર કાર્ઠ નહિ હોવાથી અને ઉંઘની આળસ લરાય પણ ઉંઘાય નહિ ત્યારે એવું સહેજે થાય. હમણાં વળી આપને અણગમો થાય એવું જ છે. બા ! કંઈ ફિકર નહિ, જરા ચા પીશો એટલે હેંશિયારી આવશે. કાર્ઠ ન હોય તો અમે તો તમારી તહેનાતમાં છીએ અમારી સાથે કંઈ આડી અવળી વાતચીત કરવી પણ એકલાં ખેસવું નહિ. એકલાં ખેસાથી માણસને સારા નકારા વિચાર થઈ આવી મન ઉદાસ થઈ જાય છે.'

'આપને અણગમો થાય એવું છે' એવા ચાકરડીના વચન ગુલામને વળી કેટલાક વિચાર ઉત્પન્ન કર્યા. એની સાથે જૂટથી એવી વાત કરવી કે ન કરવી ? તે સંબંધી મનમાં થોડીવાર કંઈક ગડલાંગ થઈ, પરંતુ છેલ્લે તેણે તેને પૂછ્યું કે, 'મને અણગમો થાય એવું છે' એમ

તેં કેમ જાણ્યું ?

‘હું આપની સાથે રહું છું તે મને ખબર ના પડે બા ?’ એવો જવાબ આપી તે હસી અને ગુલાબ પેટી વહેમી વાત તે જાણતી હશે અને તેને ઉદ્દેશીને આમ બોલતી હશે, એવું ધારતી હતી તે બીજું સમજવાનું સમજી જઈ તથા પોતાને જેને માટે શંકા હતી તે વાતની બીજાથી ખાતરી થતી જોઈ બોલી કે, ‘હા, મને હમણાં હમણાં એવું બહુ વાર થાય છે, સહેજ બેસી હોઈ તોપણ કંઈને કંઈ વિચારમાં પડી જઈ છું. ઘણીવાર ગમગીન થઈ જવાય છે.’

‘એ તો કુદરતી છે બાઈ ! આપે ગમતમાં રહેવું, શું સાધન નથી કે આપે એકલાં પડવું, એકલાં બેસવું અને નુકામા વિચાર કરવા ? ચાકરડીએ ઉત્તર આપ્યો.

ગાડીનો ગડગડાટ સાંભળી ગુલાબે કહ્યું કે, ‘લે ચાલ હવે ચાની તૈયારી કરાવરાવ. દાક્તરસાહેબ આવી પહોંચ્યા.’ પોતે ઉભી થઈ દિવાનખાનામાં સામી ગઈ. દાક્તર ચંદુલાલ અને કેશવચંદ્ર ઉપર આવ્યા પણ કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર દાક્તર એક સોફા ઉપર એકદમ બેસી ગયા. ગુલાબ તે કંઈ બોલ્યો નહિ તેથી પાછી સહેજ વિચારમાં પડી, પરંતુ કેશવચંદ્રે તરતજ તેને કારે બોલાવીને કહ્યું કે, ‘ચંદુલાલના જીવને ખુબ નથી. અમો ફરતા હતા તે દરમિયાન ઓચિંત્તા એકદમ ઉભા રહી ગયા, સહેજ કંપારો ખાધી અને પછી રસ્તા ઉપર બેસી ગયા. મેં તરત આંખો ઉપર હાથ દીધો એટલે તો ઝટ સંજામાં આવીને ઉભા થયા. તરતજ પાછા વળી અમે ગાડીમાં જઈ બેઠા. ગાડીમાં મેં તેમને શું થાય છે ? તે પૂછ્યું, પરંતુ તે કશું મને સમજાવી શક્યા નહિ. બોલે છે ચાલે છે અને હોંશિયાર છે પણ મન ઉપર કાંઈક ન સમજાય એવી અમત્કારિક અસર થઈ ગઈ હોય તેવું લાગે છે.’

ગુલાબે સોફા આગળ જઈ ચંદુલાલની સામું બેસ્યું. તેણે સામું બેસ્યું પણ તે કંઈ બોલ્યો નહિ. તેના મુખમાંથી પાણી નીકળી ગયું. પાલવથી તે લૂંછી નાંખતાં ગુલાબ તેની જોડે સોફા ઉપર બેસી અને માથેથી પાંધડી લઈ કેશવચંદ્રને આપી કાટનાં બુટન કાઢી પોતાના

ખોળામાં મસ્તક મુકાવી પાલવે પવન નાંખતી નાંખતી વહાલભેર બોલી કે, ‘ શું થાય છે ? કેમ કંઈ બોલતા નથી ? ’ તેણે ફરીને કપાળ ઉપરથી પરસેવો લૂછી નાંખ્યો અને આંખો ઉપર હાથ મૂક્યો.

ચંદુલાલ જોને દ.દર ચઢવાથી જરા વધારે પરિશ્રમ પહોંચ્યો હતો તે, ગુલામના આશ્વાસનથી શાંત પડી ધીરેથી બોલ્યો કે, ‘ મારા મન ઉપર કોઈ જાતની અદ્ભુત અસર થઈ ગઈ છે અને જીવ ઉડા ઉડા ઉતરી પડે છે, એ સિવાય મને બીજું કંઈ પણ થતું નથી. બોલવાથી પણ હું થાકી જાઉં છું. ’

‘ પણ એકદમ એવું શાથી થયું ? તમે દાકતર છો અને તમારાથી સમજાય નહિ એ શું ? ’ કપડો આપતી હોય તેમ ગુલામે લાગણીથી સલાહ કર્યો. ચંદુલાલે તેનો ઉત્તર આપ્યો નહિ પણ કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ‘ એમને બોલાવો નહિ હમણાં આરામ લેવા દો. ’

‘ મને પણ હમણાં એવુંજ થયું હતું. તમે કહો છો તે વખતે ખરોખર સ્વપ્નમાં આમને માટે કોઈએ મને કંઈ તરેહવાર અસર ઉપજાવી હતી એ શું ? ગરમ મશાલો નાંખી ચા કરાવી છે તે જો પીએ તો પાઈએ, પછી બલે આરામ લે. ’ ચંદુલાલના કપાળ ઉપર વહાલભર્યા હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તે બોલી કે, ‘ કેમ ચા લાવું ? ’

‘ હા, લાવો. ’ ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો અને બેડા થયાનો યત્ન કર્યો. ગુલામે ટેકા આપી બેડો કરી કોટ કાઢી નાંખાવ્યો. માણસ ચા લઈ આવ્યો તે સોફા નજીક ત્રિપાર્શ્વ ઉપર મુકાવી ગુલામે રકાબીમાં લઈ ઘુંટડે ઘુંટડે તેને પાઈ. ‘ હવે તમે પીઓ ’ એમ કહી ચંદુલાલે આંખો મીચી સોફા ઉપર માથું ટેકવ્યું.

ગુલામ અને કેશવચંદ્રે ચા પી બારીએ જઈ કંટક્તીક વાતો કરી, જેમાં કેશવચંદ્રે તેને સમજાવ્યું કે, ‘ બીજું કંઈજ નહિ પરંતુ સહેજ વાયુ જેવું થયું હોય એમ લાગે છે. મગજ ઉપર ઓચિંતી કંઈક અસર થઈ ગઈ છે. આપણા કરતાં એ વધારે સમજે અને તે એ કહે છે કે, મને મગજ ઉપર કંઈક અસર થઈ છે, શારીરિક વ્યાધિ નથી. તમને પણ એમણે એમજ કહ્યુંને ? મને તો એમ લાગે છે કે,

આપણે એમને સુવાડી દઇએ. સારી ઉંઘ લેવાથી જોડેલો આરામ થશે એટલો બીજા કશાથી નહિ થાય.’

‘હલે એમ કરીએ પણ કેશવચંદ્ર ! મને તો એમ થાય છે કે, અમને પતિપત્નીને બેઠેને એકી વખતે મગજ ઉપર એક સરખી આવીજ ખરાબ અસર ક્યાંથી થઈ ? તમારા કહેવા ઉપરથી તો મને જે વખતે અહિં અસર થઈ તેજ વખતે એમને ત્યાં થયેલી લાગે છે. એ શું ?’

‘તમારો ને એમનો આત્મા એકને ?’ કેશવચંદ્રે મીઠી મશ્કરી કરી, પણ ગુલાબ બોલી કે, ‘કેશવચંદ્ર ! નણુદોષવેડા ન કરો. કુદરતનો એ ચમત્કાર તમારા જાણવામાં નથી ? પ્રિયજનને પ્રિયજનના શુભાશુભનો આવી રીતે અંતરપટે ઘણીવાર આભાસ થાય છે. તમે તો વળી મને વહેમી કહેશો પરંતુ હું ખરેખર કહું છું. મને જાણે અનિષ્ટનો ભય લાગે છે.’ ગળગળી થઈ જઈ વળી તે બોલી કે, ‘થોડું કંઈક ખવડાવીશું ?’

‘ના, અત્યારે કંઈજ નહિ. હવે એમને આરામજ લેવા દો. સારી ઉંઘ લીધાથી સવારે જરૂર ડીક થઈ જશે.’

‘ચાલો ત્યારે તમે જમી લો.’ ગુલાબ માર્નાસંહને બેસાડી ઉડી ને બેઠે જણુ રસોડામાં ગયાં. દિવાનખાનામાં ચંદુલાલ ઉંઘમાં પડ્યો. ગુલાબના મનમાં ચિંતાભર્યા વિચારો આવવા ચાલુ રહ્યા. તેણે ખાધું ન ખાધું કરી કામ આટોપી લેવરાવ્યું. જમ્યા પછી કેટલીક વાર દિવાનખાનામાં તેમણે વાતો કરી પણ ચંદુલાલ તો ઉંઘતોજ રહ્યો. દસ વાગે કેશવચંદ્ર સુવા ગયો અને ગુલાબ એકલી પડી. તે ઘડી ઘડી સોફા ઉપરથી ઉઠતી ચંદુલાલ આગળ જતી, તેના મુખ સામું જોતી કપાળે હાથ મૂકી ગરમી તપાસતી અને વળી પાછી સોફા ઉપર જઈ બેસતી અથવા જરા આડી થતી. તેને ઉંઘ તો આવીજ નહિ. આમ કરતાં કરતાં બાર વાગી ગયા પણ ચંદુલાલ એકે વખત જાગત થયો નહિ, પાણીએ માગ્યું નહિ અને પાસુ ફેરવવાને હાથોએ નહિ. ગુલાબની ધીરજ તેથી જતી રહી. તેણે પાસે જઈ શરીર ઉપર બધે હાથ ફેરવ્યો અને બોલી કે, ‘જરા તાવ છે. પાણી પાઉં ?’

ચંદુલાલ જાગ્રત થયો, પાસુ ફેરવ્યું. ગુલાબે ફરીને પૂછ્યું કે, 'પાણી લાવું ?'

‘ મને ઉંઘવા દે, ફિકર ના કરે, મને ઉંઘવા દે. ’

‘ પાંચ કલાક ઉંઘ્યા, હવે કહો તો ખરા કે તમને શું થાય છે ? તમને ઉંઘ બહુ ઓછી છે અને આજે ઉંઘ શાથી આવે છે ? હું વહેમાઉં છું. ’ ચંદુલાલે જવાબ આપ્યો નહિ પરંતુ તેને બોલતી સાંભળી કેશવચંદ્રે બાંજી ઉઘાડી અંદર આવ્યો અને બોલ્યો કે, ‘ કેમ હવે જરા ઠીક છે કે નહિ ? ’

‘ જ્યારથી સુતા છે ત્યારથી ખસ આમ ને આમ ઉઘેજ છે, મેં અકળાઈને હમણાં પાણી પાઉં એમ કહી જગાડ્યા ત્યારેજ માત્ર પાસુ ફેરવ્યું. ‘ ના, મને ઉંઘવા દે. ’ એમ કહી પાછા ઉંઘવા લાગ્યા. આમને તો ઉંઘ બહુ થોડી છે અને આટલા બધા ઉંઘે છે કેમ ? આ રજવાડું છે અને કોઈએ કંઈ ખવરાવ્યું તો નહિ હોય ? મને વહેમ આવે છે. ’

‘ ના ના, એમ વહેમાઓ નહિ. જાઓ, પેલા ખંડમાં જઈ તમે સૂઈ જાઓ, હું અહિં બેઠો બેઠો વાંચું છું. ફિકર રાખતાં નહિ. ચંદુલાલ જેવા સીધા સ્વભાવના માણસને રજવાડામાં કે ઠગોના ટોળામાં પણ કોઈ દુશ્મન થાય તેવું નથી. તમે હમણાં વહેમી થઈ ગયાં છો એટલે આવા ખોટા ખોટા વિચાર લાવો છો. મુંબાઈની માફક ખુલ્લા દિલનાં બની જાઓ. જાઓ હવે સૂઈ જાઓ, હું બેઠો છું. ઉનગરાથી વળી તમારી તબિયત બગડશે. ’ કેશવચંદ્રે આમ કહી તથા ઘણો આગ્રહ કરી ગુલાબને જરા આરામ લેવા મોકલી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સત્ત્વ ચુસાઈ જવું.

અવનવા બનાજો બનતા રહેવાથી વહેમી થઈ ગયેલી અને વિચારથી થાકી ગયેલી ગુલાબ બીજા ખંડમાં જઈ સુતી પરંતુ નિદ્રા આવી નહિ. દેવરાણી ઉપર ગુજરેલી આફત, પેલી બલાવાળા બે વખત

બનેલા બનાવો અને જનાનખાનાનાં કાવતરાંના વિચારો, એક પછી એક તેના મનમાં ફરવા લાગ્યા. શરીરમાં અને આંખોમાં આળસ ભરાયું પરંતુ મન શાંત પડ્યું નહિ. પોતાના સ્વામી ઉપર ક્રોધએ ‘વિષપ્રયોગ’ તો કર્યો નહિ હોય, એવો તહેમ તેને વારંવાર આવતો રહ્યો. એમાંથી કંઈ અવનવો બનાવ બને તો પોતાની કેવી દશા થાય, એવા ખોટા વિચારો પ્રકટાવી તે પોતેજ પોતાને બીવડાવવા લાગી. આમ તેમ પાસાં ફેરવ્યા કરતી, ધડીમાં જાગતી, ધડીમાં આળસ જેવી ઉંઘમાં પડતી અને વળી વિચારોની દિશ્કરણીથી જાગ્રત થતી ગુલામ રાત્રિની ધડીઓ ગાળવા લાગી.

બીજી તરફ ચંદુલાલના ખંડમાં તે લસલસાટું ઉંઘતો હતો અને કેશવચંદ્ર આરામચેરમાં પડ્યો પડ્યો પાછળ મૂકેલા દીવાના તેજથી વાંચતો હતો. કઝાક દોઢ કઝાક તેણે વાંચ્યું. પછી વાંચનમાંના વિચારોનું મનન કરવા માંડતાં તેને ઉંઘ આવવા માંડી. ગુલામને મુઠા મોકલી પોતે દરદીની સંભાળમાં બેઠો છે, તે યાદ કરી ખુરસીમાંથી ઉઠ્યો અને આમ તેમ કેટલીક વાર ફેરા આંટા માર્યા. પુસ્તકના વિચારો તેના વિચારો સાથે એકતાર થઈ ગયા. અભ્યાસના મહાવરને લીધે હવે તે વિચારોની તેના મનમાંના બીજા તેજાજ વિચારો સાથે તુલના થવા માંડી. કંઈક ગણગણતો, કંઈક મનમાં ને મનમાં બોલતો અને ફરતાં ફરતાં ઓચિતો ઉભો રહી જતો, તે થોડી થોડી વારે ખુરસીમાં બેસતો, ચોપડી ઉઘાડી તેમાંના વિચારોને ફરીને વાંચી નેતો અને વળી વિચાર કરતાં કરતાં આંખમાં ઉંઘ ભરાય કે તરત ઉભો થઈ દેવવા માંડતો હતો. આંખમાંથી કરી તેણે ઉંઘને રોકવાનો બહુ વાર પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ આખરે એકવાર તે ખુરસીમાં બેઠો અને વિચાર કરતાં કરતાં પોતાની ફરજ ભૂલી ઉઘીજ ગયો. રોકેલી ઉંઘ એવા નેરથી આવી કે તેને પોતાની ફરજનું ભાનજ રહ્યું નહિ.

ત્રણ વાગી ગયા હતા. બહાર જીવજંતનો અવાજ સરખો પણ કહિં સંભળાતો ન હતો. રાત્રીના શૈત્યથી શીજો થયેલો મોટા પરા-
હને સૂચવતો પવન ધીરે ધીરે વહાતો હતો. સર્વત્ર એવી શાંતિ અને

નીરવતા વ્યાપી રહી હતી કે એક ટાંકણી પડે તોપણ તેનો અવાજ સંભળાય. માણસને અને પ્રાણીને વિરામ આપનારી હાવા છતાં રાત્રિ ભયંકર કહેવાય છે તેમ હતું. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, ‘રાતે એકલા જંગલનું નહિ’ તેમાં આ જંગલના ઘણા ઘણા ચમત્કારો હરહમેશ બનતા રહે છે. જેવી દિવસની ઉજવણતા અને ધ્રમાલ્લ હોય છે તેવીજ રાત્રિની મલિનતા અને શાંતિ હોય છે. જંગલીને જોનારને તે બહુ આશ્ચર્ય પમાડે છે. માનસિક વ્યાપાર જેવો રાત્રિની શાંતતામાં ચાલે છે તેવો દિવસની વ્યવસાયી અને ગડબાડયા ઘડીઓમાં ચાલતો નથી. ઉંચા અને નીચા, પ્રવૃત્તિના અને નિવૃત્તિના, તથા સારાં અને ખોટાં કામોના વિચારો બહુધા રાત્રીએજ ઉત્પન્ન થાય છે. સૃષ્ટિની અફલુનતા રાત્રિએ મનુષ્યને સમજાય છે. સારાં ખોટાં કર્મોનો દંનસાક્ષ રાત્રિની શાંતતાને વખતેજ મન બુદ્ધિ સાથે રહી કરે છે. તેમાં વળી રાત્રિનો પાછલો ભાગ તો સૌથી વધારે શાંત હોય છે અને તેજ વખતમાં કશવચંદ્ર નિદ્રામાં પડ્યો એટલે તેના મનમાં બુદ્ધિએ મર્યાદામાં રાખેલા વિચારો દૃષ્ટથી સ્ફુરવા માંડ્યા. વિવાહ કરવાની હોંશ, અનુકૂલ વધૂ મળવાથી થયેલી આશા-પુરતી અને સારા પૈસાદાર કુટુંબ સાથે થયેલા સંબંધના સંતોષની ખુશાલીએ તેના જીવાન મનને વિચારોથી ભરી નાંખ્યું એટલુંજ નહિ, પરંતુ દિવસે પણ એકાંત મળતાં જે મન અનેક મનોરથ કરી કરીને પોતાને અહોભાગ્ય માનતું હતું તે મન રાત્રિના એકાંતમાં અને શાંતિના સ્વચ્છંદખેલનમાં એવા તો રમણીય મનોરથ કરવા લાગ્યું કે, આશા-ભર્યો જીવ કલ્પનાઓમાં અનુભવાતા સુખમાં આ સંસારને સ્વર્ગ બનાવી તેમાં પરમાનંદ પામ્યો. તેના મનમાં વિલસી રહેલા મનોરથો મુખ્ય માર્ગે સહસ્રાંજ કદી કદી અસ્ફુટ ઉચ્ચરાષ્ટ્ર જતા હતા પરંતુ તે સાંભળનાર તેના આત્મા સિવાય બીજું કોઈ અહિં ન હતું. ચંદુલાલ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો તે પડ્યોજ હતો.

દાદર, દિવાનખાનું, ચંદુલાલ સુતો હતો તે ખંડ અને બીજાં બધાં બારી બારણાં ખુલ્લાં હતાં. દીવાઓ પણ બધા બળતાજ રાખવામાં આવેલા હતા. કશી બીડાબીડ કે અદોષસ્ત કરેલો ન હતો, કારણ

કે, માનસિંહ વગેરેને જ્યારે સરત કાઢવી હોય ત્યારે અવરનવર ઉપર આવી નજર નાંખી જવાનું ગુનાએ ફરમાવેલું હતું. પહેલી રાતની શરૂઆતમાં એક પહેરેગીર ઉપર આવી સરત કાઢી ગયો હતો. માનસિંહ પાછલી રાતના પહેરા ઉપર હતો એટલે તે હજી જણાયો ન હતો. એક વાગે પહેરો બદલાયો ત્યારથી માનસિંહ દરવાજા ઉપર બેઠો હતો પરંતુ આગલી ઉંઘની આળસમાં અને ઉપર સૌ શાંત જણાયાથી તેણે હજી સરત કાઢી ન હતી. ચારનો ટકારો થયો અને તે ઝુપતી નિદ્રાની આળસમાંથી જાગ્યો થયો. ઉભા થઈ આમતેમ ફરી તેણે દાદર સામું જોયું. દાકતરસાહેબની તબિયતની હવે સરત કાઢવાનો તેણે વિચાર કર્યો. જનડા કાઢ્યાવાડી જોડા પગમાંથી કાઢી નાંખ્યા અને પગરવથી કાઢની નિદ્રામાં કે શાંતિમાં ખલેલ થાય નહિ તેમ બહુજ ધીરી ચાલે સાવચેતી રાખી તેણે દાદર ઉપર ચઢવા માંડ્યું. સંભાળી સંભાળીને પગ મૂકતો અને જરા પણ અવાજ થાય નહિ, તેની સંભાળ રાખતો તે ઉપર ચઢ્યો. દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. ત્યાં ચારે બાજુ નજર કરી અને પછી ખરોખર સામે ચારે છેલ્લી દાકતરના ખંડમાં જવું અને તેમની શાંતિમાં વિદ્ય પાડવું હીક નહિ લાગ્યાથી, તેણે દિવાનખાનાની બિંત નજીક રહી તેના ખંડના બારણા તરફ બહુજ ધીરેથી હિંડવા માંડ્યું.

ચંદુલાલના ખંડનું બારણું ખુલ્લું હતું, વચલી હાંડીમાં ઝગઝગાટ દીવો બળતો હતો. દીવાના અજવાળામાં આરામખુરસી પડી હતી અને તેમાં કેશવચંદ્ર ઉઘી ગયેલો હતો. ખંડના એક ખુણા તરફ મોટો પત્રંગ હતો તેમાં ચંદુલાલ સુતો હતો અને તે પણ આજે આગળ જણાવ્યું તેમ ગાઢ નિદ્રામાં હતો. જોડેનો બીજો ખંડ જેનું એક બારણું દિવાનખાનામાં અને એક ચંદુલાલના ખંડમાં પડતું હતું તેમાં પણ કલમદાનમાંથી દીવો બળતો જણાતો હતો. ગુનાએ તેનાં બારણાં ખાલીજ બંધ કરેલાં હતાં. માનસિંહ બહુજ ધીરેથી બિન નજીક ચાલતો ચાલતો ચંદુલાલના ખંડ તરફ આગળ વધ્યો. હિંડનાં હિંડતાં તે આમતેમ જોતો અને સંભાળતો કે જેથી અવાજ થાય

નહિ. આગમાં પડતી બારી આગળ જઈ પહોંચતાં તેણે બીજી બાજુની ચંદુલાલના ખંડની બારી જે તે તરફ પડતી હતી તેણી તરફ જોયું પણ તે બંધ જણાઈ. આગમાં નજર ફેંકી તો સઘળું શાંત અને આછા પ્રભાતના ધુમ્મસથી દિશાઓ ઘેરી રહેલું વાતાવરણ જણાયું. ‘કાંઈ જાગે છે કે નહિ?’ તે જણાવ્યા આ બારી આગળ તે થોડી વાર ઉભો રહ્યો. કાન માંડી માંડીને કંઈ અવાજ આવે છે કે નહિ? તે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ સૌ દીર્ઘી ગયેલાં જણાયાં. સંપૂર્ણ નીરવતા વ્યાપી રહેલી હતી. દૂર કહિં કવચિત્ કવચિત્ કુકડાનો અવાજ સંભળાતો હતો બાકી તમરાંના નિદ્રાને વધારનાર ઝીણા તમતમાટ સિવાય બધું જગત યોગનિદ્રામાં અંતર્ધાન થઈ ગયેલું હતું. થોડીવાર બારીમાં ઉભા રહી ચંદુલાલના ખંડની અને બહારના વાતાવરણની નિરીક્ષા કરી તે પાછો આગળ વધ્યો. ખંડના ઉઘાડા મુખ્ય બારણા આગળ પહોંચ્યો. દિવાનખાના તરફ અને તે ખંડ તરફ એક બે વાર જોયું અને પછી સામે હાથ દઈ ગરદન લંબાવી અંદર ચંદુલાલના પલંગ તરફ નજર કરી.

ગરીબ બિચારો ગરાસિયો, અંદર નજર કરતાંજ આભો બની ગયો. માથું પાછું ખેંચી લઈ રોમાંચ અનુભવી હૃદય અને અચંપાથી તે મનમાંજ બોલ્યો કે, ‘ઘરની અંદર નજર નાંખવાનું આપણું કામ નહિ. કાંઈ દેખે તો ચોરમાં ખપીએ અને મોટા લોક જાણે તો લુચ્ચામાં ગણાઈએ. ઘરમાં-ખાનગીમાં માણસો ગમેતેમ બેઠાં સુતાં હોય, તેમાં વળી આ રાતને વખતે ઉપરી અધિકારીના જનાના તરફ જવું એ તો માથું ગુમાવવા જેવું સાદસ કહેવાય. આપણો ધર્મ દેવડીએ ખેસી પહેરો રાખવાનો કે ચીકીચપાટી હોય તો તે પહોંચાડી આવવાનો છે. આપણો ધર્મ અધિકારીના ખાનગી ચોરડામાં નજર કરવાનો નથી.’ નિખાલસ મનના ગરાસિયાને બિચારાને પહેલાં આમ વિચાર આવ્યો પણ તેની નજરે જે પડયું હતું તેણે ને વહેમે તેના એ વિચારને ઉથલાવી નાંખી ફરીને જોવાનું મન કરાવરાવ્યું. ‘હશે અધરમ તો અધરમ પણ સાહેબની શી હાલત છે અને તેમના શરીરને આરામ

લાગે છે કે નહિ ? એટલી તપાસ તો કરવી જોઈએ. ઉપર આવ્યો, પારણાં ઉઘાડાં છે અને દીવા બળે છે તો લાવ બાંધને પુછું ?' જરા થોભી વિચાર કરી 'પણ કોને પુછું ? પલંગ ઉપર બેઠેલાં એ ચુલાબખાઈ હોય એમ લાગતું નથી. ચુલાબખાઈ તો સાદાં મુંખાઈ તરફનાં આખાદ નવી ઢબનાં બાઈ છે અને આ તો મને કાઠી રજપુતાણી જેવું લાગ્યું. શરીર નાજુક અને મોઢું નાનું નથી. દાક્તરસાહેબની તબિયત સીક છે તેવે વખતે તેમણે વળી સારો પોષાક સજેલો પણ શાનો હોય ? લાવ જોઈ તો ખરો.' આમ વિચાર કરી આગળપાછળ જોઈ ફરીને તેણે પલંગ તરફ નજર કરી બહુ ધારીને જોયું. પગમાં મોજડીઓ ન સોનાનાં સાંકળાં, શરીરે બનારસી ઓઢણી, કપાળે મોતી અને હીરા જડિત દામણી અને શરીરે ઘ્રૌઢ તથા મોટા રાજવંશી જનરમાન દેખાવની સ્ત્રી આખાદ રજપુતાણી તેની નજરે પડી. પગ લખડતા રાખી તે પલંગમાં બેઠેલી અને ઉંઘતા દાક્તરના મોં સામે જોઈ રહેલી જણાઈ. માનસિંહના શરીર ઉપર રૂંવાં ઉભાં થયાં, કંપારી આવી અને તરતજ તે ત્યાંથી નજર ખેંચી લઈ પાછો ફર્યો. વળી વળીને પાછળ જોતો ડરતો અને જરા પણ સજસારો થાય નહિ તેમ ધીરેથી પણ ઉતાવળાં ડગ ભરતો તે દિવાનખાનામાં થઈ એકદમ દાદરપર જતો રહ્યો. એ ત્રણ પગથિયાં ઉતર્યા પછી તેના જીવમાં જીવ આવ્યો.

તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે, 'અરેરે ! બિચારાં પરદેશી પંખેરુ ! આ બંગલાની પેલી બલાનો જળમાં સપડાયાં ! રાંડ એવું લોહી ચૂસી લેશે. એના સપાટામાંથી હવે આ ઉગરશે નહિ ? આગળ કેટલાય જણુના આણે ભોગ લીધેલા છે. કારભારી લોક તે સૌ જાણે છે તેમ છતાંએ આ બિચારાં નિર્દોષ અગ્નિમાં જીવાન હલેતાં તથા આશાભર્યા માણસોને અહિં શા માટે રહેવા મોકલતા હશે ? હવે બચે નહિ. અહો ! કેટલાં બધાં વર્ષ થઈ ગયાં પણ આનો ઓદારજ થયો નહિ. જલમસિંહ દાદાની દીકરી-કુંવરી એક સોનીના મોટિયાર પર મોહી પડેલી અને બાપાએ રાજવંશી વર નહિ મળવાથી કુંવારી રાખેલી. વર વર ને વરજ ઝંખતી આખરે તે આ મહેલમાં કામા-

વેશના ગાંડપણમાં કટાર ખાઈને કમોતે મરી ગયેલી. ઝંખનાલાને ભૂત થયેલી તે ભૂત શરીરે પણ મરદ ને મરદજ શોધ્યા કરે છે. કેટલાએ જીવાન મરદોના ભોગ લીધા પણ એની ભોગલાવના પુરી થઈ નહિ. જલમદાદનો નિર્વેશ ગયો એટલે કાણ હવે આનો ઓહાર પણ કરે ? સારું છે કે આપણા જેવાંને વળગતી નથી ? નહિ તો ખાંડાની ધાર ઉપર રહેવાની આ નોકરી આપણાથીએ બજે નહિ બાવા !

વારંવાર પાછું વાળીવાળીને જતો માનસિંહ પગ કંપતા હોવાથી દાદરના પહોળા પગથિયા ઉપર જઈ બેઠો પણ મનથી તો બોલતોજ રહ્યો કે ‘અધધધ ! શો આનો કારમો હેડો ? અને શો એનો પડ-પંચ. ભૂત થઈ તેમાંએ કાવતરાં ને આડાઅવળા ગોટાળા ! રાંડો જે એની સાથે ડુંકાઈ ગયેલીઓ તેએ ભૂતજીનિમાં પાછી એની સાગરીત-કુટણીઓ થઈ. ભૂતાંનું તો મારા આપ ! આખું ઝોલું ને ઝોલું ! પેલો ખરડોખખ જઈદખાં જમાદાર કહે છે, કે પેલા ઘરડા આંબલા હેડળ ભમરિયા કુબો છે તેમાં અસલી રંગમહેલના ભોંયરાની ખારી પડે છે અને તેમાં મોં રહે છે. કહે છે કે, એમાં અનર્ગળ ધન છે પણ કોના ભાર છે કે ખારી આગળ જાય ? જઈદખાં કહે છે કે એકવાર એક ગોરો ભમરિયા કુવાનાં થોડાંક પગથિયાં ઉતરી ખારી આગળ ગયો હતો, પણ ખારણાને ધક્કો વાગતાંજ એક મોટો મુંછાળો ભોરિંગ છેંકા મારતો બહાર આવ્યો ને ધાકનો માર્યો ગોરો કુવામાં પડી ગયો. દરખારને તેનું મડદુ બહાર કઢાવતાં કેટલીએ મુસ્કેલી પડી. બાવા પડછા જેણે જોયા ન હોય તે માને નહિ, પણ આ તો જાગતી જોધ વેગણીજ છે. બે અમલદારોને આણે ચૂસી લીધા તે તો મેં નજરે નજર જોયું અને આ ટીજને દાદમાં ધાલ્યો છે તે લીધો જાણોને ?’ આમ ભૂતના ભયથી દિઠમુઠ માનસિંહ ઉપર ઓચિંતો ઉપરથી એક ઉંદર પડ્યો એટલે તો તે આકાશ તૂટી પડ્યું હોય તેમ ચમકીને ગાભરો ગાભરો છોક હેડેજ ઉતરી પડ્યો.

ઘડિયાળમાં પાંચ વાગ્યા અને, ગુલાબ જાગ્રત થઈ. ‘હવે તો બહુ વાર થઈ, લાવ એમને ઉઠાડું અને પુછું કે આરામ થયો છે કે

નહિ ? છ સાત કલાક થયાં ઉઘે છે એટલે જગાડવામાં હવે કંઈ હરકત નથી ?' આવો વિચાર કરી તે ઉભી થઈ અને જેવી ખંડમાં પેસવા જાય છે તેવીજ પેલીને પલંગ ઉપર બેઠેલી જોઈ ચંમકી અને કારમી ચીસ પાડી મોટેથી બોલી કે, 'કેશવચંદ્ર ! કેશવચંદ્ર ! અરે ! આ જુઓ તમારે ખાતરી કરવી હોય તો કરો. અરેરે ! હવે શું થશે ?' કેશવચંદ્ર એકદમ જાગ્રત થઈ ગયો અને બોલ્યો કે, 'કેમ, કેમ ! શું છે ? કેમ આવડી મોટી ખૂમ પાડી ઉઠ્યાં ? ચંદુભાઈ તો ઉઘે છે.' ગુલામ પલંગ સામું જોઈ બોલી કે, 'અરે ! આ શું ? એટલામાં પલંગ ઉપરથી એ ક્યાં ગઈ ? એટલામાં ક્યાં અલોપ થઈ ગઈ ?' કેશવચંદ્ર હસ્યો અને બોલ્યો કે, 'જુઓ જુઓ મારા સાહેબ ! કોઈનું કાળજી કટકી જાય એવી ખૂમ શું પાડતાં હશે ? પલંગ ઉપર કોણ બેઠેલું હોય ? આવાં કેવાં વહેમી !'

ગુલામ છોભી પડી ગઈ. તે કંઈ બોલી નહિ પણ તેનાં અંગ ધ્રુજ ગયાં, એટલામાં માનસિંહ જે નીચે બેઠો બેઠો આજ આજત ઉપર વિચાર કરતો હતો તે ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો કે, 'ભાઈ સાહેબ ! બાઈ કહે છે તે ખરું છે. આપ ખુરસીમાં ઉઠી ગયા હતા અને હમણાં અડધા કલાક ઉપરજ હું ભાઈસાહેબની તમિયતની ખબર કાઢવા માટે ઉપર આવ્યો હતો. પલંગ ઉપર તે વખતે મેં એક જુવાન સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ હતી. પહેલાં તો મેં ધાર્યું કે, બાઈસાહેબ પોતે બેઠેલાં હશે, પરંતુ ધારીને જોતાં તેઓ નહિ પણ બીજીનું કાઈ હોય એવી મને ખાતરી થઈ. હું બીજ્યો એટલે આપને જગાડ્યા વગરજ નીચે ચાલી ગયો. હજુ તો હું વિચાર કરું છું એટલામાં બાઈએ ખૂમ પાડી અને આપ જાગ્યા. વાત ખરેખર ખરી છે. સાહેબ ! કંઈક બક્ષા જેવું અતેરું હોય એમ લાગે છે.'

માનસિંહના આ ખુલાસાથી ગુલામને ટેકા મળ્યો. તે બોલી કે, 'કેશવચંદ્ર ! હું બિલકુલ વહેમી નથી હોઉં. મેં બે ત્રણ વાર મારી સંપૂર્ણ જાગૃત્ત્વમાં આવા બનાવ બનતા જોયા અને બસ, હવે તો હું આવતી રાત અહિં રહેવાનીજ નથી. નોકરીની મને તલભાર પણ

દરકાર નથી. આજ બપોરની ગાડીએજ મારે તો તમને સૌને લાઈને અહિંથી ઉપડી જવું છે. તાર લખી આપો. માનસિંહ મુકાબી આવશે. બસ, મારે નિશ્ચય તે નિશ્ચયજ. ગજરાબાના લાઈને પૂછવાની પણ મને કંઈ જરૂર નથી.’

ગુલાબે અકળાઈ કંટાળીને પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. કેશવચંદ્ર પણ માનસિંહે ટાપસી પુરવાથી ચૂપ થઈ ગયો. ‘જગત ભૂતને માને છે, ત્યારે તેમાં કંઈક સત્ય હશે?’ એમ તે પણ વિચાર કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સંસારજ કલેશમય છે.

ચંદુલાલ અને ગુલાબની સાથે કાઠિયાવાડ છોડ્યાને કેશવચંદ્રને બે મહીના થઈ ગયા, પણ તેમની તરફથી તે બાદ કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ. તે ધારેલી છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થયો તેથી એક કલેશ મટ્યો પણ પરણવાની પંચાતીનો બીજો કલેશ હવે તેની આગળ ઉભો રહ્યો. આમાં તેને ઉજળું ભવિષ્ય દેખાતું. માતાપિતાની મરજી નહિ હોવા છતાં પોતે આગ્રહ કર્યો અને તેમણે તે કબુલ રાખ્યું. બધી ગોઠવણ અને તૈયારીઓ થઈ ગઈ તેમાં દૈવે ઓચિંતું ચંદુલાલ માંદા પડ્યાનું વિદ્વ નાંખ્યું. તે દિવસ ઉગે અને રાહ જુએ કે ‘આજ કાગળ આવશે, કાલ આવશે.’ પરંતુ કાગળપત્તર કંઈજ આવ્યું નહિ અને બે માસ એમને એમ નીકળી ગયા.

કેશવચંદ્ર મનમાં ને મનમાં કઢાપો કરી શાંત રહેતો પણ તેનાં માતાપિતા સામાવાળાંના આવા મૌનથી શાંત રહી શક્યાં નહિ. તેમની ધીરજ જતી રહી. તેમણે જાનીને ઘેર વિવાહ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એક દિવસ જમતાં જમતાં કેશવચંદ્રના પિતાએ વાતમાં ને વાતમાં કહ્યું કે, ‘ભાઈ ! એ તો પાણી જેમ વહેતું હોય તેમજ વહે. આપણે મનોરથ કરીએ તે કંઈ કામના નહિ. જ્યાં જેનો ઢાળ હોય ત્યાં તે ઉતરે. આપણો ને એમનો ઢાળજ નહિ ત્યાં આશા રાખીને અમસ્તા બેસી

રહીએ એમાં શો માલ ! મેં અને તારી બાએ હવે તો નિશ્ચયજ કર્યો છે કે, ' જનીવાળાને હા કહી દેવી અને ત્યાં કરી નાંખવું. ' તું અમને હવે વચન બેવચન કરાવતો નહિ, ' તેની માએ વચમાંજ ટાંપસીપુરી કે, ' વચન બેવચન કરાવવા જેવું કેસુ કરેજ નહિ. જુઓને બે મહીના થયા એ લોકનો કાગળપત્તરે છે ? આપણે ક્યારે કન્યાની ખોટ છે કે આંખો તાણીને એમની વાટ જોયા કરીએ ? જનીનું ઘર અને કન્યા બેઉ સારાં છે. આવો પાસેનો સંબંધ મૂકીને આપણે તે પરદેશ શું કરવાને જવું પડે ? એ તો કેસુને લાવ હતો તેથી હું કશું બોલી નહિ, પણ હવે તો મારે એ કન્યા સ્વર્ગનો દાંડો લઇને આવે તોય ન જોઇએ. ' કેશવચંદ્ર આ બધું સાંભળી રહ્યો કંઈ બોલ્યો નહિ.

તે જમીને ઉપર ગયો અને પાછલા ઓરડામાંની બારી આગળ એક પુસ્તક લઈને વાંચવા બેઠો. તેનાં એકાદ બે પાનાં વાંચ્યાં પણ મન તેમાં લાગ્યું નહિ. પુસ્તક બંધ કરી ખાટલામાં પડ્યો. બારી સામે એક લિંગડાનું ઝાડ હતું. ઝીણો ઝીણો શીજો પવન તેને અથડાઈને આવતો હતો અને દૂર પાદરની અમરાદઓમાં બોલતી કોકિલાઓના ટહુકાને તેના પ્રતિજ્ઞાન સંભળાતા હતા. ' આટલો બધો ઉત્સાહ અને અસાધારણ ઉતાવળ હોવા છતાં એ લોકો કેમ આમ છેકજ મૌન થઈ ગયાં ? ચંદુલાલની તબિયતના પણ કંઈ સમાચાર લખ્યા નહિ. શું એમનો વિચાર ફરી ગયો હશે ? રસિક લખે છે કે, ત્યાંએ કંઈ સમાચાર નથી. આ શું ? ચંદુલાલની તબિયતના સમાચાર જાણવાને બહાને હવે હું કાગળ લખું તો કેમ ? પણ ના, તેય લાંબો વખત થઈ જવાને લીધે મને ઠીક લાગતું નથી. કહેશે કે, બે મહીને સમાચાર કેમ પૂછે છે ? ખરેખર અજબ છે ? માતા પિતાની માફક મારે પણ ત્યારે એ વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખવો ? ' થોડી વાર મૌન રહી, ' હા, મારે પણ એ વિચાર હાલ તરત તો પડતોજ મૂકવો યોગ્ય છે, કારણ કે, કન્યાવાળાથી પૂછપરછ થાય કંઈ વરવાળાથી થાય ? વળી ત્યાં શું ચાલે છે અને શા વર્તમાન છે, તે જાણ્યા વગર કેમ કોઈ બાબત લખાય ? ' આમ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં તેને જરા આળસ આવી.

આંખો બેજેબેજે મિચ્યાવા માંડી અને આખરે મીડી નિદ્રામાં પડ્યો.

કેશવચંદ્ર પરીક્ષામાં પાસ થયો ત્યારથી જનીના ધરનાંએ પોતાની બધી લાગવગ તેને હાથ કરવામાં ચલાવવા માંડી હતી. તેના પિતા ઉપર દયાણુ આવ્યું હતું અને તેની માને સારી પહેરામણી આપવા વગેરેની લાલચોથી લલચાવવામાં આવી હતી. જુના વિચારનાં અને ગામડાનાં રહેવાસી જુની રીતભાત પ્રમાણે કન્યા ભણેલી છે કે અભણ, રૂપાળી કે સાધારણ, તે કશા ઉપર ધ્યાન આપે એવાં ન હતાં. સારા ખાનદાન પોતાને યોગ્ય કુળવાન અને લીલા ધરમાંથી તેઓ ગમે તેવી કન્યા હોય તો પણ લેવાને આતુર હતાં અને તેમને સંબંધ કરવાને યોગ્ય જે યોગ્યતાઓ જોઈતી હતી તે બધી જનીના ધરમાં હતી. મોટા થયેલા અને ભણેલા છોકરાને તેઓ દયાવીને ઝાઝું કહી શકતાં ન હતાં. પરંતુ જ્યાં તેણે ધાર્યું હતું ત્યાં આ પ્રમાણે મૌન જોઈ હવે તેમને જંતર ચઢ્યું હતું. કેશવચંદ્ર મુંબાઈથી આવ્યા પછી પખવાડિયામાં લગન થશે, એવી વાત તેમણે બહાર લોકોને કરેલી હતી. છોકરો આવ્યો અને લાંબો વખત થઈ ગયો પણ લગનનું કંઈ જણાયું નહિ તેથી સગાં અને ઓળખીતાં મિષે મિષે તેમની ટકાર કરવા લાગ્યાં. તેની મા તેથી ઉશ્કેરાઈ જતી. કેશવચંદ્ર પોતે પણ સગાંના આડકતરા લગન સંબંધી પ્રશ્નથી કદી કદી છોભાતો હતો. સગાંસાગરાં અને અડો-સીપડોસીનાં વચ્ચેનાં ઉપરથી જેમ અને તેમ વહેતાં લગન કરી નાંખવાને ડોસોડોસી તૈયાર થઈ ગયાં હતાં, માત્ર કેશવચંદ્રને કહેતાનીજ બાકી હતી. આજ જમતાં જમતાં તે વાત કરી અને તે કંઈ બોલ્યો નહિ, તેથી તેની માએ તે ઉપર ગયા પછી તરતજ ડોસાને કચું કે, ‘હવે લગનનો દિવસ નક્કી કરી નાંખો અને જનાને કહેડાવો. જોઈએ એ કંઈ બોલ્યો નહિ.’

હવે હમણાં લગ્ન થાય નહિ. વૈશાખમાં જે થાય તે ખરું. ડોસાએ આમ જવાબ આપ્યો. કેશવચંદ્રની માના મનમાં પક્ષો નિશ્ચય હતા અને ડોસાના વિચાર પણ મક્કમ હતા એમ આજ તેના જાણવામાં આવ્યું પણ મિનારખ એડલાં હોવાથી હાલ તે પોતાના વિચાર અમ-

લમાં મૂકી શકે તેમ ન હતું. મુંઝાણવાળાં શું ધારતાં હતાં અને કેવું વિધન આવ્યું. કેશવચંદ્ર શું ધારતો હતો ને શું થયું અને તેનાં માત-પિતા પણ શું ધારે છે અને શું થશે ? તે કાંઈ પણ જાણતું નહીં. કેશવચંદ્રના મનમાં આ નાસીપાસીની બહુ અસર થઈ હતી ત્યારે ત્યારે તેને એ વિચાર અંતરમાં ખુંચ્યા કરતો હતો. સંસારમાં સુખ નથી અને સુખ છે તો તે દુઃખની સાથે ભેળવાયેલું માત્ર માની લેવાનું જ મિથ્યા સુખ છે. ‘સંસાર ખોટો અને એક આત્માજ ખરો.’ એટલા બધા વેદાંતી વિચારો ઉપર તેનું મન ગયું ન હતું, પરંતુ હાલ નિરાશાના અને તેથી ઉત્પન્ન થતા વિપાદમાં ને એ પ્રાચીન વૈરાગી મત પર કોઈ કોઈ વાર વિચાર થઈ આવતો અને અભ્યાસ તરીકે વાંચેલા તત્ત્વજ્ઞાનનાં પાનાં ફેરવવાનું મન પણ થઈ આવતું હતું. અભ્યાસ પુરો થઈ ગયા પછી ગામડામાં એસી મહેતામાં તેનો કાળ જતો ન હતો. વગવાળા મિત્રોની મારફત કેટલેક ટેકાણે સારી જગા મેળવવા તેણે યત્ન કર્યા હતા, પરંતુ જેમ લક્ષનું કંઈ જણાયું ન હતું તેમ તેનું પણ હજી કંઈ જણાયું ન હતું.

નોકરી મળવામાં ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ પોતાની વિદ્યા અને કામ કરવાની શક્તિનો વિશ્વાસ હોવાથી, ગમે તે વખતે અને ગમે ત્યારે સપાટાબંધ ચાકરી મેળવી લેવાની તેને હિમ્મત હતી. નાનપણથી અત્યાર સુધી તેણે બહુવામાં જગતને જોયું ન હતું એટલે કાંઈ કાંઈ વાર તેને એવો વિચાર થઈ આવતો કે, કલિંક મુસાફરી કરવી અને જગત કેવું છે તે જરા જોવું. આ વિચાર ઘણાં વર્ષો થયાં તેના મનમાં રમી રહ્યો હતો, પરંતુ તેમ કરવાના અવકાશ મળ્યો ન હતો. મુસાફરીએ નીકળાયું ન હતું. ચંદુલાલને મળવા તે કાંડિયાવાડ ગયો પણ ત્યાં વિધન આવી પડવાથી પાછા ફરવું પડ્યું. લક્ષ્મી તૈયારીની વાતો ચાલી તેમાં વળી એ વિચાર મુક્તતરી રાખવા પડ્યો, પરંતુ હાલ બધી રીતે અવકાશ હોવાથી એ વિચાર તેના મનમાં ફરીને ઉભરાઈ આવ્યો. કેવી રીતે અને ક્યાં મુસાફરીએ જવું તેનો વિચાર ત્યારે તે કરતો ત્યારે ધન અને ખીજ સાધનાનો સંકાય આડે આવતો.

હમણાં નવરા અને નિરાશાના કંટાળા આપનારા વખતમાં તેને વારંવાર એ વિચારો આવવા લાગ્યા. વારંવાર તેણે મુશ્કેલીઓને ક્રમ 'હોંશીયી વંળવું', તે માટે જુદી જુદી અનેક આખતો ઉપર તર્ક ચલાવ્યા. કોઈ કોઈ વાર વિચાર કરી કરીને તે એવા નિશ્ચય ઉપર ઉતરી પડતો કે, 'ધેરથી મુંબાઈ જવાને બહાને નીકળવું અને થોડીક રેલવે મુસાફરી કર્યા પછી ગામડાંમાં ફરતા ફરતા અને સામાન્ય તથા અજ્ઞાન ખેડુત વગેરે લોકોની જીવન ગાળવાની રીતભાતો અને વ્યવહાર વગેરેનો અનુભવ લેતા લેતા ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ નીકળી જવું. જ્યારે ઠીક ન લાગે ત્યારે વળી રેલવે માર્ગે પાછા ફરી આવવું. સાધારણ લોકોનો અને પગ રસ્તો મુસાફરી કરવાનો મુખ્ય હુખનો અનુભવ લેવો.' આ વિચારો ખૂબ ઘોળાઈને તેના મનમાં આ વખતે દૃઢ થયા હતા. એકાદ બે દિવસ પછી 'હું થોડો વખત બહાર ગામ જઈ આવું.' એમ કહી તે ધેરથી નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

ખંભાતની ખબર.

'અરેરે ! મારા પણ કર્મના ભોગસ્તો ? કેટલી બધી હોંશીયી અને કેવા મોટા સમારંભની તૈયારી સાથે બધાં બહિં આબ્યાં, તેમાં હૈવે ક્યાંથીએ એચિંતું આવું મોટું અને ભયંદર વિદન નાંખ્યું. બખ્ખે મહીના થયા ધરતું કોઈ માણસ મુખે બેસવાજ પામતું નથી. ભાઈની ઘેવજા અને મંદવાડને લીધે કોઈને કંઈ સજ્જતુંજ નથી. મુંબાઈથી સારામાં સારા દાકતરો આવી ગયા. પિતાજીએ પુષ્કળ રૂપિયા ખરચી નાંખ્યા પણ કશાની ટેકીજ લાગતી નથી, આ તે શું ? ને કેવો મંદવાડ ! રાત્રિ દિવસ ભાઈની જિંદગીના જોખમનો વલોપાત ચાલે ત્યાં બીજી વાતને અવકાશ પણ ક્યાંથી મળે ? મારે માટે તો બાને હવે વિશ્વાસ વળી ગયો છે. તે દિવસે એ એમ કહેતી પણ હતી કે, 'ભલેને મારી ગજરી હવે મોટી થાય, મને એની કંઈ ફિકર નથી.' અલખત,

મનેએ એવો વિશ્વાસ છે, પરંતુ તેમને કાગળપત્તર લખવો જોઈએ કે નહિ ? મેં શરમને લીધે પાસ થયાની મુબારકબાદી આપ્યા પછી માત્ર એકજવાર કાગળ લખ્યો તે લખ્યો. આપાજી તો આ વલાપાતર્જન લખેજ શું ? ભાભીને મેં એકાદ બે વાર કહ્યું કે, 'ભાભી ! તમે કાગળ લખી એમને જણાવો કે, અહિં આમ આમ છે.' પણ તે ગણગારતાં નથી અને શું ગણગારે ? તેના બિચારીના જીવની પડી છે. મેં કાઠિયાવાડ એમને અને ચંદાભાભીને મુંબઈ કાગળ લખ્યો હતો તેના જવાબો પણ આવ્યા નહિ, એટલે હવે મારો હાથ ચાલતો નથી કે હું લખું ? એમના મનમાં મારે માટે અને ધરનાંને માટે કેવો વિચાર આવ્યો હશે ? અહિં ખંભાતમાં એવું કાણ મારું છે કે, જેની મારફતે હું પણ કંઈ લખાવું અથવા તેમને અહિંના વર્તમાન જણાવરાવું ? ખરેખર એવી મુશ્કેલી એવી ચિંતા અને એવો ખારીક વખત આવી લાગ્યો છે કે, જેમાંથી કશો રસ્તોજ સૂઝે નહિ.'

આ પ્રમાણે ગજરી એકવાર ખંભાતમાં તેના દાદાના વખતના જીના ધરના માળ ઉપર બેઠી બેઠી વિચાર કરતી હતી એટલામાં ગુલાબ થાકેલી અને કાયર જેવી લાગતી ત્યાં આવી. ગજરીને એકલી બેઠેલી જોઈ તેનાથી રડી જવાયું. ધીરે ગરીબડે અવાજે તે બોલી કે, 'ગજરામા ! ગજરામા ! હાય હાય આવું અને આવું તે હવે ક્યાં સુધી ચાલશે ? અરેરે ! આપણું બધાનું શું થશે ? હું અભાગિણી મૂઝ, પરંતુ આ ધરડેરાં બિચારાં કેવાં તલસે છે ? એમના કલ્પાંતનીએ દૈવને દયા આવતી નથી ? દહાડે દહાડે કેસ બગડતો જાય છે કે સુધરતો તે તો મને કહો ? તમને શું લાગે છે બહેન ? અગ્નિદયા અરિચિત પણ સગાં અને નાતથી ભરેલા ગામમાં આપણે કેાની આગળ હૃદય ખાલી કરીએ અને કેાને આ હૃદયની અમુઝણ કહીએ ? બે દિવસ થયા મેં તમારા ભાઈનું મોં સરખુંએ જોયું નથી. તમે જરા બાને અને દાદીમાને કહોને કે, 'હું ને મારાં ભાભી બે કલાક એમની સેવામાં બેસીએ અને તમે આરામ લો.' દાદીમા, બા, આપાજી અને બીજાં સગાં ભરાયેલાં હોવાથી મારાથી ત્યાં શી રીતે

જવાબ બહેન ? મને આજે બહુજ અકળામણ થઈ આવી છે. તમે તમારા વીરાનું મેં જોવાની મને ગમે તેમ કરીને આજ ગોઠવણ કરી આપો. તમે શું જાણો છો ? મેં ગઈ કાલનું અન્ન પણ લીધું નથી મારો જીવ ઘુંટાઈ જાય છે બહેની !' આમ કહી નણુંદની કોટે વળગી ગુલાબવડુ હૈયાફાટ રડી પડી.

નણુંદ પણ ભોળાઈની સાથે રડી પડી. એક જણ રડી રડીને થાકી ગયાં. ગુલાબવડુ તો નિઃસત્ત્વ થઈ ગઈ હોય તેમ તકિયાપર ઢળી પડી. ગુર્જરીએ હુસકાં લેતાં લેતાં પોતાની આંધણીને પાસે લેતાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું કે, 'ભાભી ! આમ છેક નાના છોકરાંની માફક શું કરતાં હશે ? કાલે મારા ભાઈ સાગ્ન થઈ જશે. ઘરડાં માથાપની અને અશરણ જેવાં આપણી દૈવને જરૂર દયા આવશે. તમારું ભાગ્ય ભાભી ! એવું નથી. તમારી કાંતિ અને સૌભાગ્યના તેજનો લખણખાટ અમને તમારી લજાટ પર ભાતનું જીવન દેખાડે છે, અને તમેજ પાછાં હિમ્મત હારી જઈ અમને શા માટે રડાવો છો ? બે દિવસ થયા ભાઈને ઠીક છે. તમને જોઈ એમનો જીવ દુભાય તેથી તમને ત્યાં આવવા દીધાં નથી, એમ મને જણાયું છે, તેમ છતાં ત્યાં હું દાદીમા અને બાને કહું છું કે 'મને અને ભાભીને ભાઈની પાસે બેસવા દો અને તમે થોડીવાર આરામ લો.' શું તેઓ નથી સમજતાં ? સૌ સમજે છે. આંહીના લોક ન સમજે, પરંતુ મેં કહ્યું તેવજ કંઈ કારણથી તેઓ તમને દૂર રાખે છે.' આમ કહી ઉઠીને તે પાણી લઈ આવી. ભોળાઈને પાણી પાછ તેનું આશ્વાસન કર્યું અને વળી બોલી કે 'ભાઈને શું છે ? મારા પિતાજીનાં પુણ્ય કદીએ આડે આવ્યા વગર રહેશે નહિ. દાદીમાનું મન જરાએ ડરતું નથી. એ તો બાપાજી તમારી માફક જ્યારે જ્યારે ઢીંચા થઈ જાય છે ત્યારે ત્યારે એમજ કહે છે કે, નહિ કલ્યાણકૃત કાંચત્તુર્ગતિ તાતગચ્છતિ હું પણ તમને એમજ કહું છું, ભાભી ! તમારું સૌભાગ્ય તપે છે અને ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો. દરદ ભયંકર છે અને ભાભી ! તમે કાં નથી જાણતાં કે, 'આવે ઘોડાને વેગે ને જાય કોડીને વેગે.' હવે વળતાં પાણી થયાં છે એમ જોવા

આવનાર સૌ કોઇ કહે છે માટે ધીરજ રાખો. ચાલો આપણે નીચે જઈએ. હમણાંજ ચાલો હું તમને મારા ભાઈ આગળ લઈ જઈઉં.’

નણુંદ ભોળાં આંખો લૂછી નીચે આવ્યાં ત્યારે તેમની નજીકનાં બે ત્રણ સગાં જોઈને તરતજ પાછાં ફરતાં હતાં. તેમને વળાવવા મંછામા અને રામચંદ્ર બહાર નીકળ્યાં હતાં. ભોળાંના હૈયાકાટ રોવાથી ગજરી દ્યાર્દ્ર થઈ ગઈ હતી. તે પોતાની જનેતાની પાસે જઈ બેઠી કે ‘આ ! તને તે હું શું કહું ? તું પણ કંઈ સમજતી નથી ? બે દિવસ થયા મારાં ભાભીએ ભાઈનું મોં સરખું જોયું નથી અને એ જોયું નથી ત્યારે અન્ને ઓઠે અડકાડયું નથી. દાદીમાને અને આપાજીને તું એટલું જ ના કહે કે, તેઓ થોડીવાર આરામ લે અને અમે ભાઈની સેવામાં બેસીએ. જા, હવે તું બહાર જઈ દાદીમા અને મારા પિતાજીને જરા બીજા ઓરડામાં આરામ લેવાનું કહે’ પારણા તરફ જઈ ‘આવો ભાભી ! આપણે અહિં બેસીએ.’ એમ કહી ગજરી તેની ભોળાંને અંદર બોલાવી ગઈ અને જોકારશેકાણી પછી બહાર ગયાં.

ચંદુલાલ બીજી તરફ પાસુ ફેરવી પલંગમાં સુતેલો હતો. ગુલાબ અંદર આવીને જે તરફ તેણે મોં હાલું તે તરફ હેલી રહી, પરંતુ તેની આંખો આંસુએ ભરાઈ ગઈ હતી તેથી તરત કંઈ બોલી શકી નહિ. તેના પગ આગળ પલંગને અટકેલી હેલી રહી. પાલવથી આંસુ લૂછી નાંખી જરાક આગળ વધી પણ ચંદુલાલની આંખો મીચેલી હતી એટલે કોણી પલંગપર મૂકી એક પાસું નીચું નમાવી તેના મુખ સામું જોતી હેલી. ગજરી પારણાને આડું કરી ચંદુલાલની જે તરફ પીઠ હતી તે તરફ પડેલી ખુરસી ઉપર બેઠી. ચંદુલાલના મુખ સામે ગુલાબનું મુખ હતું અને તેની આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુ પડ્યા કરતાં હતાં. ગજરીની આંખમાં તે જોઈને આંસુ ભરાયાં પણ હિમ્મત રાખી તે ધીરે રહીને બોલી કે, ‘ભાભી, ગુલાબભાભી ! આમ કરવાને વાસ્તે અને ભાઈના જીવને દુઃખ કરવાને માટે આપણે અહિં આવ્યા છીએ ? આંખો લૂછી નાંખો અને ખુરસી ઉપર બેસો. જુઓ જાગે છે કે નહિ ?’

‘ક્યાં છે તમારા એ ભાઈ ? એકવાર આંખ ઉઘાડીને તરત મીચી દીધી. ગજરાખા ! કાણ કહે છે કે, સારું છે ?’ મને જુએ અને સારું હોય અથવા મને ઓળખી હોય તો આંખ મીચે કે ? કદી નહિ. ગજરાખા ! તમારા એ ભાઈ તો ઈશ્વર આપણી સામું જુએ ત્યારેજ, એમ જાણુને. જુઓ, તમે ખોલાવેા જોઈએ. તમને ઓળખે છે કે નહિ ?’ ગુલાબે ગળગળા ધીરા સ્વરે આમ કહ્યું એટલે ગજરીએ ભાઈની પીઠ પરથી મસ્તક ઉપર જરા નીચાં નમી કપાળે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું કે ‘ભાઈ ! મોટા ભાઈ ! આ જુઓને મારાં ભાભી તમને ખોલાવે છે ? ક્યારનાં રડે છે અને તમે આંખે ઉઘાડતા નથી ?’ આટલું કહેતાં કહેતાં તો તેણે રડી દીધું. ગુલાબની આંખો-માંથી પણ પાછાં આંસુ પડવા માંડ્યાં. ચંદુલાલ જરા સળવળ્યો. આંખ સહેજસાજ ઉઘાડી પણ ગજરીને કે ગુલાબને ઓળખ્યાં નહિ, પણ તેને પાસુ ફેરવવું હોય એમ તેમને સમજાયું. ખેડ નણુંદ ભોળાઈએ આંસુ ભરેલી આંખે અને પાણી પાણી થઈ જતા ઢીલા મને હળવેથી તેને ચતો કર્યો. પાસાભેર થયા પછી તેની અનીચ્છા જણાતાં તેમણે તેને ચતોજ સુવા દીધો. ગુલાબે ઓઢવાનું પગથી તે છાતી લગી ઠીક કર્યું. પછી તેણે કપાળ ઉપર ધીરેધીરે પોતાનો હાથ ફેરવવા માંડ્યો. આટલું કર્યાનો થાક ઓછો થયા પછી તેણે આંખ ઉઘાડી એકવાર ગુલાબ સામું અને ખીજવાર ગજરી સામું જોઈ ટગરટગર ઉંચે જોવા માંડ્યું. તેની ખેડ બાજુએ ખેડ નણુંદ ભોળાઈ પલંગ ઉપર તેની સામું જોઈ ખેડેલાં હતાં અને ‘હમણાં કંઈક ખોલશે ?’ એમ ધારતાં હતાં, પરંતુ બે ત્રણ મિનિટ થઈ ગઈ તોપણ ઉઘાડી આંખે સુતેલો હોવા છતાં પણ તે કશું ખોલ્યો નહિ. ગજરીએ ફરીને તેની સામું જોઈ કહ્યું કે ‘ભાઈ ! જુઓને આ મારાં ભાભી તમને ખોલાવે છે ? કેમ ખોલતા નથી ? મોટાભાઈ ! આ કાણ છે ?’

નખજાઈ જેટલું આણુવા દે તેટલું ઓછામાં ઓછું હાસ્ય મુખ ઉપર લાવી બહુજ ક્ષીણ અને ઉડા ધીરા અવાજથી તે ખોલ્યો કે, ‘તારાં ભાભી. એમ કેમ પૂછે છે ગજરાબહેન ? મેં ક્યારનીએ એને

‘ ગજરાખા મારા-નમારી ગરીબડી બોલતીના અધિવેકને માફ કરવેન ’ એમ ગાંડાની પેડે બોલતી ગુલામે ચંદુલાલની હાડપચી ઉપર ચુપ્પન કર્યું. (ચિત્ર ૩ બંદું.)

ઓળખી છે. ' તેના મુખમાંથી આટલા બોલ નીકળતાંવાંતજ ' મને માફ કરજો, ગજરાબા ! મારા-તમારી ગરીબડી ભોગ્નધના અવિવેકને માફ કરજો, માફ કરજો. ' એમ ગાંડાની પેઠે બોલતી ગુલાબે પતિની હડપચી ઉપર ચુંબન લઈ કહ્યું કે, ' વહાલા ! વહાલા ! હવે નાસ્તો નથી સહેવાતું ? હું અભાગિણી તમારી આ સ્થિતિ જોવાને કેમ જીવું છું ? ' તમને દુઃખ દેઉં છું ને જાતે પણ દુઃખી થાઉં છું. ' તે રડી પડી. મોટું પાલવથી ઢાંકી દીધું અને રૂદનના જોરે દયાવવાથી મોટાં કુસકાં લેતી ખસીને ખુરસીમાં બેસી ગઈ. ચંદુલાલે ગજરી સામું જોઈ ધીરેથી કહ્યું કે, ' બહેન ! તું કેમ આને કંઈ સમજાવતી નથી ? આ કેમ આમ રહે છે ? તેણે ગુલાબની તરફ નજર ફેરવી. ગજરી બોલી કે, ' ભાભી ! તમારે આમ કરવું હોય તો તો ચાલો આ બહાર. આપાણ ને આ મને લડે તમે તો સમજતાંજ નથી. આ તો ભાઈની તખિયત સંભાળવાનું નહિ પણ સંતાપવાનું કામ કહેવાય ? આમ કરો ત્યારે તો મારાથી અહિં નાંદ બેસાય. જુઓ, ભાઈને કપાળે પરસેવો થઈ આવ્યો અને બ્રમર ઉપરની ચામડી ચઢી ગઈ. તેમને ખાટું લાગ્યું. ' ગુલાબે મુખ લૂછી ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ચંદુલાલનું કપાળ લૂછી નાંખ્યું અને હલકે હાથે પાલવથી પવન નાંખવા માંડ્યો. જરા આરામ લઈ એક બે વાર બ્રમર સંકોચી ધીરેથી આંખ ઉઘાડી ગુલાબવહુ સામું જોઈ મુખ ઉપર ફરીને તેણે જરા હાસ્ય આપ્યું. બહેનની સામે જોયું અને ધીરેથી બોલ્યો કે, ' બહેન ગજરા ! તારી ભાભીને તું કિમ્મત આપતી નથી ? આ તો કેવીએ જાતનો મંદવાડ છે. હું દાકતર છું પણ કંઈ સમજી શકતો નથી. જ્યારથી મને આ થયું છે ત્યારથી બીજું કંઈ નહિ પરંતુ એજ થયું છે કે, હું મારી સંપૂર્ણ સંજામાં અને સ્વાસ્થ્યમાં આવી શકતો નથી. મારો જીવ જાણે ઉડો ઉડો ક્યાંતો ક્યાંહિં ઉતરી પડે છે અને બહારથી તમને ઉધતો હોઈ એવું લાગ્યા કરે છે. શું મારું મન ઠેકાણે નથી ? મને કંઈ રોગ છે ? લોકો અને દાકતરો શું કહે છે ? ' ચંદુલાલ આટલું બોલી થાકવાથી પાછો આંખ મીચી ગયો. ' સાંભળ્યું ભાભી ! ભાઈ ખૂં સમજે છે. બા, આપાણ અને

દાદીમા સાથે એ શી વાત કરે? આપણે બેઠાં હોઈએ તો એમને ગમે.' ગજરી આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં તેણે ફરીને આંખ ઉઘાડી ગુલાબને પૂછ્યું કે, તમને કેમ લાગે છે?'

ગુલાબ હસી અને બોલી કે, 'તમને પહેલાંના કરતાં ઘણું સારું છે, પણ તમે બોલો ચાલો નહિ ત્યારે અમને ખાટું લાગેને? તમે દાકતર થઈ તમારો રોગ સમજતા નથી, તેમ તમને મુંબાઈથી વંતઈ જનાર મોટા દાકતરો પણ કંઈ સમજતા નથી અને 'ધીરે ધીરે સારું થશે' એવું કહે છે. સારું થતું નથી, તમે પોતે શુદ્ધિમાં રહેતા નથી અને કોઈ કોઈ વાર એવું એવું લવો છો કે, અમો ડરી જઈએ. અહિંના લોક વળગાટ જેવું કહે છે. આપણ જાણે નહિ તેમ તેનોએ ધ્યાએ ઉપાય કર્યો. જપ કરાવ્યો, મંતરજંતર ને દોરાધાગા કર્યા પણ કશાની ટેકીજ લાગતી નથી, એ તે શું? ગજરાખાને તમે પૂછો છો પણ લોને હુંજ કહું કે, તમારું મન દેકાણે નથી અને રોગે છે. તન મન સારાં હોય તે માણસ આમ પથારી વશ થઈ જાય કે? પહેલાં તો કાંઈ દૂધ ફળ વગેરે કાંઈકે લેના, પણ હવે તો તેએ પરાણે લો છો? પેટમાં કંઈ જાય નહિ એટલે શક્તિએ શાની રહે અને મને કેમ ઉંડું ઉતરી જાય નહિ?'

'ગજરાખાહેન! તારી લાભી મને કપકો દે છે પરંતુ એણે મને ક્યારે ખવડાવ્યું? અમસ્તીજ બોલે છેને?' ચંદુલાવ હસ્યો.

'તમે કહો ત્યારે ખવડાવું. કેટલે મહીને આજ આટલું બોલ્યા. મને આજ કેવું સારું લાગ્યું. કહો તમારે શું ખાવું છે?' ગુલાબે બધું દુઃખ ને શોક સંતાપ ભૂલી જઈ આનંદભરે તેને પૂછ્યું. પથ્ય હશે એવું સૌ મારે હાથે તૈયાર કરીશ અને મારે હાથેજ જમાડીશ. બોલો શું જમવું છે?'

'હું ક્યારે રસોઈ જમું છું. મને ફળફળાદિ આપવામાં આવે છે માટે તે ખવડાવ. ખવડાવ્યાનો અર્થ એ કે, વલાતથી તું મને જે પથ્ય હોય તે મારી પાસે બેસી વાતચીત કરતી અને હસતી હસતી થોડે થોડે ખવડાવતી રહે. મને કપકો દે છે પણ તુંજ બધું ભૂલી જઈ

બહારની બની ગયેલી લાગે છેને ? માંદા માણસની પાસે બેસવું અને ગમતમાં તેને ખવડાવવું તથા તેના મનને આનંદ મળે એમ કરવું, એ તો વૈદકમાં મોટામાં મોટું ઔષધ કહેવાય છે. જેવું તને સારું લાગ્યું તેવું મને પણ આજ તમે બે જણ મારી પાસે બેઠાં છો તેથી સારું લાગે છે. 'ચંદુલાલે મંદવાડમાં કદી પણ નહિ કચેલી એવી સારી રીતે વાતચીત કરી તેમને તંદુરસ્તીનો સુધારો અને હોશિયારી દેખાડ્યાં. 'ગજરા અને તું બ્યારે મારી પાસે હો ત્યારે મને 'એટલેમ' લાગે છે તે શું તને ખખર નથી ? મુંખાઈના મારા અભ્યાસના પવનો અને આપણી એ બધી ગમતો એટલામાંજ શું તું વિસરી ગઈ ?'

'વિસરી ગઈ એટલુંજ નહિ પરંતુ હું તો તમારા મંદવાડથી વેલીજ થઈ ગઈ છું. હું ક્યાં છું, શું કરું છું અને કેમ જીવું છું ? તેનુંએ મને લાન નથી. બોલો હવે તમને શું ખવડાવું ? બહુ બોલશો તો વળી પાછું થાડી જવાશે.'

'દરાખના બે દાણા લાવ.' ચંદુલાલે જન થાકથી થરડાતો જવાબ આપ્યો. ગુલાબ ઉડીને લીલી દરાખનો દાખડો લઈ આવી, પણ ગજરીએ કહ્યું કે 'રહો ભાભી ! હું બાને પૂછી આવું ? લીલી દરાખ એમને નહિ ખવાડતાં હોય તો ?' હમણાં ફળફળાદિ ખવડાવે છે તે હું નંડું છું બહેન !' ગુલાબે જવાબ દીધો અને એક બહુજ પાકેલી દરાખનો દાણો લઈ ચંદુલાલના મોંમાં આપ્યો. એક બે દાણા તેણે સારી રીતે ચૂસીને ખાધા પણ ત્રીજો દાણો ચૂસતાં શ્વાસના નેરદાર બેચાણને લીધે દરાખમાંનો ગરનો લોચો એકદમ તેના ગળામાં જતો રહ્યો. બોલવાથી દરાખ ચૂસવાથી અને આનંદથી ઉશ્કરાયેલા તંતુઓના નેરથી થાડી ગયેલો દરદી ગરને ગળામાં ઉતારી કે બહાર કાઢી શક્યો નહિ. એકદમ શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. તેણે આંખો ચઢાવી દીધી. ગુલાબ અને ગજરી ગભરાઈ ગયાં અને 'બા ! બા !' એમ કહી મોટેથી ગજરીએ બે ત્રણ ખૂસ પાડવાથી જોકારશેડાણી અને રાંમચંદ્ર દાંડળાં-દાંડળાં અંદર દોડી આવ્યાં. ચંદુલાલ રુંધાઈ જતો, બહેનદાણો કપાળે પસીનો આવી ગયેલો અને ફાટી ગયેલી નિસ્તેજ આંખે ચતો મુતેલો

તેમને જણાયો. ‘ગજરી શું થયું ? કેમ એકદમ આમ થયું ?’ એવું પૂછતાં રામચંદ્રે ઓસીકા તળે લાથ ઘાતી તેને ખેંઠા કર્યાં. ગુર્જરી જાણવાણી પડી ગઈ ને પશ્ચાત્તાપ કરતી જરા દુઃખ જઈ દેખી. જોકાર ‘બાપાલયા ! ખેટા, દાદરા ! ખમ્મા !’ એમ મજેના લોડકા આશ્વાસક શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેના પીડે લાથ ફેરવવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

તારા અને ચંદા.

‘આવો, આવો, તારાગૌરીની! આજ ઘણું દહાડે તમે તો દેખાયાં. ચંદુલાલના સમાચાર પહેલાં મને ટહો ? એ લોકોને આહંયાં ગયાને બે મહીના થઈ ગયા. અરેરે ! મંદવાડ બહુ લંબાયો દેખું ! કંઈ મટયા ઉપર છે કે કેમ ?’ ચંદાગૌરીએ ગુથણની દડી અને સોય આરસપહાણના ટેબલ પર મૂકી છોકરાને તારાગૌરીની કેડમાંથી લઈ લેઈ બહુ આતુરતાથી આમ પ્રશ્ન કર્યાં. તારાગૌરી કેશવચંદ્રની ખપ્પર કાઢવાને આંહિં આવી હતી. ચંદાગૌરીને ‘લગન થાય તેમ છે કે નહિ ?’ તે જાણવું હતું. ચંદુલાલ મદો થઈ કાઠિયાવાડથી ખારોખાર ખંભાત ગયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. એને પેલી જૂનડીની ઝપટ લાગી હતી અને તે દિવસથી તે પ્રતિજ્ઞા નળજો ને નળજો પડતો જતો હતો. તેના મંદવાડને લીધે લગન અટક્યું છે, એટલી ખપ્પર તેને મળી હતી. તે પછી કંઈ સમાચાર મળ્યા ન હતા. હમણાં કેટલાક દિવસની લાગટ ચિંતા થયા પછી કેશવચંદ્રનો પત્ર મળ્યો હતો, પણ તેમાંની વાત દિલથી થવા જોવી હતી. આવાં ઘણાંક કારણોને લીધે ચંદાગૌરી અને તારાગૌરીની આ મુલાકાત બેઉ બાજુએ અગત્ય ધરાવતી હતી. ગાદી ઉપર તારાગૌરી બેઠી અને ચંદાગૌરી, બીજાને છોકરો જે ધીરેધીરે દાદર ચઢતો હતો તેને લેવા સામી ગઈ.

ઘણા દિવસથી તમારી પાસે આવવાનો વિચાર કરતી હતી પણ આવતું ન હતું. છેલ્લા પંદર દિવસ થયાં એ ખંભાત ગયા હતા એટલે

મારાથી કહિંએ બહાર નીકળાતું નહિ. ગઇ કાલે સવારેજ એ આવ્યા. ચંદુભાઈની તબિયત પંદરેક દિવસ ઉપર વધારે બગડી ગયાનો તાર આવ્યો તેથી એ ખેડા હતા ત્યાંથી ઉડીને એકદમ ત્યાં ગયા હતા. કહે છે કે, હવે તો સારું છે. કીકાના ભાઈજી કહે છે કે, માંદગી શારીરિક રોગ કરતાં વળગાટ જેવી વધારે છે. દાકતર અને વૈદો કંઈ ખાસ રોગ બતાવતા નથી, પણ એમ કહે છે કે, મગજ ઉપર કોઇ જાતની અસર થયેલી છે. 'જાણે એ ચંદુભાઈજી નહિં એમ એ તો કહે છે. મનનું ઠેકાણું નથી. ઘેનમાં પડેલા હોય તેમ સદા પડી રહે છે. ક્યાંયત સારી વાતચીત કરે છે અને ક્યાંયત શૂન્યમુન્ય પડી રહે છે. ખોરાક બિલકુલ લેવાતો નથી. શરીર ઘસાઇને હાડપિંજર જેવું થઇ ગયું છે. ડોસોડોસી દાદીમા અને ગુલાબ ભાભીજીની આંખમાંથી કદીએ આંસુ સુકાતાં નથી. આવી ગમગીની અને મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ભાભીજીને વળી સારો દલાડો છે. મંછામા બિચારાં બળાપો કરી કરીને મરી જાય છે. ચંદાગૌરા ! પૈસાએ રડ્યો કંઈ કામ લાગતો નથી. સુખ પૈસામાંએ નથી. સુખ તો માત્ર સારા સમઘાત નસીબમાં છે. આમના કુટુંબ ઉપર ઓચિંતું દુઃખનું વાદળ ધસી પડ્યું તે દુઃખમનના હૃદયમાં પણ દયા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. ગજરાખાને પરજાવવાની કેવી કેવી હોંશ હતી. જેકોરખાને કેવો મજેનો જીલ્લાણ્યો વિવાહ કરવો હતો અને કેવો ઓરિયો લેવાને ગુલાબભાભીજી તલપી રહ્યાં હતાં. અરેરે ! બધુંએ અત્યારે તો ખાટું ઝેર જેવું થઇ ગયું છે.' તારાગૌરીએ આંખમાંથી આંસુ કાઢી ઉડા નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

'શું કરીએ બહેન ! માણસનું ધાર્યું કંઈ થાય છે ? આપણે માણસ તો અમસ્તાંજ અભિમાન કરીએ છીએ કે, ક્ષણે તો મેં કર્યું અને ઢીંકણું તો ફલાણો કરશે. ઇશ્વરની મંજી વગર એક પાન પણ હાલતું નથી. ગુલાબને બિચારાંને અધરણીની કેટલી વાંશ અને તે આવી ત્યારે કેવો વખત ? અરેરે ! દૈવનેએ દયા આવે એવી વાત છે, પણ શું કરીએ ? એમાં માણસનો કંઈ ઉપાય છે ? હિંમત અને ધીરજ રાખી ઇશ્વર જી કરે તે સહન કરવું બીજું શું ?' ચંદાગૌરીએ તેને

આશ્વાસન આપતાં આ રીતે સમદુઃખતા દેખાડી.

‘અલખત, આપણાથી જીવ બાળ્યા ઉપરાંત શું થઈ શકે ? પણ ચંદાબહેન ! એ કહેતા હતા કે, ઘરનાં બધાં માણસ એવાં કાયર અને શોકાસ્ત થઈ ગયાં છે કે, જાણે એ સુખી અને આનંદી કુટુંબજ નહિ. જેકોરખાએ બહુ આગ્રહથી મને ત્યાં તેડાવી છે. ઘરમાંથી એ બાળ્યા ત્યારના કહે છે કે, ‘ગમે તેમ થાય પણ તું જી. સ્નેહીઓના દુઃખમાં ભાગ લેવો એ સ્નેહીનો ધર્મ છે, અને અત્યારે તેમને સહાય કરવાની બહુ જરૂર છે. તું જઈશ તો ગુલાબલાલીને આશ્વાસન લેવાનું સ્થાન થઈ પડીશ.’ મારે આ બે છોકરાં લઈને જવું એટલે તેમને સહાય કરવાની તો રહી પરંતુ સામી પીડા ઉત્પન્ન કરનારી થઈ પડે, તેથી મારું મન મને ના કહે છે. શું કરવું. તે કંઈ મને સૂઝતું નથી.’

‘કીકાના બાપ કહે છે તે યોગ્ય છે. છોકરાં તો સૌને ઘડી વાર ગમત રૂપ થઈ પડશે, એમાં પીડા શાની છે ? તમે ગુલાબબહેનને વાત કરવા અને દુઃખ ભાર ઓછો કરવાને ઉપયોગી થઈ પડશો, માટે હું પણ તમને સલાહ આપું છું કે, જાઓ. બાવા વખતમાં તમ જેવાં સ્નેહીઓ પાસે હોય એ મોટું આશ્વાસન કહેવાય, જરૂર જાઓ.’

ચંદાગૌરીએ ઘાટીને બોલાવી છોકરાંને માટે ખાવાનું મંગાવ્યું અને આ મૂકવાની તૈયારી કરવા માંડી. તારાગૌરીએ ઉડી ચંદા જે ગુંથણ ગુંથતી હતી તે જોયું અને છોકરાંને જાણીએ વગેરે દેખાડી દિવાનખાનામાં રમતે વળગાડ્યાં. દિવાનખાનું બે ઓરડી વગેરે જોયું. આમ તેમ ડોકિયું કરી તે બોલી કે, ‘ચંદાબહેન ! તમારું ઘર તો સારું છે, એકલાંનેએ ગમે. મોટા જોડાનાં ઘર હોય તેએ બાવા મજેના રસ્તા ઉપર હોતાં નથી ? તમારા ઘરમાંથી તો બારીએ બેઠે બેઠે આખી મુંબાઈનું મોં જોવાય તેવું છે.’

‘અમે તો મુંબાઈ બાળ્યાં ત્યારનું આ ઘરજ રાખ્યું છે. બારી સારી વસ્તીમાં અને બાવા મોટા જાહેર રસ્તા ઉપરના ઘરમાં રહેલાં એટલે હવે બીજે ટેકાણે ગમે નહિ. આપણે કંઈ વાડી બંગલા રાખી શકીએ તેમ છે ?’

વાડીઅંગલા આપણે શું કરવા છે ? એ તો વળી એવા એકાંતમાં હોય છે કે, જ્યાં આપણા જેવાંને તો ઘડીએ ગમે નહિ. વાલકેશ્વર અને મહાકલ્પમો તરફ અંગલાઓમાં દસ વાગ્યા પછી બિલકુલ ગમતું નથી. તે એવા એકાંત લાગે છે કે, જે ચાર પાંચ માણસ ન હોઈએ તો બીક લાગે. મોંઘીબહેનનો અંગલો તમે નહિ જાણો હોય ? બહુ વિશાળ અને મજેતો છે પણ મને તો ત્યાં બિલકુલ ગમતું નથી.’ વસ્તીવાળા લતાનાં વખાણ કરતાં કરતાં તારાગૌરીએ તેની લોક સહવાસી ભાવના દેખાડી.

‘એ તો હું ભૂલીજ ગઈ, તારાબહેન ! મોંઘીબહેન ઉપર ગુલાબનો કંઈ કાગળપત્તર આવે છે કે નહિ ? એમને તો બહુ જીનાં સહીપણાં છે ?’

‘પહેલાં એકાદ કાગળ આવેલો, પરંતુ હમણાં લગભગ મહીનો થયો તેમતી ઉપર પણ કાગળ આવ્યો નથી. મેં કહ્યું નહિ કે, એ તો આખું ઘર મોટા શોકસાગરમાં ડુબી ગયું છે અને કોઈ કોઈનું કોઈને કંઈ સ્થાનજ જાણે રહ્યું નથી.’

‘એમણે ચંદુભાઈને જેવા જરૂર ખાંભાન જઈ આવવું જોઈએ. એમના જેવા માણસને શી વિટંબના પડવાની છે ? ગુલાબબહેનને એ જાય તો કેવું સારું લાગે.’ ચંદાગૌરીએ મોંઘીના બહેનપણાંની ટકાર કરી.

“ચંદાબહેન ! મોટા લોકની પ્રીતિ અને સામાન્ય લોકની પ્રીતિમાં આમ મોટું અંતર જણાય છે. મોટા લોક તે લીલા વનના પોપટા કહેવાય. તેઓ હમેશ પોતાનું સુખ જીએ છે. રાજાઓ અને ધનાઢ્યોને પાગકા દુઃખની ખબર પડતી નથી, તેમાં વળી મુંબાઈનો શોક્યા વર્ગ તો વધારે લાડકા અને નાજીકાર્થ કરનારો છે. મોંઘી-શેઠાણીની તબિયત વળી ચોર છે. ગુલાબભાભીજીનેજ એમની સાથે તો સહીપણાં રહે. મારા જેવીને તો એક ઘડીએ ગોઠે નહિ કાગળ-પત્તર લખે છે અને વીરચંદ્રશેઠ જોઈતું કરતું મોકલાવી આપે છે ખરા છતાં જવા કરવાની વાત નહિ.’

ચંદાગૌરી જરા હસી વિચાર કરીને બોલી કે, ‘ જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં માણસ આગ ઉપર પણ ચાલ્યું જાય. જેની સાથે બાળપણથી સ્નેહભાવ હોય તેની ઉપર દુઃખ આવે ત્યારે’ અવશ્ય સમદુઃખતા આવવી જોઈએ. જો સમદુઃખતા ન હોય તો સ્નેહ કૃત્રિમ કહેવાય. મેંધીખહેનનો વાંક નથી. એ ધનનો અને આ નગરના વાતાવરણનો દોષ છે. અહિં સ્વાર્થ અને સુખની પાછળ સૌ દોડ્યા કરે છે અને તેના અંગના અવગુણો અને દોષો પણ જ્યાં ત્યાં બધે જોવામાં આવે છે. શેઠિયા લોકને બહાર નીકળતાં વિચાર પડે છે એટલે મેંધીખહેનથી નહિ જવાતું હોય. નાતજાત જુદી અને બીજી કેટલીક રીતભાતમાં પણ ફેર, એટલે એમને કાવે નહિ એ પણ સ્વાભાવિક છે. કાગળપત્તર લખે છે અને જોઈતું કરતું મોકલી આપે છે, એ ખુશી થતા જેવું છે.’

‘ના સમદુઃખતા પણ છે. ઘણી વાર મારી આગળ નેઓ ખચર પૂછતાં પૂછતાં રોધ જાય છે. બીજાને માટે તો કાણ જાણે ? પણ ગુલામલાલીજીને માટે તો તેમના મનમાં ઉંડી લાગણી છે. જતા પહેલાં હું મળવા જવાની છું અને કદાપિ મારી સાથે આવે તો આવે ? કારણ કે, એકવાર એમ કહેતા હતાં કે, તમારા જેવું કોઈ જતું હોય તો હુંએ ગુલામને મળવા આવું.’

ચંદાગૌરી-એ આવે તો તમને પણ ઠીક પડે. એ તો રસ્તાનો સારો બંદોબસ્ત અને સગવડ કરાવ્યા વગર આવેજ નહિ. મારે કહેવું જોઈએ નહિ, તોપણ કહું છું કે, તમે એમને આગ્રહ કરીને તેડી જાઓ. ગુલામને આવે વખતે એમણે મળવું જોઈએ. તારાખહેન ! મારી તરફથી ગુલામને તમે આશ્વસન આપજો અને ગજરાને ઘણું ઘણું કરીને બોલાવજો. પહેલાં એકવાર તેમનો કાગળ આવ્યો હતો પરંતુ પછી એ પણ મૌન થઈ ગયાં છે. એમને કહેવું કે, હું કોઈ વાત વિસરી ગઈ નથી અને કાગળ લખતાં રહે.’

તારા-ચંદાખહેન ! કેશવચંદ્ર ક્યાં છે ? મેં કંઈ વિચિત્ર વાત સાંભળી છે. ડહાપો, ભણેલોગણેલો અને ઈરેલ માણસ એવું તો સાહસ ન કરે ?

ચંદાગૌરી આનો ઉત્તર આપ્યા પહેલાં વિચારમાં પડો. બાણે રસોડા તરફ મન હોય તેમ કરી એકાદ મિનિટ અવકાશ લીધો. પણ શું ઉત્તર આપવો, તે ઝેટ મુઝયુ નહિ. તારાગૌરી ખંભાત જનાર છે અને ચંદુલાલના મંદવાડનું મહા લખંડર વાદળ કુટુંબ ઉપર તૂટી પડવાને ટમટમી રહેલું છે, તેવે વખતે કેશવચંદ્ર ક્યાંહિં આસ્પા ગયા છે, એવું એ લોકોના બાણવામાં આવે તો મોટો ગજબ ગુજરે એવા વિચાર કરી તે બોલી કે, 'હાં, તારાબહેન ! તમે શું કેશવચંદ્ર સંબંધી પૂછ્યું ? તમે એમને માટે વિચિત્ર જેવું શું સાંભળ્યું ! કહો તો ખરાં ?'

તારા બોળી અને ખુદા દિલની સ્ત્રી હતી. તે જરા પણ નહિ અચકાતાં બોલી કે, 'મેં સાંભળ્યું છે કે, કેશવચંદ્ર તેમને ઘેરથી કાઢી નહિ જણાવેલા સ્થાન તરફ ચાલી ગયા છે. તેમને ઘેર તેમના પતાના કાળજીપત્તર નથી. તેમનાં માથાપ ચિંતા કરે છે અને એક બીજી કન્યાવાળા જેમને એમના પિતાએ હા કહેલી, તે આંહિં તજવીજ કરે છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે.'

ચંદાગૌરી-કેશવચંદ્રના કાળજો અમારી ઉપર તો આવે છે. એ કંઈ તપાસ કરવી પડે તેમ કંઈ નાસી ગયા નથી, પરંતુ અનુભવ લેવા અને અભ્યાસના કંટાળામાંથી છૂટવા તેથી ગમત મેળવવાને મુસાફરીએ નીકળી પડ્યા છે. અતેરું એ છે કે તેઓ પત્ર લખે છે પણ આપણને પત્ર લખવા જેવા પેનાનો પત્તો મોકલાવતા નથી. જનીવાળાઓને ઉડાવવાને માટે કાં એમ ન કરું હોય ? તમે જાતી કશી વાત ત્યાં કરતાં નહિ. એમને ધામાં લુગ્ જેવું બાગશે ગજરા તો બિચારાં ઘેરોં થઈ જશે. આશાભર્યા તે બિચારાં ! અન્યારે તો ક્યારનાંએ લગત થઈ ગયાં હોત. માણસ શું ધારે છે અને કંઈપર શું કરે છે ? તારાબહેન ! એ સંબંધી ઓઠ પણ હલાવો તો તમને માર. સમ છે.'

તારા-પણ એ શું ? એમના જેવો ભણેલોગણેલો અને કલાવો માણસ પેનાનાં માથાપ કે તમારા જેવાં અંગત સ્નેહીઓને પણ

કંઈ જણાવ્યા વગર ગમે ત્યાં ફર્યા કરે તે શું ફીક ? અમારાં જોકારખા બિચારાં જાણે કે, આ શી વાત તે જમાઈ ! ઠાકિયાવાડ ગુલામભાલીનું જીવારું જોવા ગયા ત્યાંથી એ લોકોને ખંભાત તરફ મૂરી ગયા અને ઓચિંતું એ શું સૂઝયું ? તમે ગમે તેમ કહો પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે, 'બાવો થઈને ચાલ્યા ગયા.'

ચંદામૌરો ખડખડાટ હસીને બોલી કે, 'અહો ! રડ્યા લોક શું કરે છે ? કહેવત છે તે બોટી નહિ કે, ભોંયરામાં પેસીને નાચીએ તોપણ જગત જાણે ! બાવો થયા હશે તોપણ તમારે તો અભિમાન લેવાનું છે ?'

તારા-એમ કેમ ?

ચંદા-એમ કે તમારાં નણંદની મોહિની એવી કે, નાસીપામીમાં એમણે ગજરાને માટે બેખ લીધો ! તારામહેત ! 'જગતને મોટે કંઈ ઠાંકણું છે,' તે તો ગમે તેમ બોલે, તમે કશી ચિંતા કરશો નહિ. આ વાદળ ઉતરી જશે એટલે એક સપાટામાં હું જ્યાં હશે ત્યાંથી એમને અહિં બોલાવરાવી ગજરાની સાથે ગુંથી દઈશ. ત્યાં તો આવો ગપાટો નહિ ગયો હોય પણ કદાપિ ગયો હોય અને કોઈ કદાપિ તમને કંઈ પૂછે તો તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેમને ધીરજ આપજો.

તારા-મેં તો જીવ બળે છે તેથી પૂછ્યું, અત્યારે ત્યાં એવી વાત જાય પણ નહિ અને કોઈ કંઈ પૂછે પણ નહિ. મેં તમને કહ્યું નહિ કે અમારાં જોકારખાને તમારો અને એમની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, પણ આવા ડહાવા માણુમને આ શું સૂઝયું ?

ચંદા-કંઈ ખરાબ સૂઝયું નથી, એ તો ઘણાં વર્ષો થયાં એકલા સાદા વેષે દેશમાં ફરવા મસ્જીદા હતા. હું ધારું છું કે, એજ વિચારે તે ગામડાનો ગરીબ લોકનો અને બીજો અનુભવ લેવાને નીકળી પડ્યા છે. કંટાળશે એટલે એમની મેળે પાછા ફરશે. એમને કંઈ દુઃખ નથી જે બાવા કે જોગીજતી થઈ જવું પડે ? એમને તો પરણીને સંસારના લહાવા લેવા છે. તમને શી ખબર ! એ તો સંસાર પાછળ ગાંડા થઈ જાય એવા અરે ! હજારોને બાવા કરે તેવા છે.'

તારા-સંસારના હેંશી છે અને અલગત સંસારનો હેંશી માણસ સંસારનો ત્યાગ કરી શકેજ નહિ. ગુણાબલાથી કહેતાં હતાં કે, 'કેશવચંદ્ર બહુ કુટુંબવત્સલ સંસારના લહાવાના સુખાલલાથી છે. કહે છે કે, અબ્યાસમાંથી નિવૃત્ત હોય ત્યારે કેવી સંસારની ગમતી વાતો કરે અને જરા પણ અલ્પકાલ વગર સૌ સાથે હળીમળીને વર્તે. એકત્રશૃંગી જેવા જરાએ નથી. ચંદાબહેન ! તમને તો એમનો બહુ પરિચય હશે. તમે શું ધારો છો ?'

ચંદાગૌરી-હું તો મારે ઘેર આવી ત્યારના એમને મારા સગા દિયેરની માફક મારા ઘરમાં જોઉં છું અને મને જ્યારે ખાતરી છે ત્યારેજ મેં ગજરા ને ગુણાબલાને વિશ્વાસ આપ્યો છે. કેસુલાદને માટે કોઈ ગમે તે કહે પણ હું માનુંજ નહિ. ગજરા તો સુધરેલાં ગૃહસ્થ માળાપનાં અનુદૂત કન્યા છે, પરંતુ એક સાધારણ કન્યા સાથે પણ એમની ગોડવણ કરી હોય તોપણ એમનાથી જમને ના કહેવાય નહિ. એમનામાં જે ઉંચા ગુણો છે તે તો જ્યારે તમે બધાં એમના સહવાસમાં આવશો ત્યારેજ જાણશો. 'શીત્ર એ મનુષ્યમાં દેવત્વ છે' અને શીત્ર તો એમના જેવું મેં ખીજે કાંઈ ઠેકણે અઘાપિ લગી જોયુંજ નથી. દેખીતા વાદ જેવા છે પણ સ્નેહીએ! એળખી તાં અને વડીલો આગળ બકરી જેવા છે. ઘરનાંથી તો કાચે તાંતણે તણાયા આવે એવા નમ્ર અને સીધા સ્વભાવના છે. આ જે કંઈ વાત બહાર આવી છે કે, 'તે બહાર નીકળી ગયા છે' એમાં પણ કંઈક મર્મ હશે સોગળણે ગળીને પાણી પીએ એવો લણેલોગણેલો સુશીત્ર માણસ જંગલી બોયડ માણસોના જેવું કાર્ય કરે નહિ અને તે મારા જેવી જાણકાર માને પણ ખરી કે ? તારાબહેન ! મનુષ્ય માત્રનો એ તો સ્વભાવજ છે કે, તે ખીજને પોતાના જેવું માને. આપણા લોકમાં કહેવત છે કે, 'પોતે જેવું હોય તેવું તે દેખે છે.' જે લોક નાસી જાય સંસારને છોડી દે અને તે જ્ઞાન કરે તે લોક બધા જગતને તેવું માને. 'સારો જગતને સારું દેખે અને નકારો નકારું દેખે.' વાતો કરનાર જેવા સ્વભાવનાં હશે તેવાં અનુમાનો કરી તેવાંજ ગુણાબલો ઉડાડતાં હશે, પણ હું ફરીને

તમને ખાતરી આપું છું કે, કેસુભાઈને માટે એવું તેવું, કંઈ પણ તમે માનશો નહિ, વળી ખંભાતમાં એવી તેવી કશી વાતચીત પણ કરશો નહિ. હમણાં જે વાદળ ઘેરયેલું છે તેને ઉતરી જવા દો તે પછીની વાત પછી છે.’

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં બહારથી રસિકલાલ આવ્યો. તારા ને ચંદાગૌરી ઉભાં થયાં અને માણસે આવીને કહ્યું કે, ‘આ તૈયાર થઈ ગઈ છે.’

‘શું મારી રાહ જોતાં હતાં ?’ રસિકલાલે ડોટ ઉતારી ટેબલ ઉપરથી પંખો લેતાં લેતાં સવાલ કર્યો.

‘રાહ જોતાં ન હતાં, પરંતુ વખત થઈ ગયેલો હોવાથી ‘હવે હમણાં આવશે’ એમ ધારી હું જરા રસળાવતી હતી. ચાલો તારા બહેન! આપણે આપણા ખંડમાં.’ આમ કહી ચંદાગૌરી આગળ થઈ અને રસિકલાલ ખુરશી ઉપર બેસે. સ્ત્રીઓવાળા ખંડમાં જઈ ચંદાગૌરી અને તારાએ દિવાનખાનામાં ચા મોકલાવી ખોતે અને છોકરાએ પીધી. બાદ થોડીવારે તારા ઉઠી અને ના ના કહેવા છતાં ચંદાગૌરીએ તેને ઘેર પહોંચાડી આવવા ધારીને થોડે મોડેલા.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

પગરસ્તાનો પ્રવાસ.

સંધ્યાકાળ થયો હતો, દિશાઓમાંથી ચારે તરફ અંધારું ફેલાઈ જતું હતું અને કાલિંક હુગરાળ તથા કાલિંક ખીણવાળા ઉખળ પ્રદેશમાંથી પાંચ સાત મુસાફરો કાલિંક ગામ પહોંચી જવાનું પગ દાખીને પંથ કરતા હતા, તેઓ કાલિંક ટેકરા ઉપર ચઢતા અને કાલિંક હાંડી ખીણમાં ઉતરતા હતા. માર્ગથી તેઓ બહુ ભોમિયા ન હતા, પરંતુ ગાડાં અને પગરવટને રસ્તે કાલિંક ગામ આવશે, એમ ધારી સીધે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. પાછલું ગામ છોડ્યાને ઘણો વખત થઈ ગયો હતો અને માર્ગમાં એકાદ બે માણસ સામાં મળ્યાં તેમણે ‘બે ગાઉ ઉપર

ગામ છે' એમ કહેલું તેના સરતે 'ગામ હવે નજીકજ દશે' એવી ઉમે-માં ઉતાવળે ચાલતા હતા. પાતાળમાં ઉતરતાં હોય એવી ઉડી નાનો નદીઓના નીચા ઢોળાવે ઉતરતાં અને સ્વર્ગમાં ચઢતાં હોય તેવા સામેના ઉભેડું ઢોળાવે ચઢતાં તેઓ એક બીજાથી કદી કદી થોડે છેટે પડી જતાં પરંતુ થોડા પણ સાથીપણાના રનેહથી પાછાં ઉભાં રહેતાં. એક બીજાનો હાથ ઝાંલીને મદદ કરતાં અને 'હવે ઝાઝું દૂર નહિ હોય' એવાં એક બીજાને આશ્વાસન આપતાં એક કુટુંબના માણસોની માફક માર્ગ કમણુ કરતાં હતાં. આ મુસાફરોમાં એક ડોસાડોરી તેમની એક જુવાન છોકરી, એક ભરવાડ, એક કાવડિયો આવે અને એક જુવાન પુરુષ એટલાં જળા હતાં. ચાલતા ચાલતાં આવાજી રામ-ધન ચાલુ રાખના અને વારંવાર ભરવાડને હોકારી હોકારી સૌની સાથે રહેવાને સમજાવ્યા કરતા, કરણ કે, તેઓમાં એજ એકલા એવો માણસ હતો, જે ભયમાં કમ નહોતો. ડોસાડોરી થાકી જતાં તો તેમનો આવાજી હાથ ઝાલતા અને ભરવાડ પાસે પણ ઝલાવતા નદી આવે તો કાકડી નાંખી પાણી મપાવવા માટે તેને પોતાની આગળ ચલાવતા હતા.

અધારું થયું, સામે ગામનું પાદર જળાયું, પરંતુ વચમાં એક ઘણીજ ઉડી નદી ઉતરવાનું આવ્યું ત્યારે ડોસાડોરીની હિમ્મત જતી રહી નદીમાં ઉતરવો અને ચઢવાનો ઢોળાવ આગલા ઢોળાવને વિસ્તારાવે એવો ઉભેડું હતો. કિનારા ઉપરની શીય ઝાડોને લીધે નીચાળ ભાગી એટલું બહું અધારું હતું કે કંઈ દેખાતુંજ ન હતું. જેમ તેમ કરીને થોડુંક કિતરો એટલામાં ડોસાનો પગ ખમવાથી તે નીચે પડી ગયો એક દહાની માફક તે ગડગડાટ કરતો નદીના પાણીમાં જઈ પડ્યો. ડોસો ગડગડી પડતાંયાંત તેના સાથેના જુવાન હિમ્મતથી છાતીને વામા તરફ રાખી ઉતાવળે નીચે કિતરી પડ્યો. આવાજીએ ખુખાને સૌને હિમ્મત આપી એટલુંજ નહિ, પરંતુ ભરવાડને ચઢાવી ડોસાની ટીંગાટોળી કાઢી લીધી. છોકરાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં તે ગડગડાળી પરંતુ આવાજીએ હિમ્મત અને ધીરજ આપી તેને પોતાની સાથે

સાથે ચલાવી. ઉતરતો ઢોળાવ ઉતાવળે ઉતરાયો. સૌ પાણી નજીક આવી પહોંચ્યાં એટલે બાવાજીએ આનંદથી ' ગંગામૈયા ' ની જે બોલાવી.

બાવાજીની ' જે ' નો સીતારામની ' જે ' માં ઉપરથી જવાબ મળ્યો, ' એટલે ' હવે આવી પહોંચ્યાં ' એવો સૌને વિશ્વાસ વળ્યો. ડોસીએ અને છોકરીએ ડોસાને પંપાળી શરીરે હાથ ફેરવી પોટલીમાંથી કાઢી ઘેતિયું કાઢી પહેરાવ્યું. બાવાજીએ નદી ઉતરીને સ્નાન કર્યું, અને બહુ મોટા ડોળથી કાવડમાંનાં કકિરજીને પણ ગંગાસ્નાન કરાવરાવ્યું. ભરવાડ અને પેલો જીવાન જેને આપણે હવે કેશવચંદ્ર તરફે વાંચકને ઓળખાવીશું તે બાવાજીની રામધનથી ખુશ થતા જેતા અને ભક્તિના લલકાર સાંભળતા હતા રહ્યા, પણ બાવાજીને તે લંબાવતા નેંઠ પેટી છોકરીએ કહ્યું કે, ' હવે ચાલો. ઉતરી તેના ઘરતાં ચઢવાનું વધારે કડણ છે અને વળી રાત પડી જઈ અંધારું થયું છે. ' ભરવાડે ઉતાવળ કરી એટલે બાવાજીએ કાવડ ખભે લીધી અને ભરવાડને ખૂબ ચઢાવી ડોસાને ઉચ્છેદી લેવરાવ્યો. બાવાજીની આ કળાથી કેશવચંદ્ર બહુ ખુશ થયો. ચઢતાં ચઢતાં બાવાજી તેને ઉત્તેજન આપતા અને કહેતા કે, ' જેનાં ધન્યભાગ્ય હોય તેને આલ્મજીની સેવા કરવાનું મળે. શરી કીશનજી પોતે આલ્મજીને ઉપાડીને ફરતા હતા. બલિરાજીએ વાગનનો પગ છાતી ઉપર મુકાવ્યો હતો. તે ઈંદ્ર થયો. ભરવાડે શરી કીશનજીના પિતરાઈઓ છે. ' બાવાજીની આવી વાક્યાતુરથી આલ્મજીનું તથા આખા સાંથનું કામ ઉતાવળે સિદ્ધ થયું તેઓ સૌ સહીસામત ગામના પાદરમાંના નદી કિનારા નજીકના એક રામજીમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા.

ઉંચી ટેકરી ઉપર મંદિર હતું તેની આસપાસ વડોવાળી વિશાળ જગા રોકેલી હતી. એક બાજુએ ઉંચા પરચાર ઉપર દેવમંદિર આંધેલું હતું. બીજી તરફ કુવો અને નાનું શિવાલય હતું તથા વચમાં મોટા એરા જેની અડાળાઓમાં બાવાઓ સાધુઓ અને વટેમાર્ગીઓને પડી રહેવાની એકાદ બે ઠેકાણે બંધ કરાય અને રંધાય એવી ઓરડીઓની ઓળખ કાઢેલી હતી. વાડાની નેડે ગાયો અને ઘેડાં વગેરે બાંધવાનાં કાઢિયાં અને ઘાસ વગેરે ભરવાની ઓરડીઓ ઉતારેલી હતી. છુટા

ભાગમાં કહિંક પિંપળા, કહિંક લિંબડા, કહિંક તુલસીક્યારા અને કહિંક ફૂલઝાડોનાં જૂથ વગેરે હતું. જેવું મંદિર વિશાળ હતું તેવીજ તેમાં અલખત, વૈરાગીઓની અને સાધુઓની સારી વસ્તી પણ હતી. ગાયો વાછરડાં ઘેડાં વછેરાં વગેરે પ્રાણીઓ પણ અંદર પુષ્કળ હતાં. મંદિરની નજીક એક વિશાળ અડાળા ખાસ મંદિરના મહંતજી માટે હતી. તેમાં એક મોટી ધુણી ને ધુણીની નજીક માટીની ઓટલી-વેદિ ઉપર મૃગચર્મ અને વ્યાધચર્મથી શાલતી મહંતજીની ઉંચી ગાદી હતી. મહંતની ગાદીની આસપાસ કેટલાક વૈરાગીઓ ખાખીઆવાઓ અને વૃદ્ધ સાધુસંતોનાં ફાટયાંતૂટયાં આસનો પડેલાં હતાં. આપણા મુસાફરોનો સંઘ આ મંદિરમાં દાખલ થયો કે તરતજ એક વૈરાગીએ તેમને સારી પડાળી ઉતરવા માટે બતાવી. બાવાજી બાવા વૈરાગીઓવાળી બાબુએ ઉતર્યા અને વટેમાગું તેમનાથી જરા દૂર એક રંધાય અને બંધ કરાય એવી ફાટડીમાં જઈ ઉતર્યા. તેઓ હજી તો સ્વસ્થ થઈ બેઠાંએ ન હતાં, એટલામાં તેમને પડાળી બતાવનાર વૈરાગી તેમની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, ‘મહંતજી આજ્ઞા કરતા હૈ કે પ્રસાદ કરનેકી ઇચ્છા હોય સો બોલ દો, ઔર જીમકું સીધા ચલીએ સો ભંડારીજીકી પાસસે લેલો.’ મહંતજીની આ આજ્ઞા સાંભળી સૌને ખુશાલી થઈ. ત્યાગીઓની આ વ્યવસ્થા અને આતિથ્યનો ઉત્સાહ જોઈ કેશવચંદ્ર બહુજ પ્રસન્ન થયો. તે મનમાં બોલ્યો કે, ‘ઓહો ! અન્નપૂર્ણ એવા આ આર્યાવર્તને બીજા દુકાળિયા દેશોથી કદી પણ પહોંચાવાનું નથી. પ્રજાને સુખી અને અન્નથી તૃપ્ત રાખવી એજ આર્યપ્રજા શાસકોનું મુખ્ય દરિયું હતું અને તે ગોકવણ તેમણે સૌથી સરસ કરેલી છે. બાપના ભોજનનું પણ બિલ કરનાર અન્નની ચોર પ્રજાને અન્નદાનનું મહત્ત્વ કેવી રીતે સમજવાનું.’ પછી સૌની સાથે તે પણ મહંતનાં દર્શન કરવા ગયો. બાવાઓ સંત-સાધુઓ અને સંસારી ભક્તજનોની આરતીનો વખત હોવાથી ત્યાં બીડ થયેલી હતી.

કેશવચંદ્રને જન સ્વભાવ અને જગતનો અનુભવ લેવો હતો તેથી તે, જે જે કંઈ જોતો અને અનુભવતો તે સર્વે ઉપર વિચાર કરતો

અને પરદેશી આચારિયાને તુરનાત્મક દાષ્ટ્યે વિચારી તેમાંથી સાર શોધી કાઢતો હતો. બહુ ખાત્રવામાં નાંહ પરંતુ ધરા શાણા સ્વભાવથી તે સૌ જાતો અને તટસ્થ રહીને જવામાંથી તેન ધણું ધણું જાણવાનું મળતું હતું. રેલવેને નમસ્કાર કરી વગર પૈસે અને મુસાફરી માટે બંધતું સાધનો રાખ્યા વગર જ્યારથી મુસાફરી કરવા માંડી ત્યારથી આર્થ-પ્રબળના સંસારી જીવનમાં રહેલાં સત્ય શીલ ઉદારતા જનક્યા અધુભાવ ધર્મનીતિ અને કલ્યાણનાં તત્ત્વ સર્વત્ર તેના જવામાં અને જાણવામાં આવતાં હતાં. ગામડાના ગરીબ અને અજ્ઞાન ખેડૂત લોકના જીવનનો અનુભવ તેને થયો. ગામડાયા લોકની સાદી રહેણીકરણી જવામાં આવી. સાદાં નિર્દોષ અને સતોષી કુટુંબોમાં વ્યવહાર કેમ ચાલે છે, તે જણાયું અને સ્વાભાવિક રીતેજ દૈવી અને આમુરી વ્રતઓ જગતને ક્વા રીતે આમતેમ વલોવતી રહે છે, તે પણ અનુભવમાં આવ્યું. આ સ્થાનમાં આજે વળી બાવા વૈરાગી ને સાધુસંતના સ્વભાવ તથા ચરિત જોવા જાણવાનો અનાયાસેજ અવકાશ આવી મળ્યો, તેથી પ્રાપ્ત પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લેવાને મૌન રાખી તે તે સૌની હિલચાલ આરંક નજરે જોવા લાગ્યો.

મુસાફરો પેટની પૂજા કરી સાવધાન થઈ રાત ગાળવાને પોત-પોતાની વ્યવસ્થા કરી શાંત થયા. બાવા વૈરાગીઓ ભજન કાર્તન કરતા બંધ પડ્યા અને હક યોગના અંગ રૂપ કેટલાક કાણુ વ્રતવાળા સાધુઓ પોતાની જગાએ તેની સાધનામાં પડ્યા. કેશવચંદ્ર ધોતિયું પાથરી રામ-દાસ નામના એક અતિ વૃદ્ધ સાધુની ધુણી આગળ જઈ સુતો. મંદિરમાં ઝાંખા દીવા બળતા હતા અને કહિં કહિં અડાળીઓમાં જુદા જુદા સાધુઓની ધુણીઓમાં અગ્નિ પણ ઝળકતો હતો. કૃષ્ણપક્ષ હોવાથી સધળે અંધારૂં થઈ રહ્યું હતું. કેશવચંદ્ર સુતો પણ તેને ઝટ ઉઘ આવી નહિ. હમેશની માફક સ્વસ્થ થતાં અને ચારે બાજુ નીરવતા ફેલાતાં તેના મનમાં આ નવા અનુભવના વિચારો આવવા માંડ્યા. ‘બાવા સાધુ વૈરાગી વગેરેનું મંડળ જનસમૂહ વચ્ચે લાભ કરતા છે કે નહિ?’ તેનો વિચાર કરતાં એ સંસ્થાનું મૂળ, તેણે બળવેલાં ધર્મનાં તથા

લોકોપદેશનાં કાર્ય અને રાજ્યને સંકટને સમયે યુદ્ધમાં આપેલી મદદ વગેરે તેન યાદ આવ્યાં. એ સંસ્થામાં વધી પડેલી સંખ્યા, તેમની નિરુદ્ધોગતાને લીધે પ્રજા ઉપર પડતો બોજ અને અજ્ઞાનને લીધે તેના અંતર્ગત હંતુના વિસ્મરણથી પ્રજાને થતી પીડા ઉપર તેણે વિચાર કર્યો. તે સંસ્થાની ધાર્મિક અને ઉપદેશાત્મક ખાત્રી તેને લોકોપકારક લાગી. તે પોતાના મનમાં બોલ્યો કે, ‘અજ્ઞાનને લીધે આ લોકો બોજ રૂપ થઈ પડેલા છે, પરંતુ જો કોઈ ખંતી વિદ્વાન માણસ તેમનો ‘કેસ’ હાથમાં લે અને તેમને સંવિદ્યાનું દાન દે તો તેઓ લોકોને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે. સસારી માણસો કરતાં આવા સાધુસંતો ને વેરાગીઓ, કે જેમને બીજી કરી પંચાત કે ઉપાધિ હોત નથી તે, જ્ઞાનને માર્ગે બહુ સારી અને વિવિધ પ્રકારની દેશોન્નતિ-ઉપજાવવાને સમર્થ થાય. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પોતાના ધર્મને અને યુગપતે દુનિયા ઉપર મોખરે આણવામાં જેટલું કાર્ય કર્યું છે તેટલું કાર્ય યુરોપનાં મોટાં મોટાં રાજ્યોનાં ખરયાળ સૈન્યોથી પણ થઈ શક્યું નથી. સૈનિકબળ લોહીની નદીઓ વહેવરાવ્યા પછી એક દેશને અથવા એક પ્રજાને પોતાના તાબામાં લઈ શકે છે, જ્યારે ઉપદેશકો લોકોને ઉપકાર કરી મુદ્દારી તથા જ્ઞાન આપી હસતા રમતા સહેજમાં પોતાને વશ કરી લે છે આગલા વખતના ઋષિમુનિઓ જેવાં લોકકલ્યાણનાં કામ કરી ગયા છે, તેવાંજ કામ આજ બાવા અને વેરાગીઓ પણ જો તેમને કેળવવામાં આવે તો કરે. ખોટ માત્ર એટલીજ છે કે, તેમને સન્માર્ગે ચઢાવનારાઓ બહાર આવ્યા નથી. સન્માર્ગના લાભો તેમને દેખાડવામાં આવ્યા નથી. જો આ લોકોને માટે જ્ઞાન આપનારી સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવે તો તે બહુજ થોડા ખર્ચે ચલાવાય. છોકરાઓ કરતાં સાધુ વેરાગીઓ બહુ સારા અને જન્મભરનો અભ્યાસ માથે લઈ શકે. ખાવાપીવાનું અને રહેવાનું હાલ તેમને મળે છે તેનાથી વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મળે અને પછી જીવન ગાળવાની ઓછી જરૂરિયાતવાળા આ લોકો પોતે કેળવાય અને પ્રજાના બાળકોને કેળવે તથા લોકોને ઉપદેશ આપે.

સરકાર અને જાહેર સંસ્થાઓ કરતાં પણ વધારે સારી રીતે આ લોકો કેળવણી આપનારા શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ચલાવી શકે. ઉંચી કેળવણી મળે એટલે તો તેઓ પોતે પણ પોતાની સમજથી તેને વધારે અને વધારે ખીલવે. સારા લાણેલા ત્યગીઓ પ્રજાને લગતા જુદા જુદા પ્રશ્નોનો યોગ્ય પ્રજાને લોકસેવક થનારાઓ કરતાં વધારે સારી રીતે આપી શકે. લોકસેવકોના ઉપદેશ કરતાં ત્યાગીઓનો ઉપદેશ લોકને રૂચે પણ વધારે. પૃથ્વીરાજના કાળમાં આ લોકોના સમૂહો એક મોટા 'સ્ટેન્ડિંગ આરમી'ની ગરજ સારતા હતા અને રાજાના નિયમિત સૈન્યો કરતાં પણ રણસંગ્રામમાં વધારે યશ મેળવી આપતા હતા. જાવા વેરાગીઓના હિંદુસ્તાનમાં હાલ હજારો મઠ છે. તેના મહંતોની આવક નાનાં નાનાં રજવાડાં કરતાં પણ કહિં કહિં વધારે હોય છે. સાંપ્રદાયિક સંસ્થાઓવાળા આચાર્યોની પાસે પુષ્કળ નાણાં હોય છે અને સેવકો તરફથી તેમને લાખો રૂપિયાની વાર્ષિક ઉપજને વગર કલેક્ટર, વગર મહેતામુસદ્દીએ અને વગર ફરિયાદો કરવે હરહમેશ ઉપજતીજ રહે છે. આ લોકોને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો લાભ દેખાડી તે બાળુએ ખંચ્યા, એ પણ વળી સહેલું છે, કારણ કે તેમના જીવનનો ઉદ્દેશજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો છે. મહંતો અને આચાર્યોને કેળવણીની સંસ્થાઓ કાઢવાને ઉત્તેજિત કરવા જઈએ, અને તેમ કરવું એ પણ કંઈ મુશ્કેલ નથી. ગાંતિ કુંકવો અને વસ્તી વચ્ચે રાત દહાડો કપાડાં કરવાં, તેના કરતાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને દેશનું પ્રજાનું તથા પોતાનું કલ્યાણ સાંવવું, એ કેળવણીનો રસ ચાખ્યા પછી એમને રુચે એવું છે. સાધુસંતોનો એક ખીન્ન સ્વભાવ જેને આપણે હડ કહીએ છીએ, તે અભ્યાસમાં તેમને બહુ ઉપોગી થઈ પડે. ઉધે માથે તપ કરવાં, એકાદ હાથ સુકાર્મ જાય ત્યાં લગી ઉઘોજ રાખ્યા કરવો અને કદી ખેસવુંજ નહિ, આવાં આવાં આકરાં તપ અને કંઠે વ્રત કરતાં જેઓ કદી પણ પાછા પડતા નથી તે જો એવીજ ખંત અને હડથી અભ્યાસ પાછળ લાગે તો મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને પણ જિહ્વાએ ફરી નાંખે. મુસલમાનોમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં પણ સાધુસંતોજ મોટા વિદ્વાનો નીકળે છે. જુદા ધર્મના પ્રચાર દરમિયાન જ્ઞાન-

નોંકાનો સુકાન શ્રમણો અને ત્યાગીઓના હાથમાંજ હતો. અત્યારે પણ સંન્યાસીઓ ગૃહસ્થ પંડિતો કરતાં વધારે બાહોશ જોવામાં આવે છે, માટે બાવા વેરાગી, જોગીજતી અને સાધુસંતોને કેળવવાની સંસ્થાઓ ઉઘાડવાની આપણા દેશને બહુજ મોટી જરૂર છે. ’

હિંદુસ્તાનને યોગ ૩૫ થઈ પડેલા બાવા બાવાવેરાગીઓ કેવી રીતે પ્રજાને ઉપયોગી બનાવાય, તે ઉપર વિચાર કરતો કરતો કેશવચંદ્ર નિદ્રાવશ થયો અને રામજીમંદિરની ખીજી અડાળીઓમાં પણ સોપો પડ્યો. મહંતની ગાદીવાળી અડાળીમાં બે ઝાંખા ઝાંખા દીવા બળતા હતા અને કહિં કહિં વેરાગીઓની ધુણીઓમાંનાં બોધાં ધુંધવાતાં ને કવચિત્ત પવનને ફરકે જવાળાંઓ કાઢતાં જણાતાં હતાં. કેશવચંદ્રના સાથીઓમાંનાં ડાસાડાસી અને તમની છોકરી એક ઓરડીનાં ખારણાં આડાં કરી તેમાં સુતાં હતાં, અડખંગ જેવો પેલો ભરવાડ તેનાં ખારણામાં ભર નિદ્રામાં ધોરતો હતો. કાવડવાળા બાવાજી કાવડમાંના દેવ જે સોનાના હતા તે એક અંચળામાં બાંધી લંગોટે વિંટાળીને સુતા હતા, પરંતુ નિંદ્રાદેવીએ હજી તેમને આલંગન આપ્યું ન હતું, કારણ કે, પ્રવાસ દરમિયાન તેમને પેલી બ્રાહ્મણ કન્યાએ મોહિની લગાડી હતી. તેને અદ્ધર ઉપાડવાની સંતલસ બાવાજીએ તેની સાથે કરી રાખી હતી. કેશવચંદ્રથી નહિ પરંતુ જડસા જેવા ભરવાડથી તેનું મન સમજાયું હતું. બાવાજીને પણ તેનો ભય હતો. ‘ચોરનારની ચાર’ એ કહેલી પ્રમાણે તેમ છતાં આજની રાતે કામ પાર પાડવાનો બાવાજીને નિશ્ચય હતો અને અણસમજી પેલી જીવાન છોકરીએ પણ પોતાને મળતા પહેલાંજ ચોળે માખાપના પિંજરામાંથી તેની સાથે ઉડી જવાનો ઇરાવ કરેલો હતો. જેમ બાવાજી જાગતા અને તેના આવ્યાના ગણસારા સાંભળ્યા કરતા હતા, તેમ તે પણ માખાપને મરણોત્તર સ્થિતિએ પહોંચી ગયાની રાહ જોતી ખોટીજ નિદ્રાના ડાળમાં જાગતી પડી રહી હતી.

જેમ જેમ વખત વહેતો ગયો તેમ તેમ રાત્રિ વધારે શાંત અને માણુએ વધારે ગાઢ નિદ્રામાં પડતાં ગયાં. બાવાજી કરેલા સંકેત પ્રમાણે

ખુંખારવા લાગ્યા. પેત્રી છોકરી સંકેત સમજી ગઈ અને સુતે સુતેજ તેણે ખારણાને પગવતે અડધું ઉઘાડી નાંખ્યું. ખારણું અરધું ઉઘડ્યું તેમ છતાં ડોસોડોસી સળવળ્યાં નહિ એટલે તેને હિમ્મત આવી. તે બેડી થઈ અને બહાર જોયું તો ભરવાડને પણ લસલસાટ ઉઠતો જોયો. તરતજ તે બહાર નીકળી અને અડાળીની પાછળ ગઈ. બાવાજી પણ બીજી તગ્ધથી કરે થઈ તેની પાછળ ગયા. તેમણે ધીરેથી થોડીક વાત કરી અને પછી બાવાજી રામજીમંદિરના કોટડા ઉપર ચઢ્યા. બાવાએ તેને ઉપર ખેંચી લઈ બીજી બાજુએ ઉતારી અને પોતે પણ કાવડ-બાવડ નહિ લેવા જતાં ઉતરી પડ્યો અને બેઠે જશુ ત્યાંથી ભાગી રાતે રસ્તે પડ્યાં. ઇશકનાં ઘેઠાં માણસ કંઈ જોતાં નથી. ઘરડાં માખાપને પેત્રી છોકરીએ અને સાધુત્વને બાવાજીએ સહેજ વારમાં છોડી દીધાં.

આમને ઓળખનારને રામજીમંદિરમાં કુદરતેજ ધારણ મૂક્યું હોય તેમ છેક મોટું પેરાલ થયું ત્યાં સુધી સૌ ઉઘમાંજ પડી રહ્યાં. આગળ પાછળના પંથીઓ સળવળ્યા ત્યારે ભરવાડ ઉઠ્યો. તેણે ખારણું ઉઘાડું જોઈ ડોસીને બોલાવી અને ડોસીએ છોકરીને બોલાવી પરંતુ કાણ હોય તે બોલે? ભરવાડ ચેતી ગયો. તે બાવાજીને જોવા ગયો તો તે પણ મળે નહિ, માત્ર કાવડજ પડેલી. પાછા આવી ફરીને તેણે ડોસીને પૂછ્યું એટલે ડોસો પણ જાગ્યો અને બેઠે તપાસ કરી તો ઘરેણાની પોટલી અને છોકરી બેઠે જણાયાં નહિ. લડલડિયો ભરવાડ તેમને આમ તેમ વિચાર કરતાં જોઈ બોલો ઉઠ્યો કે, ‘શું શોધો છો? બાવોએ નથી અને તમારી છોકરીએ નથી, એ તો બેઠે જશુ આપણને સુતાં મૂકી જતાં રહ્યાં. તજવીજ કરવી હોય તો ચાલો હું સાથે આવું, વાર કરવામાં માત્ર નથી.’

‘કાંઈને પૂછો તે ખરા,’ ડોસીએ જવાબ આપ્યો. ભરવાડ બોલ્યો કે ‘પૂછવાનું કાને ને શું છે? પેત્રી બ્રાહ્મણનો છોકરો તો આ પેત્રી સામેની પડાળીમાં ઉઘે.’

‘ત્યારે એને ઉઘાડી લાવો, એ આપણને મદદ કરે એવો સારો માણસ છે. ક્યારનાં ગયાં હશે તે કાને ખબર? અરેરે! કપાળ ફૂટ્યું.’

આમ કહી ડોસાએ કઢાપાથી પોતાના કપાળ ઉપર હાથ પછાડ્યા. ડોસી પણ રોષ ગઈ. ભરવાડ કેશવચંદ્ર પાસે ગયો. તેને ધીરે રહીને ઉઠાડ્યો અને કહ્યું કે, ‘ભાઈ ! પેનાં ડોસાડોસીની છોકરીને લઈ આવો નાસી ગયો છે. અમે એ લોકને શોધવા જઈએ છીએ તેમાં તમે કંઈ મદદ આપો તો સારું.’

કેશવચંદ્ર જેને બાવાજીની રામજીને બોળવ્યો હતો તે તેનું આ પરાક્રમ સાંભળી આભોજ બનાવે ગયો. તરત પાથરેલું ધોતીયું લઈ તે ઉભો થયો અને બોલ્યો કે, ‘અહિં કાઢને ખપ્પર આપીશું કે એમને એમ જઈશું ?’ વળી જરા વિચાર કરીને અને ‘જઈશું પણ ક્યાં ? આપણે ક્યારે જાણીએ છીએ કે તે અમુક દિશાએ અને અમુક રસ્તે ગયાં છે ?’

‘હોહા કરવાથી પેં ! ડોસાડોસીની ફજેતી થશે માટે એકવાર બહાર હિંડો ને પછી જેણી તરફ ટીક લાગશે તેણી તરફ જઈશું.’ ભરવાડની વાત કેશવચંદ્રને ગમી. તેઓ ડોસાડોસી પાસે આવ્યા. પછી સૌ મંદિરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યાં. બહાર નીકળ્યા પછી ક્યાં દિશાએ જવું તેનો ડોસાને પણ વિચાર થયો. તેઓ થોડીવાર ઉભાં રહ્યાં અને એવો ઠરાવ કર્યો કે, ‘ત્રણે જણે ત્રણ દિશાએ જવું અને સાંજના રામજીમંદિરમાં પાછાં ફરી આવવું. બપોર સુધી શોધ ચલાવવી અને પછી આગળ જવું નહિ, કારણ કે એટલામાં પત્તો ન લાગે તો પછી જાણવું કે, દૂર નીકળી ગયાં.’ આ વાત સૌને ગળે ઉતરી. ડોસાડોસી એક દિશાએ, ભરવાડ બીજી દિશાએ અને કેશવચંદ્ર ત્રીજી દિશાએ ઉતાવળાં ઉતાવળાં સામા મળતા માણસોને પૂછપરછ કરતાં પગની પનોતી ઉતારવા શોધ કરવાને ચાલી ગયાં.

મકરણુ રદ મું.

મહાત્માનો સમાગમ.

ગરીબ બિચારાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણીનું કામ કરવાને કેશવચંદ્ર પોતાને રસ્તે ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા માંડ્યો. બાવા અને વેરાગીઓ લોકમાં કેવી પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનો અનુભવ થવાથી તે સંબંધી વિચારોની ઉશ્કેરણીએ તેને ઉતાવળે પગ ઉપાડવાનું બળ આપ્યું. રસ્તો તેને કર્મે પહાડી અને જંગલોનો હતો અને કાંઈ વટેમાર્ગ પણ સામે મળતું ન હતું. જોરમાં ને જોરમાં તે સપાટામા એ ચાર માઇલ નીકળી ગયો ત્યારે એક માણસ સામે મળ્યો અને તેણે એ સ્ત્રીપુરુષ કેટલાક છેટા ઉપર જતાં જણાવ્યું. કેશવચંદ્ર એક નાળા ઉપર નહાવા ધારતો હતો, પરંતુ આ જોવો તેવો પણ શકમંદ પત્તો મળવાથી તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું અને વધારે ઉતાવળે પગલે તેણે માર્ગ કાપવા માંડ્યો. ચાલતાં માણસો વચ્ચેનું છેદું ભાગવું એ ધગ્ગજ મુશ્કેલ કામ છે, એમ જાણી તે બહુજ ચાંપીને ચાલ્યો અને બપોર થયા ત્યારે તેઓ લગભગ તેની નજરે પડવા માંડ્યાં. કાર્ય સિદ્ધિના ઉત્સાહમાં થાકી ગયેલો હોવા છતાં પણ તે વળી વધારે ઉતાવળો ચાલ્યો. એ ઝાડીવાળો સાંકડો માર્ગ હતો એટલે અડધો કલાક ચાલ્યા પછી એક નાની પણ નિર્મળ અને આસપાસના ડુંગરોના દેખાવથી રમણીય લાગતી નદીના કિનારા નજીક આવી પહોંચ્યો. પેઢાં સ્ત્રીપુરુષ નજરે પડ્યાં ત્યારે તેની બધી મહેનત ફેક ગયેલી તેને જણાઈ, કારણ કે, એ એ સ્ત્રીપુરુષ, તે જેની શોધમાં આટલો પરિશ્રમ લઈ દોડ્યો આવ્યો હતો તે ન હતાં. પેઢાં સ્ત્રીપુરુષ તેને જોઈ ઉભાં રહ્યાં અને બોલ્યાં કે, ‘ભાઈ! શા માટે આટલા બધા ઉતાવળા જાઓ છો? ગામ તો હજી બહુ દૂર છે અને સાંજ વગર વસ્તી ભેગા થવાય તેમ નથી. ‘ઉતાવળો ચાલે તે વહેલો! ચાકે,’ એવું થશે અને તમારાથી ગામ

પહોંચી જવાશે નહિ.

કેશવચંદ્ર-તમારી આગળ કાઈ ગયેલું તમને ખબર છે ?

‘ના, બાઈ ! રામજીમંદિરમાંથી અમેજ સૌથી પહેલાં નીકળ્યાં છીએ. ઠંડો પહોર હોવાથી તમારા જેટલાં તો નહિ પરંતુ સાધારણ રીતે અમે જરા ઉતાવળાં ચાલ્યાં તેથી અરધે રસ્તે આવી પહોંચ્યાં. તમારે ક્યાં જવું છે ?’

કેશવચંદ્ર-પગ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં અમે અમુક ગામ જતા નથી.

‘હલે, તમે કાઈ પણ ગામ જતા હો ખેર ! પરંતુ અમળ્યા લાગો છો માટે કહીએ છીએ કે, ગામ વગર ખીજે કાંઈ રાત વાસો રહેવાનું મળશે નહિ. વાઘવરુનો આણી તરફ ખડુ લય છે. જો તમારે અમે જે ગામ જઈએ છીએ ત્યાં આવવું હોય તો અમારી સાથે ચાલો.’

કેશવચંદ્ર-ના, હું તો કદાપિ પાછો પણ ફરું. મારો એક નિશ્ચય નથી.

‘તમારી મરજી, આમ કહી તેઓ પોતાને રસ્તે પડ્યાં અને એકલો કેશવચંદ્ર પછી નવાં પાંદડાંથી ઘટાદાર થઈ રહેલા ને લીલાશને લીધે થાકેલી આંખને પ્રિય લાગતા એક પિંપળા તળે વિશ્રાંતિ લેવા ખેડો. તાપતડકામાં ઉતાવળે લાંબો પંથ કરવાથી તે થાકી ગયો હતો. બ્રૂખ પણ કકડીનં લાગી હતી. ધારેલી વાતનું નિરાશામાં પરિણામ આવ્યાથી ‘હવે શું કરવું ? પાછા ફરવું કે આગળ જવું ?’ એવા વિચારોથી તેનું મન ડામાડોળ થઈ ગયું. ‘થોડીવાર આરામ લીધા પછી ‘જે થાય તે ખરું’ એવું આશ્વાસન લઈ માથે ખાંધેલા ઘોતિયાનું ઓસીકું કરી તે શીળી જાયમાં જીણી પોચી અને ટાઢી રેતી ઉપર લાંબો થઈને સુતો અને ક્ષ્મિદ્મૌશય્યા વાળો ભર્તૃહરિનો શ્લોક રટતો રટતો નિદ્રાવશ થયો.

સાધારણ માખાપનો છોકરો પણ લાડકો અને ગૃહસ્થ મિત્રોમાં તથા ઉજળાં એળખીતાંમાં ફરેલો, ઉચી કેળવણી પામેલો અને કદી પણ મનુષ્યના સહચરથી દૂર નહિ રહેલો એવો કેશવચંદ્ર અત્યારે અનુભવ લેવા નીકળતાં આજ ચારે તરફ આડ આડ દસ દસ ગાઉ

કરતું જ્યાં કોઈ ગામજ મળે નહિ એવા નિર્જન પહાડી ને વાધવરુના ભયવાળા જંગલમાં એકલો, નિરાધાર અને ભૂખ્યો સુંવાળા ઠંડો રેતી ઉપર નિદ્રાવશ થયો. ત્રિદ્રા બીજું મરણ છે. પોતે ક્યાં સુતો છે, શો ભય છે ? અને ક્યાં જવું છે ? ઈત્યાદિ કોઈ પણ ઉપાધિ નિદ્રામાં રહેલી ન હતી. અત્યારે એને બહારની બધી સૃષ્ટિ અને તે સાથે સ્થાનની ભયંકરતા ભુત્તાઈ ગયેલી હતી. મને ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિમાં તેનો જીવ આનંદમાં રમી રહ્યો હતો. દુઃખમન ખુલ્લી તરવારે માથા ઉપર ઉભો હોય, વાધ મન ગમતું ભક્ષ મેળવવાને છાતી સામે ટાંપી રહ્યો હોય, કે, કાળી નાગણુ ડસવાની તૈયારી કરી રહી હોય, પણ નિદ્રામાં પડેલો માણસ તો ઈંદ્રભવનમાં સુતો હોય તેમ સ્પષ્ટ રહે છે. જીવ દેહનું અભિમાન અને મારાપણું તે વખતે તે ભૂલી ગયેલો હોય છે. દેહ ક્યાં પડ્યો હોય અને જીવ ક્યાંનો ક્યાં રમાણુ કર્યા કરે છે. કેશવચંદ્રની અત્યારે આ દશા હતી. તેનો સુકુમાર જુવાન દેહ જેનું કોઈ પણ રક્ષક અહિં ન હતું તે સુતો એકલો અટુટો ભર જંગલમાં એક પિંપળા નીચે પડ્યો હતો. તેનો જીવ ભવિષ્યમાં મળનારી પ્રિયાનું મન મનાવતો મુંબાઈ જેવી રમ્ય નગરીના એક ઉંચા અને રોનકદાર સુંદર બંગલાના છાંયમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો.

મધ્યાહ્ન કાળ થયો હતો, દિશાઓ તાપની જવાબાઓથી મૃગજળ વરસાવી રહી હતી. ધૂળ અને તરણાને લઈ ઉડતા પવનના કહિં કહિં વંટોળિયા વળતા હતા, કદી કદી નેરથી વહાતા પવનને લીધે ઝાડવાં તળેનાં સુકાં પાંદડાંમાંથી મર્મર શબ્દ થતો સંભળાતો હતો. સ્વચ્છ રેતીના પ્રદેશમાં પવનની લહરીઓથી મળેની ઓકળીઓ પડી રહી હતી. કહિં દોડતાં હરણો ઘટાદાર ટૂંકાની છાયામાં જઈ હાંફતાં-હાંફતાં ઘડી વાર ચંચળ આંખે આમ તૈમ નેતાં ઉભાં ન ઉભાં ને પાછાં દોડતાં જણાતાં હતાં, કહિં કોકિલાઓ સામસામેની તરુકુંજોમાં ખેસી દુહુકારે કરતી હતી અને નવા ફાવતાં-હજી કુદરતી લીલા રંગને પામેલાં નહિ એવાં સુકુમાર પાંદડાં લૂ વહાવાથી કરમાઈ જતાં હતાં. જંગલની નિરંતર નવા નવા રૂપે બદલાતી અને દરેક રૂપે કંઈ ને

કંઈ કુદરતી અલૌકિકતા, કંઈક અસાધારણ ભય અને કંઈ મોટા શાસ્ત્ર-
બ્યાસથી પણ પ્રાપ્ત ન થાય એવી ઇશ્વરની પ્રત્યક્ષતા ખતાવતી લીલા
થઈ રહેલી હતી એટલામાં નદીમાંથી એક મોટો વાઘ ધીરે ધીરે પિંપળા
તરફ આવવા લાગ્યો. કેશવચંદ્રના દેહને પડેલો જોઈ તાકીને તેની સામે
ચાલ્યો આવ્યો. આપણે આગળ જણાવ્યું છે તેમ કેશવચંદ્રના શરીરને
તેનો કંઈ પણ ભય લાગે તેમ ન હતું. જીવનો અને દેહનો કેવો અને
કેટલો સંબંધ છે તે અને ભય કોને લાગે છે તે, આ વખતે જોના-
રને સમજાય તેવું રપટ હતું. વાઘ ચાલ્યો ચાલ્યો છેક નજીક આવ્યો.
એક બે કદમ દૂર રહેતાં તે અટકાને ઉભો અને તેની તરફ ખૂબ
ધારીને નંચું. પછી પાછલા પગ ઉપર તેનો સામે દર્શિ રાખી છાયામાં બેઠો.

શ્વાસોચ્છવાસથી હાલતા કેશવચંદ્રના અવયવો સામું જોતો તે
'જાણે શું કરવું?' એવા વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ બેસીજ રહ્યો.
વાઘ જોની કુદરત દિવસે બોડમાં સૂઈ રહેવાની હતી તે અહિં ઘણીવાર
જાગ્રદવસ્થામાં રહી શક્યો નહિ. તેની આંખો આઠસ અને ઉંઘથી
મિચાઈ ગઈ. માંખા અંદર અંદર તેની શાંતિમાં ખસેલ કરતી તોપણ
તે તો શિકારની સરત ભૂલી જઈ નિદ્રાળુતાને આધીન થયો. કેશવચંદ્ર
પણ લાંબો પંથ કરવાથી થકેલો હોઈ શીળી રેતીમાં ઘટાદાર છાયા
તળે લસલસાટ ઉંઘ કાઢતોજ રહ્યો. તેને પણ બહારની ચિંતા અને
વિચારો છોડી ગયાં હતાં નીચે વાઘ બેઠેલો હોવાથી ઝાડ ઉપરનાં
વાંદરાં અને પંખીઓ પણ ખડખડાટ કરતાં ન હતાં. આમ શાંતિમાં
કેટલોક વખત નીકળી ગયા પછી ઉડી નદીમાંથી 'હેરંબ ! હેરંબ !'
એવો કોઈક માણસનો અવાજ સંભળાયો. તે અવાજે વાઘને અને
કેશવચંદ્રને સાથેજ જાગ્રત કરી તે દિશા તરફ જોવાનું. નદીમાંથી
ચઢી આવતી મૂર્તિમાન તપજ હોય એવી એક વયોવૃદ્ધ પુરુષાકૃતિ અને
વાઘ એક સાથેજ કેશવચંદ્રની નજરે પડ્યાં. વાઘ અને તેની સાથે
રહેલો મોટો ભય, એમાંનું કશુંએ કેશવચંદ્રને લાગ્યું નહિ. તેની આંખો
અને મન પેલી પુણ્યમૂર્તિ તરફ નિશ્ચલ થઈ ગયાં. આ પુણ્ય સ્વરૂપ
પુરુષ ખરેખર તીર્થરૂપ હતો. તે અત્યંત વૃદ્ધ હોવા છતાં તરુણની પેઠે

મક્કમ જોરદાર પગલે ચાલતો હતો. એક હાથમાં પાણીથી ભરેલું કમંડળ અને બીજા હાથમાં દંડ હતાં. કૃશ પણ ઉત્તરશુદ્ધ પણ તેજસ્વી અને ગંભીર મુખમુદ્રાનો તપસ્વી સિદ્ધ હતો. વરસાદથી રજ રહિત થયેલા આકાશમાં ઘોળાં વાદળથી ઘેરાયેલા ચંદ્રમા હોય તેમ માથાના અને દાઢીના ઘોળા વાળથી ઘેરાયેલું તેનું પવિત્ર અને સ્વચ્છ મુખ હતું. ઉડી પણ તેજદાર આંખોથી આમતેમ દષ્ટિ ફેરવતો તે પોતાની સત્તાથી જગતને આધીન કરી નાંખતો હતો. કેશવચંદ્ર તેને જોતાંજ ખેડો થયો અને તે 'ચત્ર, ખેટા હેરંબ !' કહીને ઝાડની છાયામાં આવે એટલામાં તો કેશવ સામે જઈ તેના પગમાં પડ્યો. 'ચિરંજીવી રહે ખેટા ! ઉઠ તું પણ ચાલ.' આમ કહી તે આગળ ચાલ્યો એટલે વાઘ અને કેશવચંદ્ર પણ જાણે તેના પુત્ર હોય તેમ ખેડ બાળુએ તેની આગળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

નદી કિનારા નજીકનાં બે ત્રણ ઉડાં ફાતર ઉતર્યા ચઢ્યા પછી લાલ ભુંખરા પથ્થર વચ્ચે પડેલી અને માત્ર એકજ માણસ જઈ શકે એવી સાંકડી પણ લાંબી ને ઉડી ફાટમાં ચઢેને તેઓ આગળ ચાલ્યા. આ ફાટમાંનો માર્ગ નીચાણમાં જતો ઉતરતા ઢોળાવવાળો હતો. થોડુંક ચાલ્યા એટલે સામે અજવાળું દેખાયું. કેશવચંદ્રે આમતેમ જોયું તો સમજાયું કે, પર્વતમાંની આ મોટી ગુફા અથવા યોગાન કાષ કાળે ભૂગર્ભમાંના ઉલ્કાઓથી બનેલું હશે. એક મોટો પહાડ ફાટીને તેની વચમાં પડેલી તે એક અગમ્ય ખીણ હતી. પેલી ફાટ સિવાય તેમાં આવવા જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. શાંત પડી ગયેલા જવાળામુખીનું મુખ હોય તેવી આ ઉડી ખીણ ઉપરથી ખુલ્લી હતી અને તેની ચારે બાજુએ લાવાએ લિપેલા પથ્થરની ઉભી લિંતો હોય તેવા ખડકો હતા. લાવાનો રસ ચોંટી જવાથી લિંપાયેલો પહાડ સંઘરડે ઉતારેલો હોય એવો કાષ કાઈ ઠેકાણે બહુજ સફાઈદાર લાગતો હતો. ફાટમાં થઈ તેઓ ખુલ્લી ખીણમાં જઈ પહોંચ્યા. મહારાજે હવે પાંદું વાળીને જોયું અને વાઘ ઉપર હાથ ફેરવી 'ખેટા ! હવે તું જા.' એમ કહી રજ આપી, કેશવચંદ્રને પોતાની સાથે લીધો. ખીણની વચ્ચે એક મોટો

‘હિરંમ ! હિરંમ !’ ના અવાજે વાધને અને કેશવચંદ્રને સાથેજ ભગ્નત કરી
 યોગી મહાત્માની દિશા તરફ નેતરોડાવ્યું.
 (ચિત્ર ૪ થું.)

કુંડ હોય એવો કુદરતી ખાડો પડેલો હતો અને તેમાંનું પાણી ખળ-ખળાટ ઉઠીતું હતું. એ ઉના પાણીના કુંડની ધાર ઉપર થઈ તેઓ સામી બાજુએ ગયા. ત્યાં નાનો બાગ હોય એવા રળિયામણા એક ભાગમાં નાની સરખી ઝુંપડી અને પર્વતની કઢણમાં ત્રણ ચાર માણસો રહી શકે એવી ત્રણ ચાર ગુફાઓ હતી. એક ઝુંપડી દેખાડી મહારાજે કશવચંદ્રને કહ્યું કે, 'બેટા ! શાંત થઈ અહિં બેસ. હમણાં તને ખાવાનું મોકલાવું છું. અહિં કંઈ પણ ભય કે ચિંતા રાખતો નહિ. ખુશીથી આરામ લે.' હાથ જોડી કશવચંદ્ર બોલ્યો કે, 'આપનાં દર્શન થયાં ત્યારનાં મારાં ભૂખ તરસ ઉડી ગયાં છે, એટલુંજ નહિ, પણ ભય કે ચિંતા કંઈ મારા મનમાં રહ્યુંજ નથી. આપની કૃપા દૃષ્ટિના પ્રતાપે મને બાહ્યાભ્યંતર શુદ્ધ પવિત્ર ને નિર્ભય બનાવી દીધો છે.' મહારાજ જરા હસીને પોતાની ગુફા તરફ ગયા અને કશવચંદ્ર ઝુંપડીમાં જઈ મૃગચર્મ પાથરેલી એક ઓટલી ઉપર બેઠો.

થોડીવારે એક સ્ત્રી તેને માટે દૂધલાત અને જળ વગેરે લઈ લાં આવી. કશવચંદ્ર તેને જોઈ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો, કારણ કે, તે બીજી કોઈજ નહિ પરંતુ જેની શોધમાં તે અહિં આવ્યો હતો તેજ, પેલાં બ્રાહ્મણ માખાપની છોકરી હતી. કશવચંદ્રને ખાવાનું આપી તે પણ તેને ઓળખી રહી પડી પણ એક શબ્દે તેઓથી અન્યોન્ય પ્રતિબોલાયો નહિ. આ ચમત્કારથી તેને બહુજ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તે જમી રહ્યો એટલે બધું લઈને તે યાદી ગઈ અને તરત તેણે બોલવાનો યત્ન કર્યો તો બોલાયું આથી તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે 'અહો ! મારે જે જોઈતું હતું તેજ ઇશ્વરે મને આપ્યું. આ જગતમાં કંઈ ચમત્કાર હશે કે નહિ ? તે જાણવાની મને જે હમેશ જિજ્ઞાસા રહેતી હતી તે આજ પુરી થઈ, પરંતુ નહિ ? મહાત્માનો ભાગ્યના બળે જો મેળાપ થયો તો મારે હવે બીજા પણ ચમત્કારો જોઈ લેવા. જડવાદીઓ કે નાસ્તિકો કહે છે તેમ છેક કંપનાઓ રૂપ તે બધું નથી, પણ જગતમાં કહિં કહિં ચમત્કારી મહાત્માઓ પણ પડેલા છે. જ્યાં લગી અજ્ઞાન છે ત્યાં લગી અમુક બનાવ

ચમત્કાર રૂપ લાગે છે પણ જ્યાં તેનું જ્ઞાન થયું કે તરત તેનું ચમત્કારિત્વ નાશ પામે છે. બળદ કે ઘોડા વગર ગાડી ચાલે અને કલાકના પચાસ અથવા સાઠ માઇલની ઝડપે માણસ મુસાફરી કરી શકે, એવું અકબરના વખતમાં ક્રોધને કહ્યું હોય તો ક્રોધ માને ? અને તે કાળે ક્રોધએ તેવું જોયું હોય તો તે તેને ચમત્કાર રૂપ લાગે પણ ખરુંજને ? પશ્ચિમ તરફના વિદ્વાનોએ જે લૌકિક પદાર્થોના અંતરમાં ઉડા ઉતરીને હાલ નવી નવી શોધો કરી છે તેને આપણે એક જમાના પહેલાં ચમત્કાર વગર બીજું શું કહેતા ? યોગશાસ્ત્રની સિદ્ધિઓમાં પણ કેમ સત્ય નહિ હોય ? હશેજ. લૌકિક પદાર્થ ઉપર જ્ય મેળવવો એજ આનું રહસ્ય છે અને તે મનુષ્ય ન પ્રાપ્ત કરી શકે તેવું નથી. જે લોકો આવી ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિઓને પામેલા હોય તે કંઈ આવાઓની માફક પેટભરા હોય નહિ કે, જગતમાં ફરી જગતને પોતાના ચમત્કારો બતાવ્યા કરે ? આવા મહાત્માઓ તો પ્રપંચથી ભરેલા સાંસારિક વાતાવરણમાં રહેતાજ નથી. વળી તેમની સિદ્ધિઓ કંઈ ક્રોધનું જીરું કરવાને માટે હોતી નથી. જેને જગતઅધુત્વ અથવા જગદંક્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેએ ને આ સંસાર નકમો છે. એક આત્મા સિવાય જેઓ બીજી વસ્તુજ માનતા નથી તેમને દ્વૈત શું ? એ તો આપણા સંસારીઓને માટે છે. અહો ! મારાં ધન્યભાગ્ય કે, આજે મને આવા પરમેશ્વર રૂપ મહાત્માનો સમાગમ થયો, મારી મુસાફરી સફળ થઈ અને હું ખરેખર કૃતકૃત્ય થયો.’

આમ વિચાર કરતાં કરતાં કેશવચંદ્ર ઉઘી ગયો. થાકને લીધે તેને સારી ઉંઘ આવી. તે જાગ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. પર્ણકુટીમાંથી તે બહાર નીકળ્યો. પેદા નાના બાગમાં આમ તેમ ફર્યો અને શાંતિ શાંતિ અને શાંતિનુંજ સામ્રાજ્ય સર્વત્ર ચાલતું જોઈ આનંદ પામ્યો. મહારાજની ગુફા તરફ ગયો તો ત્યાં આગળ વાઘ અને એક આઘાણ બેઠેલા હતા. આઘાણે કેશવચંદ્રને કહ્યું કે, ‘હમણાં અહિં આવતા નહિ. રાત પડે આવજો. સમાધિ ઉતરશે ત્યારે મહાત્માનાં દર્શન થશે.’ કેશવચંદ્ર તરત પાછો ફરી જઈ કુંડ તરફ ગયો. આ રમણીય શાંત અને નિરુપદ્રવ સ્થાન અને મહાત્મા સંબંધી વિચાર કરતાં કરતાં તેનો

બધો વખત નીકળી ગયો.

રાત પડી, ચારે તરફ અંધારું થઈ ગયું. બ્રાહ્મણે ઘીનો દીવો કરી એક થાંભલા ઉપર મૂક્યો. ગુફા અને પર્ણિકુટી આગળ આંધું ઉજળું અજવાળું પડ્યું. ઉચે જુએ તો આકાશ અને દિશાઓ તરફ જુએ તો ખીણની ઉભી કઢણો સિવાય ખીજું કંઈ નજરે પડતું ન હતું. બહારના સંસારથી અને ઘેઘાટિયા વાતાવરણથી આ સ્થાન તદ્દન દૂર હતું. અહિં એકાંત અને શાંતિ હતી તેમ છતાં અણગમો થાય તેવું બિલકુલ ન હતું કેશવચંદ્ર ખીણમાં બધે ફરીને તથા બધું જોઈને પાછો ફર્યો પણ કોઈના વગર બોલાવે મહાત્મા પાસે જવાની તેને હિમ્મત ચાલી નહિ ત્યારે આગમાંથી ઉડી ઝુંપડીમાં જઈ બેઠો. મૃગચર્મ ઉપર આજોટવા લાગ્યો. થોડીવારે બ્રાહ્મણે આવી તેને પૂછ્યું કે, 'તમારે કંઈ કારણ કરવું છે? કરવું હોય તો લાવું? મહારાજ કારણ કરે છે. ન કરવું હોય તો જરા રહીને ગુફા તરફ આવજો. ત્યાં દર્શન થશે અને મનનું કંઈ સમાધાન કરવું હશે તો તે પણ થશે.' કેશવચંદ્રે જમવાની ના કહી એટલે તે પાછો ગયો.

થોડીવાર રહીને કેશવચંદ્ર મહારાજની ગુફાએ ગયો. ગુફાના દ્વાર આગળ આ વખતે એકલો પેદા બ્રાહ્મણ બેઠો હતો. કેશવચંદ્રને તેણે પોતાની પાસે બેસાડી કહ્યું કે, 'આજ સવારમાં આ ગુફાની બહાર કાલાહલ થયો તે જોવા જ્યારે હું બહાર ગયો ત્યારે વાઘે એક માણસને મારી નાંખ્યો હતો. એક બ્રાહ્મણની છોકરી જે તમને બપોરે ખાવાનું આપવા આવી હતી તે લાયથી ગાંડા જેવી થઈ ગયેલી મને લાંથી મળી આવી હતી. મેં તેને આશ્વાસન આપીં અહિં આણી અને મહારાજને બધી વાત વિદિત કરી. તેમણે મને કહ્યું કે, 'કંઈ ચિંતા નહિ. કર્મનાં ફળ કયવિત અહિંજ ભોગવવાં પડે છે. વાઘે જેનો નાશ કર્યો તેને એના કર્મનું ફળ મળ્યું. કન્યાને શોધવા નીકળેલાં માણસો-માંનો એક જીવાન બ્રાહ્મણ ગંગાસ્નાન કરી પાછા ફરતાં મને મળશે. એની સાથે તેને આપણે પાછી મોકલી દઈશું. તમે કાલે સવારે એને લઈને ન્યાંથી આવ્યા છો. ત્યાં જજો.' હજી તો બ્રાહ્મણ બોલી પણ

રહ્યો ન હોતો એટલામાં યોગીમહાત્મા આવ્યા. તે બન્ને ઉભા થયા. કેશવચંદ્ર લાંબો થઈ મહારાજને પગે લાગ્યો. મહારાજે પેલા પ્લાહણને કામ બતાવી બીજી તરફ મોકલ્યો અને કેશવચંદ્રને ગુફામાં લઈ ગયા.

મહારાજ એક આસન ઉપર બેઠા અને કેશવચંદ્ર બહુ વિનયથી ફરીને તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી તેમણે બતાવેલા આસન ઉપર બેઠો. મંદહાસ્ય કરી અમૃત જેવાં મીઠાં વચને તેને સંબોધી મહારાજે કહ્યું કે, ‘બેટા ! હવે તું જલદી પાછો ફરી જા. તારાં માઆપ અને તારાં સંબંધી થવા ઇચ્છનાર સૌ બહુ ચિંતા કરે છે. તારા મનમાં મને જોયા પછી અમારા આશ્રમના વિચાર આવતા હોય તો તે સ્મશાન વૈરાગ્ય જેવા જાણ. આપણા આચાર્યોએ વચને અનુસાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા કરેલી છે અને તેજ ઈષ્ટ સિદ્ધિને માટે ઉપયોગી છે. આશ્રમ ધર્મને અનુસરવામાંજ ધર્મ અને મોક્ષ બન્ને રહેલાં છે. વૈરાગ્ય સંસાર ત્યાગ મોક્ષ વગેરે સામાન્ય માણસ ધારે છે તેટલાં સહેલ નથી. ઊર્મિઓને વશ થઈ વગર વચે જોઓ તેને અનુસરવાનો યત્ન કરે છે તેઓ બન્ને ગુમાવે છે અને તેમનું જીવન બીજા જન્મોની વધારે દુઃખકર જાળ પોતાને માથે ઝોટી લે છે. ત્યાગ એ કંઈ સહેલી વાત નથી. પ્રાણી માત્ર માયાના ચંત્ર ઉપર ચઢેલાં હોય તેમ સંસારની ઘટમાળ ઉપર ભમ્યા કરે છે. વગી મોક્ષ કંઈ એક જન્મમાં પ્રાપ્ત થતો નથી પણ એક પછી એક સારા વ્રતનિષ્ઠ ગુરુના સંસ્કારો પડતાં પડતાં જન્માંતરો પછીજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આશ્રમ ધર્મને અનુસરવું એ વિદ્વાન માણસનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.’

‘નાની વયમાં પણ જ્ઞાન થાય તો પછી શું દરકત છે ?’ કેશવચંદ્રે વિનયથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘અનુભવ વગર જ્ઞાન પરિપક્વ થતું નથી, અને ભણેલી અથવા જાણેલી વાત અનુભવમાં આવ્યા વગર મનમાં ઠસતી નથી. સંસાર દુઃખમય છે. એ દુઃખ અનુભવથી જાણવાની વૈરાગ્ય પહેલાં જરૂર છે. સંસારની એવી મોહિની છે કે, એક બે વાર નહિ પરંતુ ઘણીક વાર દુઃખનો અનુભવ થવા છતાં પણ પ્રાણીઓ ઈંદ્રિયાધીન થઈ પોતે જેનું

પરિણામ દુઃખ રૂપ હોવાનું જાણે છે, જાતે દુઃખ સહ્યું હોય તોપણ સંસારના સુખમાં લોભાદ તેની પાછળ ધાય છે, માટે જન્માંતરોના અનુભવ અને સંસ્કાર વગર જગતનું મિથ્યાપણું મનુષ્યથી સમજાતું જ નથી. અર્જુનની માફક એવો પ્રશ્ન કરીશજ નહિ કે, ત્યારે તમે મને દુઃખ રૂપ સંસારનો કેમ બોધ કરો છો ? કર્તવ્ય અને તેના પરિપાલનનો બોધ કરવો, એ દરેક સદ્ગુરુનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. શિષ્યને આશ્રમ ધર્મમાં પ્રવર્તમાન કરવાથીજ તેને અંતિમ સુખનો ભાગી બનાવી શકાય છે, માટે અમે તમને હમેશ આશ્રમધર્મને અનુસરવા રૂપ કર્તવ્યનો બોધ કરીએ છીએ, કે જેથી તમો જ્ઞાન અને અનુભવ લેતા લેતા ઉંચા કેટિએ ચઢી શકો. બેટા ! તેં તારો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યો છે અને તારા ભાગ્યમાં, તમે જેને સુખ કહો છો તે લેવાનું લખાયેલું છે, માટે ઝટ પાછો ફરી જા. તારા સાળાના મંદવાડની ચિંતાએ બધું અટક્યું છે અને તને પણ એ બાબતે આટલો બધો મથી નાંખ્યો છે. જે મંદવાડે તને વિદ્યો કર્યું તે મંદવાડનું કારણ ‘જે આ કામવાસનાથી પ્રાપ્ત થયેલી ભૂતયોનિમાં પડી મિથ્યા સુખ પાછળ જીવતા તરુણોનાં સંસ્વ ચૂસી લેનાર સ્ત્રી. એને કામાભિલાષ રહ્યો છે અને વાસના મટી નથી.’

મહારાજે જે તરફ આંખ ફેરવી તે તરફ જોતાં કેશવચંદ્ર ગુલાબે વર્ણવેલી પેલી રજપુત સ્ત્રી જોઈને ચકિત થઈ ગયો, તે તેને કંઈ કહે તે પહેલાં તો તેજ બોલી કે, ‘મહારાજનાં દર્શન થવાથી હું આ યોનિમાંથી મુક્ત થાઉ છું.’ તરત વિજળીના ચમકારાની માફક થઈ તે સ્વરૂપ બળી ગયું. ચમત્કારોથી મુગ્ધ થઈ ગયો હોય તેમ તે મહારાજની સામું જોઈ થરથર કંપવા લાગ્યો. ‘બેટા ! શાંત થા. તું જાદુગરની પાસે નથી. તને ચમત્કારો જોવાની ભાવના હતી તેથી મેં તારું મન વાંચી તે પૂર્ણ કરી. તારું કલ્યાણ થાઓ, એજ મારો ધર્મ ને મારી તને આશિષ છે. પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવું, એ અમારા તપનું સાર્થક છે. આ જે બ્રાહ્મણ કન્યાને શોધવા તું આવ્યો છે તેને એનાં માતૃપિતાને સોંપી તું હવે તારે માર્ગે પડજે. તારું

કલ્યાણ હો. અને તું પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે સદ્વૃત્તિવાળો થા. આમ કહી મહારાજ ઉઠ્યા અને પેલા બ્રાહ્મણે આવી કેશવચંદ્રને કહ્યું કે, ‘હવે તમે પર્યુટીમાં જઈ સૂઈ જાઓ.’

કેશવચંદ્ર સાંધી દિલમૂઢ જેવો ઝુંપડીમાં જઈ સુતો. ‘હું ક્યાં છું? મેં શું જોયું? અને આ શો ચમત્કાર?’ એવા વિચારમાં તે વિચારમાં તે પછી લાં નિદ્રાવશ થયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

મુંબાઈની શેઠાણી

કેશવચંદ્રના પ્રવાસે નીકળી પડ્યા પછી કેટલેક દિવસે ‘તે ક્યાં ગયો અને કેમ કાગળપત્તર આવ્યો નહિ?’ એવી ચિંતા થવાથી તેના પિતાએ અમદાવાદમાં ચંદુલાલ અને જનીવાળાને ત્યાં તપાસ કરાવ્યાથી લોકમાં તે ‘કહિં ચાલી ગયો’ એવી અફવા ફેલાઈ. ગામડાના લોક આવી ચર્ચાને સહેજ મોટું રૂપ આપે છે, તેમ ‘એ તો બાવો થઈ ગયો.’ એવી ગામનાં બૈરાંમાં થતી વાતે તેની માને બહુ ફિકરમાં નાંખી દીધી. ડોસાએ મુંબાઈ કાગળ લખી ચંદુલાલનો કાગળ મંગાવ્યો. તેણે ‘કેસુ, કોઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગામ ગયેલો છે. તમારે તેની કંઈ ચિંતા કરવી નહિ’ એમ જણાવી તેની ઉપર આવેલો કેશવચંદ્રનો તેના હસ્તાક્ષરનો પત્ર બીડી મોકલ્યો. આટલી ખાતરી મળવા છતાં પણ ‘માનું મન’ માન્યું નહિ.

એક દહાડો ગામની એક આવેડ સ્ત્રી, જે મુંબાઈથી થોડાજ વખત ઉપર ઘેર આવી હતી તેને મળવા માટે કેશવચંદ્રની મા અને બહેન ગયાં. તેણે તેઓને આવકાર આપી બેસાડ્યાં. પછી ડોસીએ કેશવચંદ્રના સમાચાર પૂછ્યા. તેને એ વાતની કંઈ ખબર ન હતી, તેથી તેણે માત્ર એટલોજ જવાબ આપ્યો કે, ‘ગયે વર્ષે એકાદ બે વાર તમારો કેસુ મને મળવા આવ્યો હતો, પણ હમણાં છ સાત મહીના થયા મેં તો તેને દીઠો પણ નથી અને તેને માટે કંઈ સાંભળ્યું

પણ નથી. ઘરમાંથી એમણે એકવાર એમ કહ્યું હતું કે, 'કશવો પાસ થયો.' તમે કેમ ખબર કાઢવા આવ્યાં ? શું તે મુંબાઈમાં નથી ? પાસ થયા પછી અહિં આવ્યો હતો કે નહિ ?'

કેશવચંદ્રની માની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. તે બોલી કે, 'ગંગાબા ! કેમ અહિં આવ્યો હતો પણ એના વિવાહ સંબંધી સહેજ ચોળાચોળ થઇ તેમાંથી એને કંઈ વાંકું પડ્યું કે ખોટું લાગ્યું તે, 'હું થોડો વખત બહાર ગામ જઇ આવું.' એમ કહીને ગયો છે. પછી અમારી ઉપર કાગળપત્ર કંઈએ નથી. એના બાપે મુંબાઈ તપાસ કરાવી તો ત્યાંથી એનો કાગળ અને એના દોસ્તદારનો કાગળ આવ્યા પણ લોકો નકારી વાત ઉડાવે તેથી હું વહેમાઉ છું. એમ થયું છે કે, મુંબાઈમાં અમારી નાતનો એક મોટો શેઠિયો છે. એને ઘેર મિલ ને ગાડીઘોડા વગેરે સાહેબી છે. એની છોકરી સાથે તેનું લગન કરવું એવો એનો વિચાર છે. અમે એના વિચારે વિચાર રાખી હા કહી. થોડા દિવસમાં લગન થશે, એવી ખબર મળી અને પછી પાછું કંઈ જણાયું નહિ. મેં અને એના બાપે, સામાવાળાં તરફથી કંઈ જણાયું નહિ ત્યારે એને કહ્યું કે, 'ભાઈ ! એ રહેવા દે. આપણે તો અમદાવાદ કરીશું.' એ કંઈ બોલ્યો ચાલ્યો નહિ, અને પછી બે ત્રણ દહાડા રહીને 'હું ગામ જઈ છું.' એવું કહીને ગયો તે ગયોજ. મોટી ઉન્મરનું છોકરું થયું તે આપણું કંઈ સાંભળે છે ? મેં કહ્યું કે, 'મારે તો એ કન્યા હવે જોઈએજ નહિ' તેથી મારા ઉપર રીસ ચઢી હાંપ તો કોણ જાણે ?' આમ કહેતાં કહેતાં ડોસી ગળગળી થઇ રોઇ ગઈ.

એમાં ગળગળાં શા માટે થઇ જતો છે ? તમારો કેમ એવો ઉછૂખત છોકરો નથી. વિવાહની વાત છે, કહેવુંએ પડે અને તમે વળી શું ખોટું કહ્યું છે ? ભાઈ તો 'મુંબાઈની શેઠાણી પર મોહી પડ્યા હશે.' ગંગાબાએ મુંબાઈના મોજી લોક ઉપરની રીસ કાઢતાં કહેવા માંડ્યું કે, 'પણ તમારે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. મુંબાઈની શેઠાણી તમારા ઘરમાં નહિ સમાય ? તમે કહો છો કે, એ મિલવાળો અને ગાડીઘોડે ફરનારો શેઠિયો છે, પણ બહેન ! મુંબાઈમાં કાણ શેઠિયો નથી ? ત્યાં

તો પચીસ રૂપૈડી લાવતો હોય તે પણ શેડિયો અને ઘરમાં કુખ્ખ જોવાં
 ઘરઘણિયાણી હોય તે મોટાં શેઠાણી ! મિલે કાની ને ગાડીધોડાએ કાના ?
 પારકે પૈસે તાગડધિત્રાં ! દોંગાબાજ ને લુચ્યાઈ એ દાર્દના બધા સે.દા !
 અને તેનાં લાડી વાડી ને ગાડી ! કંઈક આંચકો લાગ્યો એટલે બધુંએ
 પાણી ! મુંબાઈના શેડિયા ફૂલફટાકિયા ! કંઈ નગદી કે સોનાની ઘંટો
 વાળા છે ? છી ! એરી તેરી વાતમાં લોભાઈ ન જતાં. એની છોડીનો
 તોર તો વળી માતોએ નહિ હોય ? તમને ખીદીખીદી કરી નાંખશે અને
 ‘ પાંદડે પાણી પાશે. ’ એ માણસથી લાગ્યેજ રહેવાય એવડી ઓરડીમાં
 રહેનારી બેરી પણ બહાર નીકળે અને તમે જોયું હોય તો જાણે લક્ષા-
 ધિપતિની સ્ત્રી ! આપણે અહિંની શેઠાણી તેના લમકા આગળ પાણી
 ભરે ! રામજીદીવો લેનારી પણ પડેરતાં વિચાર કરે એરી સાડી તો
 મુંબાઈની શેઠાણી દર્શન કરવા જતાં પહેરે, લાયકાનાં બાર માસનાં
 લુગડાં થાય એટલા પૈસા તો શેઠાણીના એક પોલકાનું સિવરામણ બેસે !
 લુગડાં આંખોને આંજી નાંખે એવાં રંગદાર, કડકડતાં અને ઝુલ્ઝાલ-
 રોથી લેલુર ! માથામાં ઉંચી જાતનાં મોહનયાં પુલેલ અને કપાળ
 ઉપર વાળના ગુચ્છ ! પેંથીઓનાં તો ઠેકાણાંએ નહિ, કાં તો આ
 લમણે હોય કે કાં તો પેલે લમણે હોય મુંબાઈની શેઠાણીની ઘરેણાની
 સોગાતમાં શું, તે જાણો છો ? પાંચ પચીસનો અછોડો કે જાંબુમાળા,
 હાથે મશીન પોલસની કુંક મારીએ તો ઉડી જાય એવી જાશિયા સોનાની
 માત્ર બેજ બંગડીઓ અને આંગળીએ બનાવટી હીરાની વિંટી, બસ
 થઈ રહ્યું ! ઘરમાં પેટી પટારો તો હોય નહિ પણ શેઠાણીની કેડે મજેની
 ચાંદીની ધુધરિયાળી સેરે અડધો શેર ભાર થાય એટલી કુંચ ઓનો જુડો
 તો ખરોજ ! જેની કેડે જુડો નહિ તે મુંબાઈની શેઠાણી નહિ. ‘ ઘરમાં
 હાંધાં કુસ્તી કરે ’ અને બહાર જુઓ તો બાઈ શેઠાણી ! વળી બહાર
 નીકળ્યાં એટલે સાથે ધાટી ચાકર તો જોઈએજ. મિગજ તો મહેતાની
 મા જેટલો, અને આવડમાં આમળા જેવડું મીઠું. મુંબાઈની શેઠાણીઓને
 ખાવાનાં વળી રોટલા દાળ કે શાક નહિ ! મજેનાં લાવતાં ભોજન. તેમ
 છતાં શેઠાણી પશ્ચિમીપણું દેખાડવાને લાયકા સામે તો મોઢું બગાડતાં

બગાડતાં ભાગ્યેજ ઝીણી ઝીણી એ શેઠલી ખાય, પણ પેસો નોકરીએ ગયો કે શેઠાણીની ભૂખ ઉઘડે ! સરખે સરખી બહેનપણીઓ ભરાય, તેમાં પારસી અને ઇંગ્રેજ પોષાકની બડી બડી વાતો થતી જાય અને આજ કુટાય, એ કામ ! ઘણીને વીસ પચીસ મળતા હોય તે સો સવાસો કહેવાય. ફેન્સી કપડાંવાળા ફેરિયા આવે તે વળી ‘શેઠાણીસાહેબ’ વગર તો વાતજ ન કરે, અને શેઠાણીસાહેબ પછી એવાં ખીલે કે ભાયડાના બરડાને પૂછવુંજ લહું ! ‘કંઈ નથી લીધું, કંઈ નથી લીધું’ કહેતાં કહેતાં પાંચ પચીસનું કાપડ પેસો બાઈ બાઈ ! કહેતાં પહેરાવી દે હરકોર ! પૈસાનાં કંઈ ઝાડ ઉગે છે ? ભાયડો બિચારો દેવામાં તણાયા કરે, તેના પગમાં જોડો પણ ન હોય અને શેઠાણીને ખાસા ફેન્સી ઇંગ્લિશ ખૂટ જોઈએ. સખીઓની મેમાનગીરીમાં નિત્ય ચાનાં તપેલાં ચટ્ટે, અને મેવામિઠાઈ મંગાવાય. આવી ‘દમદોલ ને મહિં પોલ’ જેવી ખાલી શેઠાઈ અને પતરાજ ચાલે ત્યાંની કન્યામાં પછી શો ભલ્લીવાર હોય ! ડાસી ! વિચારીને કામ કરજો નહિ તો દુઃખી થશો, હું તો ખરું કહું છું.’

‘નારે બાઈ ! મારે તો એ હાથી આંગણે બાંધવો નથી.’

‘અરે હાથી તો સારો કે સ્વારીમાંએ કામ આવે ? આ તો સામું કામ કાઢે. મુંબાઈની શેઠાણીથી શેક્યો પાપડ ભાગવાની પણ આશા રાખશો નહિ. કપડાં સંકોરતાં સંકોરતાં અને રૂમાલે હાથ લૂછતાં લૂછતાં બે પતેલીઓ ઉતારી આપે તો તમારા છોકરાનાં ધન્ય ભાગ્ય ! આટલું કામ કરવાથી વળી માંદાં પડે અને દાક્તરના ઘરના બાટલા ભરાવરાવે તે તો જુદું. ભાયડા સાથે ફરવા જવાને શરૂ અને પગે મેંદી મૂકી હોય તેમ શેઠાણીથી જરાએ હિંડાય નહિ. શાનું હિંડાય ? આપણા લોકનાં જૈરાંને જોડો પહેરીને હિંડવાનો કંઈ અભ્યાસ છે ? જોડો તો સારો કે જમીન સાથે ચપટ બેસીને રહે. આ તો વિલાયતી ઉંચી એડીના ખૂટ, હિંડીએ ત્યારે ઉંટ ઉપર બેઠાં હોઈએ એમ ડગલે ને ડગલે ઉલ્લખાય. શેઠાણીથી હિંડાય નહિ એટલે પેસા બાઈ ઘેસા ભાઈસાહેબને બિચારાને કંટાળીને ગાડી કરવી પડે. વળી શનિવારની

રાત તો મુંબાઈની શેઠાણીને ખરેખરી સેવની રાત. નાટક જેવા ગયા વગર તો ચાલેજ નહિ. ઐરું સાથે હોય એટલે લક્ષક કલાસમાં બેસાય નહિ અને બિચારાને ચાર પાંચ રૂપિયાને ઘેર હોં ! પડે પડે ત્યારે વળી ‘કોલ્ડડ્રીંક’ ને પાન સોપારી નોંધએ ! પૈસો પૈસો ને પૈસો. પૈસા સાથે વાત ! ભાયડો બિચારો બેઢની માફક રળારળીને મરી જાય તોય શેઠાણીને તો તે ગણુનરીમાં નહિ. તે તો સામાં એમ કહે કે, ‘ખરચ ખરચ શું કરો છો ? પેલાં ચંદ્રિકાબહેન આવે છે તે જુઓ છોને ? એમના કાકાકામાંનું આપણે ત્યાં કંઈએ દીકું ? આપણે ગરીબ બિચારાં દોઢસો બસેનાં કમાનાર મુંબાઈમાં કેવી રીતે રહી શકીએ ! આ તો માણસની ઓળમાં રહેવા જેટલું માત્ર ન ચાલે તેટલુંજ કરીએ છીએ, તોપણ તમે ખરચતી ખૂબો પાડો છો.’

‘દોઢસો બસો રૂપિયાનો પગાર હોય તોપણ બાઈડી આવું બોલે, અને સંક્રાંત્ય બતાવે ? એને તો પૈસાનાં પોટલાં બાંધવાં હશે ? રાંડને સોને મઢે કે શું ?’ હરકોરડોસીએ અચંપા બતાવ્યો.

‘સોને મઢાતી હોય તો સારું ! કે તે કાઈ દિવસ બોલાવ્યું બોલ દે. આ તો પાણીમાં પૈસા નાંખવાના. ફેન્સી પોતકાનાં સિવડા-મણમાં, ખાસડામાં અને સહેલસપાટામાં. દોઢસો બસોના પગારદારોની શું વાત કરો છો ? મુંબાઈમાં તો લાખોનાં પાણી થઈ જાય છે. જેનાં પુરાં ભાગ્ય હોય તે મુંબાઈથી રળીને ઘેર આવે. આગળ ભાયડો એકલા પરદેશ જતા, ત્યાં કેડ બાંધીને પેતે રળતા અને અંબેજ દેશમાં મોકલતા. આજ તો નોકરીનું કે ધંધાનું ડેકાણું પડ્યું, કે તરત બાઈસાહેબને તેડવી લેવાનાં. બાઈસાહેબે બે દહાડા મુંબાઈનું પાણી પીધું કે થઈ રહ્યું બસ શેઠાણીજ ! મુંબાઈની શેઠાણીઓની વાત કરવા જેવીજ નથી સમજ્યાં બહેન ! તેમના ઢાંગસોંગથી તો તોઆ ! આપણાથી તો એમના જેવું ખરચ થાય નહિ તો નહિજ, પરંતુ જેવાએ નહિ. આપણને એ પાલવે પણ નહિ. હાથી બાંધ્યો પાલવે, પણ મુંબાઈની શેઠાણી ઈતરાઈની બરેલી મગજની ફાટેલી અને છાકડી આપણા જેવાંને કદી પાલવેજ નહિ. આ દેશમાં એનો મિત્રજ કાણ

સાચવે ? તમે તો મારો કે મરો, એવાં થઈ જાઓ.' ગંગાબાએ મુંગાઈની બાઈડીઓ ઉપરની ઘણા દહાડાની દાઝ કાઢતાં કેશવચંદ્રની માના નકારની તોપ ભરી.

‘સાંભલ્યું વીજી ! ગંગાબા શું કહે છે ? મારે તો એવી મુંગાઈની શેઠાણીતું કામજ નથી. તારા ભાઈને અને તને ગમતું હોય તો તમે જાણો. તમારી ચાકરીઓની અમે જરાએ આશા રાખતાં નથી ? જ્ઞાતીના ઘરનું છોકરુંએ પૈસાદારનું છોકરું તો ખરું, પણ ગંગાબા કહે છે એવું નહિ તો. આપણા અહિંની રીતભાત અને લાજમજાને ખરો.’

‘લાજમજાને’ શબ્દ સાંભળતાંવાંત ગંગાબાને પાછું ગર છટ્યું. તાજકલમ કરતાંકને તે બોલ્યાં કે, ‘લાજમજાને’ અરે ! એની તો આશાજ ન રાખતાં. સામી તમારે લાજ કાઢવી. પ્રશ્ન ? તમે મજાને પાળો તો કેણુ જાણે ? એ તો તમે કે વીજીના બાપ બેઠાં હશે તોપણ માથે ઓઢશે નહિ. એના કપાળ ઉપરનાં બુદ્ધાંતી શોભા જતી રહેને ! તમે તો શું ? પણ આખું ગામ સાંભળે તેમ ટુંકારો કરી કેશવાને બોલાવશે, તો પછી મજાજની શી વાત ! સામું તમારે શરમાતાં અને મજાને રાખતાં વહુપણે રહેવું પડશે.’

‘ના, ના, ગંગાકાકી ! મારી ભોળાઈ થઈને આવનારી એવી તો નહિ હોય ! ભાઈ કહેતા હતા કે, ભણેલીગણેલી, ચતુર વિનયવાળી અને કામગરી છે. કાંઈ પણ જાતના કામથી ડરે એવી નથી. શરીરે સારી છે. ભાઈએ મને એની છબિ દેખાડી હતી તો.’ વીજીએ એની ગામડી અભિમાનની લજ્જાળુ એટા કરતાં કહ્યું.

‘ભણેલીગણેલી હશે તો તો વળી દાળ ખળી જતી હશે તોપણ ચોપડી હેઠે મૂકશે નહિ. તારા ભાઈએ તને છબિ દેખાડી હતીને ? હવે પૂછ તારી બાને કે, કુંવારે માંડવે તારા ભાઈની પાસે એની છબિ હોય એ કેવી નીતિ રીતિ ? હાય હાયરે બાપ ! આજના લોક અને આજનાં છોકરાં શું કરે છે ? નાની બાળ, હજી તો પરણીએ નથી, તે પહેલાં છબિ અને તે વળી થનાર ભાવડાને હાથ ! તારો ભાઈ ન પરણે તો પછી એની આખરના ટાંકરા કે બીજું કંઈ ?’ ગંગાબા

છબિની વાતથી બહુજ તપી ગયાં. તેમને તો એ મહાપાતક જેવું લાગ્યું.

‘છબિઓ હવે કાણુ નથી પડાવતું ગંગાકાકી ?’ વીજીએ ધીરે રહીને ગંગાને બનાવતાં ચક્ષુઓ કે તમે આવડાં મોટાંએ છબિ પડાવી છે તો અમ જેવાં નાનાં છોકરાંને તે પડાવવાનું મન કેમ ન થાય ?’ ગંગાઆ વીજીના ટાંણાથી બળી ગયાં, પણ દબાઈ જાય તેવાં ન હતાં. ‘નાક ઉપર માંખ બેસે તો નાક કાપી નાંખે,’ એવાં ગંગાઆ તીખાં ને ખરાવાદી હતાં. તે બોલ્યાં કે, ‘તારી બાને જેમ કેશવો નચાવવા માગે છે તેમ મુઆ કિશોરે મને પણ પરાણે, હું તો બાણુંએ નહિ અને સમજીએ નહિ તેમ બેસાડી એના એક દોસ્તદાર પાસે આ મારી છબિ પડાવેલી. બ્યારે તૈયાર થઈને આવી ત્યારે મેં કેટલો બધો કઠ્ઠીપો કરેલો અને એક છબિ તો ફાડી નાંખેલી. એણે બ્યારે બહુ આજીજ કરી ત્યારે આ એકજ રહેવા દીધી છે.’

ડાસીએ ઉચું જોઈ ને કહ્યું કે, ‘હશે, છોકરાંને તમારું સાંભા-રણું છે. છબિ તો તમે છો તેવીજ બરાબર પડી છે. મને કેસુ ભમાવવા માગે છે પણ હવે તો હું ભમુંજ નહિને. મેં જે સાંભળ્યું તે ઉપરથી તો હું પણ સમજી છું કે, એ નરી મુંબાઈની શેઠાણીજ હશે. એવી મુંબાઈની શેઠાણીને લાવીને હું શું કરું ? કેસુને ખોટું લાગે તો બલે પણ મારે તો હવે એ ન જોઈએ તે નજ જોઈએ. અમદાવાદ ન પરણવું હોય તો બલે ન પરણે, ક્યાં કન્યાઓની અમ કુળવાન કુટુંબોને ખોટ છે ?’

પણ બા ! એટલી બધી આકળી શા માટે થાય છે ? તેણે જો તેણની ધાર જો અને પછી બોલ. ‘ભણેનાગણેલા લાઈને તું કોઈ ગામડાની રોઝડી બઝાડી ખુશી થવા માગે છે ? ના, એમ તો નહિ થાય બા ! મારે તો મારા ભાઈને શોભતી ‘ભોગઈ’ જોઈશોજ. એવાં ક્યાંથી ધન્યભાગ્ય કે, મુંબાઈની શેઠાણી જેવી વહુ આવી તને પગે લાગે, અને હું વહાલથી ‘ભાભી ભાભી’ કહેતી એના ગુણ લેઉં. અમારાં મહેતીજી કહે છે કે, ‘સારા માણસની સંગે સારું અને નડા-રાની સંગે નડારું થવાય.’ સારું થવા માટે ગુણ અને ભલકો મારવા

માટે પૈસો અને આવડ વગેરે જોઈએ કે નહિ ? કણકને હુંપીએ ત્યારે રોટલી થાય અને સમજી હોઈએ તોજ રોટલી ખાવાનો ભાવ થાય કે અમરતો ? કહે છે કે, જેને સારા થવાની ભાવના-ઉત્કંઠા થતી નથી તે સુધરતુંજ નથી અને જેને મોજશોખની ભાવના થતી નથી તે રળતું પણ નથી. સારું થવાને અને મોજશોખને માટે ઉત્કંઠા થવી જોઈએ. જાણીએ તો ઉત્કંઠા થાય, માટે મને તો એવું મન છે કે, મુંગાઈવાળી ભોજઈ આવે તો હુંએ એના જેવી થાઉં.' વીજીએ સારાપણા માટે ઝાગણી દેખાડી.

ગંગાયા બાલ્યાં કે, 'વીજી ! છોડી ! બંબે ભૂતતી હો ? ગામ-ડાની રોજ જેવી ભોજઈઓમાં નણુંદો સમાય છે. પણ સુધરેલી છાકડીઓમાં સમાતી તથી. એ તને 'નાનીખરેન' કહીને મીઠા બોલાવણાનો ઓરિયો વિતાડે એવી આશા રાખતીજ નહિ. તારા ભાઈની ખરિયાણી થઈને આવશે તોપણ તું 'ભાભી' કહીશ તે એને જરાએ ગમશે નહિ.'

'ગંગાયા ! ગારી ભોજઈ એવી નહિ હોય ? મેં ભાઈને કાઢ કાઢ વાર પૂછેલું ત્યારે એમણે એનાં કેવાં મેં ભરીને વખાણ કરેલાં.' નણુંદે આવતી ભોજઈનું ઉપરાણું લીધું.

'વરને કાણે વખાણ્યો ? વરની માએ.' તેમ વહુને કોણે વખાણ્યાં તો કહે વરે, એવું તેં તો કહ્યું. તારી આ તારું માને, હું તો ના માનું આ ! મુંગાઈમાં મેં એવી હાજરો સુધરેલીઓ જોઈ છે. બોલવે આલવે ઉપરથી મીઠી સાકર જેવી હોય પણ અંદરથી ઝેરની ભરેલીઓ, નર્સો દિદરવાયણાં ! હુતા હુતીની ટાપટીપ અને હુતાહુતીની મોજમજ. એક ચક્રાંએ તેમનામાં કદી સમાય નહિ. પહેરવાંઓઢવાં ખાવાંપીવાં અને હાહાહીહી કરવાં એજ એમનો મુધાગે તો ! તારો ભાઈ ખિચારો શું સમજે ? ચાટકા જેવી ઉપર ઉપરની સફાઈ અને દસતી બીબીના જેવાં પાસણ સરખાં વહુને જોઈને ભાઈ તો ગીકી-ગીકી થઈ જાય, અંદરના ગુણ કંઈ તરત જણાય છે ? પછી વખાણજ કરીને ? પરણીને આવે અને તારી આ કે એ પડોસણો વખાણે ત્યારે

તારી ભોળાઈની શાખાશી ?' ગંગાખાએ પતાવવા તરફ વલણ લીધું.

‘હારતો, એ તો ‘લાડી પાડીનાં નીવડે વખાણ. ’ અત્યારે તો એય ક્યાં છે ને તેય ક્યાં છે ? કેશવચંદ્રની આંખે વલુ મળવાની અધી-રાઈ ખતાવી.

ગંગાખા બોલ્યાં કે, ‘એમ શા માટે બોલો છો ? કાંઈને કાંઈ પણ, વલુ કંઈ આવ્યા વગર રહેવાની છે ? તમારો કેશવો ભણેલો છે તે મુંબાઈવાળી સુધરેલી મહમસાહેબજી લાવશે. તમે વાંધા કાઢશો તે કંઈ ચાલવાના નથી. એટલું તો ખરું કે, તે ધરમાં અને ગામમાં અજવાળું પાડે એવી હશે. સફાઈમાં ટાપટીપમાં અને ભમકામાં બાકી નહિ હોય ! તમારી એને બેઠને આંખો કંડીગાર થઈ જશે. પછી તમારું અંતર કંઈ કે નહિ, તે તો વાન જુદી ! ગામના ને તમારી નાતના લોક પણ ઘડીવાર બેઠ રહેશે. મુંબાઈની શેઠાણી તે શેઠાણીજ ! એમાં તો શક નહિ. બોલવામાં ચાલવામાં અને રકુર્તીમાં તે એ સૌને આંજળ નાંખશે.’

છોકરીએ ઉભાં થતાં થતાં કહ્યું કે ‘બેન બા ! ગંગામા પણ એમ તો કહેજ છે કે, ‘મુંબાઈની શેઠાણી તે શેઠાણીજ ! સૌને આંજળ નાંખશે. ખસ, હું તો એ ભોળાઈનેજ પસંદ કરું અને એનેજ ‘શેઠાણીભાભી’ કહું.’

‘દશ્વર તારી હોંશ પુરી કરો બેન ! સાચું હશે તેને કંઈ કાંઈ થીએ નકારું કહેવાશે ?’ ગંગાખાએ તેમનું આંગણા સુધી વળાવવા જતાં આગલા અભાવની તિબાશનો બેસ બોલો કરવા હોમી અન્ને છોકરીને આમ છેવટનાં પ્રિય વચન કહ્યાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

૨૨૨૨૨૨૨૨

પાસો ફર્યો.

‘શિવ ! શિવ ! જીજી ! કેટલા વાગ્યા ?’ રામચંદ્રશેઠે એકદમ ઉંઘમાંથી ઉઠતાંવાંત તેમની વૃદ્ધમાતા મંછાડોસીને સંબોધીને સવાલ

ફર્યો. મંછાડોસી પૌત્રના મંદવાડથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયેલી હતી. છેલ્લો ગુલાબવડુએ દરાખ ખવડાવ્યાથી થયેલો અકસ્માત બની ગયા પછી તો ચંદુલાક્ષ્મીની તાબિયત એટલી ખરાબ બગડી ગઈ હતી કે, કાંઈ પણ માણસ તેના જીવ્યાની આશાજ રાખતું ન હતું. ગુલાબ અને ગમ્મરીને તે પછી એની પાસે આવતાં જતાં બંધ થયા હતાં. એકલા રામચંદ્ર અને મંછામા ખડેપગે અને ઉઘાડી આંખે રાત્રિદિવસ તેની આગળ સારવાર માટે લાજરનાં લાજર રહેતાં હતાં. જેઠારશેઠાણી તેમને મદદ કરતાં તોપણ પાણી કે દૂધ આપવું હોય અથવા દવા પાવી કે સારવારને લગતું બીજું કંઈ પણ કામ કરવું હોય તો તે રામચંદ્રશેઠ પોતેજ કરતા હતા. મુંઝાઈથી તારા અને મોંઘીઝંઘેરણુ બંધવા આવ્યાં હતાં. એક બે દિવસ મોંઘી રહ્યાં. પછી ગમ્મીન મને અને આંસુ ભરી આંખે પાછાં ફર્યાં, પણ તારાથી જવાયું નહિ. મંદવાડ ભારે હોવાથી તે ખરા કામને પ્રસંગે ઉપયોગી થઈ પડી. ઘરમાં કોઈનો જીવ એક ક્ષણવારે દર પડતો ન હતો, તો પછી રામચંદ્ર કે મંછામા શાંત પડે એવું બનેજ થયાંથી ? ઘણા દિવસોના ઉબગરા અને હેરાનગતીથી આજ રાતે ચાર વાગ્યા પછી રામચંદ્ર આરામચેરમાં ઉઘી ગયા હતા. એકાદ વાર જેઠારશેઠાણીએ કંઈ કામે બોલાવ્યા પણ બોલ્યા નહિ, એટલે મંછામાએ બહુજ દીન કાયર અને દુઃખી વચને ‘એને બિચારાને જરા જાંપવા દે.’ એમ કહી જગાડવા દીધા નહિ. રામચંદ્રના ઉઘી ગયા પછી સાસુવડુએ બહુ કલેશ ફર્યો. માંદાને માટે અને માંદાની સાથે માંદા થયેલાં આખા ઘરનાં માટે મંછાડે સી હિમ્મત મૂકી દધને રડ્યાં. થાક, ચિંતા અને ઉબગરાઓથી નિઃસત્ય થઈ ગયેલાં તે પછી ત્રણેકને સુમારે નિદ્રામાં પડ્યાં અને ચારેક વાગે રામચંદ્રે જાગૃત થતાં-વાંત ડોરડીને ‘કેટલા વાગ્યા ?’ એમ પૂછ્યું જેઠારશેઠાણી તરત જાગી ઉઠ્યાં, અને ડોરડી જવાબ આપે તે પહેલાં બોલ્યાં કે, ‘ચાર વાગ્યા હશે. રહો જોઈ.’

‘જીજી ! તું બરાબર જાગૃત છેને ?’

‘ના, ભાઈ ! મારી આંખ જરા મળી ગઈ હતી. શું છે કહે ?’

રામચંદ્ર ફરીને ઈશ્વરનું નામ લઈ ખુરસીમાંથી ઉભા થયા અને જોકારને કહ્યું કે ‘દીવો લઈને જરા અહિં આવ ?’

ખત્તીને તેજ કરી તે લઈ જોકારશેઠાણી પલંગ આગળ ગયાં એટલે ચંદુ સામું બેઈ રામચંદ્રશેઠ આનંદબેર બોલ્યા કે ‘જી ! પાસે કર્યો ઈશ્વરે કૃપા કરી. અહિં આવ અને જો.’

‘જીને શું દેખાડો છો, મનેજ કહેાને કે, ઈશ્વરે શી કૃપા કરી છે ? ચંદુ તો બિચારો જેવો ને તેવોજ એમનો એમ મંદવાડમાં પડેલો છે. જીને બિચારાને વળી એની સામું નેવડાવી અમસ્તા રહાવશો. તમે ઉઘી ગયા પછી એમણે બહુ કષ્ટાંત કર્યું છે.’

‘જી ! હવે ખુશી થા, ઈશ્વરે આપણી સામું નેવું છે. ખરે-ખર એક ચમત્કારજ થયો છે. તારાં અને ઘરડાંનાં પુણ્ય અમારી વહારે આવ્યાં છે.’

‘પણ શું છે ? કહેા તો ખરા. ખુશી થવા જેવું અહિં શું છે ? શું ચંદુ આજ સારો ઉઘ્યો એમ કહેવા માગો છો ? તમે જરા ઉઘ્યા છો અને એ તો લગારે જાપ્યો નથી. હમણાં લગી હાંફતો ને ઉલઉલ કર્યો કરતો હતો.’ જોકારે આકળાં થઈ જઈ જવાગ આપ્યો.

‘જીને આવવા દે એટલે ખતાવું કે ઈશ્વરે આપણી ઉપર કેવી કૃપા કરી છે.’ ડગુમગુ કરતી ડોસી પલંગ પાસે આવી એટલે જોકારના હાથમાંથી દીવો લઈ ચંદુલાલનું માથું ખતાવી રામચંદ્રે કહ્યું કે, ‘જો, આ માથા ઉપર કુમકુમનો થાપો મારેલો જણાય છે કે નહીં ? કાન ઉપર પણ જો કંકુ ગર્યું છે.’

જોકાર અને મંછામા મંદવાડને લીધે આજા થઈ ગયેલા વાળ-વાળું ચંદુલાલનું માથું કંકુથી ભરાઈ ગયેલું નેત્ર અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યાં. મંછામા કાન આગળ ગરેલા કંકુને ચપટીમાં મસળતાં મસળતાં બોલ્યા કે ‘રામચંદ્ર ! ઓહો ! આ શું ? તેં કંઈ દુચકા બુચકા કર્યો કરાવરાવ્યો હતો કે શું ? કહે અમે તો ત્યારનાં જાગીએ છીએ. આ હમણાંજ આંખ મિચાઈ ન મિચાઈ ને તેં ખૂમ પાડી. આ તો ખરેખર કોઈક મોટા દૈવી ચમત્કાર જેવું લાગે છે. ઝટ બોલ શું છે ?

‘એકાદર ખાતરી કર કે કંકુ ભયો હાથ કે.છએ ચંદુના મસ્તક ઉપર મૂકયો હોય એવું લાગે છે કે નહિ ? સાક્ષાત્ પરમેશ્વર ! પરમેશ્વરેજ આપણી ઉપર દયા કરી લાગે છે. જીજી ! હવે પાસો ફર્યો એમજ માન. કંકુનો ભરેલો હાથ તારા છોકરાને માથે પરમેશ્વરે મૂકયો તેની આથી બીજી કેરી વધારે-વધારે સારી ખાતરી કરવાની હોય ? તે કહે.’

‘ઈશ્વરે મને તો. આમો જન્મસારો આવા ચમત્કારોજ બતાવ્યા છે. જ્યારે જ્યારે સંકટ આવ્યાં હશે જ્યારે ત્યારે ઈશ્વરેજ તેમાંથી મને પાર ઉતારી છે. દોકરા ! ઈશ્વર મિત્રાય માણસ બીજા કોની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકે તેમ છે ? એ પરમ દ્રુપાણુ વિશ્વંભરનાથ સૌનું ભરણપોષણ અને રક્ષણ ક્યો કરે છે. અમે તો બીજા કશા આજપંપાળને માનતાંજ નથી. એ જન્મ આપે છે અને એજ પાળે છે. અમે હમેશ તેની ઉપર આસ્થા રાખીને સુખ દુઃખ સહન કરીએ છીએ. ઈશ્વરજ અનન્ય શરણ છે, એમાં શું કહેવું ? બોલ હવે તને શો ચમત્કાર જણાયો તે સૌ કહે ?’ ડાસીએ રામચંદ્રવાળી આરામ-ચેરમાં બેસીને પ્રસન્ન મને આમ પૂછ્યું અને જોદારશેકાણી ખુરસીની પીઃ પકડી આતુરતાથી ‘રામચંદ્ર શું કહે છે,’ તે સાંભળવા ઉભાં રહ્યાં.

‘જીજી ! ઘણા દિવસના ઉગ્ગરાઓને લીધે જંગવાનો બહુ બહુ યત્ન કરવા છતાં પણ આજ મારાથી ઉઘી જવાયું. શરૂઆતમાં એવી ગાદ નિદ્રા આવી કે, મને કશું ખબરજ નથી. તમે જંગવાં હશે, મને બોલાવ્યો હશે અને આ કહે છે તેમ, તમે કલ્પાંત પણ કર્યું હશે. છતાં હું તે કંઈ પણ જાણતું નથી. ઉઘમાં મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે, જાણે કેશવચંદ્ર એક તપોમૂર્તિ સંન્યાસીને લઈ આપણે ઘેર આવ્યા. તેમણે મહાત્માને કહ્યું કે, ‘આ મારા સ્નેહી ઉપર કૃપા કરો.’ મહાત્માનું તેજ અને તેમની પુણ્યમૂર્તિએ આપણને ચક્રિત કરી નાંખ્યાં. કેશવચંદ્રની વિનંતિ તેમણે સ્વીકારી, ચંદુલાલના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકયો. અમે તમે અને કેશવચંદ્ર બેતાંજ રહ્યાં અને તે યોગી એન્દ્રમ કશું બોલ્યા ચાલ્યા વગર પછી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ

ગયા. ‘કેશવચંદ્ર ! તમે આ મહાત્માને ક્યાંથી લાવ્યા ? અને તે અમારા ઉપર આવી મોટી કૃપા કરવા છતાં અમને તેમના ચરણારવિંદ પદ્મજ્વાલાનોએ લાભ આપ્યા વગર આમ અંતર્વાત કેમ થઈ ગયા ?’ એમ હું કેશવચંદ્રને પુછું છું એટલામાં તો તે પણ મને કશો ઉત્તર આપ્યા વગરજ આજના થયા. મેં તેમને મોટેથી બોલાવવાનો વતન કર્યો તેથી જાગી ગયો.’

‘આપણે તો એને સંભારતાંએ નથી અને એણે તો આપણને એનાં હમેશનાં ગુણુઓસિંગણુ જનાવ્યાં. આ સ્વપ્ન જેવું ન કહેવાય કંકુનો થાપો તાનું છે અને કેશવચંદ્ર ખરેખર મહાત્માને લઈને આવ્યા હોય તો તપાસ કરાવરાયો આપણે ચંદ્રના મંદવાડને લીધે શાંડ જેવાં થઈ ગયાં છીએ, એટલે ખરું સ્વપ્ન જેવું, અને સ્વપ્ન આપણને ખરો જેવું લાગે એમ છે, કેમ છુટ ! બોલતાં નથી ?’ જેઠોરશેઠાણીએ ધૈર્યમુદ્ધિએ અમત્કાર મૂકવા જતાવી.

‘ના, સ્વપ્ન રૂપે હશ્વરતી કૃપા. આ જગતમાં વ્રણીએ વાર આવા અમત્કાર અને છે. નાસ્તિક માણસો ન માને તો ભલે, પણ દરેક માણસને આવી રીતે જીવનમાં એકાદ એ વાર હશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયા વગર તો રહેતેજ નથી. મને એ વ્રણ વાર સ્વપ્નદ્વારા આવા અમત્કાર જણાયા છે. પ્રિયજનના સારા ખાટાનું માણસને આવી રીતે વ્રણીવાર સૂચન થાય છે. બીજી તો તપાસ કરાવવાની ઘેર ગઈ પણ ઈશ્વરે કૃપા કરી અને ચંદલાવ સવારથી સાંજે થયા માંડે તો એ પુણ્યશાળી પગલાંના કેશવચંદ્રે એના પેદા યોગીરાજ મહાત્મા પ્રપિતાની નારફતે આપણને આભારના ભાર નીચે દાખી દીધાંજ કહેવાયને ? રામચંદ્ર ! જરૂર એ હશ્વર સમાન યોગીમહાત્માએજ કેશવચંદ્ર સાથે થયેલા સંબંધને લીધે આપણને કૃતકૃત્ય કર્યા. હવે તું એનો ફલ નહિ તો ફલની પાંખડીએ કરીને પણ ઉપકાર દેડ.’

‘કાણુ કોઈ એમ કહેતું હતું જ, ‘ગામ બહાર કન્યા દેવાને જાય છે, પણ પરાણાનાં પગલાં એવાં કે વિદ્યન આવ્યું’ લોક કેવા અમૃતને ઝેર કરી નાંખે એવા દુષ્ટ હોય છે છુટ ! જરૂર મારી ગજ-

રીના વડસસરાએજ કૃપા કરી. જેકોરશેડાણી જેમના મનમાં લોકના ઉપલા કથને જરા વહેમ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તે પોતેજ પોતાના મનને ચોખ્ખું કરતાં આમ બોલ્યાં. ‘એ આપણે ઘેર આવ્યો ને ચંદુલાલ પાસ થયો. વળી ન્યાંમુધી એ આપણે ત્યાં રહ્યો ત્યાં મુધી નિત્યે હું તો કંઈ ને કંઈ આપણું સારુંજ થતું જોતી હતી. એણે મહાત્માની સેવા કરી આ પ્રમાણે કરાવરાવ્યું હોય તો પછી ચંદુ અને એની વહુ જન્મારાનાં ગુણુઓસિંગણુ કહેવાય કે નહિ? પણ એ ક્યાંથી હોય? આ તો ગજરોના વિવાદની ધંખનાને લીધે સ્વપ્નમાં મહાત્માની સાથે એનો પણ પ્રસંગ ગુંથાર્થ ગયો હશે અસ્તુ, ગમે તેમ હો. પરંતુ આ તો પ્રત્યક્ષ સત્યજ છે કે, ચંદુલાલના મસ્તક ઉપર કાંઈએ કંઈ ભરેલો હાથ મૂક્યો છે. કેશવચંદ્ર મહાત્માને લઈ આવ્યો હોય કે મહાત્મા પેતે આપણાં ઘરડાંના પુણ્ય પ્રતાપે અત્રે પધાર્યા હોય, પણ ચમત્કાર તો ખરો તે ખરોજ. હવે જુઓ, જરૂર સવારથી ચંદુલાલની તણિયત સુધરવા માંડશે.’

‘મને ફીક લાગે છે આ!’ ચંદુલાલે જાગતો હોય તેમ વચ-માંજ ઉત્તર આપ્યો. ડોસી, રામચંદ્ર અને જેકોરશેડાણી ઘણું વિચારે દીકરાના બોલ સાંભળી ખુશી ખુશી થતાં એકઠાં તેની પાસે જઈ ઉભાં રહ્યાં. જેકોરશેડાણીની આંખમાંથી આજ હરખનાં ઉતાં ઉતાં આંસુ નીકળી પડ્યાં. ડોસી તેના મસ્તક પાસે મુખ લઈ જઈ બોલી કે ‘બેટા બાપા! તને ફીક લાગે છે ભાઈજા! હૃદયનો ઉપકાર માન! અહો! અમેને હૃદયે તારી, જીવાડ્યાં અને હસાવ્યાં. હૃદયજ એક ખરો છે. તેનામાંજ હમેશ વિશ્વાસ રાખીએ બેટા! તને હવે કેવું ફીક લાગે છે?’

‘જીજી! હું જાણે આશિંતોજ પહેલાં હતો તેવો થઈ ગયો છું. તંદુરસ્ત નિદ્રામાંથી આગળ જેમ જાગતો તેમ મારાથી હમણાં જગાયું. હવે મને નયનાઈ લાગે છે. હું કોણ, ક્યાં છું, તમે શું? એવું કંઈ પણ જ્ઞાન મને આજ લગી ન હતું. હું જાણે છૂટ્યો હોઉં એમ લાગે છે. મારા મનનો રોગ હું તમને કોઈ કોઈવાર કહેતો તે જાણે અધો

આજ એકદમ દૂરજ થઈ ગયો છે. મારું મન તદન શાંત થઈ ગયું છે. નળગાઈ સિવાય મને બીજું કંઈ પણ દુઃખ દરદ હમણાં જાણાતું નથી. તમે હવે મારી બિલકુલ કાળજી કરનાં નહિ. જીજી ! મને હવે જરા ચા પીવી છે.’

‘એટા ! બપોલે મહીના થયાં તારી સાથે અમે પણ ચા છોડી દીધી છે. તું ચા પીશ તો અમે પણ તારી સાથે પીશું, પણ દીકરા ! તારી નળગાઈને લીધે અત્યારે તને તે ન અપાય ? નાની ચમચીવડે દૂધ આપીએ છીએ, તે પણ પરાણે તારે ગળે દિતરે છે તો પછી ચા કેમ અપાય ? દીકરા ! એવી ગાંડીગાંડી ભાવના હમણાં કરતો ના.’ ડોસીએ ભયને લીધે વાત વિસરાવવા યત્ન કર્યો, પણ ચંદુલાલે ફરીને કહ્યું કે ‘જીજી ! હું નિત્યના જેવો નથી. હું મનથી તદન હોંશિયાર છું. મંદવાડને લીધે બોલું છું એમ ન ધારતાં. જરાએ ડરનાં નહિ. અલગત, મારાથી વધારે તો કદાપિ નાંદ પિવાય અને હું વધારે પીશ પણ નહિ.’

રામચંદ્રે બોંહોશ નહિ કરવા દેતાં કહ્યું કે. ‘ડીક. તારી આ જઘને તારાવડુને ઉઠાડી ચા કન્નવરાવે છે દરમિયાન તને સારું લાગતું હોય તો તું જરા ધીરેથી જીજી સાથે વાતચીત કર અને હોશિયાર થા ત્યાર સોરી ચા પણ થાય છે.’ જેઠોરને ‘તમે જીજીને દાતણપાણી કરાવરાવો.’

‘તારાભાભી અહિં છે ?’ ચંદુલાલે પૂછ્યું,

‘તને તેય ખબર નથી દીકરા ? તારાભાભી અને તારાં ઝવેરણ સાળી સાથે તને જોવાને પંદરેક દિવસ ઉપર અહિં આવેલાં છે. એ એ દિવસ રહીને ગયાં પણ તારાવડુને તારી આએ કામકાજનો વખત હોવાથી અહિં રાખ્યાં છે.’

‘ચંદુ ! તને દુઃખમાંથી મુક્ત થયો હોઈ અને તંદુરસ્ત હાલ-તમાં આવ્યો હોઈ એવું શું નવાઈ નવાઈ જેવું લાગે છે વારું ?’ રામચંદ્રે પૂછ્યું.

‘આપાજી ! મને પ્રથમથી જ કંઈ દુઃખ હતું તે માત્ર એજ

હતું કે, હું જાણે મારો પોતાનો ન હતો. વાત કરુંકારવું ખરો પણ પાછો સૌ જૂલી જાડિં. જીવ અગમનિગમમાં ઉતરી જતો હતો. અત્યારે મને એવું નથી લાગતું, હું જાણે મારી પોતાની અસલ સંજ્ઞા પામી મારો પોતાનો બન્યો છું. મને આનંદ સાથે છુટો થયો હોઈ એવું લાગે છે. ગજરીબહેન ! ક્યાં છે ? 'ચંદુલાલે વાત કરતાં કરતાં ચક્ષુબ્ધ, 'આપણ ! આપણે એને પરણાવી એવું મને લાગે છે તે શું ?'

મંછામા બોલ્યાં કે, 'તને હજી ભ્રમ છે દીકરા ! બહુ બોલીએ નહિ, થાકી જવાય. ગજરીને પરણાવવા માટે આપણે અહિં આવ્યાં અને તું માંદો પડ્યો એટલે તે બધું અટકી પડેલું છે. તને એનું સ્મરણ રહેલું છે. તું હવે પાછો અંખ મીચી શાંત થા. ચા તૈયાર થઈને આવશે ત્યારે તને બેઠો કરીશું.' મંછાડોસીએ ચંદુલાલને કપાળે વહાલથી હાથ મૂકી તેનો થાક ઉતરે તેમ શાંત પાડ્યો. રામચંદ્રને તેમણે કહ્યું કે, 'રામચંદ્ર ! હવે તુંએ બહાર જઈ દાતણપાણી કર.'

રામચંદ્ર બહાર ગયા અને ડોંસી ચંદુલાલના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેની પાસે બેઠાં. ચંદુલાલના મોં સામું અને તેના માથા સામું જોતાં અને મનમાં વિચાર કરતાં કે 'ઓહો ! આ શું અદ્ભુત ! ખરેખર કંકુ છે ? મન કબુલ કરે તોય કરે અને ન કરે તોય કબુલ કરવુંજ પડે, એવું કૌતૂક છે ! છોકરાના મોંની કાન્તિ-માંએ ફેર પડી ગયો છે. અહો ! ઇશ્વર ! હું તારી કેટલી બધી આભારી. હું કયી રીતે તારા ગુણ ગાઈ ! તુંજ નોંધારાંનો આધાર છે. મને—અરે મને તો શું પરંતુ કાંઈને પણ આ છોકરાની આશા ન હતી. વહુને સીમંત અને દીકરાની ભયંકર સ્થિતિ ! ઓ પ્રભુ ! મને તો કડકડતા તેજના પેણામાં નાંખી હોય એવું દુઃખ થતું હતું. પ્રભો ! તેંજ ખરેખર મારી સામું જોયું, નહિ તો હું આ સંસાર દાવાનલમાં દઝાઈ સિઝાઈને મરત. અહો ! આથી મને તારી બીજી કયી પ્રત્યક્ષતા મળવાની ? આ દેવતાઈ કંકુ તો હું મારા કુટુંબને પરંપરા વારસામાં અપાતું રહે એવી રીતે સાચવી રખાવીશ અને હે પ્રભો ! એજ અમને નિરંતર તમારી ભક્તિ અને શ્રદ્ધામાં નિશ્ચલ રાખશે.' ફરી ફરીને

ચંદુલાલના મુખ સામું જોતી અને તેની ઉપરનું દુઃખનું વાદળ દૂર થયેલું જોઈ ઈશ્વરનો ઉપકાર માનતી, ડોસી ચમત્કારના વિસ્મયમાં પડી કદી મૌન રહી જતી અને આનંદથી અનેક મનોરથ કરતી હતી, એટલામાં આનંદની અને હાસ્યની મૂર્તિ હોય એવી ગજરી અંદર આવી. રૂપાની ઘંટડી જેવા ઝીણા મધુર આનંદથી વિખરાતા કર્ણમાં અમૃતની ધારાઓ વરસાવતા અને ઉમંગ તથા ઉત્સાહથી ભરપૂર બોલોમાં તે બોલી કે, ‘દાદીમા ! મારાં ભાભી ચાંદીનો થાળ લઈ નહાઈ ધોઈને લાઈને પુનરુજ્જીવન આપનારું એ પવિત્ર કંકુ લેવા આવ્યાં છે, કહો તો અંદર બોલાવું ?’

‘ભલે ! આવ, બેટા ! મુલાગી વડુવર !’ ડોસીએ ટટાર થઈ ગુલાબવડુને અંદર આવવા આજ્ઞા આપી. સૌભાગ્યની મૂર્તિ હોય એવી ગુલાબવડુ પછી આધું ઓઢી રમઝમ રમઝમ કરતી તારાગૌરી સાથે અંદર આવી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ઘર તરફ.

‘ભાઈ ! તમારો તે અમે કેટલો ઉપકાર માનીએ ? તમે અમને જીવતદાન આપ્યું. અમે આ જગતમાં નહિ તો શું મેં દેખાડવાને જીવત. ખરેખર ડોસો તો આજ કુવે પડત પરંતુ મેં તમારે નામે વાચાં તેથી તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તમારીજ વાટ જોઈ બેસી રહ્યા. જો તમે પાછા ન આવ્યા હોત તો એ જરૂરજ આત્મઘાત કરત. હું અભાગિણી પછી શું કરવાને નિર્લજ્જ જેવી આ દુઃખના દરિયામાં જીવત. હું પણ દીકરીના બળાપામાં આ જીવનની કાળાગ્નિમાં આહુતિજ આપત.’ પેલી બ્રાહ્મણીએ કેશવચંદ્રનાં ઓવારણાં લઈ તેનો ઉપકાર માન્યો. ભરવાડ અત્યંત ખુશી થયો, અને ‘બાવાજીને વાઘે મારી નાંખ્યા’ એમ ન્યારે કેશવચંદ્રે કહ્યું ત્યારે તો તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. નિખાલસ-ખુલા મને તે બોલ્યો કે, ‘ભાઈ ! બધું અહિંનું

અહિંજ છે. 'સરગ ને નરક અહિંજ છે.' જેવું કરમ કરે તેવું ફળ પામે નકારાનું કદીએ સારું થતું નથી. આત્મણની અણુસમજી છોકરીને તેનાં માત્રીતરની પાંખમાંથી ઉડાડી જનારને મારો ધણી સખ કયો વગર તે કદીએ રહે કે ? ખાવા ને સાધુડા ઢોંગ કરીને મારા દીયરા ! જગતને ધૂતી ખાઇ તોફાન અને આવાં કપાડાંજ કયાં કરે છે. 'મદ-તનું ખાવું ને મસીદે સુવું.' ગાંજ કુંકવા અને પારકા રોટલા ખાઇ પારકાનાં ઘર ધાત્રવાં, તે ઇશ્વર અમ સાંમે ?'

પેલી છોકરી તો આ બનાવથી એવી શરમિંદી-છોભી પડી ગઈ હતી, અને વાઘે પેલા ખાવાને તેની આંખો આગળ એવી રીતે ફાડી ખાધો હતો કે, તે થરથરીજ ગઈ હતી. તે આ બનાવથી ખરેખર હચક ખાઈ ગઈ હતી. પૂછતાં પણ કંઈ બોલતી ચાલતી ન હતી. 'અણુસમજી છોકરીને ડાસોડાસી શિક્ષા કયાં વગર નહિ રહે,' એવા કેશવચંદ્રને ભય હતો તેથી ભરવાડ પાણીછાણી લેવાને ગયા પછી તેણે ડાસોડાસીને કહ્યું કે 'જીઓ ! હું હવે ખીજે રસ્તે મારે ગામ જાઉં છું. તમે આ ભોળા ભરવાડની સંગાથે સીધાં સીધાં તમારે ગામ જાઓ. તમારી છોકરી અણુસમજી છે. તેને નજર તળે રાખજો અને કંઈક ભણવાગણવા તથા ભક્તિ કરવા તરફ લક્ષ રખાવજો. એનો જન્મારો ખગડેલો છે. એની ઉપર તમે કંટાળતાં નહિ. તેમ એના જીવને તુન્હ ગણી ધિક્કારશો પણ નહિ. એ અણુસમજી બાળકને તમે કંઈ શિક્ષા ન કરતાં, નિર્ભાંગી જીવ ઉપર હમેશ દયા રાખવી. ક્રોધ કરી તેને વધારે સતાવવો કે ધિક્કારવો નહિ. તમે કહો છો કે 'રોટલાનું' તમને દુઃખ નથી' તો પછી આ છોકરી તમને ભારે પડવાની નથી. વ્યવહાર દષ્ટિએ આખરે સાચવીને રહેતાં આવડે, એજ માત્ર તમારે એને શીખવવાનું છે. તમારે ખીજું છોકરું નથી અને પિતરા-દાઓ વગેરેનો પરિવાર છે, તે જુદો છે. તમારી પાસે જે હોય તે તમે તમારી પોતાની પુત્રીને આપજો. તમારે જે કરવાનું છે તે એજ કે, તેને મિલકતનું રક્ષણ કરવાને યોગ્ય બનાવવી. આપણા લોકમાં દુઃખના પાનાવાર છે. હિંદુ સંસારનાં દુઃખ અજ્ઞાનજન્ય છે. જ્ઞાનથી આપણું

અને પરનું તેમ આલોકનું અને પરલોકનું દુઃખ ટાળી શકાય છે. અભણ કુટુંબોમાં જ્યાં જોશો ત્યાં તમને આવુંને આવું દુઃખ જણાશે. આપણા લોકની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવાઓ વગેરે જે મહા દુઃખથી કણકણતી જણાય છે તે કુટુંબની અજ્ઞાનતાને આભારી છે. ભણ્યા-ગણ્યા સારા લોકમાં ક્યાંઈ દુઃખ નથી. લગાઈ ટંટાને કિંવા મતભેદને તમારે દુઃખ સમજવું નહિ. એ તો આ જગતમાં બધે આલ્યાંજ જાય છે. મનને શાંત રાખી આવ્યા ગયા દુઃખને સહન કરવું અને બનેલા બનાવને વિસરી જવાનો યત્ન કરવો, એમ ક્યાંથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાતને તમે વિસરી જાઓ. છોકરીને આ બનાવ ઉપરથી સંતાપશો નહિ. જે તેમ કરશે, તો તે નહોતર થઈ જશે અને આથી પણ વધારે ખરાબ રસ્તે ઉતરી પડશે. મારજી કે સખતાઈ માણસને સુધારતી નથી પણ સમજાવી પટાવીને એકાંતમાં દીધેલી શિખામણ સુધારે છે. માટે મારી તમને એટલીજ વિનંતિ અને લજામણ છે કે તમારે પોતાને માટે અને છોકરીને માટે આ વાતને જાણે બનીજ નથી એમ ગણી તદ્દન ભૂલી જવી અને શાંત રહી કર્નવ્ય હોય તે ક્યાં કરવું. તમે તમારું નામ ઠામ મને આપો, કે જેથી હું તમને કાંઈ વાર મળું અને મારાથી તમારી કે તમારી પુત્રીની સંભાળ લેવાય તો કાંઈવાર લઈ શકું.’

ડોસો બોલ્યો કે, ‘ભાઈ ! તમે સારાં માખાપના ફરજંદ છો એટલે સારીજ શિખામણ આપો, તે યોગ્ય છે. હું સમજું છું પણ આપણો-ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોના સંસાર બહુજ દુઃખી છે. વિધવા છોકરીઓ અને વહુઓને સાચવવી-સાપના ભારા વિંદારવા એ મહા મુશ્કેલ કામ છે. અજ્ઞાન ઐરાંથી એ કામ બનતું નથી અને પુરુષોને બિચારાઓને લાખો જાળજો હોય છે. એક તરફથી ગરીબાઈ, બીજી તરફથી કલેશકંકાસ, અને ઘરોમાં જોઈએ તો અજ્ઞાન અણસમજી ઐરાંતું રાજ્ય, ત્યાં શું બને ? ધરનું ભૂખણ અરે ! ધરનું અજવાળું ઐરું કહેવાય છે. તેના વડે ધર શોભે છે અને સુખી થાય છે. ઐરાં અજ્ઞાન એટલે ધર કંકાસતું ધર, અને તેમાંથી પછી જે વસ્તી થાય

તે પણ કંકાસિયાજ નીવડે. સુખ ને આનંદમાંથી સુખ અને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા દુઃખ અને ક્લેશમાંથી દુઃખ તથા ક્લેશજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધો વાંક છોકરીની માનો છે. નાનપણથી હું એને કહેતો હતો કે, છોકરી અને કણકને તો સારાં કેળવવાં જોઈએ. તેણે એમ કયું નહિ અને મોટે ચઢાવી તેનાં આ ફળ મળ્યાં. હું તો હજીએ કહું છું કે, કંઈ પાકપૂજા અને કંઈ ભજનકીર્તન શીખવ. એથી એનું મન પવિત્ર થશે અને ન કરે નારાયણ ને સંકટ આવી પડશે તો તેમાંથી પોતાનું ગુજરાન પણ કરી શકશે. મારું કહું માનતી નથી અને આવી રખડપટ્ટીની જાતરાઓમાં બેપૈસા છે તે નકામા નાંખી દેવરાવે છે.’

‘કાકા ! એ તો હવે જે છે તે છે. એમને માટે ફોશાય કરવો નિર્થક છે. દબ્યા દૂધ ઉપર રોવું કંઈ કામનું નથી. ‘બૂઝ્યા ત્યાંથી ફરીને ગણવું’ માટે મેં કહ્યું તે બાબત લક્ષમાં રાખશો તો બસ છે. બહેનને કંઈ દેખતી કરજો. વારસામાં ધન અને મિલકત મેલવા કરતાં ગુણવાન છોકરાં મૂકવાની ઉમેદ વધારે રાખવી, કે જે ધન અને મિલકતને ઉપજાવી શકે. અસ્તુ ! તમે હાલ જે જાતરાએ જતા હો ત્યાં જોઈએ તો જાઓ, પણ એની ઉપર નજર-કડક નજર નહિ પરંતુ સ્નેહની નજર રાખતા રહેજો. ઇશ્વર તમારું સારુંજ કરશે. હવે મારે જવું છે તેથી રજા લઉં છું. આ ભરવાડને જરૂર સાથે રાખજો. એ જડસો પણ સારો અને ચોખ્ખા દિલનો માણસ છે. આપણી રીતને અનુસરી આપણે કેટલીક વર્ણને હાલકી માનીએ છીએ, પરંતુ તે તેવી નથી. ગરીબ અને સાદું જીવન ગાળનારા લોકો ઘણી વાર આપણા કરતાં સ્વાભાવિક રીતેજ બહુ ઉંચી નીતિમત્તાવાળા હોય છે. હું જ્યાં સુધી મનુષ્યની પરીક્ષા કરી શકું ત્યાં સુધી તો મને આ ભરવાડ ચોખ્ખા દિલનો માણસ લાગે છે. ભલે, આપની યાત્રા સુખ રૂપ થાઓ.’ આમ કહીને કેશવચંદ્ર ઉઠ્યો અને નજીકના રેલવે સ્ટેશન તરફ જનારા માણસો સાથે માર્ગે પડ્યો.

આ સથવારામાં એક અમલદાર અને તેનું કુટુંબ તથા બીજા

એ ત્રણ આમતેમના વજીર નજીકનાં ગામોના રહેવાસી વાણિયા હતા. અમલદારની સાથે બેલગાડી હતી પણ રસ્તો એવા ખડખડો હતો કે ગાડીમાં બેસા કરતાં હિંડવું વધારે સારું. ટેકરા અને પથરાઓથી ગાડી હેઠા ખાતી ને શરીર આમ તેમ અકર્ણ તેમાં કુટારા જતું હતું. એકાદ ગાઉ ગાડીમાં બેસી રહ્યા પછી કેશવચંદ્ર અને પેલા મરદોને મજેથી વાતચીત કરતા અને હસતા રમતા ચાલતા નંદા અમલદાર પણ ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. ગાડીથી જરા દૂર પગમાર્ગે તેઓ ચાલતા હતા. તેમને ખૂબ પાડી ઉભા રાખ્યા અને સંગાથ કરો તેણે પણ તેમની સાથે ચાલવા માંડ્યું. મોટો માણસ સચવારામાં આવતાં તેઓ વચ્ચે અત્યાર સુધી જે હકામત્કરીની વાતચીત ચાલતી હતી તે અંધ પડી. કેટલીકવાર મુંગા મુંગા ચલ્યા પછી કેશવચંદ્રે તેને ‘મિસ્તર’ શબ્દથી સંબોધી તે દ્રાણ છે ? અને ક્યાં જાય છે, વગેરે સવાલો પૂછી વાતચીતની શરૂઆત કરી. આ માણસ પાંત્રીસ આળીસ વર્ષનો થોડું ઈંગ્રેજ ભણેલો અને નાના દરબારનો પણ મોટો અભિમાની અને દોરતોર ચલાવનાર કારભારી જણાયો. કેશવચંદ્ર સાથે વાતચીત કરતાં પણ તે પોતાની કૂલ મારતો હતો. ગામડિયા વાણિયા તેના દોરની ચાલો સાંભળી છક થઈ જતા હતા. વાતમાં ને વાતમાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારે તે કેટલાક ઈંગ્રેજ અને સંસ્કૃત શબ્દ વાપરતો અને કેશવચંદ્રને પોતાની આવડ હોંશિયારી દેખાડવાનો યત્ન કરતો. તેના જ્ઞાનતાં અને તેના કારભારનાં વખણ સાંભળી પોતે જાણે તેથી અંજન જતો હોય તેવા દેખાવ કરી કેશવચંદ્ર તેન વધારે અને વધારે પવને ચલાવતો હતો. કારણ તેને ગમતમાં રસ્તો કાપવાની મઝા પડતી હતી. આવા ઉજડ પ્રદેશમાં અમલદાર સાહેબને પોતાને વખાણનાર મળ્યો તેથી ગપાટા તો એવા ચાલવા માંડ્યા કે, વાણિયા ખડાઈના રસમાં ગુલતાન થઈ ગયા.

આમ ચાલતાં ચાલતાં નીચી ઉંચી પહાડી જમીનનો માર્ગ પુરો થયો અને રેતાળ સીધો રસ્તો આવ્યો. અમલદારનાં વાણિયાણીએ ગાડી પાછળ ચાલતા સવારની પાસે બે ત્રણ વાર ગાડીમાં બેસવાનું કહેવ-
રાવ્યું પણ અમલદાર સાહેબને કેશવચંદ્રને મૂકીને જતું ગમ્યું નહિ.

ફરીને ગાડીમાં બેસવાનું આમંત્રણ થતાં તેણે કેશવચંદ્રને કહ્યું કે 'મિસ્તર ! તમેય આલો, આપણી ગાડીમાં પુષ્કળ જગા છે. અમારાં બેરાં છોકરાં એવો કશો મહાન્ને રાખતાં નથી કે તમારા આવવાથી અમને અગવડ પડે.'

'માફ કરો, સાહેબ' મને ચાલવું હીક પડે છે. આજના કરતાં વધારે કાણુ અને લાંબી મુસાફરીઓ કરવાનો મને હમણાં મહાવરો પડી ગયો છે. આપ ખુશીથી ગાડીમાં જઈ બિરાજો. વાતચીત કરવાની આપને ઇચ્છા હશે તો હું ગાડીની બરોબર ચાલીશ.' વાતમાં તે પોતાની નાતનો ને ખંભાતનો હોવાનું જણાઈ જવાથી આમ કહી કેશવચંદ્ર તેની સાથે ગાડી ભણી ગયો. ગાડીને અને પેદા વાણિયાઓને અમલદાર સાહેબે પોતાના ફવાખદાર હુકમથી થોભાવ્યાં અને પાણી તથા પાન ખીંડી વગેરે જમ્યા પછી કેશવચંદ્રે નજ માન્યું ત્યારે પોતે જઈને ગાડીમાં બેઠો. અમલદાર સાહેબે ધણિયાણીને સંભળાવવા હવે વધારે ધ્રુવની વાતો કરવા માંડી. માણસે પહેલ વહેલાં પોતાને ઓળખતાં શીખવું નેત્રએ છીએ. પોતામાં કેટલી આવડ છે, પોતે કાંઈ કામકાજ કે જગાને માટે કેટલા યોગ્ય છીએ, અને આપણે જે બોલીએ છીએ તે ન્યાય પડતું આપણો દોષ સામે ઉઘાડો પડે એવું છે કે નહિ? વગેરે બાબતોનો વિચાર તથા ખીંજને માટે કંઈ બોલીએ કહીએ કે વિચારીએ તે દોષ આપણામાં-પોતામાં કેટલો છે તેનો વિવેક કરતાં માણસ માત્રે જરૂર શીખવું નેત્રએ. જે પોતે પોતાને તોળી જાણે છે તે દુનિયાને તોળી શકે છે. અજ્ઞાત, લોક કહેતી છે કે 'કાંઈને પોતાનો દોષ દેખાતો નથી.' પરંતુ હું તો એમ માનું છું કે, જેને પોતાનો દોષ દેખાતો નથી તે એક રીતે અંધ છે. જ્યારે તે પોતામાં રહેલો દોષ દેખી શકતો નથી ત્યારે ખીંજનો દોષ દેખે એ સંભવિત છેજ નહિ. જે પોતાને દેખે તેજ દુનિયાને દેખે. પોતાને ઓળખવામાં મુક્તિ છે તેમ સંસાર વ્યવહારના વ્યવસાયો ને જીવનના માર્ગમાં પણ પોતાને ઓળખવામાંજ મુક્તિ-જય છે. જે પોતાને ઓળખે છે, પોતાની યોગ્યતા આવક, ગુણુદોષ અને કાર્યકાર્ય વગેરે

સમજી શકે છે, તેજ લણેલો, તેજ જ્ઞાની અને તેજ ડહાપો માણસ કહેવાય છે કેળવણીમાં પણ માણસને આ કેળવણી-સદસદ્વિવેક બુદ્ધિની ખીલવણીની કેળવણી અવશ્ય મળવી જોઈએ. પશુઓએ સારું ખોદું, કડવું મીઠું ને ગુણ દોષ તો જાણી-પરખી શકે છે અને આપણે માણસ જેવા માણસ જ્યારે આપણી પોતાની બીજા સાથે સરખામણી કરી સારામાં સારો વિવેક કરી શકીએ નહિ તો પછી ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેજ યોગ્ય કહેવાય કે, પશુનાં ધન્યભાગ્ય કે તેમનું ધાસ આપણે ખાઈ જતા નથી. પોતે કેવા છીએ તે જોવું. દોષ તજી દેવા સારામાં સારા વિવેકી ન્યાયી પ્રમાણિક સત્યવાદી થવું ને પછી બીજાને તેનો બોધ કરવો. ‘હું વિદ્વાન, હું ડહાપો, હું રૂપાળો, હું સૌથી શ્રેષ્ઠ, મારા જેવું બીજું કંઈ નહિ.’ એવી અહમહમિકા પોતે પોતાને તોળી જાણનારજ મૂરી શકે છે. એ ન મુકાય ત્યાં લગી જ્ઞાન-કેળવણી વ્યર્થ છે. કેશવચંદ્ર પોતે તેનું ગૌરવ બરોબર સમજતો હતો.

આ પ્રમાણે કેટલુંક ચાલ્યા પછી પેલા ત્રણ જણમાંના બે માણસોને રસ્તો બદલવાનો વખત થયો. એક મોટા વડના આડ તળે તેઓ સર્વે પાણી પીવાને થોભ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘માહેજ ! અમે હવે અહિંયાંથી રજા લઈશું. અમારાથી કંઈ બોલાયું ચલાયું હોય તો માફ કરજો. આપ સાહેબને લીધે અમને આજ બહુ ગમન પડી. હવે અમે આ રસ્તે જઈશું અને આપને પેલે રસ્તે હજી કેટલાક ગાઉ દૂર જવાનું છે. બળદો સારા છે એટલે દાખીને લકાવશો તો રાતના આઠ વાગ્યાની ગાડી જરૂર હાથ આવશે.’ બહુ વિનય અને આભાર દર્શાવી તેઓ જુદા પડ્યા. અમલદાર સાહેબે પણ પોતાના ગાડીવાનને કહ્યું કે ‘જો સાંભળ્યું. સ્ટેશન હજી દૂર છે અને તું ચાંપીને બળદો હાંડીશ તોજ અમને ગાડી મળશે નહિ તો ‘વહેલા ઉડ્યા અને ભૂત પડ્યા’ જેવું થશે, સમજ્યો. બચ્ચાં છોકરાંને લઈ અમે નાના સ્ટેશન ઉપર ક્યાં પડી રહીશું ?’ કેશવચંદ્ર સામું જોઈ વળી તે બોલ્યો કે, ‘મિસ્તર ! ગાડાંની મુસાફરીનું આ દુઃખ બહુ મોટું છે. નાનાં સ્ટેશને જવાનું હોય, ત્યાં કેટલીક ગાડીઓ થોભતી ન હોય અને જે ગાડીને માટે

જતા હોય એ તે જો ચૂકી ગયા તો પછી સ્ટેશન ઉપર ખાલીજ ખોટી થવું પડે' કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે 'ગાડીવાન બિચારો શું કરે? બળદોના બળાબળ ઉપર આધાર રહે. સારા બળદ હોય તો ધારેલે વખતે પહોંચાડે અને નબળા હોય તો રહી જાય. આપણે મુસાફરી કરનારાઓએ ખોટી થવાનો અને મુશ્કેલીઓ વેડી લેવાનો મદાર રાખીનેજ નીકળવું જોઈએ. માર્ગ છે, કંઈ અડચણ આવી અને કેટલીક વાર ખોટી પણ થવું ત્યારે તો ધારેલે વખતે ન પહોંચાય અને થોભી જવું પણ પડે. આપણને તો તેમ છતાં પુષ્કળ વખત છે આપના દરબારી બેઠા બહુ સારા છે એટલે ટ્રેન મળશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણે પાણીપાણી પી કરીને જરા વેશ્રાંતિ પણ લઈ શકીશું.'

ગાડીવાને ગાડી તૈયાર કરી. બે વણિક મુસાફરો તેમને રસ્તે અને સ્ટેશન તરફ જનારા તેમને રસ્તે, એક બીજાને 'આવજો, આવજો' એમ કહેતા માર્ગે પડ્યા. પેસાઓમાંનો એક જણ હવે સાથે હોવાથી કેશવચંદ્ર ગાડી સાથે રહ્યો નહિ પણ તેની સાથે ચાલવા લાગ્યો. ગાડી ગરીબાને અને કાર્યિત તેમના પગરસ્તાથી જરા દૂર ફંટાતા નાળિયામાં થઈને ચાલતી. કેટલીક વાર સાથે ચાલવાનું અને વાતો કરવાનું મળતું, અને કેટલીક વાર નાળિયામાં જતાં કક્કાક અડધો કક્કાક કેશવચંદ્ર અને પેસો વાણિયો બે જણ પગરસ્તે એકલાજ વાતો કરતા ચાલતા. ગાડી ઉતાવળી ચાલે તો તેઓ ઉતાવળા ચાલે અને ગાડી ચક્કર લેવા ગઈ હોય તો તેઓ આગળ જઈ થોડી વાર તેની રાહ જોઈ ઉભા પણ રહે આ પ્રમાણે મળતા અને વિખુટા પડતા, તેઓ કેટલાક માઇલ નીકળી ગયા પછી ફળગુપ સપાટ પ્રદેશ આવ્યો પણ હવે સાંજ પડી ગઈ હતી. પેસો માર્ગના જાણીતા વાણિયાના કહેવા ઉપરથી કેશવચંદ્ર ટ્રેન મળવાની આશા રાખતો ન હતો. બળદ પણ હવે થાડી ગયા હતા. અમલનાર સાહેબ ગાડીવાન ઉપર અમલ ચલાવતા પણ બળદ ઉપર અમલ ચાલે એમ ન હતું. કેશવચંદ્ર અને પેસો વણિયો જો ધારે અને તેમનો સંગાથ છોડી દઈ ઉતાવળા જાય,

તો પગરસ્તે કક્કાક વહેલા પહોંચી જાય એમ હતું. વાણિયાએ તેમ કરવાનો કેશવચંદ્રને આગ્રહ કર્યો પરંતુ તેણે સથવારો મૂકી આગળ જવાનું પસંદ કર્યું નહિ.

અમદાદર અને તેના કુટુંબવાળા ગાડી એક નદી આવવાથી તે ઉતરવાને નીચાણને રસ્તે ગઈ. કેશવચંદ્ર અને પેસો વાણિયો ઉંચાણને ટુંકે પગરસ્તે ચાલ્યા. તેઓને છુટા પડવાને પાએક કક્કાક થયા પછી વાણિયાએ કહ્યું કે, ‘ભાઈ! સુરજ આથમી ગયો. આપણે આપણાં સોજતીને મૂકીને નહિ જવું હોય તો નહિ જઈએ, પરંતુ જરા ઉતાવળા ચાલીએ તો સ્ટેશન ઉપર પહોંચી જવાય. ત્યાં આગળ આપણે હવે એમની રાહ જોતા ખોટી રહીશું. વચમાં એક ડેકાણે આપણે અને એમનો રસ્તો મળે છે, પણ ત્યાં ખોટી થઈએ તો રાત પડી જાય અને આપણે ડેસો ખાતા અને કાંટાળાં ઝરડાંથી ઉઝરડાતા અંધારામાં અથડાવું પડે, મારો વિચાર તમારી સાથે મળતો છે. આપણે ગાડી મળે એમ હશે તોપણ એમના વગર જઈશું નહિ, પરંતુ અંધારામાં અથડાયા કરતાં સ્ટેશન નજીક જતા રહેવું ઠીક છે. ત્યાં જઈને ખેરીશું.’ કેશવચંદ્રને આ ગોઠવણ ગમી. તેઓ પણ દાખીને ચાલવા લાગ્યા. વાતોના તડાકા મારતા અને ‘ગાડી મળે તો મળે પણ ખરી’ એવી વારંવાર ઉમેદ બાંધતા તેઓ સપાટાળાંધ માર્ગ દાખવા લાગ્યા. જેટલી ઉતાવળથી તેઓ માર્ગ દાખવા લાગ્યા તેટલીજ ઉતાવળથી અંધારું પણ અજવાળાનો પરાલવ દરવા લાગ્યું. નદી ઉતરીને થોડે દૂર જતાં જતાંમાં તો વાણિયાએ ભવિષ્ય લાખ્યું હતું તેમ એમને ડેસો વાગવા માંડી. એકવાર ડેસ વાગે એકવાર ઝરડામાં કપડું ભરાઈ ફાટી જાય અને એકવાર નીચો ઉંચો પણ પડવાથી પડતાં પડતાં રહી જવાય. આમ થવા માંડ્યું એટલે તેમણે વળી વધારે ઉતાવળા ચાલવાનો યત્ન કર્યો અને અડધોક કક્કાક થયો ન થયો એટલામાં તો સ્ટેશનના દીવા દેખાવા લાગ્યા.

હવે પેસો વાણિયાના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે ખોલ્યો કે, ‘ભાઈ! અહિં આગળ આપની મરજી હોય તો હવે આપણે ગાડીની રાહ

જોતા બેસીએ ?' કેશવચંદ્ર થાકી ગયો હતો પણ બેસવાથી વધારે થાક લાગે અને સ્ટેશન ઉપર જતાં પાછું મોડું થાય, તેના કરતાં સ્ટેશન ઉપર જઈનેજ કમ્બર છોડવી એ વધારે સારું, એમ લાગ્યાથી તેણે જવામ આપ્યો કે, 'હવે અહિં આગળ ખોટી થવાનું કારણ નથી. સ્ટેશન સામુંજ દેખાય છે તો ત્યાં જઈને બેસવું એજ ઠીક છે માટે હવે તો ચાલો આવ્યા તે આવ્યા.' વાણિયાને તેજ જોઈતું હતું. તરત તે આગળ થયો અને બેઠ્યો કે, 'જુઓને ભાઈ! એમની સાથે ગાડી, ખેરાં છોકરાં અને સવાર છે. એ પોતે અમત્તદાર હોઈ ગમે ત્યાં રહે અને ગમે તેમ અમત્ત ચલાવે તોપણ ચાલે. નદી અને તેની પેલી તરફનો જે ભાગ આપણે મંધ્યાકાળે કાપ્યો તે ભયરાળો છે. ભત્તભત્તા ચમરચંદ્ર પણ ત્યાં આગળ હંટાઈ જાય છે મારી પાસે વંચમ હોવાથી મારો જીવ જરા ઉચો રહેતો હતો. અમત્તદારને કાંઈ લુટે તોપણ તેનો માત્ર બેડાં બેડાં ઘેર પાછો આવે. આપણે ગરોળ માણસ માર્યા જઈએ અને હુંટાઈએ તો આંધા ચોળીને બેસી રહેવું પડે.' કેશવચંદ્રને વાણિયાનું સ્વરૂપ સમજાયું, તેમ 'હુંટાઈ ભય' દોરવાનું સાંભળતાં અમત્તદાર અને તેના કુટુંબન એવી તો કશી આશ્ચર્ય નહિ આવી પડી હોય, એવી સંજ્ઞા દાખ પડી. તેણે પછયું કે, 'મહા-જન ! આપણે આવ્યા તે ઠીક કર્યું, પણ કયો તો ખરા કે, હવે ગાડી આવવી વંદેએ કે નહિ ? પગરસ્તાને અને ગાડીરસ્તાને એવા કેટલાક તફાવત પડે એમ છે વાર ?'

જગ થોભી તથા ગિયાર કરી તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, 'ચકરાવો નો લાંબો છે. પગરસ્તે આવનાર કરતાં ગાડાને રસ્તે આવનારને આંખમાં ઓછું એક કલાક મોડું થાય. તમે વહેમાના નહિ. માથે સવાર છે એટલે તે હુંટાઈ નહિ. અમત્તદારની ગાડીને તો સવારને હીધે હુંટારા ઓળખે અને ચાલતા મુઠી તેની ઉપર જાય નહિ.' વાણિયાએ કેશવચંદ્રની જાતીએ લાથ મુકાવ્યો, દરમિયાન ટ્રેન આવી. હવે તે કેરવીને બેઠ્યો કે, 'ટ્રેન' આવી પણ બેઠવાની આવી નહિ, અને આવે તોય હવે એમનાથી પહોંચાય નહિ. આપને એમની સાથે

જવું હશે અને એમના બેગી આપની સગવડ પણ થઈ રહેશે. મારી પાસે મેં આપને કહ્યું તેમ 'જોખમ છે.' એટલે જો આપને ખાતું ન લાગે તો હું જાઉં. આવવું જવું, રસ્તામાં એક બીજાના સંગાથ થયા અને માયાપ્રીત બંધારી, એ તો બધું પંખીઓના મેળા જેવું છે. મારું ગામ આવે એટલે હું ઉતરી પડું અને તમારું ગામ આવે એટલે તમે ઉતરી પડો.' આમ કહી તેણે જવાની તૈયારી કરી. કેશવચંદ્રને ખાતરી થઈ કે, વાણિયો હાથતાળી આપવાને તૈયાર થયો છે તે અટકાવ્યો અટકશે નહિ. તે બોલ્યો કે, 'શેઠ ! વટેમાર્ગીઓમાં માયાપ્રીત શાની હોય ? એમાં તો જેનો જેવો રસ્તો તેમ જવાય. આપ ખુશીથી ટિકિટ લઈ ગાડીમાં ચઢી બેસો. હું તો એ લોકોની રાહ જોઈશ.' જોખમ જેવું ન હોત તો મન પણ હરકત ન હતી. ભક્ષા અહિંજ રહી જાત. તમારા જેવા અને સાહેબ જેવા ભક્ષા માણસો સાથે રાતે બે ઘડી આડાંબવળાં ગરખાં મારત અને તેમાંથી કંઈ શિખામણુ લેત, પણ શું કરે જોખમ છે. માયાને ભય છે કંઈ કાયાને ભય છે ? લો આપ બિરાજો. આપણે આવ્યા તે તરફ બજાઈની ઘંટડીઓ વાગતી હોય એવું સંભળાય છે. હવે તો હમણાં આવ્યા જાણોને ? પણ શા કામનું, હવે ક્યારે ઉતરે અને ક્યારે સરસામાન લઈ ગાડીમાં બેસે. રાત રહેવુંજ પડશે.' એમ કહી વાણિયો તેનો પ્રથમો લઈ ચાલતો થયો.

તેની બોલવાની ચતુરાઈ અને સ્નેહસંબંધ વગેરે બધું ભૂલી જઈ સ્વાર્થ સાધી લેવાની યુક્તિ અને અડગતાથી કેશવચંદ્ર બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે મનમાં બોલ્યો કે 'નંદના કુંદ ગોવંદ જાણે' બોલો ! કેવી ચતુરાઈ અને કેવા મીઠાબોલાપણાથી વાણિયો મને અહિં લઈ આવ્યો, અને અહિં આવ્યા પછી કેવી પેરવીથી અને પ્રિય વચનોથી મને આશ્વાસન આપી સંગાથ છોડી ચાલી ગયો. ખરેખર સ્વાર્થબુદ્ધિ તો વાણિયાના આપનીજ ! આવાં શિક્ષણો કંઈ શાળા પાઠશાળાઓમાં નથી મળતાં ! આ તો જન્મસ્વભાવ છે. નવા વિચારવાળા એમ કહે છે કે 'જાતિ કૃત્રિમ છે અને જન્મની સાથે એને કંઈ લાગતું વળગતું નથી, પરંતુ જાતિગત શુભદોષ ખરા છે. જન્મ અને સંસ્કાર બેઉ

માનવા જેવાં છે. વ્યાભિજનો છોકરો વેપારમાં ને વાણિયાનો છોકરો વિદ્યાર્થીમાં કદીએ સંપૂર્ણ ક્ષતેહમંદ નીવડે નહિ. સંસ્કારથી લોખંડને પોલાદ બનાવી શકાય પણ હલકુંએ સોનું બનાવી શકાય નહિ. અનુભવોમાંથી કંઈક શિખાય ખરું પણ ઘણાક ગુણ લોહીની મારફતે પ્રાણીઓમાં ઉતરી આવે છે. શિક્ષણ તો એ ગુણોનું નિયમન કરવાના કામમાં આવે. માંસાહારી વાઘને શિક્ષણથી હેળવી તેની કૂરતાના ગુણનું નિયમન કરી શકાય, પરંતુ તે ગુણ તેનામાંથી સમુળગો કાઢી શકાય નહિ. તેમ અમુક જાતના ધંધા રોજગાર કરનારી જાતોમાં જે જાતિ-ગત ગુણો હોય છે તે આનુવંશિક હોય છે. એટલુંજ કે તેનું પણ સદ્દશિક્ષણ દ્વારા સંસ્કરણ થાય. વ્યવહારમાં કેમ ચાલવું, વખત વખતને અનુસરતી કેવી કેવી વૃત્તિઓ રાખવી અને અતિ પ્રિય કે અતિ અપ્રિય ન થવાય, તેમ કેવી રીતે પોતાનું કામ સાધી લેવું, એ ગુણ તો વાણિયામાંજ હોય છે. એની પાસે શું હતું, એનું નામ શું હતું, એ પોતે ક્યાં જતો હતો, શા કામે જતો હતો, ઇત્યાદિ કંઈ તેણે મને વાતમાં જણાવ્યું નહિ. જ્યાં સુધી સથવારાની જરૂર હતી ત્યાં સુધી તે મુલાયમ-રેશમ જેવો રહ્યો અને જ્યાં ગાડીઆવી કે તરત પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ થઈ જઈ બધી ઓળખ ને માયાપ્રીત ભૂલી ગયો. પેલા અમલદારની કે મારી કોઈની કંઈ દરકાર કર્યા વગર પેતાને રસ્તે પડ્યો. ખરેખર! સંસારમાં ચાલવાને માટે આવા ગુણોની પણ જરૂર છે. એકલા સીધા અને સરત્ર ગુણો સંસારના માર્ગમાં ચાલતાં ઠોકર ખવડાવે છે. 'કેરેકટર-ચારિત્ર ઉપર કેશવચંદ્રે આમ કેટલીકવાર લગી પોતાના મનમાં ને મનમાં આવી ચર્ચા ચલાવી. સ્ટેશન પરના દીવા પોર્ટરે ઝાંખા કરવા માંડ્યા ત્યારે ફિલોસોફીમાંથી જાગ્રત થઈ તે દેખી બોલ્યો: 'ભલે શેડજી ગયા, પણ મારે હવે શું કરવું? ટ્રેન ઉપડી ગયેને પણ અડધો કલાક થયો અને શેડજી મને 'ઓ ઘંટ-ડીઓ સંભળાય' એમ કહીને ગયા એ ઘંટડીઓ તો સંભળાઈજ નહિ. મત અંધારી છે. હું રસ્તાનો અગ્નિજ્વળ છું અને શેડે કહ્યું તેમ લુટા-રાઓનો ભય છે, તે હવે મારે શું કરવું? શેડની માફક આપણે તરી

માર ઉતર્યા એટલે ગંગા નહાયા, એમ કરવું તો મને ડીક લાગતું નથી. મારે એ લોકની તપાસ કરવી ? હજી આવ્યા નહિ તેથી મને શક પડે છે, કે જરૂર નદીનાં વાંધાંમાં લુંટાયા હશે અથવા નદીના બાકામાંથી ગાડું ખેંચીને બળદોથી બહાર નીકળાતું નહિ હોય લુંટાયા હોય તો સવાર દોડતો આવે ખરો ?

હજી તો કેશવચંદ્રના મુખમાં 'સવાર' એવો શબ્દ હતો એટલામાં તે પગપાળોજ તેની પાસે આવી દીનવચને બોલ્યો કે, 'ભાઈ ! અમે તો લુંટાયાં. ઘોડો ગાડીના બળદ અને માલમતા સૌ અને લુંટારા ભાગી ગયા. હું બોલવા ગયો તો મને ઘોડા ઉપરથી ખેંચી પાડીને માર્યો. સાહેબ અમલદારપણું ચલાવવા ગયા તેમને પણ કાકરડાંએ કુટુંબ્યા. બાઈસાહેબ બુદ્ધિશાળી સમય વિચારી ગયાં તેમ ઘોડે મર્યું. કોઈને ઝાઝું વાગ્યું નહિ. અંધારું થઈ ગયું છે, ઠોકરાં રહે છે અને હવે શું કરવું ? તે મને કંઈ સઝતું નથી.'

'એ લોકથી ચલાય એવું છે કે નહિ ?' કેશવચંદ્રે અશરણના શરણ થવાના વોલન્ટિયર વૃત્તતા ઉત્સાહથી પ્રછયું.

'ચલાય, પણ ગતી નહિએ.' એવા તેણે જવાબ આપ્યો કે તરત કેશવચંદ્ર સ્ટેશન માસ્તરની પાસે ગયો તે પાસેથી બહુ દયાળુ માણસ હતો. તરતજ તેણે એ પોર્ટર અને ત્રણ ફાનસ આપ્યાં, અને કહ્યું કે 'બા ! લુંટારાઓના ડોરડોર આનાગમ ભાર છે. શુકરાના, કે માર પડ્યો નહિ. જાઓ તેવાજ સૌને જલદી લઈ આવો અને વેલ-તિંગ રૂમમાં રાખો. આપને તેવાજની ફર્મીલીના સારીકાની સારવાર ને ખરદાસ કરાવું. જાઓ, જલદી જાઓ. બન્યુંએ બિચારાં અંધારીમાં ઘલણાઈ મરશે' ગરીબ દુઃખી માણસને સહાય થવાના બહુજ ઉમદા ગુણ પારસીઓમાં રહેલો છે. તેઓ કોઈ પણ બાબતમાં ગરીબોને સહાય કરવાને ઝટ તૈયાર થઈ જાય છે. આ જાનિગત ગુણને લીધે સ્ટેશન માસ્તરે કેશવચંદ્રને ઉરજન આપ્યું અને 'થેંક યુ' કહી એ પોર્ટર અને સવારની-હવે પગપાળાની સાથે પેલો અમલદાર અને તેનું કુટુંબ ત્યાં લઈ લેવાં તે ગયો.

લુંટાડ્ઝોએ સૌ લુંટી લીધું હતું, પણ બાઈ ચતુર તેથી ધરે-
જ્ઞાનો દાખલો હાંકનારની એક નીચેના બંડારિયામાં ઘાલી દેવાથી
બચ્યો હતો. શરીર ઉપરનાં કપડાં સિવાય બધું તેઓ લુંટી ગયા હતા.
અમલદારને એ ત્રણ લાકડીઓ પડી હતી પણ લોહી નીકળ્યું ન હતું.
ગાડીવાનના માથામાં જખરો ફટકો વાગ્યો હતો. તેણે ફાળિયાનો આંટો
જોરથી વિંટાળી લીધેલો હોવાથી લોહી બંધ થયું હતું. દુઃખ પોકાર-
વાનો અને ખોટી થવાનો વખત ન હતો. છોકરાને પોર્ટરોએ ઉપાડી
લીધાં. જેને આપણે દોરદાર અમલદાર કહેતા આવ્યા છીએ તે વેણી-
શંકર, ગાડીવાન અને સવાર ત્રણે ખોખરા થયેલા વચમાં રહ્યા અને
કેશવચંદ્રે એક પત્તી અને ધરેજ્ઞાનો દાખડો કાઢી લીધો. લુંટ્યા પછી
ભય નહિ, તેમ હવે કંઈ ભય ન હતો, છતાં લુંટાડ્ઝોએ ખતાવેલી
ખીકથી અને તેમણે ચલાવેલી ત્રાસજનક વર્તણૂકથી સૌનાં મન ફક્કડી
ગયાં હતાં. તેમના પગ ધુજ્યા કરતા હતા. મુંગાં મુંગાં સા દુઃખથી
ચાલતાં હતાં. અડધા કલાકના રસ્તાને દોઢ કલાક થયા. જ્યારે તેઓ
સૌ સ્ટેશન પર આવી વેઈટિંગ રૂમમાં દાખલ થયાં ત્યારે તો અગિયાર
વાગવા આવ્યા હતા. માસ્તરે આ કરાવી આપવાનું કહ્યું પણ વેણીશંકરે
ના પાડી. પોતાને અને કુટુંબને હવે આરામ લેવા દેવાની અરજ કરી.
સ્ટેશન માસ્તરને અને કેશવચંદ્રને તે ફીક લાગ્યું તેથી તેમને સુવાની
વ્યવસ્થા કરી અપાવી.

માસ્તર થોડે દૂર તેને રહેવાની ઓરડી ઉપર ગયો અને કેશવ-
ચંદ્ર સીગનક્કરની ઓરડીમાં એક આરામચેરમાં પડ્યો. ઘણા દિવસથી
પોતાનો પત્તો નહિ આપેલો હોવાથી સિદ્ધનાથને તાર કરવાનું તેને
મન થયું. સીગનક્કરે એક અરજન્ટ તાર જલદી પહોંચે તેમ મુંબાઈ
ખાતે કરી આપ્યો. સીગનક્કર 'નાઈટડ્યુટી' ઉપર હોવાથી જાગતો
હતો. કેશવચંદ્ર ઉઘતો અને વારંવાર જાગતો હતો. એકાદ એ વાર
તેણે વેઈટિંગરૂમ આગળ જઈ પેલાંની સરત કાઢી તો તેઓ તેને નચિતે
ઉઘતાં જણાયાં. પાંચ સાડા પાંચે ઉડીને સવાર ત્રણ ગાડીવાનને કાઢ
પોર્ટર સાથે નક્કી કર્યા પ્રમાણે પાસેના ગામમાં ગયો. ત્યાંથી બળદ

ભાડે લઈ તેઓ ગાડું સ્ટેશનના કંપાઉડમાં લઈ આવ્યા. વેણીશંકર અને તેમનું કુટુંબ ઉઠ્યું. સ્ટેશન માસ્તરે સગવડ કરી આપવાથી વેણીશંકરનાં વહુએ આ તૈયાર કરી, એટલામાં કેશવચંદ્રે ત્યાં જઈ કહ્યું કે, 'તમારી ગાડી અમે સ્ટેશનના કંપાઉડમાં લઈ આવ્યા છીએ.' 'ભાઈ! હો આ તૈયાર છે તે પી હો. તમે અમારે માટે બહુ શ્રમ લીધો. અમે તમારા ઉપકારનો બદલો ક્યાં વાળીશું?' વેણીશંકરનાં વહુએ આવું કહી તેને આ પાછ.

સીગનસરે કેશવચંદ્રને તેના તારનો જવાબ પહોંચાડ્યો, તેવાંચી તેણે કહ્યું કે, 'હસ વાગ્યાની ગાડીએ આપ મને રગ્ગ આપો તો હું જાઉં, મારે વચમાં ઉતરવાની આ ગાડીમાં સગવડ છે અને તમોને બે કલાક પછી સળંગ ગાડી મળશે. બની ગયેલી વાતનો શોક કરશો નહિ અને હવે ઝટ ઘેર પહોંચી જવાય તેમ કરજો.'

'તમે ખુશીથી જાઓ.' વેણીશંકરે રગ્ગ આપી. કેશવચંદ્રે પોતાની ટિકિટ લીધી તે વખતે તેને વિચાર થયો કે 'આ લોકની પાસે રોકડ એક કાડી પણ રહેલી નથી, તો શી રીતે જશે.' તેણે એ કુટુંબની મેદની ટિકિટોના પૈસા સ્ટેશન માસ્તરને આપ્યા અને પોતે ફરી તેમને મળી ટ્રેનનો વખત થવાથી ઉતાડ્યો ભેગો પ્લાટફોર્મ પર દાખલ થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

વિવાહ.

'કેસુભાઈ ! તમે તો અમને બધાંને ખૂબ ભમાવ્યાં. તમારો પત્ર ન હતો ત્યાં લગી તો હુંએ જરા વહેમાઈ હતી કે 'આ શું થયું? આવતી વહુ પાછળ ભાઈ ઘેસા થઈ ગયા કે શું?' ચંદાગૌરીએ કેશવચંદ્રને મળતાં મસ્કરી કરી. સુસાફરીનાં ચિહ્ન તમારી ઉપર જણાય છે. તાપતડકાને લીધે મોઢું કાળું ચંક થઈ ગયું છે અને શરીરે સુકાયું છે.'

ધસીને પીડી ચોળજો એટલે મોં ઉધડશે.' રસિકલાલે મસ્કરી

કરી. કેશવચંદ્ર સામું જોઈ વળી તે બોલ્યો કે ' તારા પિતાજીને ગમ્યું. એ લોકાનો વિચાર લાંબી ધામધુમ કરવાનો નથી. ચંદુલાલ હમણું મંદવાડમાંથી ઉઠેલો છે અને મહીના દોઢ મહીના પછી એની વહુતું અધરણી કરવાનું છે. તારા પિતાજી સાથે બાની સમક્ષ વાત થઈ તેમાં એ બાબત મેં તેમને સમજાવી. જે બે ચાર સગાઓને જાનતું કહેવું હોય તેમને કહેજો. બીજી કંઈ મોટી તૈયારી આપણે પણ કરવાની નથી. તારા પિતાજીને મારી ગોડવણુ ગમે છે. મારી ઉપર રામચંદ્રે લખાવેલો ચંદુલાલના હસ્તાક્ષરનો પત્ર આવ્યો છે. તેમાં એમણે શું કરવું તે જણાવ્યું છે. ચંદુલાલના મંદવાડે તેમને બહુ હેરાન કર્યા છે. ' રસિકલાલે નીચે ધરનાં મોટેરાંની આગળ થયેલી વાતનો સાર કેશવચંદ્રને જણાવ્યો.

' અમને ખંભાત લઈ જશો કે તમે એકલા એકલા જ લગન કરી આવશો ? લગનના ઉત્સાહને મંદો પાડી દેતા નહિ. હું તો આવીશજ. ' ચંદાગૌરીએ કેશવચંદ્રને કહ્યું.

કેશવચંદ્ર બોલ્યો કે, ' તમે અને વીજબહેન બે જણ આવજો. બીજાં બૈરાંને લેવાં નથી. જનમાં બૈરાંને લઈ જવાં તે સારું નહિ. ફટાણાં ગાઈ તેઓ લડાઈ કરે છે. વિવાહના મંગળ કાર્યમાં કોઈ કોઈ વાર તો જનરડીઓને લીધે મોટા ઝગડા થાય છે. લગન જેવા પ્રસંગમાં તેમને મોંએ લગામ રહેતી નથી. ફટાણામાં સામસામે ગાળાગાળી કરે છે. '

' એ વાતમાં હવે તમારે ડહાપણ કરવું નહિ. મોટાનું કામ મોટાં કરશે અને અમે જે તમને પરણાવવા આવનાર છીએ તે અમે અમારું કામ કરીશું. વરરાજાએ ચાર દહાડા ડહાયા ડમરા થઈ ચૂપ રહેવું જોઈએ. અમારું કામ હશે તે અમે કરીશું, લગન જેવા મંગળ અવસરો કંઈ વારંવાર આવે છે ? હું કરતા કારવતા થઈ મોખરે રહેવાની છું, પછી ફટાણાં ગાનાર કોણ છે ? અહિંથી નીકળીને પાછા અહિં આવો ત્યાં સુધી તમારે મારા હુકમમાં રહેવાનું છે. સાસુજી અગળ હમણાંજ મેં એ બધી બાબતો નક્કી કરી લીધી છે. ' એસ.

કહેતાં બેસી જવું' એ તમારું કામ, સમજ્યા.' ચંદાગૌરી પોતાની આગેવાનીના દોરનું મંગળાયરણ કરી જરા હસી.

‘જનરડીઓ પણ બે ચાર તો જોઈએ.’ રસિકલાલે ચઢાયો કર્યો.

‘અલખત, બે ચાર કેમ? પાંચ સાત જણીઓ આવશે. એ લોકોને હું કાણુમાં રાખીશ. પણ જન તો શોભવી જોઈએ કે નહિ?’ ચંદાગૌરીએ બૈરાં લેવાનું મન દેખાડ્યું.

‘રસિક! મેટાને ત્યાં જન લઈ જઈએ ત્યાં બધું શોભતું ને સારું થવું જોઈએ. કાઝાં અજાન ગામડી માણસો એકઠાં કરવાનું શું કારણ છે?’

‘મારાં સાસુજીએ તમારા પિતાને તે બધું કહી દીધું છે. એ પોતાનો દીકરો પરણાવતાં હોય એમ સધળી ગોકવણુ કરે છે. તમારા પિતા તો તમારે ગામથી જન લઈને અહિં આવશે. પછી તમારો અને તમારી જનનો ચાર્જ અમારા હાથમાં રહેશે. તમારે એની કશી કાળજી કરવી નહિ. ફરી ફરીને તમે ક્યારે કમળે આવવાના છો? અમદાવાદ જન આવી કે અમે ચાર્જ લઈ લઈશું. તમારાં સાસરિયાં ખુશ થઈ જાય તો અમારા ચાર્જને શાખાશી આપજો. જુઓ તો ખરા.’ ચંદાગૌરીએ હોંશથી પોતાનો વૈવાહિક ઉત્સાહ બતાવ્યો.

‘તું હવે મૌન થઈ જ કેસુ!’ રસિકલાલે ઉમેર્યું.

‘હું મૌનજ છું. તમારી આગળ એકાંતમાં કંઈ કહેવાનો મારો અધિકાર ચંદાલાલીએ સ્વીકારવો પડશે.’ કેશવચંદ્રે ગમત ચલાવી. ચંદાગૌરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં વિજ્યાએ આવી કહ્યું કે ‘ચાલો ભાભી! કાઝીને ફેટલું બધું કામ છે. ‘રાત થોડી ને વેષ ધણી.’ ચાલો, હમણાં વાત કરવાનો વખત નથી.’

ચંદાગૌરીએ કહ્યું કે ‘ચાલો બહેન! તમારા ભાઈને વર બનાવવા માટે ફેટલીક શિખામણ દેવી જોઈએ તે દહિં છું. વરરાજને પછી કંઈ કહેવાય છે?’ આમ મશ્કરી કરતી વૈવાહિક ઉત્સાહમાં ગાંડીધેલી થઈ ગયેલી ચંદાગૌરી વિજ્યાને લઈ નીચે ગઈ. રસિકલાલ બોલ્યો કે ‘કેસુ! હું બધી બાબત નક્કી કરીને આવ્યો છું. તારા

પિતાએ કમુલ કર્યું છે કે, તે વચમાં પડશે નહિ, માટે તારે પણ 'અમે શું કરીએ છીએ' તેની બિલકુલ કાળજી કરવી નહિ.'

'તમે સ્વતંત્ર છો, માત્ર એટલુંજ કે, સામાં માણસો મુંબાઇગરાં છે ને આ લોક પુરેપુરા ગામડી છે. ખ્યાનમાં રાખવાનું એજ છે કે, આપણો ફેસ્તો ન થાય.' કેશવચંદ્રે મનમાં હતું તે ખરેખરું કહી દીધું.

રસિકલાલ—એ શું ફેસ્તો કરવાનાં હતાં? આ મુંબાઇગરાંને ટપી પડે તેવી છે. મસ્કરીકા ને બીજી જે કંઈ પરિહાસ રૂપ એટા થવાની તે સ્ત્રીઓમાં થવાની, પુરુષોમાં એવુંતેવું કંઈ થવાનું નહિ. સ્ત્રીઓને મોંખર આ છે, પછી શી ફિકર છે. વળી હમણાં તો એ બિચારાં કાયર થઈ ગયેલાં છે. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ જે રીતભાત હશે તે પ્રમાણેજ લગ્ન કરી નાંખવાનાં છે. ઘરેણાં લુગડાં વગેરે માટે મેં તેમને જણાવ્યું છે. તારા પિતાજીની મરજી હશે તેમ કરવાને તેઓ કમુલ છે. આપણે કે તેમણે સામસામે કંઈ 'કંડોશનો' કરી નથી. ચોખ્ખો 'કંડુ ને કન્યાવાળો' વિવાહ છે. એમને ઠીક લાગશે તે એ આપશે અને તારા પિતાને ઠીક લાગશે તે, તે આપશે. બધી ગોઠવણ મારી અને તેમની વચ્ચે થઈ ગયેલી છે. વળી એ બધી બાબત મેં તારા પિતાજીને પણ સાવ ચોખ્ખે ચોખ્ખા શબ્દોમાં આજ જણાવી દીધી છે. આમાં કશું 'કુત્રડીમાં ગોળ ભાગવા' જેવું રાખ્યું નથી. તમે આજ તમારે ગામ જાઓ અને પરમ દિવસે ગાડી મળે તેમ ત્યાંથી જાન લઈને સ્ટેશન ઉપર વખતપર હાજર થઈ જાઓ એટલુંજ. અહિંથી આપણા મિત્રો અને ઓગળીતાં વગેરેને લઈ અમે સ્ટેશન ઉપર આવીશું. તમારે શહેરમાં પેસવાની જરૂર નથી. જાન લઈને પાછા આવતાં મારે ઘેર તમારો અમે જે સત્કાર કરવો હશે તે કરીશું. બાપ્પે ત્યાં જે કંઈ જોઈએ તેની ગોઠવણ કરાવવા માંડી છે માટે હવે તમે ખુશીથી જાઓ.

મુસાફરી પુરી કરી થોડો અનુભવ લઈ કેશવચંદ્ર તેને ગામ પાછો આવ્યો ત્યાર પહેલાં તો રસિકલાલ અને રામચંદ્રના પત્રો તેના પિતા ઉપર આવી ગયા હતા. તેની બાને કરવાની ઈચ્છા ન હતી,

પરંતુ ડાસાએ તેને ‘હવે બન્યું’ તે બન્યું અને સારાંજ બન્યું’ એમ સમજાવી છાકરા આગળ તે વાત કાઢી મંગળમાં અમંગળ ઉચ્ચાર નહિજ ઉચ્ચારવાની સમજ આપી હતી. બીજાં સગાંએ પણ ડાસીને સમજાવી હતી. જો કે તે કંઈ અભાવ તો બતાવતી ન હતી, પરંતુ ‘મુંબાઈની શેઠાણી’ ના દોરતોર ને છાકની જે વાતો ગંગાએ કરી હતી તે એને અદરથી યાદ આવ્યા કરતી અને મનમાં એમ થતું કે ‘વહુ તો આવી પણ તે કંઈ આપણું કામ કરે તેવી, કે આપણે તેની ઉપર રાજ્ય કરીએ એવી આવી નહિ.’ ધીજી જોની બાનું મન વાંચી વચ્ચે વખત તેને કહેતી કે ‘બા ! સુભાગી માણસ હમેશ સારાંજ હોય છે. ઉજળી સ્થિતિમાં જન્મેલા માણસનું મન પણ ઉજળું અને ઉદાર હોય છે. આકૃતિ ગુણ કેવા છે તે દેખાડી આપે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે, અને લોકકથાઓ તથા ઇતિહાસ તેમજ ચરિતના ગ્રંથો ઉપરથી પણ જણાય છે કે, સુશીલ માણસો હમેશ સારાંજ દેખાવના હોય છે. સુંદર ગોરો રૂપાળો અને જોતાંજ કોઈની પણ આંખ ઠરે એવા દેખાવનો માણસ કદાપિ પણ કૂર સ્વભાવનો હોતો નથી. લાખો-અરે ! કરોડોમાં કહિંકજ એવો અપવાદ જણાય છે કે, ઉંચા કુળમાં અને સારી આકૃતિનો માણસ કૂર રાક્ષસ વૃત્તિનો નીવડ્યો હોય ! કેટલાક તત્ત્વજ્ઞોએ તો એમ પુરવાર કરવાના ચત્તન પણ કર્યા છે કે, ગોરી ને સૌમ્ય દેખાવની પ્રજા છે તે રાજ્ય કરવા જન્મેલી છે અને કાળી અસૌમ્ય દેખાવની પ્રજા તેમનાથી શાસિત થવાને સરળવેલી છે. આપણા દેશમાં પણ વર્ણભેદમાં આ સૌમ્યવૃત્તિ અને અસૌમ્યવૃત્તિના વિચારેજ આગળ વર્ણુ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, માટે તારે લગારે જાય રાખવો નહિ. સારા ગૃહસ્થને ઘેર જન્મેલી અને સારાં માખાપના હાથ તળે ઉછરેલી ગોરી રૂપાળી ને મોટું જોતાં જૂખ લાગી જાય એવી મારી ભોળાઈ કદીએ એવી હોયજ નહિ કે, તમને નારાજ કરે. ભાઈ તેમજ ચંદાભાભીના કહેવા મુજબ તો તે એવી છે કે, આપણે તેના રૂપ ઉપર અને સોજ ઉપર વારી જઈએ તારે એટલી ખાતરી રાખવી કે, ઇશ્વર સારાને સારું ને નકારાને નકારું.

આપે છે. આપણે ઘેર ખંભાત મુંઝાઈની કન્યા ક્યાંથી આવે ? આપણો ને એમનો વળ જુદો. કેમ આણી તરફના ખીજા કોઈ વરને તેમણે પસંદ કર્યો નહિ ? ભાઈનાં અને, કન્યાનાં વિધાતાએ બેલાં બાંધેલાં તે આ ગોઠવણ થઈ. તારે હવે ઉત્સાહથી લગન કરવાં. આપણો ભાઈ સમજી છે એટલે ભાભીએ સમજીજ આવશે. આમ ચંદાભાભી પણ કહેતાં હતાં. સૌને મન ઉત્સાહ છે મોટે તારે પણ ઉત્સાહ રાખવો.’ ડોસી દીકરીનાં અને ખીજાં સગાંનાં આવાં મન વળમણથી ખુશી થઈ હતી. ‘ધૈર્ય ને કન્યા આપી તે સારીજ આપી.’ એવું તે મોટે બોલતી, પણ પોતાને તે કંઈ કામ આવશે નહિ, એમ અંદરથી તેને નિરાશા જેવું લાગ્યા કરતું હતું. આપણા સંસારમાં સાસુઓ જે ઈચ્છે છે, તે એજ કે ‘ક્યારેને તેના હાથમાંનું કામ ઉપાડી લેનારી વહુ મળે અને ક્યારે તે તેની ઉપર અમલ બજવણી કરવા માંડે.’ ડોસીને પણ જીની ઢગ પ્રમાણે આવી ભાવના હતી. ગંગાએ મુંઝાઈની શેઠાણીની વાત કહી ત્યારથી તે એ બાબતમાં નાસીપાસ થઈ હતી. આટલીજ તેના મનમાં ખણખણ હતી. ‘વહુ આવી તો ખરી પણ તે કંઈ મારો દહાડો વાળશે નહિ.’ એટલેજ ખરખરે તેને રહ્યા કરતો હતો. છતાં જેમ જેમ દિવસ પાસે આવતા ગયા અને લગનની તૈયારી થતી ગઈ તેમ તેમ ડોસીને પણ વૈવાહિક ઉત્સાહ આવતો ગયો. કેશવચંદ્ર વિજયા અને ડોસો અમદાવાદથી બધી ગોઠવણ કરીને આવ્યાં ત્યારે ડોસીએ પણ ઘર આગળ તૈયારી કરી દીધી હતી. પાસેનાં સગાં અને ધનાં બહેન ભાણેજાં વગેરે ભરાયાં હતાં. ઘર વિવાહની મંગળ ધામધુમોથી રળિયામણું અને આનંદી થઈ રહ્યું હતું.

કેશવચંદ્રનું કુટુંબ એવું છેક ગરીબ લિક્ષાવૃત્તિ ઉપર જીવનારું કુટુંબ ન હતું. તેના પિતા સંસ્કૃત ભણેલા પુરાણી હતા, પેશવાઈ-વારાથી તેમના કુટુંબને કેટલીક જમીન બક્ષીસ મળેલી હતી અને તેમાંથી કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું અનાજ વર્ષોવર્ષ આવતું હતું. ગામડામાં આથી તે સુખી અને કુળવાન ગણાતા. કુળવાન પ્રાજ્ઞ કુટુંબના હુરુણો સદ્ભાગ્યે તેમના કુટુંબમાં ઉતર્યા ન હતા, પણ

વસ્તાર ન હતો અને એ ત્રણ પેઢીથી જુની રીત પ્રમાણે લણવતી અને સારા માણસોમાં એસવા ઉઠવાનો રિવાજ ચાલુ રહેલો હતો. બાળક જેવાં માઆપને પેટ જન્મે છે અને જેવી કુળપરંપરામાં ઉછરે છે તેવું થાય છે. લણેલા કુટુંબનાં છોકરાં લણે છે. લણેલાં માઆપ હોય તે કુળવણીની કિંમત જાણે છે અને પોતાનાં બાળકોને લણાવે છે. જેમને કુળવણીની કિંમત નથી-તેમનાં છોકરાં ઝાઝાં લણતાં નથી. ગુજરાતમાં આનાં ઉદાહરણો પારસી, નાગરો અને ક્ષત્રિયો વગેરે નાતો-માંથી જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે. પારસી નાગરો ને ક્ષત્રિયોની નાની સંખ્યામાં હાલ જેટલા ગ્રેન્યુએટો હશે તેનો દસમો અંશે ! કદાપિ સોમો ભાગ પણ, કુળવણી એજ જેની વૃત્તિ ગણાયેલી છે એવા કરોડોની સંખ્યાએ ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં નથી, કારણ કે બ્રાહ્મણ કુટુંબો મધ્યકાલીન રાજ્યવિસ્ફોટોમાં તેમના સ્થાન ઉપરથી પડી ગયેલાં-છેક શક્ત્યને પામી ગયેલાં છે. તેમને બ્રાહ્મણવૃત્તિ એટલે વિદ્યાભ્યાસવૃત્તિ નહિ પણ બિદ્યાવૃત્તિ ગણે લાગેલી છે. અજ્ઞાન માઆપો એમજ વિચારે છે કે 'બ્રાહ્મણનો છોકરો છે તે જ્યાં જશે ત્યાં ભીખ મળશે ને પોષાશે-જીવન ગુજરો કરશે.' પશુઓ પણ જીવન ગુજરો તો કરે છે પરંતુ પ્રતિજ્ઞા માન અને વિદ્વત્તાથી બ્રાહ્મણત્વને શાભાવવાની વૃત્તિ તેમનામાં રહી નથી. આસપાસની જેવી સ્થિતિ ને વૃત્તિ દેખે તેવું બાળક થાય, તેમ જેવું કુટુંબ ને જેવાં માઆપ કે સગાંસાગવાં હોય તેવાં બાળકનાં ચારત્ર બંધાય છે. આ કેશવચંદ્રના કુટુંબની પરંપરા વિદ્યોપજીવી હતી અને માઆપ પણ વિદ્યાને વખાણનારાં હતાં એટલે જો કે બહુ સાધન ન હતાં તેમ છતાં પણ કેશવચંદ્ર આટલું લણ્યો હતો. કેશવચંદ્ર લણ્યો અને માઆપે લણાવ્યો તે પણ કુટુંબમાં લણવાનો રિવાજ પડેલો હોવાને લીધેજ હતું. ગામમાં તેમના ઘરની સારી પ્રતિજ્ઞા હતી. સૌએ લગનમાં ભાગ લેવા આવતાં જતાં. કેટલાક લોક 'પર-દેશથી કન્યા લાવ્યા' એટલું કહી પછવાડે મુખ મરડતા તે સિવાય બીજી રીતે વિવાહનો મંગળ સમારંભ તેમને ત્યાં મંગળમયજ થઈ રહ્યો હતો.

અમદાવાદથી આવ્યા પછી કેશવચંદ્રે મૌન ધારણ કર્યું. ડોસો-ડોસી જે કરે, તે તે જ્યા કરતો હતો. આવી બાબત આપણા લોકમાં વરકન્યાની ઈચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ મોટાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે. વિવાહનાં મુખ્ય પાત્રોનો અવાજ આવા સમારંભોમાં હોવો જોઈએ, એવું કેળવાયેલા જીવાનો કહે છે, પણ કેશવચંદ્રને તો ચાલતા દારભારનું મૌન રહી નિરીક્ષણ કરતાં એમ લાગ્યું કે, હમ્મ કરનારાંના કરતાં તેમનાં મુરખ્ખીઓ વધારે હિંસાહી તેમને ગમતી બાબતો કરે છે અને તેજ વધારે યોગ્ય થાય છે. તોછડા કે આછુકલા સ્વભાવનાં વૈવાહિક આનંદમાં તાનાઈ ગયેલાં વરકન્યાના કરતાં તેમનાં મુરખ્ખી કંઈ ઓછું કરતાં નથી. વર કે કન્યા પોતાને માટે ‘આમ કરો ને તેમ કરો’ એવું કહે અને ચિઆવજા જેવાં તે પોતાના વિવાહ અંબાંધી ધામધુમમાં આગળ પડી પડીને આમ તેમ બોલે, એ તો મને માણસની ઠાવકાઈ-વિવેકની બહાર પડતું જ લાગે છે. વરકન્યાની એક બીજાની પસંદગી ‘ઈચ્છાવર’ વરવાથી પસંદ કરવાની વાત જાણે હીક છે, પણ ઘરેણાં, કપડાં ભેટો, ને તેને લગતી ધામધુમોમાં તેઓ માથું મારે એ તો ગામડિયાં અજ્ઞાન વરકન્યાનાં નિર્વજ્જ અવિવેકી વર્તન જેવું કહેવાય. એવી બાબતમાં વરકન્યા ગંભીર થઈ મુરખ્ખીઓ કરે તેમાં સંતોષ લે એ બહુ સારું વર્તન ગણાય. ‘મારે ફજાણું ખાવું છે, ફજાણું પહેરવું છે કે આમ આમ કરવું છે’ એવું અવસરનાં માણસોએ પોતાને મોઢે કહેવું એ જેટલું અસમ્ય ને નુહિ શોભતું છે તેના કરતાં મૌન રહી મુરખ્ખીઓ જે કરે તે માન્ય રાખી સંતોષ પકડવો એ વધારે-ખચીતજ વધારે સમ્ય અને વધારે શોભતું તેમજ આનંદ આપનારું છે. પોતે પોતાના મનને લડાવવું, તેના કરતાં બીજાં પોતાને માટે પૂર્ણ પ્રીતિવાળાં માથાપ ને સગાં લાડ લડાવે તેમાં બહુ મજા છે. કેશવચંદ્રના મનમાં જે કંઈ કરવાનો વિચાર હતો તેના કરતાં ડોસાડોસીએ વધારે સારું કર્યું, અને તે પોતે પ્રસન્ન થયો.

પોતાના ગામમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે ધામધુમ કરી વર અને જાન લઈ અમદાવાદ આવ્યા પછી ડોસાએ બધો લાર રસિકલાલ

ઉપર મૂકી દીધો. તેણે તથા તેની વહુ ચંદાગૌરીએ તે ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધો. બહી રીતે જન લઈ તેઓ ખંભાત આવ્યાં અને વહેવાઈને પોતાના આવ્યાની ખબર કરાવરાવી.

આણી તરફ ખંભાતમાં ચંદુલાલને સારું થવા માંડ્યું ત્યારથી રામચંદ્રે લક્ષ્મીની ગોઠવણ કરવા માંડી હતી. જેઠારશેઠાણીને ઝુલ્લિયેક વિવાહ મોટી ધામધુમથી કરવો હતો પરંતુ છોકરો અચિરજ મંદવાડ-માંથી ઉઠેલો હતો અને લોકમાં ‘ચવાઈ જવાય’ તેથી મંછાડોસીએ અસલી જુની પ્રાણિણિયા રીતને પકડી રખાવી હતી. જરા પણ મુંબાઈની ઇતરાઈ કે મુંબાઈગરી દોડધામ વા લલકોસપકો તેણે કરવા દીધો ન હતો. રામચંદ્રને અને તેમનાં સગાંને આ સાદી ગોઠવણ પસંદ પડી હતી. ગુલાબવહુને ફરવા હરવાની અને પહેરવા ઓઢવાની મુંબાઈની ફેશન ચાલુ રાખવાની છૂટ હતી, કારણ કે, લગનમાં તેને અધરણી હોવાથી ફરવા હરવા ઉપરાંત ખીજું કંઈ કરવાનું ન હતું. ઘેણુ-માનિતી સુભાગી વહુવારને સાધારણ રીતે જ જ્યારે પહેલી ગર્ભાવસ્થામાં ઘરેણું લુગડાંથી નવાજી આનંદમાં રાખવામાં આવે છે ત્યારે આ તો જુગતે જુગતો સંજોગ આવેલો હતો એટલે ગુલાબવહુ જેમ મહાલવા માગે તેમ મહાલયાની તેને સૌની સદર પરવાનગી હતી. લક્ષ્મી લગતી બધી ક્રિયા રામચંદ્ર અને જેઠારશેઠાણીને કરવાની હતી. તે આધેડ ઉમ્મરનાં પતિપત્નીને શોભે તેવોજ કાચકો સમારંભ આરંભાયો હતો.

જન આવ્યાના સમાચાર મળતાંજ ગુલાબવહુ જનીવાસા ઉપર ગઈ, ચંદાગૌરીને મળી તેને આવકાર દીધો અને બધી મુંબાઈનાં માણસને જોઈએ તેવી ગોઠવણ કરાવી અપાવી. ખંભાતના રામચંદ્રના સગાઓ અમદાવાદ તરફના જનૈયાને મળ્યા અને સૌ ખેડ બાજુની ગોઠવણથી પ્રસન્ન થયા. સાંજના રસિકલાલે પોતાને ચોગ્ય લાગે તેવી રીતે રામચંદ્ર વગેરેની સંમતિથી વરઘોડો કઢાવ્યો. અને તરફનાં માણસોને પસંદ પડતી, નહિ ઇતરાઈની, નહિ ગરીબાઈની કે નહિ જુની, તેમ નહિ તદ્દન નવી, એવી રીતલાતે બધું કામ લેવાયું. જેઠારશેઠાણી

જેમને કુળવાયેલી અને સુખમાં ઉછરેલી છોકરીને એ ત્રણ વર્ષથી ધારેલો યોગ્ય વર મળ્યો તેને પોંખી તથા કન્યાદાન દર્શ બહુજ આનંદ થયો. ડોસી, જે ચંદુલાલના મંદવાડથી 'શું થશે ને શું નહિ' એવી ફિક્કરમાં પડી ગઈ હતી તે બધું વાદળ ઉતરી ગયા પછી પૌત્રીને યોગ્ય વરને પરણાવી ખુશી થઈ. મંડપમાંની વૈવાહિક ક્રિયા રાતના દસ વાગે પુરી થઈ. રામચંદ્રે અને વૃદ્ધોએ નાતને જમવાની જુવાનિયાઓને આજ્ઞા કરી. પછી અરુંધતીનાં દર્શન કરાવવા માટે ગુલાબવહુ 'વરતથૂ' ને લઈ ઘરમાં ગોત્રજ ગણપતિ પૂજન અને વૃદ્ધોના આશીર્વાદ લેવાને ગયાં.

રામચંદ્ર અને તેમનાં માણસોએ જનને માટે એવી સારી ગોઠવણ કરી હતી કે જેથી રસિકલાલ અને ચંદાગૌરીજ નહિ પરંતુ કેશવચંદ્રના પિતા પણ ખુશખુશ થઈ ગયા હતા. જેમને જેવી ઘટે અને જેવી જોઈએ તેવીજ જમવાખાવાની અને ઉતારા વગેરેની ગોઠવણ કરી આપવામાં આવી હતી. દરેક ઠેકાણે એવાં માણસો રાખ્યાં હતાં કે, જે જનૈયાઓના સુખમાંથી નીકળે તે સૌ તરત તેમની આગળ હાજર કરે. નાત અને જનૈયા વગેરે જમી રહ્યાં અને તેમની સૌની સુચા બેસવાની બરોબર ગોઠવણ થઈ ગઈ ત્યાર પછી બધે ઠેકાણે ફરી આવી રસિકલાલ, વરના પિતા, વરની બહેન અને ચંદાગૌરી બાર વાગે વહેવાઈને ઘેર પાછાં આવ્યાં. વરરાજા, તેમના પિતા ને મિત્રો વગેરેને જમવા બેસાડવાની ગોઠવણ ઘર પાછળના વંડામાં ખાસ અંધાવેલા એક મંડપમાં કરવામાં આવી હતી.

રસિકલાલે કેશવચંદ્રના ડોસાને રામચંદ્ર અને ચંદુલાલ સાથે તેમના દિવાનખાનામાં સુલાકાત કરાવરાવી. રામચંદ્રે બહુ સ્નેહપૂર્વક તેમને ભેટીને કહ્યું કે 'મેં ગુણવાન વર અને કુળવાન કુટુંબ જોયું છે. ઇશ્વર વરકન્યાને આરોગ્ય ધનવાન અને પુત્રવાન જોવાને આપણને લાગ્યશાળી કરો, એ મારી ઇચ્છા છે. મોહનલાલ ! જા, જીજ્ઞાસે અહિં લઈ આવ.' રામચંદ્રના વિવેકથી ડોસાને બહુજ સારું લાગ્યું. તેમણે કહ્યું કે 'તમે જેમ તમારી પુત્રીને અમારે બોલે બેસાડી તેમ

હું વૃદ્ધ થયો છું એટલે આ પુત્રને હું પણ તમોનેજ સોંપું છું. આપણો સંબંધ વરકન્યાનેજ નહીં પરંતુ આપણને સર્વેને સુખકારી નાંવડો.' મંછાડોસી આવ્યાં. રામચંદ્રશેઠે તેમને ડોસા સાથે ઓળખાવતાં તેમની ખાતદાનીનાં વખાણ કર્યાં. ડોસી જુના જમાનાની દેશપરદેશની તમામ નાતને ઓળખનારી જીવતી વંશાયણી જેવી હોવાથી ડોસાના વડવાઓની બે ચાર એવી સરસ મોટાઈની વાતો કહી કે જે સાંભળીને ડોસો અને કેશવચંદ્ર દિંગ ચંદ ગયા. જેકોરશેઠાણી દિવાનખાનામાં આધું ઓઢી આ બધી વાતો સાંભળતાં ઉભાં હતાં, તેમણે જરા આગળ વધી આવીને વહાલથી કહ્યું કે 'જીજી ! વરરાજ સવારના જૂખ્યા છે. જમણની ગોઠવણ થઈ ગયેલી છે. તમારો પેલો સંકલ્પ—' તે આટલું ચરધું બોલી ડોસીને અને રામચંદ્રને સંકલ્પ યાદ આપી મૌન રહ્યાં. રામચંદ્રે પછી કેશવચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું કે 'કન્યાદાનમાં મેં મારા મનથી કરેલા સંકલ્પ પ્રમથો મુંબાઈમાંની મારા નામની એક ચાલી ભૂમિદાન તરીકે તમને અર્પણ કરી છે તે સ્વીકારો. હો તેનાં ખતપત્તર, ચંદુલાલ ! મારા દરકોતરામાંથી પેલા દસ્તાવેજ કાઢીને કેશવચંદ્રને આપ.' ડોસો અને રસિકલાલ રામચંદ્રની આ ઉદારતાથી બહુજ પ્રસન્ન થયા. ફરીને પાછું જમણનું તેહું આવ્યું તેથી બહુ વિવેક કરી તેઓ સર્વે ઉઠ્યા.

વરરાજ, રસિકલાલ અને બીજા જનૈયા વગેરેને લઈને ચંદુલાલ વગેરે વંડામાંના મંડળમાં ગયા. કેશવચંદ્રના પિતા રામશંકરે મંડપમાં જમવા બેસવાની ના પાડવાથી ગામના ચાર વૃદ્ધો અને પોતે ધરના ચોકમાં જમવા બેસવાને રામચંદ્રશેઠે પાટલા નાંખાવરાવ્યા. રામશંકરે નહાઈને પાટલા ઉપર આવી બેઠા અને બીજા ત્રણ વૃદ્ધો સાથે ઓળખાણ કાઢીને વાતચીત કરવા લાગ્યા. રામચંદ્રને એક બીજો તેમનો સ્નેહી વૃદ્ધ નહાવા ગયા. જેકોરશેઠાણી પ્રાત્નજી પાસે પીરસાવવાની ગોઠવણ કરાવતાં લલાટ ઢંકાય એટલું આધું ઓઢી પરસાળના ખારણામાં ઉભાં. આગલા આંગણાથી તે છેક પાછલા વંડાના મંડપ સુધી ઝગહગાટ દીક્ષા બળતા હતા અને કોઈ ઘર વચ્ચે થઈને અને

કોઈ છિંડીએ થઈને અંદર જમવા જતું આવતું હતું. ચાકર નફરો બહાર ઓટલે બેઠેલા હતા અને મંડપના આગલા દરવાજા આગળ બેઠેલા ટકોરખાનાવાળા મજ્જેના વૈવાહિક આનંદના રાગવાળાં વાજાં વગાડી રહ્યા હતા. તેવામાં સૂર્યનાં કિરણોમાંથી કે અગ્નિમાંથી થડી કાઢ્યો હોય એવો એક સંન્યાસી એકદમ પર્ગથિયાં ચડી સડસડાટ ચોકમાં આવીને ઉભો રહ્યો. ઓટલા ઉપર બેઠેલા માણસો તે ક્યાંથી આવ્યો તે જાણીએ શક્યા નહિ અને તેને અંદર જતો અટકાવી પણ શક્યા નહિ. વળી તે ચોકમાં આવ્યો એટલે તેના પ્રનાપે પાટલે બેઠેલા વૃદ્ધોથી ઉભાજ થઈ જવાયું. જોકેરશેણી પણ તેને જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

વાતસલ્ય વરસાવતા હોય તેમ તે તરતજ રામશંકરને સંબોધી બોલ્યા કે 'રામશંકર ! વરસૂને લાવ. હું તેમને જોઈ મારા અંતરમાં પ્રગટતી સ્વભાવક પુત્ર ભાવનાને તૃપ્ત કરી તથા એમને આશિષ આપીને જાઉં, લાવ સત્વર અહિં લાવ મને મોડું થાય છે.' રામશંકરે આગળ વધી તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવી જોકેરશેણીને કહ્યું કે 'વરસૂને ઝટ બોલાવી લાવો.' સંન્યાસી મહાત્માને પગે લાગી ખંભાતના વૃદ્ધોએ આસન પર બેસવા વિનંતિ કરી પરંતુ અમૃત વરસાવતા હોય તેવું મીઠું દાસ્ય કરી બીજું કંઈ નહિ બોલતાં તે ઉભાજ રહ્યા. રામશંકર ને પેલા વૃદ્ધો સૌ મહાત્માની આજુએ પાર્શ્વદોની માફક ઉભાજ રહ્યા, એટલામાં ચંદાગૌરી અને ગુલાબ વરક-વાને લઈ આવ્યાં. ચંદાએ કેશવચંદ્ર અને ગુલાબવડાએ ગજરાને મહાત્માને પગે લગાડ્યાં. મજ્જેનું દાસ્ય કરી ગજરાને માથે લાથ મૂકી મહાત્મા બોલ્યા કે 'અખંડ સૌભાગ્યવતી રહે અને મારા કુટુંબમાં પુત્રોની વૃદ્ધિ કર.' ચંદાગૌરી વરરાત્રને લઈ જરાખસી એટલે ગુલાબવડા પણ નણુંદને લઈ પાછી કરતા જતી હતી પરંતુ બહાર સાખમાં ઉભેલાં જોકેર વૃદ્ધોની હાજરી જૂતી જઈ કહ્યું કે 'વડુ તમે પણ મહાત્માનાં ચરણનું વંદન કરો.' ગુલાબવડા ગભાંને લીધે ઝટ નમય નહિ તેમ હોવા છતાં ધીરેથી સંકોચતા અંગે નીચી નમી પગે લાગવા ગઈ

એટલે મહાત્માએ તેમ કરતાં અટકાવી ‘અલ્પઅલ્પ, વત્સા ! તુએ સુભાગી પુત્રની માતા થા’ એવો આશીર્વાદ દઈ ફરીને રામશંકર સામું જોઈ કહ્યું કે ‘વત્સ ! સુખી થાઓ’ આમ કહી રામશંકર હજી તો આશીર્વાદને મસ્તક નમાવી અનુમતિ કરવા જાય છે અને સામેથી રામચંદ્ર વગેરે નહાઈને ચોકમાં આવે છે એટલામાં તો ‘ઓમ શિવ ! શિવાય નમઃ’ એમ મોટે મેઘ ગર્જન જેવે ગંભીર ઉચ્ચારે ધર અને ચોકને ધ્વનિત કરી મહાત્મા પાછા ફરી ગયા અને એટલાં બધાંમાંનાં કોઈથી કંઈ કહેવાય તે પહેલાં તો નયનપથની પેલી તરફ નીકળી જઈ ક્યાંના ક્યાંએ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તથા ચાર વૃદ્ધો, જેકોર ને તેમના બોલાવ્યાથી પરસાળમાં આવી ઉમેલાં મંછાડોસી જોતાં ને જોતાંજ રહ્યાં પણ કંઈ બોલાયું ચલાયું નહિ અને મહાત્મા ચાલ્યા ગયા. સૌ ચકિત જેવાં થઈ જઈ તેમની પાછળજ અનિમેષ આંખે જોઈ રહ્યાં.

રામચંદ્રશેઠ સૌથી પહેલાં બોલ્યા કે ‘એ કોણ મહાત્મા હતા, કેમ પધાર્યા હતા ને કેમ જવા દીધા ?’

મંડપ તરફ જતા કેશવચંદ્રે બે પગલાં પાછા ફરી જવાગ દીધા કે ‘પેલા મહાત્મા જેમની મેં આપને વાત કરી હતી તે.’

‘હે ! એ પરમકૃપાળુ મહાત્મા ?’ રામચંદ્રે અત્યંત વિસ્મયથી પૂછ્યું. તરત મંછાડોસી બોલ્યાં કે ‘મહાત્મા કહે કે આપણા પુણ્ય-શાળી વહેવાઈ કહે, તે એ પોતેજ. અરેરે ! એમના તેજમાં ને ઉતારણમાં આવડી મોટી હું પણ કંઈ વિવેક કરી શકી નહિ. રામશંકર ! તમે સમજ્યા ?’

રામશંકર—હા, તમે વહેવાઈ કહ્યા એટલે તરત મને સ્મરણ થયું કે, એ ખીજું કોઈજ નહિ પરંતુ મારા પિતાના કાકા પેલા પરમ યોગી મહાત્મા. મને વત્સ અને કન્યાને વડુ કહીને તેમણે સંબોધ્યાં પણ હુંએ મૂઠ તેમને ઓળખી શક્યો નહિ અને કેસુ બાળક ને બાળકજ. મને જરા ચેતાઓ હોત તો હું એમના ચરણ ધરી રહેત. અરેરે ! આપણાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હેય ?’ તે બળગળા થઈ

ગયા. રામચંદ્ર બોલ્યા કે ‘ બહુજ ખોટું થયું. જન્મવાને સમયે પધારેલા મારા મોટા વહેવાઈ અને પરમ પૂજ્ય યોગીરાજ મારા વચનના પણ સત્કાર વગર ચાલ્યા ગયા એ માફ દુર્ભાગ્ય બીજું શું ? ચંદુને એમણે મારી સાથે સંબંધ થતાંવાંત જીવતદાન આપ્યું અને મને અભાગીને એમનાં સહેજસાજ દર્શન થયાં પણ અમૃત વચન સાંભળવાનો પણ લાભ આપ્યો નહિ ? ’ બહુજ દિલગીર ને ખિન્ન સ્વરે તે ડોસી સામું બોધને બોલ્યા કે ‘ જીજી ! તું આટલી બધી બળ્હીતી કેમ અજાણ્ય જેવી થઈ ગઈ ? વરકન્યાને આશીર્વાદ દેવા એ મહાત્મા વહેવાઈએ આપણું ઘર પાવન કરી એમનાં પુનિત પગલાં આપણા ચોકમાં પાડ્યાં અને તું આવી કાબેલ થઈ બધું બોર્ન રહી ? કંઈ બોલીજ શકી નહિ, એ શું ? વહેવાઈ તરીકે નહિ તો ખેર ! પણ એક મહાન યોગી તરીકે હું એમનું પૂજન કરી ચરણામૃત લેત તો પણ પાવન થઈ જાત ! કશવચંદ્ર બાગક તે ખરેખર બાગકજી ! તેમણે આપણને કહેવું હતું. ’

મંજાડોસી બોલ્યાં કે, ‘ રામચંદ્ર ! હું શું કહું ? મને જેકોર-વહુએ બોલાવી અને ટગમચુ આવીને હું આ આરણ્યા આગળ બેઠી. મેં તેમની પવિત્ર તેજથી ભરપુર મુખમુદ્રા તરફ બેઠું કે હું તો બાણે ચિત્રમાં ચીતરી હોઉં તેમ ‘ આ શું અઘોરિક ? ’ એવા આનંદમાં મારું બધું ભાનજ ભૂલી ગઈ. એ મહાત્માએ વરકન્યાને અને ગુલાબ-વહુને આશીર્વાદ દીધા તે અને રામશંકરને કંઈ કહ્યું તે પણ બાણે તેમનાં દર્શનની તક્ષીનતામાં મેં સાંભળ્યું નથી. ’

નાતના વૃદ્ધો, વહેવાઈ રામશંકર અને ઘરડાં સામુજી બેઠેલાં હોવાથી કપાળ ઢંકાય એટલું આધું એઠી રાખી મજેના પ્રોહત્વને શોભાવતાં જેકોરશેઠાણી આનંદથી જેમ પુષ્પ ખેરવતાં હોય તેમ ધીરા પણ ગંભીર વચને બોલ્યાં કે ‘ જીજી ! મને બધુંએ યાદ આવ્યું હતું અને હું તો તમે તે દિવસે કહેવું તેથી તરત સમજી પણ ગઈ હતી કે, આ ગજરીના મુરખીઓના મુરખી મહાત્મા યોગીરાજજી હશે, પણ આપણે પાંચરજન એમનો શો સત્કાર કરી શકીએ, એમના

ઉપજરનો શો બહો વાળી શકીએ અને એમના તેજમાં આપણે બોલી પણ શું શકીએ? એમ એમના પ્રતાપમાં તેમનાં પુનિત ષગલને માટે આપણને ધન્યભાગ્ય મળતી અને આનંદમાં ઝુલતી મૌનજ રહી. તમે કે કોઈએ મહાત્માને શું કહી શકત? રામશંકર વહેવાઈથી પણ એમના છોરુ હોવા છતાં કંઈ બોલાયું નહિને? કેશવચંદ્ર બોલી શકે પણ એ તો છોકરું તે છોકરુંજને?’

જે ત્રણ વૃદ્ધોએ મહાત્માનાં દર્શન માટે પોતાને ધન્યભાગ્ય માની તેમના પવિત્ર વંશજ એવા રામશંકરને વળી વળીને ધન્યવાદ આપી આપીને નમસ્કાર કર્યા અને રામચંદ્રને એવું કહીને મન વળાડ્યું કે ‘તમારા ઘરમાંથી કહે છે તે તદ્દન ખરુંજ છે જો, આપણે પામર જન એમનો શું સંકાર કરી શકવાના હતા? ઓહો! શું તેજસ્વી કાંતિ અને કેવો અતલદ પ્રૌઢ પ્રભાવ? કોણ બોલી શકે? તમારી સાથે અમારાં પણ ધન્યભાગ્ય કે આવા મહાત્માનાં દર્શન થયાં?’

રામચંદ્રને તો તેમનો સત્કાર નહિ થયો તે માટે તેમ છતાં બહુજ ખોટું લાગ્યું અને મન અંદરથી પશ્ચાત્તાપ કરતું હોય તેમ ચણચણવા માંડ્યું, પરંતુ પછી સમય ત્રણ થઈ જવાને લીધે રામચંદ્ર ને વૃદ્ધો વગેરે સૌ મહાત્માની કૃપાની વાતો કરતા કરતા જમવા બેઠા.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

વૈવાહિક આનંદ

‘ચંદાલાબી! મારાં લાબી તો આમાં મોટાં ગોરાં ને મજ્જેનાં રૂપાળાં છે. શરીરે પોષાતાં છે. અને બોલવે ચાલવે પણ બહુ વિવેકી લાગે છે. મરી આ તો આ લગન કરવાને ખુશી ન હતી, પરંતુ લાઈની અને મારી મરજીથી લગન થયાં. મારા લાઈને યોગ્યજ લાબી મળ્યાં’ વિજયાએ સતેષ બતાવ્યો એટલામાં કેશવચંદ્ર આવ્યો તેને જોઈને ચંદાગૌરી બોલ્યાં કે, ‘બહેનને-નાનાં નણંદને તો બોબાઈ બહુ ગમી ગઈ દેખું. કહે છે કે, મારા લાઈને યોગ્યજ લાબી મળી, ગજરાત્રુએ

તો વરને જેથી મોહિની લગાડી હતી તેથીજ એક દિવસમાં નણુંદને મોહિની લગાડી.' કેશવચંદ્ર હસ્યો અને વિજયા સામું જોઇ બોલ્યો કે 'બહેન! તું એને મળી? એની સાથે તારે વાતચીત થઇ? કાણે તારું એને ઓળખાણ પડાયું?'

વિજયા બોલી કે 'કાલે રાત્રે જન્મવાને વખતે ચંદલાબી અને ખીજાં સગાં પાછળ હતાં અને હું એકલી આગળ ગઇ હતી. વંડાના માંડવામાં ઘણાં પૈરાં છોકરાં અને માણસો ભરાયેલાં હતાં પણ આપણું ત્યાં કાંઈ ન હતું. મેં કાલેને દાહું નહિ તેથી એક કેકાણે મૌન થઇને ઉભી રહી. દૂરથીજ મને વંદને મારાં ભાભી આમતેમ જોઇ મારી પાસે આવ્યાં અને બોલ્યાં કે 'નાની બહેન! ચંદલાબી વગેરે હજી નથી આવ્યાં? તમે મારી સાથે આમ આવો.' આમ કહી મને તેડી જઈ તેમની પાસે બેસાડી. એમને હું ઓળખું એમાં તો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નહિ, પરંતુ એમણે મને ઓળખી, એ તો મને બહુજ નવાઈ જેવું લાગ્યું. અન્નપત્ર, શરમાતાં શરમાતાં તેઓ ધીરે ધીરે મજેની મીઠી વાણીએ વાત કરતાં હતાં, પણ ચોકત આપતો જાણી લેવાનો તેમાં યત્ન હતો. 'આપણાં પાસેનાં સગાંમાં કેણુ કાણુ છે? જે હે.ય તે તમે મને ઓળખાવજો.' એમ તેમણે મને કહ્યું. એમનાં વચનોમાં મને બહુ વડાલ જણાયું.'

'પછી તેં આપણાં સગાં એને ઓળખાવ્યાં? કે નહિ?' કેશવચંદ્રે સવાલ કર્યો.

'કેમ ન ઓળખાવું? કાંઈ જાણે નહિ તેમ સૌને મેં નામદામ સાથે તેમને ઓળખાવ્યાં.'

'તમને એમણે નણુંદ તરીકે ઓળખ્યાં હતાં એવું તમે કેમ જાણ્યું? 'જનમાં આવેલું કાંઈ નજીકનું સગું હશે,' એવું તે સમજ્યાં હશે તો? તમારા ભાઈનો જનમાં આવેલી કાંઈ પણ છોકરોને તે બહેન કે નાનીબહેન કહીને બોલાવે એમાં શી નવાઈ? નાની બહેન નહિ, પણ સગાં નણુંદ છો, એમ તેમણે તમને ઓળખ્યાં હશેજ નહિ.' ચંદાગૌરીએ વિજયાને ગુંચરી નાંખી. તે જરા વિચાર કરીને બોલી

કે, 'તમારું કહેવું ખરું છે. જનમાં આવેલી કોઈ પણ ડાકરીને તે એમ કહીને ખોલાવે, પરંતુ મને તો એમણે નહુંદ તરીકે જ ઓળખી હતી. એજ મારી ભણેલી ને સુધરેલી મુંબાઈગરી ભાભીની ચતુરાઈ તો ? એમના સગામાંની કોઈ એમનાથી સહેજ મોટી સ્ત્રીએ તેમને મારી સાથે વાત કરતાં જોઈને પૂછ્યું કે 'ગજરાબહેન ! એ કાણ છે ?' આના ઉત્તરમાં એમણે તેના કાન પાસે મુખ લઈ જઈ બહુ ધીરથી કહ્યું, તેમ છતાં મેં સાંભળ્યું કે 'મારાં નહુંદ.' કહો ચંદા-ભાભી ! એમણે મને ઓળખેલી કે નહિ ?'

ચંદા અને કેશવચંદ્ર બેઠે ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

સવારમાં બાપાજી પણ વહેવાઈને માટે અને મારાં ભાભીને માટે ભવાનીશંકર કાકા આગળ પોતાનો સંતોષ જતાવતા હતા. તેમણે બેઠે જણે મને ખોલાવી પૂછ્યું હતું કે 'તારી ભોળાઈ કવી છે ? તેં અને જોઈ કે નહિ ?' મેં બધું તેમને કહ્યું અને તેઓ પણ ખુશી થયા. વિજયાએ કેશવચંદ્ર અને ચંદાગૌરીને પોતાનો અને સગાઓનો આનંદ-સંતોષ જણાવ્યો.

હમણાં તમારાં ભોળાઈ અહિં આવશે 'લાથ કંકણુ ને ચરી-સાની શી જરૂર છે ?' તમારા ભાઈએ જોઈને પસંદ કર્યા છે. તમે એમના મીઠાપણાથી ખુશી થયાં છો અને તમારાં સગાં ને જનર-ડીઓ હમણાં તે આવશે, માથું ગુંધાવશે તથા શણગાર સજ્જશે, તે જોઈને જાણશે. ચંદાગૌરી આમ કહેતાં હતાં એટલામાં તો ઐરાં ગાતાં ગાતાં આવ્યાં. શુભાજ અને તારાનો આ વખતનો લલકો જોઈ વિજયા ચકિત થઈ ગઈ. ખંભાતનાં સગાંસાગવાં તો બધાં તેમના જેવાંજ હતાં. વિજયાને તેમાં નવાઈ લાગે એવું કંઈ ન હતું, પરંતુ આ બે મુંબાઈગરીઓને જોઈને તો તેને 'મુંબાઈની શેઠાણી' શબ્દ બહુ યોગ્ય લાગ્યો. તેમના આવવાથી જનીવાસો ઝાકઝમાળ થઈ રહ્યો અને ઉચી જાતના સેંટની મીઠી વાસથી વાતાવરણ મધમધી રહ્યું. ચંદા-ગૌરીએ આવકાર દઈ ઐરાંને બેસાડ્યાં. જેઓ એક બીજાને સહેજ-સાજ ઓળખવા પામ્યાં હતાં, તેમણે પરસ્પર ઉભય બાજુનાં સગાંને

એક ખીજનું ઝોળખાણ કરાવરાવ્યું. કેશવચંદ્રની એક પિતરાઈ ભોળઈ જે ગામડાની હોવા છતાં જનરમાન સ્ત્રી હતી, તેણે નવોદાનું માથું ગુંથીને સાસરાના શણગાર સજવરાવ્યા, દરમિયાન ચંદાગૌરી, ગુલાબ ને તારા વગેરે જે એક ખીજને સારી રીતે ઝોળખતાં હતાં, તેમણે લગનનાં ગીત ગાયાં. ચંદાગૌરીએ વિજયાનું તેમને ઝોળખાણ પડાવ્યું. 'આ પણ એમના લાઇની માફક લણવામાં અને ખાનગી વાંચનમાં હોશિયાર છે.' એવું જણાવ્યું. 'જેવા લાઇ તેવાં એમનાં બહેન હોયને?' તારાગૌરીએ વિવેકથી ઉત્તર આપ્યો. ગુલાબ તેના ઠસામાં ગૌરવ સાચવતી માન રહી.

'વિજયાબહેન ! હવે કાકાજીને અને વરરાજાને અહિં બોલાવો' કેશવચંદ્રની ભોળઈએ શણગાર સજવી રહીને કહ્યું. સ્ત્રી મંડળ મર્યાદાબેર એક બાજુ થઈ ગાતું ગાતું ઉભું રહ્યું. શુકલની સાથે તેઓ આવ્યા અને નાતની રીત પ્રમાણે વધાવાનો વિધિ કરાવવામાં આવ્યો. ડોસો ઉડીને ચાલ્યો અને કેશવચંદ્ર તેની પાછળ જાય છે, એટલામાં ગુલાબે કહ્યું કે, 'કેશવચંદ્ર ! મુંગા મુંગા ચાલ્યા જરાનું નથી ? જનીવાસો તમારું ઘર કહેવાય, અને અમે તમારે ઘેર આવ્યાં છીએ, ત્યારે તમારે અમને સૌને આદરમાન આપવું જોઈએ.' 'બહેન અને લાઇ બેઉ પક્કાં છો. વિજયાબહેન પણ ગઈ કાલે એમને એમ એમનાં ભોળઈનું મોં જોઈ ગયાં છે.' તારાગૌરી વિજયા સામું જોઈને હસી.

'ચંદાલાબી તમને જવાબ આપશે.' કેશવચંદ્રે જરા પાછા ફરી ગુલાબ સામું જોઈ ઉત્તર આપ્યો. સ્ત્રીઓના ટોળામાંથી આગળ આવી એક સ્ત્રીએ કેશવચંદ્રને હવે પૂછ્યું કે 'મને ઝોળખો છો ?' આરેક વર્ષના છોકરાને ઉંચો કરી કેશવચંદ્ર તરફ આંગળી કરી વળી તે બોલી કે 'કાકા ! પેલા મુસાફર-તારા માસા થયા.'

ચંદાગૌરી, ગુલાબ અને બૈરાં, તેનું બોલવું સાંભળી અચંપાથી જોઈ રહ્યાં. કેશવચંદ્ર ગુંચવાડામાં પડી ગયો, કારણ કે, બરોબર જોયેલી નહિ એટલે 'તે કોણ' એ તેનાથી સમજાયું નહિ. બોલ પરિચિત

લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે, 'માફ કરજો. મને કંઈ ઓળખાણ પડ્યું નહિ.'

'તમે નહિ ઓળખો તોપણ અમારે તો હવે બે રીતે તમને ઓળખવા પડશે. અમારા ઉપર ઉપકાર કરનાર તરીકે, અને ખતેવી તરીકે. પીડી ચઢવા છતાં મુસાફરીની છાયા મુખ ઉપરથી ઉતરી નથી. એટલામાં મુસાફરી અને પેલી લુટ વગેરે બધું જ ભૂલી ગયા. વાહ ! ઠીક અમને છેતરતો ચાલ્યા ગયા ! ત્યાંથી છટકી ગયા પરંતુ હવે અહિંથી ક્યાં છટકી જવાના છો ?' સાળીએ બરોબર સાળીપણું બતાવ્યું. 'મુસાફરી ને લુટ' વગેરે શબ્દો સાંભળતાં જ કેશવચંદ્ર સમજી ગયો કે, તે બીજું કોઈ જ નહિ પણ પેલા અમલદાર વેણી-શંકરની ઘણિયાણી અને નવા સંબંધે સાળી. મશ્કરીનો મશ્કરીમાં જ વાળ આપતાં તે બોલ્યો કે 'મુસાફરી દરમિયાન જેવો દોરતોર ચલાવ્યો તેવો દોરતોર અહિં ન ચલાવતાં.'

'હવે ઓળખી. ત્યારે હવે અવશ્ય અમારે ઘેર પધારજો.'

'મુસાફરીને ઓળખાણે આવત પરંતુ સાળીને ઘેર તો હવે મોટા માન આવકાર અને આમંત્રણ વગર અવાશે નહિ.' કેશવચંદ્ર હસીને ઉત્તર આપી બહાર ગયો.

વાર થવાથી બૈરાં આકળાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી ગુલાબ નણું-દને લઈ બહાર નીકળી અને ચંદાગૌરી વગેરેને સાંજના જરા વધારે સવેળાં પોતાને ત્યાં આવવાની વિનંતિ કરતી ગઈ.

લક્ષ્મીને લગતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને રીતરિવાજ બધું બીજે દિવસે પુરું થયું. પછી રાતના રામચંદ્ર અને જેઠારશેઠાણી મંછામા આગળ કન્યા વળાવવા સંબંધી વિચાર કરવાને ગયાં. રામચંદ્રે વાત ઉપાડતાં જણાવ્યું કે 'ઈશ્વર પ્રતાપે અને આપના પુણ્યે સૌ નિર્વિધને પાર ઉતર્યું, પરંતુ છેવટ જતાં જતાં એક નાનું જેવું વિધન, જો કે હું તો એને વિધન પણ કહેતો નથી, પરંતુ આ જનને દૈશ્યાં માટે રાખવાની હિમેશ્વરોવતી હતી, તે વિધન કહે છે, તે નડ્યું. વિવાહ જેવા અવસરોની સમાપ્તિ તો જેમ વહેલી થાય તેમ સારું જીજી ! એ લોકોની ઈચ્છા છે તો આવતી કાલે વિદાય કરવા સામે મને

હરકત જણાતી નથી. આપણી બધી રીતભાત થઈ રહી છે તો પછી વળાવવામાં આપણને શું વાંધો છે ?

‘પણ એવું શું વિધન આવ્યું છે તે પહેલાં મને કહે લાઈ ! વિધન શબ્દ સાંભળતાં મારો જીવ ઉઠ્યો થઈ ગયો છે ?’ ડોસીએ તે જાણવાની આતુરતા બતાવી.

‘રસિકદાસની ખાતો પત્ર આવ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે ગજરીની સાસુ દાદર ઉપરથી પડી ગયાં છે. તેમને ઘેર રહેલાં સગાં સાગવાંને પીરસવાને ઉની ઉની દાળ લઈને દાદર ઉતરતાં સહેજ દાઝી પણ ગયાં છે. ડોસીને દાઝ્યા ઉપર ડામ, વાગ્યા ઉપર વાગ્યા જેવું થયું છે. કમ્મર પછડાયાથી ઉડાતું નથી, અને પગ ઉપર ઉની ઉની દાળ ચડવાથી ફેફસા થઈ આવ્યા છે. રસિકદાસની માએ આમ લખ્યું છે. ખાતરી આપીને લખ્યું છે કે, ‘ડોસીના જીવને જોખમ લાગે એવું કંઈ જ નથી, હાડકું ભાગ્યું કે ઉતરી ગયું નથી, માત્ર પછડાયાં અને દાઝ્યાં છે.’ શવચંદ્ર અને એના આપનો જીવ ઉઠ્યો થવાથી તેઓ એક દહાડો પણ નકામો ભાગવા માગતા નથી. બે દિવસ આપણે તેમને વધારે રાખત અને દશૈયાં જમાડત, પરંતુ જ્યારે તેમનો જીવ ઉઠ્યો છે ત્યારે ખાલી બોહોંશ કરીને રાખવાની શી જરૂર છે ?’

જેકોરશેદાણી વચમાંજ બોલ્યાં કે, કેશવચંદ્રને અને જનને મૂકી જવાનું વહેવાઈ કહે છે. એકલા વહેવાઈ જવા માગે છે જી ! હું કહું છું કે તેમને જવા દો, જન છો અહિં બે દહાડા વધારે રહે. કેશવચંદ્રના મિત્રો વગેરે પરાયા ગૃહસ્થો આવ્યા છે તેમની આપણાથી હજી કંઈ મેમાનગીરી થઈ નથી. ડોસો ત્યાં જઈને ખખર લખશે, એટલે નહિ હોય તો આપણે અહિંથી વિદાય કરીશું. મને આટલી ઉમેદ છે એમ નહિ પરંતુ આ ઠીક દેખાતું નથી. વળી ગુલાબવહુ કહે છે કે, વિવાહની ગડબડમાં આપણાથી જનનૈયા વગેરેની કશી સરભરા થઈ નથી, એટલામાં વિદાય કરી દઈએ તે કોઈને ગમતું નથી. અમારા વચ્ચે આટલોજ મતભેદ છે સમજ્યાં જી !

આ બધી હકીકત સાંભળી ડોસી વિચારમાં પડી. ચક્રમકતાં

ચશ્માંમાંથી એક તાર રામચંદ્ર સામું અને એક તાર જેકોર સામું જોઈ જરા ખિન્ન થવા છતાં મક્કમ વિચાર ઉપર આવી તે બોલી કે, 'આવા અવસરોમાં બહુ વિધન આવે છે. આપણું કાર્ય બધી રીતે નિર્વિધને પાર પડ્યું છે, તો પછી રામચંદ્ર કહે છે તેમ કરવું એજ સારું છે. વરનો મિત્ર તો મુંબાઈમાં રહે છે. ત્યાં આગળ આપણે વાર તહેવાર એને તેવડીયું, પણ હાલ તો જનને લગી રીતે આનંદમંગળમાં વિદાયગીરી આપો. ગજરીને મોકલો તે એની સાસુની ગરવાસ કરે. જેકોરવહુ! તું હમણાં એવી તેવી મોજાલી ને મોટી ઉમેદો ન કરતી. જેશીને બોલાવી નક્કી કરો. કાલનો દિવસ સારો હોય તો પરમ દહાડું કરતાં કારવતાં નહિ. ગજરીની સાસુને કંઈ થવાનું નથી, પણ જતાં-વાંત તેની કસોટી થવાનો તેના લાગ્યે આ જંગ આણી આપ્યો છે. હશે, એને ક્યારે ગામડે રહેવું છે. આ તો માત્ર હાલ તેને જવું પડશે અને સાસુની સેવા કરવી પડશે. દીકરા! ગજરીને એવી શિખામણુ દેજે અને એવી તાકીદ આપજે કે, એક જરાએ આપણને સાંભળવાનું થાય નહિ. મેં તેને ધરકામની કેળવણી અપાવી છે તેથી મને તો ખાતરી છે, તેમ છતાં જેકોરવહુ! ફરીને હું તને કહું છું કે, છોકરીને બધું કામકાજ ઉપાડી લઈ શાખાશી મળે એવી રીતે સાસુની ચાકરી કરવાની શિખામણુ આપજે. એની નણદ જોઈને? કેવી મજેની ચાખરાક છોકરી છે.'

જેકોરશેઠાણી બોલ્યાં કે 'છોકરી તો એના લાઇની મોકક કેળવાયેલી છે, એની મા કંઈ કેળવાયેલી છે? એ તો જુની ઢગની સાસુ હશે. મારી ગજરી તો દુશ્મનમાંએ માગ કરે એવી છે, પરંતુ એનાથી આ કસોટીમાંથી પારે ઉતરાશે કે નહિ? એની મને જરા ચિંતા રહે છે. ગામડામાં કંઈ ધરમાં ચાકરનકર હોય છે? વળી એ અજાણી. હમણાં ન મોકલીએ તો કેમ?'

'ના, એમ તો કરવુંજ નથી. મંગળાચરણમાંજ લોકોમાં એને માટે ખરાબ વિચાર બંધાઈ જાય. કહેશે કે, 'સાસુની ચાકરી કરવી પડે તેથી ન મોકલી' માટે ખસુસ મોકલો. મારી દીકરી કામકાજથી

ડરે એવી નથી. જીજી કહે છે તેમ 'એને શું નથી આવડતું?' એ તો સામી શાખાથી લઇને આવશે. મહીના દોઢ મહીના પછી વહુનો ખોળો ભરવાનો છે ત્યારે કેશવચંદ્ર ને એ સૌ અહિં પાછાં આવશે.' રામચંદ્રશેઠે જેઠોરશેઠાણીના વિચારને પસંદ કર્યો નહિ.

મંછાડોસીએ રામચંદ્રના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું અને 'વળી કંઈ વિદ્વત આવી પડે તો ખાલીજ જીવ ખાટો થાય.' એમ વિચારી જેઠોરશેઠાણીએ પણ એ વિચારને મહાલ રાખી જનને રંગે-ચંગે વિદાય કરી દેવાની તૈયારી કરવા સંમતિ આપી. બાર પંદર વર્ષ લગી આંખો તળે અને આંખો તળે રાખેલી પુત્રીને સાસરે વળાવતાં હોંશમાં પણ માને જે લાગણી થાય છે, તે ખરેખર નહિ વર્ણવી શકાય તેવીજ છે. કણ્વમુનિ જેવા આશ્રમવાસી અને સંસારની જાગૃતી દૂર રહેલા ઋષિને, માત્ર પોતે ઉછેરીને મોટી કરેલી શકુન્તલાને સાસરે મોકલતાં આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં હતાં તો પછી પુત્રીને વળાવતાં સંસારની માયામાં લપટાયેલી માતાને લાગણી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? માતાએ પુત્રીને એકાંતમાં બોલાવી શિખામણ દીધી અને પુત્રીએ ઘણીએ ખાતરી આપી તેમ છતાં પણ તેનું મન માન્યું નહિ. ગુણ-વહુને બોલાવી કેશવચંદ્રને જેટલી શિખામણ દેવાય તેટલી દેવાનું કહ્યું.

રામચંદ્ર અને મંછાડોસીએ વહેવાઇને પોતાની પાસે બોલાવ-રાવી ગજરીને વિજયા જેવી ગણી નિભાવી લેવાની વિનંતિ કરી. ડોસો ઘરડો જુના ત્યારનો પણ પુરાણોના વાંચનથી હિંદુસંસારના રચનારદરચને જાણનારો હતો. તેણે તે વૃદ્ધોને જણાવ્યું કે 'પુત્રવધૂમાં અને પુત્રીમાં અમે કશું સમવિષમ સમજતાજ નથી, સામું પુત્રવધૂને તો અમે અમારી પરંપરાના તંતુને ચાલુ રાખનારી કુટુંબદેવતા જેવી માનીએ છીએ. એના સુખે અમે અને અમારું કુટુંબ સુખી, અને એની પ્રસન્નતા એજ અમારા કુટુંબની આખાદી! એનાથી અમારું ઘર પુત્ર પરિવારવાળું થશે, અને એના સૌભાગ્યે અમે અને અમારું કુટુંબ શોભીશું. તમે સુખી અને સધન કુટુંબી છો અને તેમાં એ ઉછેરી મોટી થઇ છે છતાં અમારે ત્યાં અમે એને જરાએ બોધું આવવા દઇશું નહિ. અમારું ગામડાનું કામ કંઈક જાડું હશે ખરું પણ એને

એ અધરું કે અમિય તો લાગશે નહિજ. સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતેજ એવો ગુણ ઈશ્વરે મૂકેલો હોય છે કે તે જેવું મંડળ હોય તેવી બની જાય. તમારી પુત્રી મોટી, સમજી, લણેલી અને ડહાપ છે. તે અમને એનાં કરી લેશે અને અમો એનેજ બધું ધરખાર સોંપી દઈશું, અમારે એને સુખી કરી સુખ માણતી જોઈને સુખી થવાનું છે, માટે તમારે એની લગારે ચિંતા કરવી નહિ.

મંછાડોસી બોલ્યાં કે, ‘તમારા જેવું કુળવાન અને સારું ધર શોધ્યા પછી અમને ચિંતા તો છેજ નહિ. અમે વરને જોયો ત્યારથી તેના સાલસ સ્વભાવ ને રીતભાત ઉપરથી તમારા કુટુંબની મોટાપ અમારા સમજવામાં આવી છે. કેશવચંદ્રને હજી એક બે વર્ષ લણવાનું છે. અબ્યાસમાં એમનું મન છે માટે લણાવજો. આપ્યું છે માટે નહિ, તમને તો અમે જેટલું આપીએ તેટલું થોડું છે, પરંતુ સંતોષ માટે કહું છું કે, મારા રામચંદ્રે કન્યાદાનમાં જે ચાલી આપી છે તેનું સો સવાસો રૂપિયા માસિક ભાડું આવે છે. તમો સર્વે તેમાં રહી તમારું ગુજરાન કરી શકશો, માટે કેશવચંદ્રને રળવાની જરાએ ઉતાવળ કરાવતા નહિ, લણવા દેજો. વકીલ થઈને મુંબાઈમાં રહેશે તો તમારા કુટુંબને શોભાવશે. તમે એમની બા વગેરે સૌ ત્યાં આવજો. છોકરાં સાથે રહેવું, હરિનું ભજન કરવું અને તેમને સુખ ભોગવતાં જોઈ આપણે સુખી અને આનંદી રહેવું, એ હું તો ધરડાનો પરમ ધર્મ સમજું છું અને તે પ્રમાણે ચાલું છું, તેથી સુખી અને આનંદી છું. ઈશ્વર તમને પણ તમારાં છોકરાંનો વૈભવ દેખાડી સુખી અને આનંદી બનાવે.’ ડોસી આનંદથી ગળગળી થઈ ગઈ. ‘વરકન્યા કુશળ રહેા તથા તેમને જોઈ તમને નિત્ય આનંદ આનંદ ઉપજે.’ એમ કહી પોતાનો સંતોષ બતાવી ડોસો ઉઠ્યો.

જન વળાવી ગજરીને સાસરે મોકલી અને મૌ ખુશી થયાં. પુત્રીના જવાથી જેકારંશેઠાણીને બહુ લાગણી થઈ. તેમને-માતાને મન ‘પુત્રીને કેમ ગમશે, પરાયાં માણસોમાં તેને કેમ ફાવશે અને તેનું કેમ નીભશે?’ એવી કાળજી રહેવા માંડી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

ઉપસંહાર.

કેશવચંદ્ર અને ગજરા-ગુર્જરી ઘણાં ઘણાં વિદ્ન આવ્યા છતાં અને ઘણા કાળ લગી અંદેશામાં રહ્યા પછી આખરે પરણ્યાં. કન્યાનાં માતૃપિતાની ઉમેદ પાર પડી અને વરને પણ પોતાના કેળવણી અને સુધરેલા વિચારોને યોગ્ય વધૂ મળી. વરની માતા, જે ગામડે રહેલી અને જુના વિચારની સ્ત્રી હતી, અને મુંબાઈનો અનુભવ પામી આવેલી ગંગા નામની સ્ત્રીથી જેને મુંબાઈના કુલકલક્રિયા આશુકલા રીતરિવાજ સાંભળી 'પોતાને સારી કન્યા મળતી નથી' એમ થયા કરતું હતું, તે પણ વહુને જોઈને ખુશ થઈ, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેણે સાંભળ્યા અને પોતાની સમજણ પ્રમાણે અનુમાનથી કહ્યા કરતાં જુદીજ નતની રીતભાતવાળી સમજુ ને કામગીરી વહુ જોવામાં આવ્યાથી તે પણ ત્રણ ચાર અઠવાડિયામાં બધો અનુભવ મેળવી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. અંતઃકરણથી તે તેને આશીર્વાદ આપવા લાગી. ડોસીને વહુનો અનુભવ મળ્યા પછી પોતાના હૃદયનો સંતોષ અને આનંદ ખાલી કરવાનું મન થયું હતું. પડોસણો અને નજીકનાં સગાં આગળ તો તેણે જ્યારે જ્યારે તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થતો ત્યારે ત્યારે સંતોષ અને આનંદના ઉદ્ગાર કાઢેલા પરંતુ જેણે તેના મનમાં જુદાજ વિચારો દાખલ કર્યા હતા, તે ગંગાજીને મળીને મુંબાઈમાં ઉછરેલી વહુનો પોતાને જે અનુભવ મળ્યો, તે જણાવવાનું તેને બહુ મન હતું. મંદવાડને લીધે હજી તેને ઘર બહાર જવાની રજા મળી ન હતી, જે કે દાઝ ઉપર ચામડી આવી ગઈ હતી અને કમ્બરે પણ ઠીક થઈ ગયું હતું. ઘરમાં તે આમતેમ હરીફરી શક્તી હતી.

ઘરમાં કેશવચંદ્રની મસિયાઈ બહેન ધનાંબાઈ કરીને એક જુવાન વધવા, વિજયા ને વહુ-ગજરા એટલાંજ હતાં. તેઓ ઘરનું તમામ

કામકાજ હળીમળીને કરતાં. ડોસીની સારવારમાં જરા પણ કમીના પડવા દેતાં નહિ. ગજરાએ એવી સારી રીતે ધર ઉપાડી લીધું હતું કે, જે જોઈને તેમનાં પિતરાઈઓ અને પડોસીઓને અદેખાઈ આવતી. સાસુ વગર જોયે અને વગર અનુભવે આગળથીજ વહુને માટે જુદો અભિપ્રાય ધરાવનારી હતી તેમ છતાં વહુને અને જે નણંદોને હળીમળીને ઉત્સાહમેર કામકાજ કરતી અને એક ખીજમાં એકતાર થઈ રહેતી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં. 'કામ કર્યા તેણે કામણુ કર્યા' તેવું થયું હતું. નણંદો ભોળાઈની આંખે જોતી હતી એટલુંજ નહિ. પણ સાંભી તેને આરામ આપવાને પોતે આગળ પડી પડીને વહેણાં વહેણાં સૌ કામ આટોપી લેતી હતી. આંઓની મુખ્ય ફરજ દરદીની સારવાર કરવાની છે. આ ફરજ આપણા લોકામાંથી જાણે હાલ તદ્દન ભુત્તાર્થ ગઈ છે, તેમ છતાં ગજરાને તો તેનું શિક્ષણ મળેલું હતું. સાસરે આવતાં માએ અને બાપની માએ, તે બાળત તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેથી એ બાળક બહુ ખંતથી, સફાઈથી, સ્વચ્છતાથી અને વખતસર કરવાનું તે કદી પણ ભૂતતી નહિ. પોતાને હાથે તે સાસુને દવા આપતી, મલમપટાનું કામ જાતે કરતી, ઘોવું, નવડાવવું, કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં, પથારી પોચી અને દરદીનાં અંગ જેમ રાહિયતથી રહે તેવી કરવી અને ઓરડો હવા ઉગ્મશવાળો સ્વચ્છ રહે તેમ રાખવો, એ બધું તે ધ્યાન રાખીને કર્યા કરતી હતી. જે વખતે હવા અજવાળું જેમ લેવું હોય તેમ ઓરડામાં લેતી. જે વખતે તેની જરૂર ન હોય તે વખતે પોતે જાતે ગમે તેવા કામમાં હોય ત્યાંથી ખાસ દોડી જઈ બારી બારણાં બંધ કરતી. બપોર અને રાતને વખતે એકાંતમાં ડોસી પાસે બેસતી અને ધીરા, મધુરા, પ્રિય, તેને ગમતા બોલ બોલતી. તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવતી અને પેટની જણી પુત્રી પણ ન ઉઠાવે એવી ચાકરી ઉઠાવતી, ડોસી તો ત્રણ અડવાડિયાંમાં તેનાથી જિતાઈ ગઈ. રાતના ઘણી વાર ડોસી તેને કહેતી કે, 'દીકરા ! હવે તું સુઈ જા. જોગ ! મેં સ્વપ્ને પણ નહિ ધારેલી એવી તેં મારી ચાકરી કરી છે. એક કાંઈ માની જણી બહેન હોય તે પણ ન કરે એવી તેં

મારી સેવા બજાવી છે. મારો આશીર્વાદ છે કે ' તારું સૌભાગ્ય અમર તથા અને તું મોટા ઉજળા કુટુંબની માતા થાઓ. ' ગજરા તેને કહેતી કે ' આ મારી ફરજ છે અને હું તે બજાવું છું, તેમાં તમે અમસ્તાંજ શા માટે મને શરમાવો છો ? અમે તમારાં છોરુ તમારી ચાકરી ન કરીએ તો પછી બીજું કાણુ કરે ? અમે નાનાં બાળક હતાં ત્યારે તમે—માબાપ અમારી ચાકરી કરો છો, સંભાળ રાખો છો, અમારા તરફની અનેક પીડાઓ સહન કરો છો અને અમારા શ્રેયને માટે જે કંઈ દુઃખ વેડો છો તેનો બદલો અમારાથી—છોરુઓથી કદી પણ વળી શકે નહિ. તમે જે કંઈ કર્યું છે અને કરો છો, તેના પ્રમાણમાં તો અમારી સેવાઓ મોટા સમુદરમાં એક ટિંપાં બરાબર પણ નથી ? આ પ્રમાણે સાસુવહુને અનેક વાર એકાંતમાં વીતો થતી. સાસુએ વહુને કુટુંબને તથા ગામગોત્રને લગતી બધી વાત એકાંતમાં મોટા ઉમળકાબેર સમજાવી ગૃહાચાર, કુટુંબાચાર ને ગ્રામાચાર વગેરે બધી રીઠરીતિઓ બતાવી હતી.

ડોસીની તબિયત સુધરવાથી કેશવચંદ્ર એ દિવસ થયાં અમદાવાદ ગયો હતો. ગજરાને અવગત પહેલે દિવસે તો લાગ્યું નહિ. પરંતુ બીજે દિવસે બપોરના ઘરકામથી પરવારી જ્યારે તે પોતાના ખંડમાં ગઈ ત્યારે તેને જરા સુનું લાગ્યું. જેની ઉપર પતિપત્ની રોજ બેસતાં અને વાતચીત કરતાં તે દિવસકા ઉપર બેસતાંજ તેને સુનું લાગ્યું અને ઓઠું આવ્યું. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ ગયાં. આટલી વયમાં કદી નહિ જોયેલા અને નહિ અનુભવેલા એવા અજાણ્યા ગામમાં અજાણ્યા વાસમાં અને અજાણ્યા—અપરિચિત જનમંડળમાં હાજી હા કરીકરીને તથા પ્રિય લાગે એવું બોલીબોલીને તેણે સૌને પોતાની તરફ ખેંચી લીધાં હતાં. તેમને પોતાની માયા ચઢાવી હતી પણ પોતે હજી તેમની સાથે એટલી બધી હળી ગઈ ન હતી કે, જેથી થોડા દિવસ એકલાં રહેવું હોય તો રહેવાય. આજેજ તેને એ લાગી આવ્યું. દિવસકાના તકિયા ઉપર માથું મૂકીને તે જરા આડી થઈ અને ' મારે એકલાં રહેવાનું પણ શીખવું જોઈએ. કાલે ક્યાંહિં નોકરી ઉપર જવું

પડશે અને એ ત્યાંથી મને એકલી મૂકીને બહાર ગામ જશે તો શું હું આમ અણુગમે કરીકરીને આંસુ ગાળ્યા કરીશ ? નહિ, મારે પણ એકલાં રહેવું જોઈશેજ. નાનાં હતાં ત્યારે માતપિતાએ લાડ લડાવ્યાં અને હુલાવીફુલાવી સુખમાં રાખ્યાં, હવે કંઈ એમ રહેવાનું છે ? હવે તો આપણે આપણી મેળે સંસારનાં સુખ દુઃખ સહન કરતાં અને ટાઢાઉની અનુભવ લેતાં સંસાર નિભાવવાનો છે. ' આમ વિચાર કરતાં કરતાં તે જરા બપોરની નિદ્રામાં પડી.

નીચે ડોસી આગળ વિજ્યા અને ધનાંજલેને બેઠેલાં હતાં. ડોસી તેમને વહુના ગુણો યાદ કરી કરીને સારી શિખામણ આપતાં હતાં, એટલામાં બે પડોસણો પણ આવીને ત્યાં બેઠી. વાતમાં ડોસીને ટેકા આપતાં તેઓ કહેવા લાગી કે, ' નહિ કાકા ! ખરે, કેનુભાઈની વહુ તો એક અણુમોયોં હીરો છે. મુંબાઈમાં રહીને ઉછરેલી અને શિક્ષાધિપતિ બાપની બેટી આવી સાદી, સીધી અને કામગરી હોય એવું કાંઈ માનેજ નહિ. એવું જગતમાં બનવું પણ નથી. તમારી વહુમાંજ અમે તો આવું નવું નવું જોયું. શું એનો વિવેક અને મીઠામોલાપણું. મારા નાના દલાનેએ કુંકારે બોલાવતી નથી. નાના બચ્ચાને ' દિયેરજી, દિયેરજી ' કહીને માન અને વહાલથી બોલાવે છે. મોઢાંની મિકાશ, રડી એક બહુ જુદીજ વાત છે. દલો તો લાભીને જોઈ મારો કેડમાંથી તૂટી પડે છે. એ પણ હાથમાંનું કામ હેઠું મૂકી એને વહાલથી લે છે. ' આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી એટલામાં પેન્નાં ગંગાબા આટલા દલાડા ' વહુને દેખાડવા-પગે લગાડવા લાવે છે કે નહિ ? ' એવી પરીક્ષા જોવાને ડોસીને જોવા આવ્યાં ન હતાં તે આખરે, જ્યારે ડોસી માંદી હોવાથી કાંઈ તેમને ત્યાં ગયું નહિ ત્યારે આજ મળવા તથા જોવા અને ' વહુ કેવીક છે ? ' તેની ચિકિત્સા કાઢવાને આવી પહોંચ્યાં. વાચકને ગંગાબાનું ઝોળખાણુ પડાવવાની અગત્ય નથી. તે આવ્યાં કે તરત વીજી ઉઠીને સામી ગઈ અને ડોસી બેઠાં થયાં. સૌએ ' આવો, આવો. ' કહીને આદર માન આપ્યું. તે ઘરની ગોડવણી તરફ તથા ડોસીના બિછાનાની સફાઈ, અને વ્યવસ્થા તરફ જોતાં જોતાં તેમની સામે

બેઠાં. જરા શ્વાસ ખાઈ તથા ફરીને આમ તેમ જોઈ તેમણે પ્રથમ ડોસીને કુશળ ખજર પૂછી અને તેમ કરતાં પોતાના અનાગમનના અચાનકમાં જણાવ્યું કે, ‘ તમે પડી ગયા છો, દાઝ્યાં છો અને ખાટલાવશ છો, એ તો મેં માત્ર કાલેજ જાણ્યું. આટલી વીજીનેએ ન મોકલીએ, ત્યારે ઓળખાણ શા કામનાં ? મારો કિશોર અને તેની વહુ પરમ દહાડે મુંઝાઈથી આવ્યાં, તેમણે મને તો કહ્યું કે ‘ બા ! કેશવચંદ્ર મુંઝાઈવાળા પેલા રામચંદ્રશેઠને ત્યાં પરણ્યો અને એની બા તો બિચારાં દાદરેથી પડી જવાને લીધે ખાટલાવશ છે. ’ હું શરીરની લગાર ભારે અને પગની લુટી એટલે ઝાઝું બહાર નીકળતી નથી. તેમ મારે કાંઈને ત્યાં જઈને ઝાઝું ખેસવા ઉઠવાનુંએ નહિ, એટલે કાણ મને આવી તેવી વાત કહે ? વીજી ! તું તો કંઈ ઘરડી નથી, બેટા ! મને ખજર કરીએ કે નહિ ? ’

વીજી—મારા ભાઈને પરણાવવા ખંભાત ગયાં, ત્યાંથી મારી બાના સમાચાર સાંભળી ધસમસ્યાં અહિં પાછાં આવ્યાં અને પછી અહિં તો એની બા ઉઠવેઠમાં હું બધું ભૂલીજ ગઈ. મારી બા સાજી હોત તો મારાં ભાભીને તમને પગે લગાડવા ન લઈ આવત કાઢી !

ગંગાબા હસતાં હસતાં બોલ્યાં કે, ‘ તારી શેઠાણીભાભી ’ આવી લાગે છે. ઘરની ઉજળામણ અને તારી બાનું બિજાનું મને તે આવેલી હોય તેવું બતાવે છે. ચારું, ભક્ષા ! ‘ કેસુ પરણ્યો, એને મનગમતી વહુ મળી, તેથી અમે સૌ બહુ ખુશી થયાં. વહુ કેવી છે ? તારી બાની આકરીઆકરી કરે છે કે ‘ ટાપટીપ ને ઘોળકું ! ’ ક્યાં છે ? અહિં નથી કે શું ? કેસુ તો અમદાવાદ છે, એમ કિશોર મને કહેતો હતો. ’

ડોસી બોલી કે ‘ ગંગાબા ! વહુ તો મારે જોઈએ તેવી—અરે તેથીએ સરસ મળી. રૂપમાં ગુણમાં કાર્મકાજમાં અને વિવેકવિચારમાં કશુંએ કહેવું પડે તેવું નથી. પૂછોને આ અમારાં પડોસણ જમનાં બહેનને ? વહુ તો ખરેખર મારી આંતરડી ઠરે એવી મળી. ગંગાબા ! શું એનું સોજ ! પરણીને પહેલેજ આણે આવેલી છે ને અમારે એને

રીઝવવી અને મેમાનગીરીથી રાખવી જોઈએ, તેમાં સામી તેને અમારી સેવા ઉઠાવવી પડે છે. મારાથી બેસાય ઉઠાય નહિ એટલે મળાદિ પણ ઉપાડવાં પડે છે. પેટની છોકરીએ સુગાય પણ એ વહુ સુગાતી નથી. મને ઉનેઉને પાણીએ રોજ ચોળીને નવડાવે, પગ ચાંપે, દવા પાય, અને દાઝ ઉપર મધમ ચોપડે છે. દહાડામાં બે ત્રણ વાર મારી ઉપર હાથ ફેરવી જાય છે, અને મારા બિંછાના ઉપર એક ગધેા સરખોએ પડવા દેતી નથી. બે ત્રણવાર તો મારો આ ઝોરડો વાળી ઝુડીને હમેશ સાફ કરે છે. અમદાવાદથી કેસુનો દોસ્તદાર એક દાકતર મને જોવા આવ્યો હતો તે તો આ બધી ગોડવણુ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો. ગંગાઆ ! એ કેવી સંભાળ રાખે છે અને કેવી ચીવટથી કામ કરે છે તેનો એકજ દાખલો આણું તે સાંભળો. પરમ દિવસે રાતના ત્રણ વાગે જ્યારે વાદળાં થઈ આવો છાંટા થયા ત્યારે તે ચીવટથી ઉડી ઉપરથી નીચે આવી અને આ બારી તથા બાળિયું બંધ કરી ગઈ. કેસુના બાપ અહિં સુતા હતા તે બારી વસાઈ તેને ધમકારે જાગ્યા અને જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે ‘એ તો વહુએ વહેલાં વહેલાં ઉપરથી ઉતરી આવી પવન અને ફેરાં પડે ત્યાર વહેલાં બંધ કરી.’ હું ને વીજના બાપા વારંવાર ના કહીએ છીએ તેમ જનાંએ આ ધનાં સાથે બેઠું લઈને કુવે પાણી ભરવા જાય છે, અને સપાટાબંધ એ અને ધનાં થઈને આખા ઘરનું પાણી ભરી નાંખે છે. કેસુ દસ વાગ્યાનો જન્મનાર, તે દસ વાગ્યામાં હમેશ નિયમસર રસોઈ તૈયાર કરે છે. દાકતરે કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે મને કાંજ દૂધ અને ખાવાપીવાનું બરોબર વખતસર તૈયાર કરી આપે છે. મારા કેસુથી દવાનું મોડું વહેતું થાય પણ એને હાથે થતું નથી. ગંગાઆ ! તમે મુંબાઈની શેઠાણીઓની જે વાત કરતાં હતાં તેમાંનું તો રુંવુંએ મારી વહુમાં જણાતું નથી ! મારી વહુ તો મુંબાઈની શેઠાણી નહિ પણ અમારાં હૃદયની શેઠાણી થઈ રહી છે. હું મારા અંતઃકરણથી એણે મારી અંતરડી ધારી, મને જે સંતોષ અને આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો છે તે માટે એને આશિષ આપ્યા કરું છું. દેશ્વર એનું સૌભાગ્ય અમર તપાવો અને એને પનોતીને પરાક્રમી,

પુત્રો અને સુખ વૈભવો પ્રાપ્ત થાઓ. વહુ, ગંગાબા ! વહુ તો મારા જેવી કાષ્ટને મળીએ નહિ હોય અને મળશે પણ નહિ.’

ગંગાબાએ પવન ખીજી જાણીએ વહાતો જોઈ જરા વિચારીને કહ્યું કે, ‘ મુંબાઈને શું છે ? સારાં માઆપનાં છોકરાં હોય ને ગમે, ત્યાંનાં હોય ગમે ત્યાં રહેતાં હોય પણ પોતાની સલુકાઈ દેખાડ્યા વગર રહેતાં નથી. જેવી જેવી જેના કુટુંબની રીતભાન અને જે જેવું તેનાં તેનાં છોરું થાય, એમાં શી નવાઈ ? સારા માઆપની છોકરી હશે તે તો સારી જ હશે ને ? સાંભળ્યું છે કે, કન્યાદાનમાં વહેવાઈએ સો સવાસો રૂપિયાના ભાડાની આવી આપી છે ? જેની પાસે પૈસો હોય તેને પોતાની છોકરીથી શું વધારે છે ? તમારો કેસુ ખરેખર ભાગ્યશાળી ! સોનામહોર જેવી કન્યા મળી, પૈસો મળ્યો, જાતે રહાયો નીકળ્યો ને ભણ્યોગણ્યો —અરે ! એક હીરો નીકળ્યો. ‘ આજા તેનો શા રકાળા. ’ સારામાં સૌનો ભાગ છે ને ? તમે સારાં હશે તો કાષ્ટએ તમારો આંગણે આવી પોષાશે. વહુ ક્યાં છે ? વીજી બોલાવને ત્યારે એને મળીએ ? ’

ડોસી—જા, વીજી ! તારી ભાભીને ઉપરથી બોલાવી લાવ. કહેજે કે આવીને ગંગાકકીને પગે લાગે. એ કંઈ એળખે છે ? છોકરું છે.

‘ મને શાં પગે લાગવાંતાં ? તમારી ખરદાસ કરી અને તમે કહો છો તેમ, પેટની છોકરી માફક તમારી આકરી કરી, એ સાંભળીને જ હું તો ખુશી થઈ. ઈશ્વર તમને દીકરાવહુનાં સુખ અને સંતાન નેવાને પાંચ વર્ષનો વધારે આપરદા આપો. ’

જમનાં બોલી કે, ‘ ગંગાબા ! મહીનો થયાં કેસુભાઈ પરણીને ઘેર આવ્યા છે ત્યારનું અમારું રૂણિયું જાણે આનંદી બની રહ્યું છે. વિન્યાયજહેન અને ધનાંજહેન તો એમની ભાભીની પુકે પુકેજ ક્યાં કરે છે. વિવાહનાં ગીતોની તો હરગદી ધુસો પડ્યા કરે છે. ઘર તો જાણે કલોલ કરી રહ્યું છે. વહુ તો એવી વિંજણા પેડે કામકાજમાં ફરી વળે છે કે, અમે તો સૌ તેની સામુંજ જોયા કરીએ ! સૌ કહે છે જે, આ ક્યારે ઉડી, ક્યારે કામકાજ કર્યા અને ક્યારે આમ નવરી પડી ? જાણે આખો દહાડો નવરી ને નવરી અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આનં-

હમાં હસતી ને હસતીજ ! સવારના પહોરમાં એનું મોઢું જોયું હોય તો આખો દહાડો આનંદમાં જાય. રૂપાળી કેવી જાણે નરી અપ્સરા ! અને એના મોં ઉપર સૌભાગ્ય કેયું જાણે નયોં લક્ષ્મીનો અવતાર ! વળી શહેરની કમ્પાઓ જેવી કંઈ દુબળી કે રાંક પણ નથી. ખાસી જાજરમાન, માટશી જેવું કેવું ગોરું ગોળ મટાળ મળેનું એનું મોં છે. ચોટલો કેવો દિવ્યજી સુધી લાંબો અને ભરાઉ વહુ તો આ ! કાકી કહે છે તેમ, વહુ જેવીજ ખરેખર ઈચ્છ્યા નેગ વહુ છે.

વિજયા દાદર ચઢતાંવાંત તેના પગને ગણસારે ગજરા બેડી થઈ અને ખોડી કે, ‘કાણ નાનીજહેન ! આવો.’

‘લાભી ! પેત્રાં તે દિવસે હું કહેતી હતી તે ગંગાકાકી આવ્યાં છે. આવે કહ્યું છે કે, તમે આવીને એમને પગે લાગજો. તે તમને જોવા આવ્યાં છે. આ નીચે ખોડાવે છે.’

‘રહો, જહેન ! હું જરા મોઢું ધોઈ લઉં પછી આપણે જઈએ.’ ગજરા મોઢું ધોવા ખારી આગળ ગઈ. તેના સામું જોઈ વિજયા મનમાં ખોડી કે, ‘આજ લાભી કંઈક રહેત્રાં રાગે છે.’ તે દિવ્યકા ઉપર બેડી અને દિવ્યકા ખાતાંખાતાં મોજમગ્નકમાં હસતે ઉમળકાને સૂરે તેણે ગાયું કે:-

“ ક્રિયા લાઈ ગયા છે દરખાર (૨)

કેમ વહુ મોલોમાં એકસીરે;

રોઈ રોઈ ભર્યા છે તળાવ (૨)

આંસુડે ભિજી છે કાચળીરે. ”

‘નાનીજહેન નાનીજહેન ! આ શું ગાઓ છો ?’

‘લાભી ! તમને નથી ગીતી હો.’ તે હસી પડી. એ તો દિવ્યકે ખેસતાં અસસ્તુંજ મને યાદ આવ્યું અને ગાયું. ! તે ફરીને હસી. નીચેથી ધનાંજહેન ઉપર આવી અને ખોડી કે, ‘વિજયા ! તું અને લાભી ત્યારનાં શું કરો છો ? અમે તો વાટ જોઈ જોઈને થાક્યાં !’

ગજરા-મોટીજહેન ! મારાથી જગ ઉઘી જવાયું હતું તેથી મેં હું મોઢું ધોઈ લઉં એટલી વાર નાનીજહેનને ખોટી કર્યા.

‘હવે ક્યાં જાઓ. ખેસો. હું ઉપર આવીને?’

‘કેમ?’ ગજરાએ સવાલ કર્યો.

‘ભાભી ! તમે કેમ આજ આમ છેક દૈયાસુતાં લાગો છો ? તમે તો ચકલું ઉડે તોય જાણો એવાં છો. અમદાવાદથી મારા ભાઈ આવ્યા તે તમે કે વિજયાએ સાંભળ્યું કે જાણ્યું નહિ ? હમણાં એ માસીયા પાસે ખેડા છે અને ગંગાકાકી સાથે વાત કરે છે. એમણે માસીયા સાથે વાત કરવા માંડી એટલે હું ઉપર આવી.’ ધનાંએ વિજયાની સાથે હિંચકે ખેસતાં ખેસતાં કહ્યું.

‘ભાઈ સાથે ખીજું કાણ છે?’ વિજયાએ ખીજા માણસનો અવાજ આવતો હોય એવું સાંભળીને પૂછ્યું.

‘રસિકભાઈ આવ્યા છે ? વિજયા ! તુંએ કેમ આમ કરે છે ?

‘રસિકભાઈનો સ્વરે તું ઓળખતી નથી ?’

‘ચાલ, ત્યારે આપણે નીચે જઈએ. ભાભી ધીરે રહીને પછી આવશે.’ આમ કહી વિજયા ધનાંને લઈને નીચે ગઈ. અરીસામાં મોં નેત્ર ગજરા મનમાં ખોલી કે ‘નાનીયહેને બડી ચતુર છે. હું જરા રોગેલી તે એ સમજી ગઈ દેખું. હું રડી ગઈ એટલામાં ઈશ્વરે કેવી મહેર કરી અને એમને મોકલી આપ્યા ! સાસુજીને ડીક છે તેથી હવે તો એક બે દિવસ રહી બધાંએ અમદાવાદ જઈશું. બે ચાર દિવસ ત્યાં રહીશું. ચંદાભાભીજીનો સંસારે નેત્રએ તો ખરાં ? ચાલ, હુંએ હવે નીચે જઈ કે જેથી ગંગાયાનું પતાવી બટ ઉપર અવાય.’ મોટું ડીકાડીક કરી તથા આધું ખોલીને તે નીચે ઉતરી. તે ગઝારના પારણા આગળ જઈ ખેડી. તેને નેત્ર રસિકલાલ ખોલ્યો કે ‘કાકી ! તમારા વહેવાઈનો મારી ઉપર કાગળ આવ્યો છે. તે લખે છે કે, ‘જે તમને ડીક થયું હોય તો ગજરાને મોકલજો. તમે કહો તો અમદાવાદ સુધી કાઢી તેડવા આવે. એમની ભોળાઈને સીમંત છે. કેશવચંદ્ર અડવાડિયા પછી મુદ્દત ઉપર જશે અને એમને આડ દિવસ વહેતાં મોકલો.’

‘રસિક ! કેસુની વહુએ તો આ મંદવાડમાં મારી બહુ ચાકરી કરી. ઓહો ! મોટા ધરની છોકરી સુખ વૈલવમાં ઉછરેલી છે છતાં

આ ગામડા ગામમાં એણે એવી રકુર્તી અને ચંચળાઈ દેખાડ્યાં છે કે, આપું ગામ એકેકે અવાજે મારી આગળ એનાં વખાણુ કરે છે. એણે મારી જે સેવા બજવી છે તેનાં તો હું કંઈ વખાણુ કરી શકું તેમ છેજ નહિ. હું એને શું આપું ?

‘દીકરા.’ રસિક હસ્યો.

ડોસી સ્નેહના ઉભરાથી અને ઉપકારનાં ભારથી ગંગાગળી થઈ ગઇ.

હું એને પણે પણ આશીર્વાદ આપું છું કે, ઇશ્વર એને સુભાગી આયુષ્યમાન પુત્રોની માતા કરે. ખરેખર રસિક ! તારી વહુએજ મને આ હીરા જેવી વહુ શોધી આપી. ચંદાવહુ નથી આવી કે શું ? એને તમારી સાથે લેતા આવોએને કેસુ ?’ અને મેં દિવસ ગમત થાત.

‘એ તને જોવા આવવાને બહુ આતુર હતો, પણ છેલ્લી ધડીએ અવાયું નહિ. કાઠી આવવાનાં હતાં તેમને મેં ના કહી. એ બિચારાં ત્રણવાર આવી ગયાં અને ક્યાં પાછાં તાપ તડકામાં ફેરો ખાય ?’ કેવચંદ્રે જવાબ આપ્યો. ‘ચાલ ! રસિક ! આપણે ઉપર જરા આરામ લઇએ.’ એમ કહી રસિક સાથે તે મેડીએ ગયો. તેઓ ઉપર ગયા કે તરત ગજરાએ બહાર નીકળી ગંગાખાને પ્રણામ કર્યાં. ગંગાખાએ તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી કહ્યું કે ‘અખંડ સૌભાગ્યવતી રહે ! અને સાત સાત છોકરાની મા થા.’ ડોસીએ અને વિજયાએ તેને ગંગાખાની હાકલત કરી ઓગળાણુ પડાવ્યું. એમનાં વહુ દીકરો મુંબાઈથી આવેલાં છે એમ કહ્યું ત્યારે ગજરા રૂપાની ઘંટડી જેવા મધુર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારે બોલી કે ‘ગંગાકાકી ! આવતી કાલે હું જરૂર આપને ઘેર આવીશ.’ કેટલીક વાતચીત થઈ અને ગંગાખાએ ચાળવી ચાળવીને ચિકિત્સા કરી. તેમને ખાતરી થઇ કે, વહુ તેઓ જેવી મુંબાઈની શેઠાણીઓ ધારતાં હતાં તેવી-આછુકલી કે છાકરી નહિ પણ ગંભીર અને ખાનદાન કુટુંબનું સોજલું બાળક છે. ઉઠતાં ઉઠતાં તેમણે કહ્યું કે ‘મુંબાઈમાં જો કોઈ પણ સ્ત્રી શેઠાણી કહેવાતી હોય તો તે ગુજરાતજન છે. મુંબાઈ ગુજરાતી લોકનું બંદર-નગર છે અને ગુર્જરીઓજ તેની શેઠાણીઓ છે.’ ‘અને મારી બાબીનું નામે ગંગાકાકી ! ગુર્જરી ઉરે

ગજરા છે, એટલે અમારે તો, એજ મુંઝાઇનાં શેકાણી ગુર્જરીને ?' વિજયાએ અભિમાન દેખાડ્યું.

‘હા, બહેન ! હા, આજ તારી ભાભી મુંઝાઇની શેકાણી અને ગુર્જરી અને એના જેવી લગ્નગણ ગંભીર ડાહ્યાસમજી કામગરી અને કુટુંબવત્સલ હોય તેજ ગુર્જરી. આપણા ગુજરાતના જેવો દેશ ક્યાં છે ? અને સત્કુળની ગુજરાતણના જેવી ખીજ સ્ત્રી પણ કાણ છે તે દેખાડને ? ગુજરાતણ જેવી ઘાટીલી અને ગુણવંતી ગોરી કાંઈ નથી. વળી ગુજરાતણનું શીલ, મજેનો પોષાક તેની દુસ્મનનેય હસાવે એવી સુધઃ સ્વચ્છ વૈભવી રીતભાતો વગેરે કશુંએ ખીજ લોકમાં નથી. મુંઝાઇ ઉપર ગુજરાતનો ‘અમારું શહેર’ કહેવાનો અધિકાર છે, અને ત્યાં શેકાણી કહી એટલે કાંઈ પણ માણસ સમજે કે ‘ગુર્જરી.’ ગંગા-બાએ વિજયાને પોતાનું જાણપાણું બતાવ્યું. પછી તે ઉક્યાં. હાથણીના જેવી ગંભીર ચાલે ચાલતી ગજરા ફળિયાના નાકા સુધી આધું ઓઢી ધીરેથી ‘આવજો કાકીજી !’ કહેતી કહેતી વળાવવા ગઇ. ગંગાબા જેના મનમાં ખીચડિયા વસ્તીવાળા માળાઓની છાકડીઓ અને આછુકડી-ઓને લીધે ખરાબ વિચાર પેસી ગયો હતો, તે ગજરાને જોઇ પોતાના વિચાર બદલી, તેના ખાનદાનને ધન્ય આપતાં ઘર તરફ ગયાં.

ગંગાબાને વળાવી પાછા ફરતાં ગજરાએ કહ્યું કે ‘ચાલો નાની બહેન ! ઉપર. તમારા રસિકભાઇને પૂછો તો ખરાં કે ચંદાભાભીને ચાર દહાડા પછી અહિં બોલાવશે કે નહિ ? વળી તમારા ભાઇની ખબર પૂછો આવો.’ ગજરા તેને લઇ બહારથી જીનાને દાદરેથી ઉપર ચઢી. મેડીમાં કેશવચંદ્ર અને રસિકલાલ હિંચકા ઉપર બેઠેલા હતા. નણુંદ ભોળાઇ ઉપર આવ્યાં એટલે રસિકલાલ બોલ્યો કે ‘બહેન ! તારી ભાભી તો તને ગમે એવી ફર્સ્ટ ક્લાસ આવીને ?’

‘મારા ભાઇઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ એટલે ભાભીઓએ ફર્સ્ટ ક્લાસજી હોયને ? પેલાં ફર્સ્ટ ક્લાસ મોટાં ભાભીને કેમ લઈ આવ્યા નહિ ?’

‘એ તો ગાડાની મુસાફરીમાં ને તાપમાં કરમાઈ જાય.’ ગજરા મોઢામાં પાલવ લઇ નીચું જોઈ હતી.

‘જો કેસુ ! મોળું દહિં દાંત પાડેએવું છે કે નહિ ?’ વિજયાને
‘તારી બાણીને ગમે છે કે નહિ ? વિજયા !’

‘ગમે છે. બાઈ ન હતા તેથી આજ જરા રડયાં હોય તો
રડ્યાં હોય.’ વિજયાએ કહી દીધું.

કેશવચંદ્રે ગજરા સામું જોઈ કહ્યું કે ‘બસ, એક દહાડામાંજ.’

‘એ તો અમસ્તાં. નાનીજહેન તો બડાં ઠકાયાજ છે.’ ગજરી
હસી, પણ તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘રડેલાં તો ખરાંજ. જોને મુખ ઉતરી ગયું છે કે નહિ ?’
રસિકલાલે ઉમેર્યું.

‘ના ગમે, હશે. હવે એક બે દહાડામાં જવાનું છે.’ કેશવચંદ્રે
કહેવું ચાલુ રાખ્યું કે ‘હવે ઘણા દિવસ રહેવાનું નથી. જોઈએ તો
રસિકલાઈ સાથે કાલેજ અમદાવાદ જાઓ. બાને મટયું છે. ચંદુ-
લાલનો કાગળ આવ્યો છે. તે લખે છે કે, મુંબાઈમાંના ગુમાસ્તાએ
ચાલી ધોળાવી રંગાવીને તૈયાર કરાવરાવી છે. એક બે દિવસમાં ચોથે
માળ આપણે માટે ખાલી કરાવેલી ચાર ઓરડીઓ અને દિવાન-
ખાનામાં બધો સામાન પણ ગોઠવાઈ જશે. આપણે બારેબાર ત્યાં
જઈ રહેવાનું છે.’

‘શું ખંભાત જવાનું નથી ?’

‘કેમ નહિ ? તમારી ભોજાઈનો ખોજો ભરવાનો છેને ? એમના
લખાણ ઉપરથી સમજાય છે કે, વખતે પ્રસૂતિ સુધી તમારું આખું
ઘર ત્યાં રહેશે. સીમંત ગયા પછી તરત આપણે મુંબાઈ જઈશું.’

‘રસિકલાઈને એ લોકો ક્યારે મુંબાઈ આવશે ?’

‘અમે તો તમારા પહેલાં જનાર છીએ. આ તો તમને પરણા-
વવાને માટેજ આવ્યાં હતાં. આ વખતે તો માણસે આવવાનાં છે.’

‘રસિકલાઈનાં બા આવવાનાં હોય તો બાપા અને બા વગેરેને
તેડવા તમે સીમંત પછી અહિં આવજો. એ વૃદ્ધો આપણી સાથે રહે
તો સારું.’ ગજરાએ સાસુસસરા પ્રત્યેની લાગણી દેખાડી પતિને પ્રિય
વચન સંભળાવ્યાં.

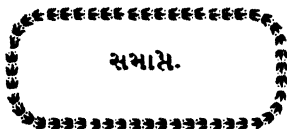
‘ ઠીક છે. તમે બાને કહેજો.’ કેશવચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો. નીચેથી ધનાંએ વિજયાને બોલાવી તેની સાથે ગજરા પશુ પછી નીચે ગઇ.

કેશવચંદ્રનું મન હવે મુંઝાઇ તરફ ગયું હતું, કારણ કે આગળનો અભ્યાસ શરૂ કરવાની તક નજીક આવી હતી. વકીલ થવું એવો એનો નિશ્ચય હતો, અને તેમાં હવે બધી સગવડ મળી આવી હતી. રસિકલાલ સાથે તે બે દિવસ રહ્યો તે દરમિયાન તેણે એ બધા ત્રિચાર અને ગોડવણો કરી ડોસાડોસી સાથે બે મિત્રોએ એકાંતમાં બેસી તેમને પશુ કટલીક બાબતો સમજાવી ને જ્યારે જ્યારે ઠીક લાગે ત્યારે ત્યારે મુંઝાઇ આવીને રહેવાનું કબુલ કરાવરાવ્યું. ‘દીકરો એક અને દેશાવર ધણા’ એવું થાય, કેશવચંદ્રને તેમની પ્રકૃતિને માટે ચિંતા રહે અને દોડાદોડ કરવી પડે, આવી તેથી બધી બાબતો તેમને સમજાવવામાં આવી. માથે મુરખી હોય તે તે. સારું. ગજરાને એ ગમતું હતું.

બે દિવસ રસિકલાલ રહ્યો. ત્રીજે દિવસે એ જનાર હતો, તેથી વખતસર રસોઈ કરવામાં આવતી હતી એટલામાં આ નાના ગામમાં કદી નહિ આવેલી એવી એક મોટરગાડી આવી પહોંચી. લોકોએ ધર બતાવવાથી તે કેશવચંદ્રના ઘર આગળ આવીને ઉભી રહી. ફળિયાનાં છોકરાં અને લોક એકઠા થઈ ગયા. કેશવચંદ્ર તથા રસિકલાલ પશુ ‘કાણુ આવ્યું?’ તે જોવાને બહાર નીકળ્યા. મોટાર ફરીને ઉભી રહેતાંવાંત ચંદુલાલ તેમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસિકે સામા દોડી જઈ ‘સેકહેંડ’ કરી અને તેણે કેશવચંદ્રનો હાથ હલાવ્યો. વિજયાએ ઘરમાં દોડી જઈ તેના પિતાને બહાર મોકલ્યા અને ગજરાને તેના ભાઇ આગ્યાની વધામણી ખાધી. ડોસાએ બહુ વિવેકથી ચંદુલાલને ઘરમાં લઇ જઈ બેસાડ્યો.

ગામના લોકો નાતના સંબંધીઓ અને કેશવચંદ્રનાં માબાપ વગેરે સૌ વહેવાઇની પ્રભુતાથી ખુશ થયાં. ડોસીના મુખમાંથી તો એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા કે ‘હું તો સોસો મોઢે જાણે હરખું, મારે આ તે શું સોના સરખું?’ ૩૫ ગુણુ પૈસો વૈભવ અને માન સૌ એક

ઠેકણે મળવાથી બહુ શોભા આવી. સગાઓ ગામના સારા સારા માણસો વગેરે સૌ મળવા આવ્યા. બહુ આગ્રહ કરવા છતાં ચંદુલાલે જમવાની ના કહી એટલે 'શકુનનો ગોળ આપી પતાવ્યું' ને સૌના આશીર્વાદ સાથે રસિકલાલ ચંદુલાલ અને ગજરા અમદાવાદ જવા મોટારમાં બેસાં. 'તમે સૌ આવતે અડવાડિયે જરૂર જરૂર પધારજો.' એમ બહુ આગ્રહથી ચંદુલાલે કહ્યું ને મોટર ચાલી.

આ લેખકનાં બીજાં નોંધેલાં.

૩૩૩૬૬૬

રતિસુંદરી. (સચિત્ર)	૨ ૦ ૦
સીઓની રંગભૂમી.	૧ ૮ ૦

સંસાર શેત્રંજ

યાને

કરણી તેવી પાર ઉતરણી.

ભાગ. ૧-૨-૩

સાત્વિક, શુદ્ધ અને નિર્દોષ ભાવનાઓથી ભરેલા હૃદયવાળા પવિત્ર પુરુષ જ્યારે મોહરાજના માયાજાળમાં સપડાય છે, ત્યારે ઉત્તરોત્તર તે કેટલો બધો કૂર, સ્વાર્થી, થઇ જાય છે, કાર્ય કરતી વખતે તેને સારાસારનું જ્ઞાન-જ્ઞાન છતાં લાચારીથી સિને કેવાં કૂર કર્મો કરવાં પડે છે, તે દુનિયાની નજરે મહા સુખી ગણાતો હોવા છતાં પણ અંતરથી કેટલો બધો દુઃખી હોય છે, વિગેરે બાબતો દર્શાવનાર ચૈતન્યદેવ, અને માયાવી આ બે પાત્રો આ નવલકથાના સંસાર-શેત્રંજના પટ ઉપર કેવા કેવા દાવ-પેચ રમે છે, માયાવી કાર્યનું ફળ દર્શાવી ચૈતન્યને તે ન કરવા કહે છે, છતાં તે માયાજાળમાં સપડાઈ તેની પાસે કૂર કર્મો કરાવે છે, પોતે ઉત્તરોત્તર નરક પ્રત્યે ચાલ્યો જાય છે અને આખરે પોતાની કરણી પ્રમાણે ફળ પામે છે, તેનો સાક્ષાત્ ચિતાર આ નવલકથામાં છે. પાકા સોનેરી પુઠા સાથે ભાગ૧-૨ દરેકની કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ ભાગ ૩ બે કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ પોષ્ટેજ ભુકું.

સોલ એજન્ટ.

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

કુંક સમયમાં બહોળો ફેલાવો પામેલી અને
અતિ ફલદ્રમ્બ નિવડેલી.

આઠ ભાગમાં સંપૂર્ણ પ્રકટ થયેલી

કુંદન અને કુસુમ.

નોંધરો:-કંઠાગરો કે હીકરો ગુણવતી છે નાર,
જેના ઘરમાં તે વસે ધન્ય તેનો અવતાર.

આ રસભરી જીવનકથામાં સંસાર વ્યવહારની અવનતિના કારણરૂપે
મનાતાં બાળલમ, વૃદ્ધલમ, દ્વિત્રિયાલમ, કન્યાવિક્રય અને પુનર્લમના
વિષયોનાં કેન્દ્રબિંદુના કલ્પના પ્રદેશમાં કુંદન અને કુસુમ પાત્રો કદપી
તે દ્વારા સુધારાના સપાટા, કુળ મોટાઇના કઢાપા, જમાનાના ઝપાટા,
શૌક્યની શુળી ને હૈયાની હોળીના આચાર વિચાર ઘણી સરસ ભાષામાં
ખૂબીભરી રીતે આબેહુલ અતાવવામાં આવ્યા છે. તે સાથે આધુનિક
આર્થ ધરસંસારનું પ્રતિબિંબ સારી રીતે પાડવામાં આવ્યું છે.

આ નવલકથા એટલી બધી રસિક છે કે તેનાં થોડાંક પાનાં
વાંચતાંજ વાંચકોના મનમાં પૂરેપૂરી વાંચવા જતાંસા ઉત્પન્ન થશેજ
તેમ અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ. આ નવલકથા દરેક લાયજેરી તથા
ઘરોઘર કુંક વખતમાં ફેલાવો પામી એકી અવાળે વખણાયેલી છે
માટે એક વખત મંગાવી વાંચવા અમારી ખાસ ભલામણ છે.

ભાગ ૧ થી ૮ જપાઇ બહાર પડી ચુક્યા છે. દરેક ભાગની
કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું.

મળવણું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

સંસારને ત્વર્ગી બનાવનાર અત્યુત્તમ, તેમજ
વિદ્વાનર્થમાં સખજાએલી રસિક અને
બોધક નવલકથા

સચિત્ર. **મિલન-મંદિર.** સચિત્ર.

કુટુંબ કલેશથી મુક્ત થવા ઇચ્છનારે, સગાંબહાણાઓને
સ્નેહની પ્રાપ્તિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખનારે, બ્રહ્મચર્યાને દૈવી
મહિમા જાણવાની જાણાસા ધરાવનારે, આર્દ્ર સતી થવાની
ઇચ્છા રાખનાર બહેનોએ, ગુણિયલ ગૃહિણી થવાની ઇચ્છા
રાખનાર સ્ત્રીઓએ અને વિષયવાસના રાખનારનું અનિષ્ટ
થયેલું જ્ઞેવાની ઇચ્છા રાખનારે આ નવલકથા અવશ્ય
વાંચવીજ નેંદરે.

આ નવલકથા એક વખત કુટુંબમાં વંચાવ્યાથી
સંસાર સોનાનો થશે અને અશાન્તિપૂર્ણ સંસારમાં
શાન્તિના તરંગો ઉછળશે. સોનેરી પુરું છતાં કીંમત
રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

બોધક તેમજ રસિક નવલકથા

કુલીન-કાન્તા.

મનોહર પાકુ પુરું, સુંદર ગ્લેજ કાગળ તથા ઉત્તમ
છપાઇ હોવા છતાં કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

સરોજસુંદરી

યાને

સુધરેલો જમાનો.

અર્ધદગ્ધ-ધર્મશૂન્ય કેળવણીથી થતી જીવનની, કુટુંબની અને સંસારની પાયમાલી, સુધરેલો જમાનામાં છુપાઈ રહેલો સડો, પરદેશગમન સંબંધીના ઉત્કૃષ્ટ વિચારો, સતી સાધ્વી આર્યપત્નીનો અપૂર્વ પતિપ્રેમ, સુધરેલી સોસાઇટીઓમાં ચાલતા ઉજ્જૃંબલ આચાર, રેલ્વે ટ્રેનોમાં કવચિત ભોગવરી પડતી હાડમારી, વિધવાનું આદર્શજીવન, પ્રાણહારક પ્રણય, નિરાશા વિગેરે અસંખ્ય વિષયોથી ભરપુર, તેમજ સુંદર છપાઈ, ઉત્તમ સફેદ ચીકણા કાગળ, સુંદર સોનેરી બાઈન્ડીંગ છતાં ક્ષીંભત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સુખ દુઃખના સપાટા! કાળચક્રના ઝપાટા!

કુસુમ-સત્તા.

ત્રણ રસિકે નવલકથાઓનો સંગ્રહ.

સારા સફાઈદાર કાગળ તથા સોનેરી પાકા પુઠા સાથે ક્ષીંભત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

માનવ-શયતાન

અથવા

પાપી પિશાચોની પ્રપંચબળ.

આ નવલકથા એક વત્સલ દંપતિની પરસ્પર ગેરસમજ-સંદેહ પર ગોઠવવામાં આવી છે. લૉર્ડ નોરટન જે આ નવલ-કથાનો મુખ્ય નાયક છે તે એમ ધારે છે કે તેની સ્ત્રી 'એલન વિલિયમ નામના બીજા માણસને રહાય છે; અ મારી સાથે લગ્ન કરી પસ્તાય છે.' એમ માની તે લગ્ન હૃદયે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. બીજી તરફ એલન માને છે કે, 'નોરટનનું મન લુહસા નામની કોઈ સ્ત્રી ઉપર લાગ્યું છે, અને તેથીજ એ મારી ઉપેક્ષા કરે છે.' લૉર્ડ નોરટનની ચિત્તવૃત્તિનો એ આમ ભુલોજ અર્થ કરે છે અને મનમાંજ મુંઝાય છે. તેમ થતાં એ દંપતિના શત્રુઓનું ચઢી વાગે છે. તેમની પ્રપંચબળ વધારે ને વધારે ફેલાય છે; પરંતુ પાપનો ઘડો ધ્રુવ્યા વિના રહેતો નથી. અંતમાં સર્વ પાપી પિશાચોનો બાપ જ્યૉર્જ મિલ્ટન પકડાય છે અને તેનું આખું મંડળ પણ સપડાય છે. અંતમાં વાંચકના મન પર તેઓ માટે તિરસ્કારની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ નવલકથા એક વખત વાંચવા હાથમાં લીધા પછી તેને પડતી મૂકવાનું જરાય મન થતું નથી. કાગળની સખ્ત મોંઘવારી હોવા છતાં પણ સોનેરી પાકા પુકા સાથે તેની કુર્મિત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલી છે-પોસ્ટેજ ભુલું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દલાલ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૪૦ પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

સચિત્ર ! રતિસુંદરી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંબાઈમાં ચાલેલી હૃદયભેદક મસ્કીનો તાદ્રશ્ય હેવાલ, અલખેલી મુંબાઈની દીનસ્થિતિ, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, પ્રેમપ્રસંગોનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર, કરણી તેવી પાર ઉતરણી, દીવાની યુવાની, સુધારકની સુધરેલી લીલા, પ્રેમની નિરાશા, અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે વિવિધ રસના સ્વાદ સાથે જ્ઞાન ગ્રાસ કરવું હોય તો રતિસુંદરી નવલકથા અવશ્ય વાંચો. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પુઠું. કી. રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સચિત્ર ! કુમુદકુમારી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ ત્રીજી.

જુદ્ધી નરપિશાય ઝેરીમલનાં નીચ કારસ્થાનો, સતી સાધ્વી કુમુદે શીયળ રત્ન સાચવવા ઉઠાવેલાં ભયંકર સંકટો, રણમલનો અપૂર્વ બંધુ પ્રેમ, પાપીને પ્હાને પડેલી પુણ્યશાળી સતીની સ્વધર્મ પ્રત્યેની દૃઢતા, અપકાર પર ઉપકાર, દૈવી પત્ની પ્રેમ, સંયોગ વિયોગના સુખ દુઃખમય બનાવો વાંચતાં ખાવું, પીવું, બૂલી જશો, સાત સુંદર ચિત્રો સાથે સોનેરી પાકું પુઠું છતાં કીંમત રૂ. ૨-૦-૦. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

તૈયાર છે !

તૈયાર છે !

દરેક કુટુંબને લાયઝેરીમાં ખાસ રાખવા જેવી
અને

બાળ, યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને
ખાસ વાંચવા લાયક

સ્ત્રીઓની રંગભૂમિ.

લેખક:-મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

આર્ય ધરસંસાર વ્યવહારના આદર્શ નમુનારૂપ કલ્પના પ્રદેશમાં સંસારિક વિષયોનાં પાત્રો કલ્પી નિર્દોષ અને ઉપદેશક વિષયોને એવી સારી રીતે વિસ્તારપૂર્વક મીઠી અને મોહક ભાષામાં આલેખવામાં આવ્યા છે કે એક વાર તેને હાથમાં લીધા પછી અધુરું રાખવું ગમશેજ નહિ. સ્ત્રીઓએ વાંચી ખાસ ઘરમાં રાખવા જોગ અને પોતાની પાછળનાં સંતાનોને ખાસ વંચાવવા જોગ ઉત્તમ પુસ્તક. પાકું સોનેરી પુઠા સાથે કીંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોષ્ટેજ ભુદું રાખવામાં આવેલ છે માટે આજેજ તેને મંગાવી ગ્રાહક થાઓ અને વાંચી જુઓ.

સોલ એજન્ડ

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી

નવલકથાઓ.

કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૧-થી-૮

દરેક ભાગની ૧-૦-૦

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેઠાણી-સચિત્ર ૨-૦-૦

રતિસુંદરી—(સચિત્ર.) ૨-૦-૦

કુમુદકુમારી—(સચિત્ર.) ૨-૦-૦

રત્નગઢની રાંભા-રણધેલા રજપૂત. ૧-૮-૦

મિલન-મંદિર—(સચિત્ર.) ૨-૦-૦

વનવાસિની. ૧-૪-૦

ત્રિશૂળસુંદરી-સુધરેલો જમાનો. ૧-૮-૦

માનવ-શયતાન. ૧-૮-૦

શ્રીઓની રંગભૂમિ. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૧ લો. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૨ જો. ૧-૮-૦

સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૩ જો. ૨-૦-૦

કર્મ-બંધન યાને વિધવાની કર્મકથા. ૧-૮-૦

કુસુમલતા. ૧-૦-૦

પ્રેમપિંજર કે ખૂની ખંજર. ૧-૦-૦

કુલિનકાન્તા. ૧-૦-૦

સન્મિત્ર કે શયતાન ? ૧-૦-૦

બેદક ખૂન. ૧-૦-૦

કુસુમકુમારી. ૧-૦-૦

વસંત-વિહાર. (ગજલોનો લંડાર) ૧-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિન્દાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર

૨૬૩૦, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

